

A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra

TANULMÁNYKÖTET BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF
SZÜLETÉSÉNEK 200. ÉVFORDULÓJÁRA

ELTE Eötvös József Collegium
2013

**A kincset
csak fáradsággal
hozhatjuk napvilágra**

**Tanulmánykötet báró Eötvös József
születésének 200. évfordulójára**

A kiadvány az Emberi Erőforrások Minisztériuma megbízásából
az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet és az Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő által meghirdetett NTP-TKH-M-MPA-12 kódszámú
pályázati támogatásból valósult meg.

A kincset csak fáradsággal hozhatjuk napvilágra

Tanulmánykötet báró Eötvös József
születésének 200. évfordulójára

Szerkesztette: Gángó Gábor

ELTE Eötvös József Collegium
2013

ELTE Eötvös József Collegium

Budapest, 2013

Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója

Szerkesztő: Gángó Gábor

Copyright © Eötvös Collegium 2013

Minden jog fenntartva!

A nyomdai munkákat a Pátria Nyomda Zrt. végezte

1117 Budapest, Hunyadi János út 7.

Felelős vezető: Fodor István vezérigazgató

ISBN 978-615-5371-14-1

Tartalomjegyzék

Előszó	9
--------------	---

KÖSZÖNTŐK

Balog Zoltán	15
Hoffmann Rózsa	17
Klinghammer István.....	21
Mezey Barna.....	23
Horváth László.....	27

AZ ÉLETMŰ ÉS HATÁSA

Szegedy-Maszák Mihály: Eötvös József: regényíró vagy értekező?	31
Frank Tibor: Az Eötvös-család a magyar tudomány szolgálatában.....	45

AZ ÍRÓ ÉS ÉLETRAJZA

Szilágyi Márton: Önösség és áldozat (Eötvös József: A karthauzi)	73
Taxner-Tóth Ernő: „Keserv az ember élete”	83
Egyed Emese: A komplex élmény. Eötvös színészsíratója	89
Gángó Gábor: Eötvös József a bécsi Magyar Udvari Kancellárián.....	107

A POLITIKAI GONDOLKODÓ

Demeter M. Attila: Eötvös József nemzetiségi nézetei az <i>Uralkodó eszmék</i> -ben, valamint 1865-ös brosúrájában, <i>A nemzetiségi kérdésben</i>	121
Eötvös József: Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról	
Fordította: Gángó Gábor.....	137

A POLITIKUS ÉS A PUBLICISTA

Mezey Barna: Eötvös József és a magyar börtönügyi terminológia....	229
Magyarics Tamás: <i>Szegénység Írlandban</i> – Eötvös József és reformkori magyar utazók.....	245

Gábori Kovács József: Ellenzéki párttöredékek közeledése a publicisztika útján 1845-ben	261
Deák Ágnes: „...optimismus és pessimismus közti folytonos oscillálás” Eötvös József politikai programja a Schmerling-provizórium idején.	273

A MINISZTER ÉS A NEVELŐ

Hermann Róbert: Eötvös József a Batthyány-kormányban	289
Cieger András: Az elvszerűség paradoxonjai. Eötvös József második minisztersége (1867–1871).....	329
Szögi László: „Aki kétszer is kultuszminiszter lett”. Eötvös József felsőoktatási politikája 1848-ban és 1867 után.	359

EÖTVÖSI HAGYOMÁNYOK KÖVETÉSE

Garai Imre: Eötvös József és a magyar középiskolai tanári szakma kialakulása. A Bárá Eötvös József Collegium létrejöttének előzményei.	371
Tóth Károly: Eötvös József portréi az Eötvös Collegium gyűjteményében	383
Feldné Knapp Ilona: Cathedra Magistrorum. Tanárákadémia.....	391

Előszó

„A kincset, melyet a természet tehetségeinkben adott, mint az érczet, melyet a föld mélyre rejt, csak fáradsággal hozhatjuk napvilágra.”¹ A kétszáz éve született báró Eötvös József e gondolatának jegyében ajánljuk az Olvasó figyelmébe és jóindulatába kötetünket, amely a 2013. szeptember 3-án, Eötvös József születésnapján az ELTE Eötvös József Collegiumban tartott ünnepi megemlékezés és konferencia szerkesztett, egységes tematikájú tudományos tanulmánygyűjteménnyé bővített anyagait tartalmazza.

Eötvös e gondolata híven kifejezi a maga tudósi, kultúrpolitikus, művészi és nevelői éthoszának alaphangját éppúgy, mint az Eötvös József pedagógiai törekvéseinek örökségét tovább vivő mai tehetséggondozók hitvallását. Kötetünk szerzői önálló kutatásaikon alapuló, új eredményekkel világítják meg Eötvös József sokoldalú tehetségének kibontakozását: terveit, küzdelmeit és eredményeit.

Szegedy-Maszák Mihály *Eötvös József: regényíró vagy értekező?* című tanulmánya az egész életmű összefüggésében tárgyalja a gondolkodói értékeket Eötvös regényeiben, és figyelmeztet az esszéiben, tanulmányokban és publicisztikai írásokban jelen levő irodalmi kvalitásokra. A szerző az életmű egyik központi programjaként a nemzet kulturális nevelésére irányuló szándékot emeli ki Eötvös József számos más, máig sem avultta vagy túlhaladottá vált törekvése közül. E szerteágazó kulturális és tudományos terveket, illetve azok valóra váltását összegzi és értékeli Frank Tibor írása (*Az Eötvös-család a magyar tudomány szolgálatában*) nemcsak Eötvös Józsefre, hanem fiára, Eötvös Lorándra is tekintve. A tanulmány széles forrásbázis alapján ad számot az Eötvösök tudománypolitikai és tudománypártoló tevékenységéről és annak jelentős hazai és nemzetközi hatásáról.

A szépirodalmi Eötvös alkotásainak vizsgálói valamennyi műnemben tett felfedező utazásait mérlegre teszik. Szilágyi Márton *Önösség és áldozat (Eötvös József: A karthauzi)* című tanulmánya lélektan és társadalomrajz viszonyát vizsgálja Eötvös első regényében. Taxner-Tóth Ernő esszéje (*„Keserv az ember élete”*) a lírikust szólítja meg, míg Egyed Emese tanulmánya (*A komplex élmény. Eötvös színésziratója*) a drámaíró Eötvössel és műveinek színpadi

¹ Eötvös J.: *Gondolatok*. Révai Testvérek, Budapest, 1908, 253.

sorsával foglalkozik. Gángó Gábor cikke (*Eötvös József a bécsi Magyar Udvari Kancellárián*) a pályakezdő Eötvös alakját idézi meg.

Eötvös Józsefnek, a politikaelméleti alkotónak Demeter M. Attila szentelt tanulmányt *Eötvös József nemzetiségi nézetei az Uralkodó eszmékben, valamint az 1865-ös brosúrájában*, A nemzetiségi kérdésben címmel. A nacionalizmus-kutató Eötvös portréját egészíti ki kötetünkben az 1850-es röpirat, az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* új magyar fordítása.

Mezey Barna írása (*Eötvös József és a magyar börtönügyi terminológia*) Eötvös József jogi, illetve különösképpen büntetőjogi munkásságát tárgyalja új megvilágításban, míg Magyarics Tamás tanulmánya Szegénység Írlandban – *Eötvös József és reformkori magyar utazók* címmel az eötvösi politikai esszéírás egyik legszebb darabját helyezi el széles nemzetközi összefüggésben. A programalkotó publicista munkásságának és törekvéseinek szentel tanulmányt Gábori Kovács József és Deák Ágnes. Előbbi *Ellenzéki párttöredékek közeledése a publicisztika útján 1845-ben* című tanulmányában az ellenzéki pártviszonyoknak a korabeli sajtóviták útján való rekonstrukciójára (és ezáltal Eötvös egyes cikkeinek kontextuális elemzésére) vállalkozik, míg az utóbbi „...optimismus és pessimismus közti folytonos oscillálás.” *Eötvös József politikai programja a Schmerling-provizórium idején* című írásával Eötvös 1863–1864-es politikai programjának mélyebb megismeréséhez járul hozzá új adatokkal.

Eötvös Józsefnek ismeretesen megadatott tervei legalább részleges valóra válthatása is. Kötetünkben Hermann Róbert dolgozata (*Eötvös József a Batthyány-kormányban*) kortárs visszaemlékezések és más testimoniumok alapján rajzolja meg Eötvös szövevényes személyes viszonyát minisztertársaival az 1848-as minisztériumban, míg Cieger András tanulmánya (*Az elvszerűség paradoxonjai. Eötvös József második minisztersége (1867–1871)* címmel) az idős államférfi személyiség-rajzát alkotta meg utolsó éveiből való megnyilatkozásainak összegyűjtése és értelmezése révén. Szögi László nagy ívű áttekintése („*Aki kétszer is kultuszminiszter lett.*” *Eötvös József felsőoktatási politikája 1848-ban és 1867 után*) pedig Eötvös mindkét hivatali idejét átfogva az oktatásszervező miniszter tevékenységét tárgyalja.

Másfelől kötetünk három tanulmánnyal is számot ad az eötvösi hagyományok követéséről a múltban és a jelenben. Garai Imre cikke (*Eötvös József és a magyar középiskolai tanári szakma kialakulása. A Báró Eötvös József Collegium megalapításának előzményei*) a Collegium életre hívásának kezdeteit tárja fel a dualizmus kori oktatásügy összefüggésében. Tóth Károly írása *Eötvös József portréi az Eötvös Collegium gyűjteményében. Megjegyzések Eötvös József*

portréikonográfiájához címmel az egyes ábrázolások sorsát tekinti át, Feldné Knapp Ilona pedig az elit tanárképzés egyik kortárs műhelyéről ad beszámolót írásában: *Cathedra Magistrorum. Tanárakadémia*.

Bízunk benne és reméljük, hogy kötetünk híven ad számot Eötvös József sokszínű adottságainak kibontakozásáról, melyet olykor könnyedén, ám java részint valóban nem kis fáradsággal és önfeladással vitt teljesedésbe – sohasem a maga öröme, hanem mindig a magyar kultúra és tudomány érdekében.

Gárgó Gábor

Köszöntők

Balog Zoltán
miniszter
Emberi Erőforrások Minisztériuma

„Szabadon szolgál a szellem” – ez az Eötvös Collegium régi jelmondata. Ennél világosabban és egyértelműbben kifejezni azt, amire ma Magyarországnak szüksége van, valószínűleg nem lehet, különösen akkor, ha arra gondolunk, hogy mi is az értelmiségnek a hivatása. Hiszen amikor a tehetséggondozásról vagy a nemzeti tehetségprogramról beszélünk, akkor világosnak kell lennie: a tehetség nem érdem, hanem adomány. A tehetséget az ember kapja – régi szép, szinte már magyarrá vált kifejezéssel: „tálcum”, amellyel jól kell sáfárkodni. A tehetség a képzés által lesz azzá, amire szüksége van Magyarországnak. Így válik az ember a szellemi elitnek a tagjává, részévé. A tehetséget képezni, művelni, gondozni emberi kötelesség. Ez az adomány erre kötelezi az embert. Az elithez, a szellemi elithez tartozni pedig felelősség. Felelősség azok iránt, akiknek a köreibbe tartozunk, és felelősség az iránt a közösség iránt, amelyből vétettünk. És ezt valóban úgy lehet a leghasznosabban, leghatékonyabban megtenni, hogyha az ember szabadon szolgál.

A szellem szabadon szolgál. Ez a két fogalom látszólag egymással szemben áll. A mai világban a szolgálat kifejezést inkább valamiféle szervilizmusnak tekintik. Vagy éppen valamiféle kiszolgáltatottságnak, valami olyan függő viszonynak, amelytől legjobban, ha szabadul az ember. De mi tudjuk, hogy az igazi szabadság sohasem egyszerűen arról szól, hogy az ember valamitől megszabadul – noha ez is lényeges –, hanem arról is, hogy az ember szabaddá válik valami *felé*. És a szellem nem más, mint amely képes bennünket ráébreszteni arra, hogy mire is való a szabadságunk, milyen szolgálatra kötelez, milyen küldetés van benne, mire is kell ezt használnunk.

Szabadon szolgál a szellem. Eötvös József, akire emlékezünk, tudta, hogy kiknek tartozik a szolgálattal. Egy olyan értelmiségi, olyan tudós volt, aki – ahogy az írásából olvasható – kényszerből lett politikussá. Úgy látta, hogy nincs más választása, mint hogy ezt a feladatot elvégezze. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Eötvös József annak az értelmiséginek az ősképe, aki tudásával a közösséget

szolgálja, és közben sohasem veszíti el a belső szabadságát. Ősképe azoknak, akik a közösséget szolgálják, és közben belülről szabadok maradnak.

Nagy kísértés egy politikusnak az, amikor Eötvös írásait olvassa, hogy ne halljon ki belőle valamifajta politikusi önsajnálatot. Találtam egy levelet, amelyet a fiának írt, és ebben egy olyan mondatot, amelyet akár ma is írhatott volna olyasvalaki, aki a köznevelésért és az oktatásért felelős. Ezt írja a fiának 1867-ben: „Vannak pillanatok, melyekben néha oly érzés fog el, mintha egy nagy követ látnék magam előtt, melyet fel kellene emelnem, s melynek felemelésére sem saját erőm nem elégséges, sem másnak segítségére nem számolhatok” – és itt következik a lényeg: „mert ha itt-ott akad is egy, honnan vegyem az embereket, kiknek segedelmével az egész ország közoktatási rendszerét megváltoztassam”. De a folytatás legalább ilyen fontos: „De végre is bent vagyunk. S ki vagy legalább kifelé kell gázolnunk, s abban keresni vigasztalásunkat, hogyha nem tettünk ki semmit, legalább megtettünk mindent, mi helyzetünkben lehetséges volt. Vannak helyzetek, melyekben fáradságunk jutalma nem a siker, hanem csak azon meggyőződés, hogy kötelességünket teljesítettük, habár a sikernek reménye nélkül is.” Nem ez az utolsó mondat ebben a levélben, különféle üdvözletek sorjázna még, amelyeket a fiának kell átadnia. Mégis úgy vélem, ezek a gondolatok jelzik azt, hogy mit is jelent úgy szabadon szolgálni, hogy az ember vállalja a felismert kötelességét, vállalja azt a küldetést, amelyre elhivatott. Ez az igazi értelmiséginek a feladata, az igazi értelmiséginek a lehetősége. Ennek a Collegiumnak a léte Magyarország történetében, a magyar tudomány történetében, a magyar tehetséggondozás történetében igen fontos lapokat írt. Ez a történet igencsak jelentős történet. És csak azt tudom kívánni a következő generációnak, hogy érezzék meg a jó ízt annak, hogy mit is jelent a tehetséget pallérozni, azzal aztán jól sáfárkodni, majd pedig szabadon szolgálni azoknak, akiknek tartozunk azzal, hogy szabadon szolgáljunk. Eötvös József ezért maradt példa: ő tudta és gyakorolta ezt. Ezt kívánom én is mindannyiunknak. Köszönöm, hogy meghallgattak.

Hoffmann Rózsa
köznevelésért felelős államtitkár
Emberi Erőforrások Minisztériuma

Eötvös József a nemzetnevelésért

Nomen est omen – mi volna találóbbról szólás az Eötvös Collegiumra? Érdekes azonban, hogy ez a kiemelkedő felsőoktatási központ, az ország egyetemi ifjúságának krémjét szellemi karjával átölelő intézmény éppen arról az államférfiről, íróról, oktatáspolitikusról kapta a nevét, akinek hallatlan széleskörű tevékenysége nem kimondottan a felsőoktatásra helyezte a hangsúlyt. Nagyon helyesen – mondom én, aki annyiszor hivatkozom Klebelsberg Kunóra, de lényegesen kevesebbet Eötvös Józsefre, holott Klebelsberg azt a fonalat vette fel, amelyet Eötvös kezdett el legombolyítani. És mindketten a népművelést, ezen belül is a népoktatást tartották a sürgetőbb feladatnak. Mert – Eötvös Klebelsberggel rokon megfogalmazását idézve: Csak a művelt nemzet maradhat fenn az idegen nemzetek gyűrűjében. Most ne térjünk ki azokra a vádakra, amelyeket – igaztalanul – Klebelsbergre csakúgy, mint Eötvösre oly bőszén szórtak később, mondván, hogy ez a legcsúnyább nacionalizmus, stb. Nem. A mi hazánk akkor csakúgy, mint azóta és ma is, nyelvükben és kultúrájukban tőlünk eltérő népekkel van körülvéve, amelyek között joggal különbözteti meg magát. Ez realitás, nem ideológia.

Ez a zseniális férfi a nagy géniusztermő évszázad, a XIX-dik minden erényét és némely hibáját is megtestesítette. Osztrák-magyar arisztokrata család sarja, s mint századának több más magyar főurát, őt is megilleti a tagság a legnagyobb magyarok klubjában. Ez annak tudatában és annak ellenére így van, hogy Széchenyi Istvánnak a magyar felemelkedésről vallott több elgondolásával nem értett egyet. De akkoriban az eszmék és elképzelések ütköztetése nem feltétlenül szakadékokat robbantott vagy hasított még mélyebbre, hanem lökést adott a cselekvéshez, a gondolatok, a töredékes elképzelések egészszé szerveződéséhez. De nem hiszem, hogy a nagy magyarok nézeteit minősítsem, vagy akár csak vázoljam ebben

az ünnepi köszöntőben. Annál inkább érzem feladatommak, hogy bemutassam, milyen mélyen szántó, letagadhatatlan folytonosság van a XIX. században Eötvös József által útjára indított oktatáspolitikai és a 2010 óta következetesen képviselt nemzeti nevelési-oktatási program megvalósítása között.

Kiindulásként idézzük őt magát: „... a nevelés (tehát), meggyőződésünk szerint, minden haladásnak első, egyedül biztos alapja, s azon meggyőződés, hogy haladnunk kell, csak arra int, hogy a nevelésről gondoskodjunk.” Ez a vezérelv ifjúságától fogva egészen második miniszterségéig arra sarkallja, hogy a korabeli magyar népnevelést siralmas állapotából kihozza. Erről tanúskodik egész elméleti és gyakorlati munkássága az országgyűlési beszédeitől röpiratain, irodalmi alkotásain, levelein keresztül az aprólékos, kinkeserves munkával begyűjtött statisztikákig, minden. Tegyük azonban hozzá, hogy ennek a nagy életműnek a megalkotója rendelkezik azzal a kivételes tulajdonsággal, hogy ha a valóság vagy a történelmi események úgy alakulnak, akkor módosítja, változtatja, ha kell, elveti előző nézeteinek felépítményét. Ám mindig hű marad az alaphoz: a haza javát akarja szolgálni.

Nagy vonalakban van valami andalítóan szép elképzelésünk a XIX. század utolsó évtizedeinek magyarországi állapotairól, és szívesen nosztalgiazunk elődeinknek vélt aranykoráról, ám a Kiegyezés a művelődés területén, s azon belül is az alapfokú oktatást tekintve igencsak nyomorúságos állapotokat örökölt. Eötvös – már másodszor vallás- és közoktatásügyi miniszterként – 1870-ben az Országgyűlés elé terjesztett egy jelentést a népiskolai közoktatás állapotáról. Ezt a jelentést így kezdi: „A népiskolai közoktatást rendező 1868. évi XXXVIII. t. cikk hatályba lépte után, a kormánynak mindenek előtt két fő teendője volt: ti. elsőbben a népiskolai oktatás közigazgatási szervezetét s az abban szükséges hatóságokat megalakítani; és azontúl tisztviselőinek s a hatóságoknak segélyével a népiskolai oktatásnak az egész országban létező jelen állapotát, viszonyait, hiányait és szükségait részletességgel megismerni.” Nekünk, 2010-ben, szintén a törvényalkotással kellett kezdenünk, majd a „népiskolai oktatás állapotára” vonatkozó felmérésen túllépve (mivelhogy a közoktatás állapotáról a XX–XXI. század jogszabályi, technológiai, infrastrukturális eszközeinek hála, részletes ismeretekkel rendelkezünk), nagyrészt vagy megalakítani, vagy átalakítani volt szükség „a népiskolai oktatás közigazgatási szervezetét s az abban szükséges hatóságokat”. Ennek az óriási feladatnak még most sem értünk a végére.

Eötvös József óta tudjuk, hogy a népnevelés közszolgálat, amelynek az eredményessége vagy eredménytelensége a nemzet jövőjét határozza meg, s mint

ilyen, az egész társadalom ügye kell, hogy legyen. Miniszterként mozgósítja tehát a tankerületeket, az egyes tanfelügyelőket (nota bene ők a mai tanfelügyelő képzetétől meglehetősen távol eső, rendkívül sokrétű feladattal megbízott szakemberek), az iskolafenntartó községeket és egyházakat, hogy tegyék érdekeltté a szülőket az iskolaépületek korszerűsítésében, a gyerekeik iskolába járatásában. (A tankötelezettség kiterjedt ugyan a 6–15 éves korosztályra, ám markáns különbség mutatkozott az iskolába járók százalékarányát tekintve a 12 év alattiaknál, illetve a 12–15 év közöttiekénél.) Mint jelentésében írja, nem igazán kísérté siker az igyekezetét: tisztelet a kivételnek, ez az elképzelése inkább könnyel, semmint lelkesedéssel találkozott.

A korabeli költségvetésben meghatározott összegből nem lehet új iskolákat építeni, a meglévőket rendbe hozatni, tanítókat-tanárokat úgy fizetni, hogy ne kelljen nekik a tanítás mellett más munkát is vállalni (igen elterjedt például, hogy a tanító a község jegyzői feladatait is ellátta, kántorizált, és, ha népesebb családja volt, az eltartásukhoz még mezőgazdasági termelést is vállalnia kellett), taneszközöket biztosítani, tankönyveket íratni, nyomtatni és küldeni az iskoláknak, tanterveket készíteni, új tanítóképzőket létesíteni bentlakással – mivel legkevesebb 25 ezer tanítóra volna még szükség, s bentlakás nélkül a szegényebbek nem tudják a képzőt elvégezni –, továbbképzéseket indítani – mivel a tanítók átlagosan igen alulképzettek, sőt műveletlenek –, pedagógiai lapot szerkeszteni, nyomtatni és ingyenesen eljuttatni minden tanítónak, és még sorolhatnám. Ezért a miniszter szerette volna, ha az 1868-dik évi XXXVIII. törvény, amely felhatalmazza a községeket, hogy a beszedett egyenes adó 5%-át iskolai célra szenteljék, azzal a kikötéssel, hogy az adózók joga legyen eldönteni, egyházi vagy községi iskolának akarják-e juttatni ezt az összeget, ha olyan településen laknak, ahol mindkettő működik. S ha a községek ebből nem tudják fenntartani az iskolákat, akkor segélyért folyamodhatnak az államhoz. A jelentés szövegéből azonban kiviláglik, hogy Eötvös szóban forgó két éves minisztersége alatt ezek a pénzek nem folytak be.

Gyakorlati oktatáspolitikai tevékenysége és elképzelései mellett illusztrációként legalább említsünk meg két olyan célt, amely Eötvös Józsefet a XIX. század második felének kiemelkedően bátor oktatáspolitikusává teszi. (Ezeknek az elveknek a gyökerei abban rejlenek, hogy Eötvös igen nagyra becsüli a felvilágosodás társadalmi-szellemi vívmányait.) Ma már magától értetődően létező és működő mechanizmusok ezek, de akkor egyáltalán nem voltak azok: ilyen például a szabad iskolaválasztás, sőt, egyházi iskolák esetén az, hogy katolikus fiatal protestáns iskolába járhasson. Aztán éppen idén szeptembertől köszön

vissza az az elvárás, hogy a hit- és erkölcs tant az egyházak (felekezetek) által megbízott képzett hitoktatók, illetve lelkészek tanítsák. Eötvösnél ez értelem-szerűen úgy merül fel, hogy úgynevezett közös elemi iskolákat kell működtetni, ahol a hittan és a többi tantárgy elkülönül egymástól, ez utóbbiak mentesek mindenféle felekezeti szemponttól.

És folytathatnám a sort...

Eötvös József gazdag szellemi terméséből csak a nemzetnevelésre irányuló elképzeléseiből és tevékenységéből emeltem ki néhány mozzanatot. Meggyőződésem, hogy a nemzeti köznevelésnek évszázadok alatt kikerlelt szerves folyamatnak kell lennie, amelynek egyik elindítója volt Eötvös József, akinek a nagysága előtt kitüntetésnek veszem, hogy tiszteleghettem.

Klinghammer István
felsőoktatásért felelős államtitkár
Emberi Erőforrások Minisztériuma

Az Eötvös József előtti tisztelgés margójára

Adatok a népiskola, a felső népiskola és a polgári iskola megalakításáról...

Az Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter nevéhez kötődő 1868-as 38. törvénycikk, az ún. népiskolai törvény általános tankötelezettséget vezetett be a 6–12 éves kor közötti gyerekeknek.

A király a törvényt 1868. december 5-én szentesítette.

A törvény lehetővé tette, hogy a tanulók anyanyelvükön részesüljenek alapoktatásban.

Előírta, hogy minden olyan községben, ahol legalább 30 tanköteles korú gyerek él, és nincs már működő felekezeti iskola, elemi népiskolát kell létesíteni. Az elemi elvégzők, de továbbtanulók számára 15 éves korig kötelezővé tette az ún. ismétlődő iskolai oktatásban való észvételt. (Ez télen heti 5, nyáron heti 2 óra tankötelezettséget jelentett.

Akik 6 elemi után nem tudtak, vagy nem akartak középiskolába menni, azok vagy a felső népiskolában, vagy a polgári iskolában folytathatták tanulmányaikat.

A felső népiskolát valamennyi, legalább 5000 lakosú községben kötelező volt felállítani. Itt a fiúk a 6 elemi után 3, a lányok 2 éves képzésben részesültek. A népiskolából kilépők számára alakították ki később, az 1880-as években a tanonciskolai (iparos és kereskedő hálózatot) és a földműves-iskolákat. A polgári iskola a 4 elemi után 6 esztendeig nyújtott további képzést.

*

A törvény hatására az állami elemi népiskolai hálózat gyors fejlődésnek indult. Az állami iskolák száma 1869 és 1890 között 13.788-ról 16.805-re növekedett,

s míg 1870-ben csupán az iskolakötelesek 50%-a járt iskolába, addig ez az arány 1890-ig 81,5%-ra emelkedett. A népiskolák hatékonyságát bizonyítja, hogy míg 1869-ben a 6 éven felüli férfinépesség 40,8%-a, a nők 21,1%-a tudott csak olvasni, 1890-ben már 66,1%, illetve 46,49%.

A 19. század közepén Európa-szerte bevezetett kötelező alsó fokú oktatás osztálytársadalmi méreteiben változtatta meg a gyermekek ezer esztendősi helyzetét. Korábban a paraszti lakosságnál ugyanúgy, mint az iparosoknál, a gyermeket már igen korán befogták ház körüli munkára, vízfordásra, apróállat ellátására vagy éppen az iparos körül takarító vagy futári munkára. Most az iskolába járás ezt a gyermekmunka-vállalást változtatta meg alapvetően.

A kötelező iskolába járás új életrendet, új viselkedési szokásokat alakított ki a gyermekeknél, és rajtuk keresztül lassan a felnőtt társadalomban is. A családi szokások, ha csak lassan, nehezen is, de a századfordulóra már hozzájárultak a gyermekek napközbeni elfoglaltságához és az otthoni leckeírás, gyakorlás igényéhez.

Mezey Barna
rektor
Eötvös Loránd Tudományegyetem

„Engem az ég forradalmi embernek nem teremtett”

„Engem az ég forradalmi embernek nem teremtett. Bármilyen nagy célzott lássak magam előtt, az egyesek szenvedéseiről megfélemezni nem tudok s meggyőződésem szerint az anyagi erő, melyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út, melyen az emberi nem előrehaladhat.”

Ezek a mondatok olyasvalakitől származnak, akinek születése és élete java a polgári demokratikus forradalmak és a modern nemzetállamok kialakulásának korára tehető. Mégis: kevés autentikusabb figurája létezik a 19. század polgárosodó Magyarországnak, mint Eötvös József.

Hogy pontosan minek köszönhetően vált ilyenné az éppen kétszáz éve napvilágot látott báró, nem tudhatjuk. Abban viszont biztosak lehetünk, hogy családja révén párhuzamosan érték *hatások* bécsi, udvari körökből, valamint a Martinovics-féle összeesküvésben részes komor, szigorú nevelőtől, Pruzsinszky Józseftől. Ez a kettősség pedig egy olyan szimbiózisba olvadt, melyből a 19. századi magyar irodalom- és politikatörténet egyik *korszakalkotó egyénisége* nőtt ki, aki egyedülálló módon mind az 1848-as, mind a kiegyezést követően alakult *kormányokban pozíciót* tölthetett be.

A *szónokként* is elsőrangú államférfiban fiatal korától fogva egyidejűleg munkált a nemzeti elkötelezettség és a liberális eszmék képviseletének igénye. Anekdotikus az a történet, mely rávilágít: Eötvös a budai királyi katolikus gimnáziumban megtapasztalt hányattatásokig nem igazán beszélt magyarul. Az apja és nagyapja örökségeként viselt fájdalmas, a hazaárulás vádját rejtő stigma, az ebből fakadó, kirekesztéssel egyenértékű állapot készítette arra, hogy néhány hónapnyi intenzív tanulás után *osztálytársai előtt hitet téve* szüntesse meg a méltatlan helyzetet.

Ebből az élményből kerekedett ki aztán a nagy ívű életpálya, melynek sarkalatos pontjai, a *liberalizmus, a demokrácia, a polgárosodás*, mind Magyarország

szélsőségességet nélkülöző átalakulásának, a modern Nyugathoz való felzárkózásának irányát jelölték ki. Művei, legyenek politikai vagy szépirodalmi indíttatásúak, alapvetően az ezek melletti konfesszió jegyében fogantak.

Ez tükröződött a Széchenyi Istvánhoz címzett, 1841-ben, Kossuth és a szólásszabadság védelmében írt *Kelet Népe és Pesti Hírlap* című röpiratában is. A *nemzeti eszmény* melletti egyértelmű állásfoglalásnak tekinthető írás egyik alapgondolata szerint „nem a Werbőczyánus, de a valódi népet” kell nemzetiségén érteni, hisz „ősi nyelvünket nagyrészt parasztjainktól tanultuk”. Ezzel egy időben pedig a polgárosodás szükségessége mellett is lándzsát tör, mindezt a neki is köszönhetően sikerrel elindult zsidó emancipációra alapozza.

A *Nyugat-Európát keresztül-kasul bejáró*, így gondolatai jelentős részét személyes tapasztalatokra és benyomásokra építő Eötvös *A falu jegyzője* című regényében igen szemléletes korrajzot ad a magyarországi *nemesség lesújtó állapotáról*. E művével a magyar írók közt elsőként arat komoly sikert az országhatárokon túl. A Dózsa-féle parasztháborút egészen újszerű nézőpontból láttató *Magyarország 1514-ben* című történelmi regényével pedig szépírói pályájának csúcsára ér, s a parasztság sanyarú sorsának értő bemutatása mellett az erőszakkal elérni kívánt változások pusztító jellegét is hatásosan érzékelteti.

„A gondolkodásban önállóságot csak az olyan tanár tanítása adhat, aki maga állandóan gondolkodik, s éppen ez az önállóság az, ami a legszükségesebb a tudós-nak mint a gyakorlat emberének.” Ez a mondat már Eötvös Lorándtól, a higgadt reformer leghíresebb gyermekétől származik. Tanúsítja azt a szellemi légkört, melyben a nagy fizikusnak felnőni adatott. Ezzel párhuzamosan az eötvösi életmű másik meghatározó összetevőjére, a minél szélesebb kört érintő, magas színvonalú oktatás iránti elhivatottságra is utal.

Eötvös József már az 1848-as, miniszterként jegyzett rendeletében lefektette azokat az alapokat, melyekre a kiegyezést követő *népoktatási törvény* támaszkodni tudott. Ezek voltak azok, amelyek lehetővé tették az Eötvös Loránd által vizionált tudós-tanári modell kialakulását. Az elképzelésnek külön hangsúlyt adott, hogy az *elemi oktatás feltételeinek megteremtése mellett a felsőoktatás átalakítása*, minőségi alapokon történő átstrukturálása is maradéktalanul illeszkedett az Eötvös József által elképzelt rendbe. Ennek megfelelően a *tanárképzés* előtérbe helyezése, a *tanítóképzés* újjászervezése, a *politechnikum műegyetemi státuszának* kivívása, illetőleg egy Kolozsvárra tervezett *tudományegyetem* felállítása is részei voltak a miniszterként megfogalmazott céloknak. E törekvések közül valamennyi megvalósult – sajnálatos, hogy néhány már csak a jeles politikus halála után.

Az *eötvösi életmű* a mai napig meghatározó a magyar köz- és felsőoktatás, különösen pedig a tanárképzés szempontjából. Ennek élő példája a **nevét viselő számtalan intézmény**, melyek közül a *Collegium* – deklaráltan a kétszáz éve született író és szónok elképzeléseit alapul véve – a kezdetektől hivatásának tekinti az Eötvös által megfogalmazott legfontosabb célok kidomborítását és megvalósítását. Erről tanúskodik, hogy a legtehetségesebbek támogatásakor érvényre juttatja az elsősorban szellemi értelemben különleges bánásmódot, kiemeli a kritikai szellem, valamint a nyitott, elfogadó, a sokszínűségnek teret adó mentalitás kulcsfontosságú voltát.

Eötvös Ignác, az édesapa által megutáltatni kívánt szabadelvűség végigkísérte József életét, s az ennek nyomán kibomló, minden szempontból tiszteletre méltó életmű előtti főhajtás magától értetődő. A mai nap is segíthet a *kollektív emlékezetben megerősíteni Eötvös személyét*, a hozzá köthető valamennyi értékkel együtt. Úgy véljük, aggodalomra ilyen értelemben nincs ok, hiszen a gondolatok és eszmeiség továbbélésének számtalan megnyilvánulását láthatjuk.

Saját pályájáról Eötvös ekképpen vélekedett:

„Életem tanulsága mind tudományos, mind emberismereti tekintetben, fájdalom, nagyon is elevenen áll előttem. Az egyes leczkékről, melyeken e tant szerzetem, csak annyit tudok, hogy inkább veréssel, mint szép szavakkal szereztem tudományomat.”

Abban vélhetően sok igazsága volt az egykori vallás- és közoktatásügyi miniszternek, hogy az élet megannyi területe tartogathat olyan felismeréseket, melyekhez fájdalmas út vezet. Azt viszont már a mi tisztünk megállapítani: az eszményekért küzdeni még így is megéri. Eötvös József ezt nem mondta, e szerint élt.

Horváth László

igazgató

ELTE Eötvös József Collegium

Mindenekelőtt köszönöm a Collegium nevében azt a megkülönböztetett figyelmet, amelyet igen tisztelt vendégeinktől kapunk. Köszönöm, hogy itt, együtt emlékeznek és ünnepelnek velünk. Az ünnep a tartalmán túl attól válik magasztossá, ha közösségben emeljük fel lelkünket. Ha pedig születésnap alkalmából köszöntjük és ünnepeljük becsült rokonainkat és barátainkat vagy épp példát adó elődeinket, akkor éri el igazán szívünket, ha valóban a születés napján köszöntjük őket.

Így ünnepelünk és emlékezünk ma. Eötvös József 200 évvel ezelőtt, 1813. szeptember 3-án született. A nevét viselő Collegium töretlen hagyománya a példát adó elődök tisztelete, amelyből a jövőnk is építkézhet. Ezért hirdette meg a Collegium Baráti Köre Bakos István kezdeményezésére az Eötvös-emlékét, amelynek kiemelkedő eseménye a mai konferencia.

Eötvös József előtt – a szó szoros értelmében – állva, a mögöttem látható Benczúr Gyula alkotására tekintve azonban a magasztos gondolatok mellett kötelező az őszinte igyekezet. Nem a múlton kell merengnünk, hanem azt kell kédenünk, mi *ma* az eötvösi elveken alapított Collegium feladata. Megállhatunk-e, legalábbis céljainkat és igyekezetünket tekintve az Eötvös Loránd alapította Collegium szelleme előtt? Kiálljuk-e Eötvös József jövőnkbe is látó tekintetét? Nap mint nap találkozom e tekintettel, mert elődünk, a Collegium hagyományát a mostoha időkben feléleszteni igyekvő igazgató, Tóth Gábor visszaszerezte az enyészettől a festményt és azt intő jelül az egykori aligazgatói, a mai igazgatói irodába helyezte.

Mi volt az 1895-ben alapított Eötvös Collegium vezérlő elve? A tanárképzés akkori siralmas magyarországi helyzetében a színvonalas középiskolai utánpótlás képzése, amely később a hamisítatlan eötvös-collegiumi fogalomban, a tudós-tanárban öltött testet. Eötvös Loránd megfogalmazásában: „A Collegium feladata lesz a tanárjelölteknek a főiskolai tanulmányaik sikerét biztosítani, s ezért oda kell hatni, hogy a növendékek ne csupán az ismereteiket gyarapítsák, hanem bennük a tudomány és a műveltség iránti szeretet munkálkodjon. Csak a tudányszeretet biztosíthatja a tanár hosszú pályáján a fokozatos

érdeklődést és állandó tájékozódást és csak annak a tanárnak a tanulói haladnak igazán, aki maga is halad.” Jóllehet a háború előtti Báró Eötvös Collegium és a későbbi szakkollégium egyaránt túlteljesítette feladatát, hiszen a több száz kiváló gimnáziumi tanár mellett az anyaintézmény, a párizsi École Normale Supérieure küldetését is beteljesítve a magyar szellemi elit és a tudomány meghatározó személyiségeit is kinevelte, az eredeti célt soha nem adta fel. Arra törekedett mindig, hogy a tehetséges, elhivatott tanárjelöltet olyan széles, örökké kíváncsi érdeklődéssel és tudományos gondolkodásmóddal vértesse fel, amely végigkíséri pályafutását és termékenyen hat az ifjúságra.

Semmi sem változott. Merjük hát feleleveníteni az eredeti gondolatot! Különösképp most, amikor az osztatlan, kétszakos tanárképzés ismét megvalósul. Ne csupán – statisztikáktól jól bizonyítottan – kutatókat és tudósokat adjunk nemzetünknek, hanem mind jobban vegyük ki részünket a hagyományainkban mélyen és hamisítatlanul gyökerező tudós-tanár képzésből is. Keressük a régi, történelmi példa alapján – amelyről e tudományos konferencián a Collegium történetét kutató fiatal pedagógiatörténész, Garai Imre hitelesen szólni fog – a szakmailag magasan képzett tanárjelöltek kiegészítő, szakkollégiumi képzésének lehetőségeit. Fogjunk össze, éppúgy, mint 120 évvel ezelőtt egyetemünk tanárképzésért felelős szervezeti egységeivel, építsük fel az imént idézett eötvösi elképzelés szerint való tudós-tanár képzést, amely vitathatatlanul az Eötvös József Collegium legmarkánsabb, történelmi jellegzetessége.

Merjünk hát az Eötvös Józseftől nagyrabecsült Széchenyi István szavaival élve nagyok lenni. Segítsük immár tudatosan – hiszen minderre nemcsak a képzési keretek, hanem a pedagógiai és szakmai képesség is biztosított – azokat a korábban is az Eötvös Collegiumból természetesen elinduló tudós-tanári kezdeményeket, amelyek egyik, nemrég tapasztalt példája szűkebb hazám-ba visz. Alig néhány napja, a Sopronba visszatérő és első tanítási évét kezdő történelem-latin szakos ifjú tanár-kollégával a humanizmus-hoz kötődő kutatásait elemeztük és tevéinket erősítettük. Így haladhat a tanár és így viheti előre a karthausi fiának intelme nyomán a gimnazista ifjúságot. Ha tudós-tanári, Eötvös-collegista képzettségével hazatalál és megadatik számára a tudomány művelésének is a lehetősége.

Arra kérem és hívom tisztelt vendégeiket, keressük a lehetőséget, támogassák kezdeményezésünket, hogy e nemes hagyományt, a collegiumi kiegészítő tanárképzést, a tudós-tanár ideáját ismét tartalommal tölthessük meg!

Az életmű és hatása

Szegedy-Maszák Mihály

Eötvös József: regényíró vagy értekező?

„Eötvös József manapság jószerivel teljesen ismeretlen, még a művelt olvasók körében is [...] legutóbb alighanem a második világháború előtt olvashatta műveit a tanuló ifjúság”.¹ 2007-ben, Pozsonyban megjelent könyv első lapjáról idézem e szavakat. Eötvös József 1945 után eszmei-politikai okok miatt került ki a középiskolai törzsanyagból. Lehetne arra hivatkozni, hogy kortársai közül a Mezőségen született Kemény Zsigmond művészileg jelentősebb regényeket alkotott, mert – Szabó Dezső szavaival – Eötvös „az ördögöt csak meglátni tudta, nem megélni”², csak hogy Kemény sem szerepel a Nemzeti Alaptantervben. A „három báró”: Jósika, Eötvös és Kemény egy időben került ki a tananyagból, holott tevékenységük a magyarság örökségének pótolhatatlan része. Egyes tanárok – például az Eötvös Gimnázium oktatói vagy Antall József – egyéni kezdeményezésének lehetett köszönni, ha olykor mégis sor került *A falu jegyzője* méltatására.

Eötvös József munkássága legalább három különböző irányból: a történetírás, a bölcelet és az irodalom felől is megközelíthető. Képzettségem folytán e legutóbbira vállalkozhatom, de szólok a 200 éve született író értekezőként létrehozott teljesítményéről is.

Noha szülei a főrendhez tartoztak, fiatalabb kortársa, Gyulai Pál joggal jellemezte a következőképpen a Kisfaludy-Társaságban 1872. február 11-én tartott emlékbeszédében: „A finom modoron kívül semmi nem mutatta benne az arisztokratát. Polgár volt élvezeteiben, szokásai- és életmódjában”.³ Széchenyi István, sőt később Deák Ferenc is tett rosszalló megjegyzést róla. Föltehetően azért, mert olykor változtatott a véleményén. „Az egészen következetes emberek csak regényekben léteznek” – írta mintegy öngazolásként.⁴

¹ DEVESCOVI B.: *Eötvös József (1813–1871)*. Kalligram, Pozsony, 2007, 7.

² SZABÓ D.: *Egyenes úton: Tanulmányok*. Táltos, Budapest, 1920, 29.

³ GYULAI P.: *Emlékbeszédek*. 3. bőv. kiad. Franklin, Budapest, 1914, I. 56.

⁴ B. EÖTVÖS J.: *A nők: Regény*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1857, II. 334.

Színművei, rövidebb elbeszélései és költeményei – melyeket Szabó Dezső nem alaptalanul minősített „szónoki művek”-nek⁵ – elsősorban a szaktudós figyelmére számíthatnak, regényeit viszont fogyatékságaik ellenére is maradandónak lehet tekinteni. Az első kettőt később átdolgozta. Az 1852-ben, illetve 1865-ben kiadott szelídített változatot nem tekintem szerencsésnek, ezért minden esetben az első kiadásra hivatkozom.

1839 és 1841 között megjelent első hosszabb elbeszélő alkotása, *A' Carthausi* a romantikának ahhoz a műfajához tartozik, amelyet a franciák „autofiction”-ként emlegetnek. Szerzőjének 1836-37-ben tett nagy európai utazását földidéző, vallomásos mű. A Turner által annyira csodált tizenhetedik századi festő, a lotharingiai Claude Gellée festészetére, Petrarcára, Tassora, Samuel Richardsonra, Jean-Jacques Rousseau-ra, Goethére hivatkozik, sőt idősebb kortársai közül Heinére, George Sand-ra és Musset *A század gyermekének vallomása* című, 1836-ban megjelent, hasonló műfajú alkotására is. Velencét Byron egyik költeményével idézi meg. Noha a bevezetésben egy magyar fiatal a beszélő, a törzsszöveg Gusztáv nevű francia gróf hátrahagyott naplószerű történetmondása, ki az 1789-ben és 1830-ban kitört párizsi forradalom tanulságait próbálja összegezni. „[K]i az, ki negyven évben nem csalódott volna?” – kérdezi a főszereplő apja.⁶ Elismeri az első forradalom indokoltságát, de megrázó élményként emlékezik a jakobinus önkényuralomra. Fia arra a következtetésre jut, amely majd az érkező Eötvös fő művének egyik alapföltevése lesz: az „uralkodás nem egyéb, mint a szabadságnak [...] legnagyobb foka”⁷, vagyis a szabadság nem egyeztethető össze az egyenlőséggel. A szakirodalom joggal állapította meg, hogy „feltűnő hasonlóságok” vannak az 1830-as forradalomnak Eötvös első regényében és Alexis de Tocqueville-nek *Souvenirs* címmel közreadott visszaemlékezéseiben található értelmezése között.⁸ A párhuzam jelentőségét csak fokozza, hogy a francia szerző 1850–51-ben vetette papírra megjegyzéseit, amelyek csak halála után jelentek meg.

„– S tudod-e, mi az: egy eszmét vesztenünk?” – kérdezi 1836-ban Gusztávtól barátja, Armand, aki a „nép fia”-nak mondja magát⁹, holott voltaképp gazdag bankár volt az apja, ki tönkre ment és ezért öngyilkos lett. Armand forradalmár 1830-ban, de arra a fölismerésre jut, hogy „a nép nem az, minek gondolá”

⁵ Eötvös József. Válog., bev., jegyz. VELIKY J. Új Mandátum, Budapest, 1998, 220.

⁶ Eötvös J.: *A karthauzi*. Unikornis, Budapest, 1996, 55.

⁷ Eötvös *A karthauzi* i. m. 105.

⁸ GÁNGÓ G.: *Eötvös József Uralkodó eszméi: kontextus és kritika*. Argumentum, Budapest, 2006, 236.

⁹ Eötvös *A karthauzi* i. m. 73.

– mintegy előre vetítve Petőfi kiábrándulását azután, hogy 1848 nyarán a költő nem kapja meg a kiskunok támogatását a képviselőválasztáson. Eötvös első regénye *Az apostol* előzményeként is olvasható. Armand azonban nem úgy dönt, mint Petőfi önéletrajzi hőse, Szilveszter. „[H]atáskört nyernem kell, nem élhetek nélküle” – jelenti ki¹⁰, vagyis hatalomra tör. Az újjgazdag szereplők még a korábbi főrendnél is hitványabbnak mutatkoznak.

A kiábrándulás vezeti Gusztávot a karthauziak Grenoble melletti anyakolostorába. Saját lelki folyamatairól olyan prózában ad számot, amely a romantikus költészethez kapcsolódik. A „hosszú gót folyosókon” járva a romantikára jellemző eszmékkal viaskodik – így például a bábeli nyelvzavarral. Úgy véli, „ez átka nemünknek. Nem értjük egymást”.¹¹ Ezekben az években Széchenyi is szembe néz az egyetemes nyelvtan és a nyelvi sokféleség kettősségével. Mindkettejük esetében lehet arra gondolni, hogy tudomásuk volt Wilhelm von Humboldt nyelvölcsöletéről. Már itt érzékelhető, hogy Eötvöst erősen foglalkoztatta a nemzetiség mibenléte. Később igyekezett háttérbe szorítani a nyelv jelentőségét – ellentétben Palackýnak a nemzetiségek egyenjogúságáról 1848. április 11-én a Frankfurti Nemzetgyűléshez intézett levelével. Eötvös „a történeti nemzetiség elvét” szegezte szembe a cseh államférfinek „a nyelvi nemzetiségen alapuló programjával” – ahogyan azt Bödy Pál megállapította.¹²

A fölvilágosodásnak és a tudományok fejlődésének hatására jelenti ki Gusztáv a regény elején: „hitemet elvesztém”, ám *A' Carthausi* mégis megtéréssel végződik. Betty, a szegény lány, akinek érzelmeivel a főszereplő visszaélt, halála előtt így szól Gusztávhoz: „*Imádkozzál érettem*, ez vala végső szava, s elragadva nem ismért erőttől borultam térdeimre, s annyi évek után először forró imának nyíltak ajkaim”.¹³ Akárhogyan is értelmezi e zárlatot a mai olvasó, annyiban következetesnek lehet nevezni Eötvöst, hogy az általa fölvetett, egymásnak ellentmondó világmagyarázatok feszültségét később is a keresztény hit szellemében oldotta föl.

Ettől eltekintve több következetlenség is érzékelhető felfogásában. 1841-ben kiadott *Kelet népe és Pesti Hírlap* című hosszabb röpiratában még azt hangoztatta, hogy „municipális rendszerünk nemzeti kincseink legnagyobbika”¹⁴,

¹⁰ Eötvös *A karthauzi* i. m. 100.

¹¹ Eötvös *A karthauzi* i. m. 14., 171.

¹² Bödy, P.: *Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840-1870: A Study of Ideas of Individuality and Social Pluralism in Modern Politics*. Boulder, CO., East European Monographs, 1985, 63.

¹³ Eötvös *A karthauzi* i. m. 15., 318.

¹⁴ Eötvös J.: *Reform és hazafiság: Publicisztikai írások*. Összegy., szerk., előszó és jegyz. FENYŐ I. Magyar Helikon, Budapest, 1978. I. 328.

de 1844. július 28-án Szalay Lászlóhoz írt levelében már így fogalmazott: „Napjainkban a Centralizáció, hogy úgy mondjam, a levegőben van”.¹⁵ Egy évvel később megjelent regénye, *A falu jegyzője* megyei visszaéléseket, a tisztújításra jellemző megvesztegetéseket jelenít meg.

Ez a második regény elődjéhez képest nagyobb távolságot tart a romantikával szemben. Jellemző, hogy az első fejezet a Réty család kastélyát kétféle építészethez kapcsolja: a tornác „doriai rendszer szerint épült”, a kapu viszont „goth”.¹⁶ „Regényem az élet képe akar lenni” – olvasható az első kötetben, a harmadikban pedig az elbeszélő azt állítja: „nem rendkívüli, de való dolgokat akartam elmondani”. Ez a két önminősítés azzal az eszménnyel van összhangban, amelyet az irodalomtudomány a történeti értelemben vett realizmusnak felelt meg.

„Nem mulatni, használni akartam”.¹⁷ A zárlatnak e szavai elárulják, hogy Eötvös a realista életképet a menipposzi satírából levezethető példázattal ötvözi, vagyis a szereplők csak bizonyos mértékig nevezhetők jellemeknek, hiszen eszmei állásfoglalásokat képviselnek. Péterfy szavaival „Eötvös nem a jellemből fejt ki a problémát, hanem a problema szerint rajzolja az embert, előbb csinálja meg annak sorsát, aztán keresi jellemét”.¹⁸ Más szóval az elbeszélő egyúttal értekező is. Szerb Antal ezt fogyatékoságnak minősítette, mondván, hogy „a gondolkozó Eötvös ártott az író Eötvösnek”.¹⁹ „Regényemnek egy nagy hibája az, hogy felette sokat okoskodom” – állapítja meg maga a beszélő²⁰, ám szélesebb történeti távlatból az állandó közbevetések inkább elfogadhatóak, mint Tengelyi Jónás eszményítése, kiről Péterfy kegyetlenül állapította meg, hogy „dróton mozog, az író nemes érzelmeinek, demokratikus irányának fogasa. Csak azért él, mert az írónak rajta kell bizonyítania, hogy európai ember, a művelt democratia híve, kinek meggyőződése van, a megye globusán helyet nem találhat”.²¹

A kortársak irányregénynek nevezték *A falu jegyzőjét*, és ez megfelelt annak az eszménynek, amelyet Csengery Antal így körvonalazott: „E példa intésül szolgál, miként a művészet mint minden egyéb e világon, csak annyiban

¹⁵ EÖTVÖS J.: *Levelek*. Szerk. az idegen nyelvű leveleket ford., előszó és jegyz. OLTVÁNYI A. Magyar Helikon, Budapest, 1976, 146.

¹⁶ B. EÖTVÖS J.: *A' falu' jegyzője: Regény*. Hartleben, Pest, 1845, I. 4.

¹⁷ EÖTVÖS A' *falu' jegyzője* i. m. I. 84., III. 313., 314.

¹⁸ PÉTERFY J.: *Összegyűjtött munkái. Első kötet*. Franklin-Társulat, Budapest, 1901, 29.

¹⁹ SZERB A.: *Magyar irodalomtörténet*. Második, átdolg. kiad. Révai, Budapest, 1935, 330.

²⁰ EÖTVÖS A' *falu' jegyzője* i. m. III. 190.

²¹ PÉTERFY i. m. 51.

érdemel valódi dicséretet, amennyiben valamely nagyszerű cél elérésére vagy nemes eszme életbeléptetésére szolgál”.²² Ez az elgondolás kétségkívül szembeállítható a romantikus Théophile Gautier által 1835-ben a *Mademoiselle de Maupin* című regény előszavában meghirdetett eszmével, amely szerint „minden, ami hasznos, csúnya”.²³

Bármennyire is akadnak romantikus vonások *A falu jegyzőjében*, ez a mű a fölvilágosodás példázatainak a szellemében készült. Már a második fejezet a *Candide*-ra hivatkozik, és a későbbiekben a szabadelvűnek nevezett gondolkodás forrásaiként Voltaire és Jean-Jacques Rousseau művei szerepelnek. Nemcsak a cselekmény sugallja, hogy a szakadék úr és paraszt között megszüntetendő, hiszen az elbeszélő is foglalkozik „egyenlőség iránti vágyunkkal”.²⁴ Vándory, a lelkész, aki voltaképp Réty alispán fivére, azt hirdeti, hogy „az embernek becse önmagában fekszik”, sőt a *Szózat* ismert és az utóbbi évtizedekben többek által érvénytelennek nyilvánított sorait visszhangozva állítja, hogy „elhagyni hazáját az embernek szabadságában nem áll soha!! a’ kör, hová Isten által állíttunk, ez az, melyre munkásságunkat fordítanunk kell”.²⁵

Eötvös József elbeszélő munkásságának figyelemre méltó erénye, hogy mindegyik regényével más műfajváltozatot valósított meg. Noha a mai közönség már három másik hosszabb elbeszélő művét is olvashatja történelmi regényként, eredetileg csak a *Magyarország 1514-ben* (1847) készült azzal a szándékkal, hogy ennek a műfajváltozatnak igényeit teljesítse. Előszava egyértelműen tanúsítja, hogy szerzője pontosan érzékelte a „történelmi regény” sajátosságát. A VI. fejezetben kísérletet is tett a történetírás és a regény közötti határvonal megállapítására: „nem irom a magyar állam történeteit. [...] Én egyesek történeteit rajzolom; s Bakács, Zápolya, a király s mindazon büszke zászlósok, kik nagyravágyó aljasság s aljas nagyravágyás által e hazát megronták, itt csak annyiban foghatnak helyt, mennyiben személyeim sorsára befolyással voltak”.²⁶ A XVIII. fejezet ismét hangsúlyozza, hogy az olvasó regényt tart kezében, ám az történelmi forrásokra támaszkodik: „Nem irok történetet; azért csak röviden jegyzem fel azokat, miket olvasóim Istvánfiban, Brutusban, vagy bárkiben azon

²² *Magyar szónokok és statusférjak (Politikai jellemrajzok)*. Kiadja CSENERI A. Heckenast Gusztáv, Pest, 1851, 213.

²³ GAUTIER, Th.: *Mademoiselle de Maupin*. Chronologie et introd. par G. VAN DEN BOGAERT. Garnier Flammarion, Paris, 1966, 45.

²⁴ EÖTVÖS A’ *falú’ jegyzője* i. m. II. 56.

²⁵ EÖTVÖS A’ *falú’ jegyzője* i. m. I. 226., III. 149.

²⁶ B. EÖTVÖS J.: *Magyarország 1514-ben*. Második kiad. Révai testvérek, Budapest, 1904, I. 169.

komolyabb írók közül, kik e kor emlékeit fentarták, leghosszasabban Taurinus István *Stauromachiájában* találhatóak”.²⁷

A *Magyarország 1514-ben* alkalmazkodik a történelmi regénynek nemzetközi vonatkozásban érvényes két követelményéhez: hatalom és ellenzék küzdelmét jeleníti meg és cselekményében fontos szerepet játszik az ostrom. Puskin *A kapitány lánya* (1836) című regényét Eötvös aligha ismerte, de nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy tudott a *Le Faux Pierre III; ou, La Vie les aventures du rebelle Jemljan Pugatschew* című, tizennyolcadik századi lázadást elbeszélő könyvről, mely 1775-ben, Londonban jelent meg orosz fordításként, ám kezdbetűikkel jelölt szerzőjét tudtommal máig nem azonosították. Eötvös regénye jegyzeteket is tartalmaz, összhangban a történelmi regény korábbi hagyományával, melynek jellegzetes példája a *La Duchesse de La Vallière* (1804), az a „roman historique”, melyet az orléans-i herceg szeretője és gyerekeinek (így a későbbi Lajos-Fülöpnek) nevelője, Stéphanie-Félicité du Crest írt a Napkirály egyik szeretőjéről. Teleghi István kerti lakának ostroma hasonlóságot mutat Madame de Scudéry *Le Grand Cyrus* (1649–53) című történelmi regényének azzal a részével, amely Sardis ostromának az Eötvös által ismert Sallustius által elbeszélte története alapján készült. Walter Scott sokat merített e francia műből, ám a *Magyarország 1514-ben* – a szakirodalom zömének állításával ellentétben – nagyon különbözik a skót szerző alkotásaitól. Eötvös el akarta kerülni, hogy ellentmondásba kerüljön azzal, amit a maga korában a korai tizenhatodik századról tudni lehetett. Ezért az ő művét a történetileg valamennyire tájékozott olvasók is elfogadhatták, sőt talán még a jelenkorban is ellenérzés nélkül forgathatják. Scottnak a tizenkilencedik században nálunk is legnépszerűbb műve, az *Ivanhoe* tele van olyan részletekkel, amelyek elárulják, hogy szerzője alig vett tudomást a történelemtől. Oroszlánszívű Richárd angol balladát költ, holott nem is tudott ezen a nyelven. Eötvös József sokkal óvatosabban idézi föl a múltat. Ahogy a cím sejteti, regényének nincs tulajdonképpeni főhőse, és a kitalált alakok és a történeti személyiségek sorsa nagyon jól illeszkedik egymáshoz. Dózsa György nem sokat szerepel, ám megjelenítése összetett. Eötvös József szigorú bírálója, Péterfy joggal jegyezte meg róla, hogy „Oda sorakozik regényirodalmunk legsikerültebb alakításai közé. Annyi erőt, következetességet, annyi színt Eötvös egy hősében sem találunk. Oly kitűnő művészi oeconomiával készült, rajza oly egyszerű s mégis találó, hogy a regényben csakugyan történeti alak magaslatára emelkedik”.²⁸

²⁷ EÖTVÖS *Magyarország* i. m. II. 66.

²⁸ PÉTERFY i. m. 34.

E kiválóan megszerkesztett regény árnyalt értelmezést ad a történelemről. A cselekmény kulcsmondatok köré szerveződik, emlékeztetve arra, hogy lényegében minden történelmi regény a megírás jelenéről is szól. Ahogyan Madame de Scudéry regényének főhőse XIV. Lajos hadvezérének, a „Nagy Condé” hercegnek is hasonmása, Eötvös műve is vonatkoztat a magyar reformkorra. „Pártokat találsz, nemzetet sehol!” – mondja Ártándi Tamásnak Telegdi István, a legemberségesebb főúr, akit a parasztok kegyetlenül végeznek ki. „Hogy szabadságért küzdjön, hívtam fel e népet, s az vadságában felülmulta egykori zsarnokait” – vonja le a keserű végkövetkeztetést Mészáros Lőrinc pap, Dózsa György mellett a második ember.²⁹ A nemesség és Dózsa népe egyaránt súlyos fogyatékossgát mutat. Nincsenek eszményített jellemek, s a társadalmi emelkedés, nagyravágyás, önző pályáépítés bizonyul mozgató erőnek. Találóa jegyazte meg Szilágyi Márton, hogy kimondatlanul Mohács vetíti árnyékát a cselekményre.³⁰ A zárlat hangsúlyozottan ironikus: a makulátlan erkölcsű Kardos Orbánt a túlélők igaztalan váddal illetik, a gerinctelen Ártándi Pál viszont házassága révén nagy vagyona tesz szert és közmegbecsülésnek örveid.

A negyedik regény, *A nővérek* kétségkívül sokkal kevésbé jelentős, noha az utókor túlzottan mostohán bánt vele. A törtézés az 1831-ben kitört koleralázadás idején kezdődik – amelynek nemzetiségi vonatkozásáról szót ejt az elbeszélő –, de a cselekmény fő része már „prózai korunkban”³¹, azaz az 1850-es években játszódik. Ha igaz, hogy a regény átalakulását e korban a belső nézőpont előtérbe kerülése jellemzi – mint azt ismert irodalmárok állítják –, akkor ez a mű megfelel a nemzetközi iránynak, hiszen fokozottan érvényesíti a szereplők lélektanát. Az értekező részek itt is fontos szerepet játszanak. Ahogyan az elbeszélő megjegyzi: „reflexiókkal szakitom félbe előadásomat, ez volt hibám a gyakorlati élet mezéjén, és ez fog valószínűleg hibám maradni, míg az irodalmi pályán működöm”.³²

A nővérek már olyan időszakban készült, amelyben Eötvös József pályafutásában a közélet egyre jobban kiszorította az elbeszélő próza írását. Ennek fényében némileg megdöbbsentő hatású lehet a regényben beszélőnek egyik kiszólása: „Nem ismertem senkit, ki közdolgokban részt vesz, s kinek állását s tetteit nem önzés határozná el; a legjobbak még azok, kik csak személyes érzéseiket s nem érdekeiket követik”.³³

²⁹ Eötvös *Magyarország* i. m. 126.

³⁰ SZILÁGYI M.: „Megváltás és katasztrófa. Eötvös József *Magyarország 1514-ben*”. *Irodalomtörténet* 85, 2004/4., 433–453. 444.

³¹ Eötvös *A nővérek* i. m. II. 85.

³² Eötvös *A nővérek* i. m. I. 137.

³³ Eötvös *A nővérek* i. m. II. 4.

Közismert, hogy 1848. április 7. és szeptember 11. között vallás- és közoktatásügyi miniszterként dolgozott. Szeptember 28-án az uralkodó által a magyarországi csapatok főparancsnokának kinevezett Lamberg Ferencet a pesti hajóhídnál felkoncolták. Másnap Eötvös sógorával, Trefort Ágostonnal a korábban Bécsbe küldött családjához távozott, majd október 6-án Bajorországba ment. 1849. január 31-én Cziráky Jánosnak Batthyány Lajos érdekében küldött levelében utólag így indokolta döntését: „ha ügyeinket a lojalitás ösvényére visszavezethetni reményünk többé nem lehet, a hazát, melyben becsületes működésre helyet többé nem találok, inkább elhagyom, mint hogy oly eljárásban részt vegyek, mely a nemzetet csak vesztéhez vezetheti. Lamberg halála után eljöttek gondolám a pillanatot”.³⁴

Bármennyire is tagadhatatlan, hogy Eötvös változtatott álláspontján, el kell ismerni, hogy Magyarországról távozása összhangban volt a forradalom előtti véleményével. 1848. február 28-án ezt írta Széchenynek: „Oroszországnak szomszédsága egyrésztől, másiktól saját helyzetünk s a szétfoslási hajlam, mely külön nemzetiségeinkben rejlik, engem meggyőztek, hogy a monarchiának fennállása nem létünk feltétele ugyan, de olyvalami, mit nyugodt kifejlődésünk érdeke igényel, hogy tehát minden magyarnak kötelessége elkövetni mindent, hogy az egész, melynek egy részét tesszük, épségben tartassék”.³⁵

Az első Batthyány-kormány tagjai közül egyedül ő került be Andrássy Gyula 1867. február 20-án megalakult kormányába. Ez egyáltalán nem volt magától értetődő, hiszen naplójában, sőt még a *Politikai Hetilap*ban közölt írásaiban is Deákétól lényegesen eltérő véleményeket fogalmazott meg.

Közeleti tevékenysége érkező munkásságára épült, amely kezdettől fogva nagyon jelentős volt. Mindig figyelemmel kísérte külföldi kortársainak nézeteit. Már 1838-ban, *Vélemény a fogházjavítás ügyében ns. Borsod megye ebbeli küldöttségéhez* című eszmefuttatásában Alexis de Tocqueville-re hivatkozott, a két évvel későbbi fejtegetés, a *Szegénység Írlandban* a kiváló államférfi Daniel O’Connell megidézésével kezdődik, az 1864-ben kiadott *Gondolatokban* pedig Hérodotosz, Plátón, Cicero, Erasmus, Montaigne, Francis Bacon, Pascal, Voltaire, Jean-Jacques Rousseau, Lessing, Goethe, Hegel és Macaulay műveit idézte.

Az írek sorsa az angol nacionalizmusnak olyan erőszakos módszereivel szembesítette, melyekhez foghatót a magyarok soha nem próbáltak használni a nemzetiségeikkel szemben. Hátrányára lehet-e a magyarságnak a zsidók egyenjogúsítása? 1841-ben megjelent röpiratában Eötvös egyértelmű

³⁴ Eötvös *Levelek* i. m. 212–213.

³⁵ Eötvös *Levelek* i. m. 206.

„nem”-mel válaszolt e kérdésre. A reformkori értelmiség számottevő része így vélekedett. 1840. március 31-én tartott országgyűlési felszólalásában a fontolva haladó Dessewffy Aurél is azt nyilatkozta: e kérdésben „tökéletesen kezét fogok báró Eötvös Józseffel”.³⁶ Az írek sorsa Eötvös Józsefet annak fölismeréséhez vezette, hogy minden nacionalizmus uralomra tör, *A zsidók emancipációjáról* készített értekezés pedig annak a következtetésnek a megfogalmazásához, hogy Magyarországon „minden nemzetiségnek feltartása az egész nemzet érdekében fekszik”.³⁷ Tagadhatatlan, mai szemmel jóhiszeműnek minősíthető az a föltevése, mely szerint a „fanatizmus évei megszűntek”.³⁸

A forradalom előtti időszak legjelentősebb értekező műve, a *Reform* (1846) egyértelműen a központosítás mellett érvel. Nincs kizárva, Eötvöst elgondolkottatta Kemény Zsigmond érvelése, mely szerint Franciaországban a túlzott központosítás adott lehetőséget az egyeduralomra. Annyi bizonyos, hogy később már ő is ellenezte a teljes centralizációt. Évtizedekkel ezelőtt éles bírálattal illeték a forradalom után készült értekezéseit. 1848–49 fordulóján papírra vetett és csak 1993-ban megjelent magyar nyelvű följegyzései kínzó töprengésekre engednek következtetni. Történész bírálójuk, Gergely András ismerte el róluk, hogy „a magyar és európai 1848-ról korábban egyedülálló mélységű gondolatokat tartalmaznak”.³⁹ 1850-ben Pesten *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich* címmel közölt röpiratát Sötér István úgy minősítette, mint „a magyar szabadságharc leverésével előállt helyzet tiltakozás nélküli, megadó elfogadása”-t.⁴⁰ Ez a jellemzés az 1960-as években keletkezett, amidőn Sötér a magyar irodalomnak olyan alkotásait igyekezett a politikai hatalomnak tett engedmények árán újra elismertetni, melyeket 1948 után kirekesztettek a haladónak nevezett hagyományok köréből. A huszonegyedik században talán már másként lehet értelmezni. Tény, hogy Eötvös még 1859-ben *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs* címmel is olyan egységes Ausztria eszményét hirdette, mely képes ellenállni a szomszédos hatalmakkal szemben. Említettem következetlenségét. 1859 júniusában Ausztria Solferinonál vereséget szenvedett, majd békét kötött. A Habsburg birodalom meggyengülése készítette Eötvöst álláspontja módosítására. 1860-ban névtelenül újabb röpiratot tett közzé. A *Die Sonderstellung*

³⁶ GRÓF DESSEWFFY A.: *Összes művei*. S. a. r., életr. és jegyz. FERENCZY J. Méhner Vilmos, Budapest, 1887, 263.

³⁷ EÖTVÖS *Reform és hazafiság* i. m. I. 224.

³⁸ EÖTVÖS *Reform és hazafiság* i. m. I. 209.

³⁹ GERGELY A.: Eötvös József: Az 1848iki forradalom története – Müncheni vázlat. *Irodalomtörténeti Közlemények* 100, 1996/4., 508–514. 509.

⁴⁰ SÖTÉR I.: *Eötvös József*. Második, átdolg. kiad. Akadémiai, Budapest, 1967, 278.

Ungarns von Standpunkte der Einheit Deutschlands már az 1848-as törvények szellemében körvonalazta Magyarország helyét a birodalomban.

Az utókor távlatából közhelynek számít, hogy a tizenkilencedik századi magyarság legsúlyosabb kérdése a nemzetiségekre vonatkozott. Történészeink főadata válaszolni arra a kérdésre, miként értékelhető Eötvös véleménye kortársaiéhoz képest. Csak annyit állapíthatok meg, hogy legnagyobb terjedelmű értekező munkájában, majd annak kiegészítéseként *A nemzetiségi kérdés* (1865) címmel a lehető legszélesebb nemzetközi távlatból próbált mérlegelni.

Nyíri Kristóf már 1980-ban figyelmeztetett arra, hogy *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* legtöbbször által használt magyar szövege nem teljesen hiteles. „A német szöveg gazdagabb és pontosabb; és az eltérések gyakran kényes helyeket érintenek. [... Eötvös] a társadalom *szerves-folyamatos* átalakítása mellett, elméletektől diktált radikális átalakítása *ellen* nyilatkozik, s ez a magyar szövegből korántsem derül ki”.⁴¹ Eötvös először németül tanult meg, mert édesanyja nem tudott magyarul. Ezzel is magyarázható, hogy „olgykor magyartalan kifejezések is kerülnek elő munkáiban” – ahogyan már Csengery Antal megállapította.⁴² Gángó Gábor úgy szentelt önálló könyvet az 1849 és 1853 között írt *Uralkodó eszméknek*, hogy az „egyedül autentikus szövegére, az 1854-es német nyelvű kiadásra támaszkodott”.⁴³ Ezt a helyes minősítést legfőképpen azzal lehetne kiegészíteni, hogy az *Uralkodó eszmék* értekező műként irodalmi alkotásnak is tekinthető, mely hatástörténetében él. Noha a német kiadásnak jelentékeny visszhangja volt, de a magyarul először 1851-ben, illetve 1855-ben megjelent két kötet az elmúlt bő másfél század során több olvasóra talált. A különféle kiadásokra ezúttal nyilván nem térhetek ki, de talán annyit megjegyezhetek: szükség volna arra, hogy az eredeti német szöveget jelenkori magyar nyelvre ültessék át, mert különben csak keveseknek lehet fogalma e teljesítmény jelentőségéről.

Sőtér István úgy vélte, az *Uralkodó eszmék* „felépítése, szerkezetének logikus tisztasága, példa nélküli”.⁴⁴ Ehhez a véleményhez képest az újabb szakirodalom lényegében ahhoz a huszadik század elején megfogalmazott állásponhoz tért vissza, mely szerint Eötvös munkájának „Nincs áttekinthető rendszere, mert

⁴¹ NYÍRI K.: *A Monarchia szellemi életéről: Filozófiatörténeti tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1980, 51.

⁴² *Magyar...* i. m. 216

⁴³ GÁNGÓ i. m. 10.

⁴⁴ SÓTÉR i. m. 245.

alapjában kritika, ezért oly sok benne a dilemma”.⁴⁵ A vonalszerű előrehaladás *A falu jegyzőjét* sem jellemzi. Olyan Eötvös által ismert értekező műveket sem, mint Montesquieu-nek *A törvények szelleméről* vagy Alexis de Tocqueville-nek az amerikai demokráciáról (*De la Démocratie en Amérique* címmel) írt könyve. Az első kötet szerkezetét nem tekinteném elhibázottnak, függetlenül attól, hogy olykor érzékelhető ellentmondás Eötvös magánjellegű följegyzései és a nyilvánosságnak szánt megfogalmazásai között, például „kézirataiban elismeri, hogy Hollandia, Svájc és az USA ’bizonyos államforma alatt a prosperitás legmagasabb szintjére jutottak’, de az *Uralkodó eszmék*ben a republikánus államforma mégoly visszafogott dicséretét sem vállalja”.⁴⁶

Irodalmárként szellemi önéletrajzként is olvashatom az *Uralkodó eszmék* első kötetét, és akkor a gondolati következetlenség és az egyes kérdések egyenetlen kidolgozása magyarázható azzal, hogy az egymást követő részek más sorrendben készültek, gyorsan változó európai helyzet függvényeként, egy nemzetközi látókörű, nagyon művelt alkotó tollából, aki tele volt belső bizonytalansággal. Gángó Gábor is elismeri, hogy „Eötvös a jegyzetekben az újraolvasás tanulságait fűzi a szövegéhez, és gyakran körültekintőbb álláspontot foglalt el”.⁴⁷ Ehhez célszerű hozzátenni, hogy a második kötet fölépítése lényegesen könnyebben átlátható.

Az *Uralkodó eszmék* – durva egyszerűsítéssel – átlépés a romantikából a pozitívizmusba, amennyiben vegytani vagy fizikai metaforákkal igyekszik érzékelteni, hogy a természet- és szellemi tudományok módszere között nincs lényeges eltérés, hiszen mindkét területen a mozgás törvényei érvényesülnek. Csak az tudomány, „was sich auf positive Tatsachen gründet” – ahogyan a második kötetben olvasható.⁴⁸

Gángó Gábor kudarcnak minősítette Eötvösnek azt a törekvését, hogy bekapcsolódjék a nemzetközi eszmei párbeszédbe. A magyar forráskiadványok többségének súlyos fogyatékosága, hogy csakis a szerző által írt leveleket tartalmazza. Az *Uralkodó eszmék* nemzetközi visszhangjáról csak akkor lehetne hiteles képet kapnunk, ha valaki összegyűjtötte volna az Eötvöshöz írt leveleket. Eddig az általa másokhoz intézetteknek van kiadása. Deák Ágnes sok adatot talált, elsősorban a német nyelvterületről. Jakob Philipp Fallmerayer

⁴⁵ CONCHA Gy.: *Báró Eötvös József állambölcsélete és a külföldi kritika*. A Magyar Jogászegylet Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1908, 50.

⁴⁶ GÁNGÓ i. m. 29.

⁴⁷ GÁNGÓ i. m. 130.

⁴⁸ EÖTVÖS, J.: *Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*. F. A. Brockhaus, Leipzig, 1854, II. 420.

mindkét kötetéről közölt bírálatot a *Deutsches Museum*-ban. Édouard Laboulaye (1811–1883), a Collège de France tanára, *L'État et ses limites suivi d'essais politiques sur M. de Tocqueville* című, először 1863-ban kiadott könyvében méltatta Eötvös munkáját. Olyan művet talán túlzás volna visszhangtalannak minősíteni, amely levelük tanúsága szerint Alexis de Tocqueville és John Stuart Mill figyelmét is fölkelte.

Az *Uralkodó eszmék* lényeges részletei közé tartoznak a nemzetiségre vonatkozó fejtegetések. Eötvös történeti képződménynek tekintette a nemzetet, amely nem mindig létezett a múltban és az ő föltételezése szerint nem is mindig fog létezni. Kizárta annak a lehetőségét, hogy származási alapon lehet meghatározni. „Bármilyen kompaktnak tűnjék is fel előttünk a francia nemzetiség; mégis a népnek csak igen csekély része támaszthat igényt frank származására, sőt tán egész Franciaországban sem található egyetlen egyén sem, kiben a hódító vére tisztán maradt volna fenn”.⁴⁹ Igazolni lehet az *Uralkodó eszmék*-ben körvonalazott véleményt, amely szerint az uralkodásra törekvő nacionalizmus 1789 után is jellemezte Franciaországot, hiszen „a forradalom óta a francia nyelvnek oly terjedése következett be, minőt a korlátlan királyság századokon keresztül sem volt képes eszközölni”.⁵⁰ Bertrand Barère de Vieusac (1755–1841) a Konventben a bábéli zűrzavart a hűbériség megnyilvánulásaként fogta fel, azt állítván: „A breton a föderalizmus és a babona nyelve, németül a száműzöttek, valamint a köztársaság gyűlölői, olaszul az ellenforradalmárok, baszk nyelven a rajongók beszélnek.” Henri Grégoire abbé (1750–1831) 1794-ben javaslatot tett „a francia nyelv egyetemessé tételére”.⁵¹ Még annak a Nietzsche által képviselt nézetnek az előzményét is meg lehet találni Eötvös munkájában, hogy a „kizsákmányolás nem a romlott vagy tökéletlen és kezdetleges társadalomhoz, hanem az élet lényegéhez tartozik, mint szervi alapműködés (Grundfunktion), következménye a hatalom tulajdonképpeni akarásának, ami éppen az élet akarása”.⁵²

Eötvös nagy igényű értekező művének súlyát bizonyítja, hogy megjelenése óta a legkiválóbb magyar elmék folytattak vitát vele. Gazdag hatástörténetét csak az 1948 utáni évtizedek szakították meg, amikor nem lehetett méltatni olyan munkát, amelyben a következő jóslat volt olvasható: „Nem a kommunista

⁴⁹ EÖTVÖS J.: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Előszó SÖTÉR I., szöveg-gondozás, utószó és jegyz. OLTVÁNYI A. Magyar Helikon, Budapest, 1981, I. 261.

⁵⁰ EÖTVÖS *Uralkodó eszmék* i. m. I. 116.

⁵¹ OST, F.: *Traduire: Défense et illustration du multilinguisme*. Fayard, Paris, 2009, 303., 309.

⁵² NIETZSCHE, F.: *Jenseits von Gut und Böse – Zur Genealogie der Moral*. Alfred Kröner, Leipzig, 1930, 200.

elvek győzelme, hanem csak az lehetetlen, hogy ezen elveket más valósítsa, mint az abszolutizmus. S azért a kommunizmus győzelme mindenkor egyszersmind a despotizmusé leend”.⁵³ Igazat lehet adni Gergely András negyedszázaddal ezelőtti állításának: „Eötvös annyiban továbbra is egyedül áll a magyar társadalmi gondolkodásban, hogy az egyén – nemzet/ állam – emberiség kölcsönviszonyában az egyén létét és értékeit tartja alapvetőnek”.⁵⁴ Értekező fő művének második kötetében egyenesen azt állítja: „az egyénben magában kell keresnünk a létezés célját”.⁵⁵ Ez a felfogás összhangban van John Stuart Mill nem haszon-, hanem minőségközpontú szabadelvűségével, amelyben különös hangsúly helyeződik az egyén műveltségére. A különbség abban rejlik, hogy noha Eötvös sűrűn hivatkozott a természettudományra, ragaszkodott a keresztény hithez. „Nincs nyomorultabb teremtes a világon oly embernél, ki egy magasabb lény örökös hatalmát elismerni nem akarja, vagy hinni nem képes.” „Épen a kitűnő embereknek szükség a vallás leginkább, mert ők érzik igazán emberi elménknél szűk korlátait”.⁵⁶ Keresztény hitére lehet visszavezetni azt a meggyőződését, hogy „a föld minden népe közös származású, mindnyájan testvérek, kiknek ugyanaz a rendeltetésük, s kik, hosszas tévelygés után, végre ugyanazon közösség kebelében fognak egyesülni”.⁵⁷

A haladást tekintette a történelem fő mozgatójának, de két tényezőt, az „erkölcsi érzetet, s a művészetben az izlést” velünk született tulajdonságnak tartotta. Bizalmatlan volt a hirtelen, gyors változással, a forradalmakkal szemben. Úgy vélte: „Haladni csak úgy lehet, ha, míg egyik lábunkkal előre lépünk, a másikat helyen hagyjuk”, de nem félt ellentmondani magának, hiszen ugyanabban a kötetben található ez a mondat: „Hét pecsétű könyv az élet, s ha ezeket egymásután feltörtük s a könyv nyitva fekszik előttünk, benne idegen nyelv ismeretlen betűit találjuk, s miután végre ezt is megfejtettük, hosszú fáradságunk eredménye többnyire csak azon meggyőződés, hogy a könyv nem felelt meg várakozásunknak”.⁵⁸ Mindig nemzetközi távlatban gondolkodott, és figyelme Kínára éppúgy kiterjedt, mint az inka kultúrára. Már 1846-ban így érvelt: „Nem tartozom azok közé, kik büszke önhiúságban e hon határain túl tekinteni nem akarnak, s a más nemzetek példájára hivatkozást ’utánzási

⁵³ Eötvös *Uralkodó eszmék* i. m. I. 398.

⁵⁴ GERGELY A.: *Egy nemzetet az emberiségnek: Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*. Magvető, Budapest, 1987, 318.

⁵⁵ Eötvös *Uralkodó eszmék* i. m. II. 92.

⁵⁶ B. EÖTVÖS J.: *Gondolatok*. Ráth Mór Bizománya, Pest, 1864, 7., 10.

⁵⁷ Eötvös *Uralkodó eszmék* i. m. II. 8.

⁵⁸ Eötvös *Gondolatok* i. m. 127., 263., 34.

viszketegség'-nek nevezik".⁵⁹ Távol állt tőle a haszonelvűség. Két évvel a halála előtt írta Loránd fiának: „osztom nézetedet abban is, hogy nem annyira hazánk anyagi, mint nemzetünk szellemi művelése azon feladat, melyet választanunk kell”.⁶⁰ „Magyarország jövője tisztán cultur-kérdés” – jegyezte föl a naplójában.⁶¹ Talán időszerű volna intését komolyan vennünk. Ha nemzetet akarunk megtartani, nem elég gazdaságra, anyagi termelésre és természettudományra gondolnunk.

⁵⁹ Eötvös *Reform és hazafiság* i. m. I. 542.

⁶⁰ Eötvös *Levelek* i. m. 179.

⁶¹ Eötvös J.: *Összes munkái*. Révai, Budapest, 1901–1903, X. 339.

Frank Tibor

Az Eötvös-család a magyar tudomány szolgálatában

Amikor Pólya György matematikust, a Stanford-i Egyetem professzorát megkérdezték, hogy mi magyarázza a sok magyar matematikai kiválóság felbukkanását a 19. és 20. század fordulóján és a későbbiekben is, ő azt válaszolta, hogy a matematika a legolcsóbb tudomány.¹ S ez valóban fontos volt egy fejletlen országban. Amikor azután konkrét okok felől faggatták, Pólya a *Középiskolai Matematikai Lapok*-at, az Eötvös-versenyt és Fejér Lipót személyiségét említette.² Ha meg akarjuk érteni báró Eötvös Loránd jelentőségét, aki kulcsszerepet játszott ebben a folyamatban, először át kell tekintenünk a kreativitás magyar sajátosságait.

A magyar kreativitás³

A magyar kreativitás összetett hagyományban gyökerezik. Két vonását kell kiemelnünk: az ország szinte állandóan külső és belső konfliktusokba, háborúkba és forradalmakba keveredett, és hosszú ideig együtt élt a német kultúrával és civilizációval. Mindkét jellegzetesség – gyakran kölcsönhatásban – tartós nyomot hagyott a magyar gondolkodásmódon és a problémamegoldás magyar kultúráján, amelyek új eszméket teremtettek, és találékonyásra ösztönöztek.

A magyar gondolkodás alakulásának társadalomtörténete – és talán a kelet-közép-európai gondolkodásmód kialakulásának a története is – szorosan

¹ George Pólya interjúja Árvai Wieschenberg Ágnessel. Ld. ARVAI WIESCHENBERG, A.: *Identification and Development of the Mathematically Talented—The Hungarian Experience*, PhD Dissertation, Columbia University, 1984, 86–87.

² PÓLYA, G.: Leopold Fejér. *Journal of the London Mathematical Society*, 36, 1961, 501.

³ E dolgozat átdolgozott változata eredetileg először angolul megjelent tanulmányomnak: Acts of Creation: The Eötvös Family and the Rise of Science Education in Hungary. In: ASH, M. G. – SURMAN, J. (eds.): *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848–1918*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, Palgrave—Macmillan, 2012, 113–137. Első négy alfejezete részben *Kettős kívándorlás: Budapest—Berlin—New York 1919–1945*. Budapest, Gondolat, 2012 c. könyvemre is épül.

összefügg a háborúkkal és konfliktusokkal. Ehhez társul egy egészen más természetű veszedelem, a szegénység. Bár Magyarország természeti adottságai sok szempontból kiválóak, lakosainak zöme a századok során mégis nehezen élt, gyakran szenvedett ínséget. Mindez sokféle túlélést biztosító találékonyságot alakított ki a 20. századra. A minimális élelem, ruházat, fedél és védelem elnyeréséhez is stratégiákat kellett kifejleszteni. A jövő kiszámíthatatlanságának tudata sokakban alakított ki valamiféle cinikus, ironikus, nyegle, nemtörődöm hozzáállást. Sokan estek áldozatul a pesszimizmusnak, a reményvesztettségnek, a csalódásoknak, amit a régió kiugróan magas öngyilkossági mutatói is jeleznek. A magyar költészetet, festészetet, operairodalmat, sőt még a nemzeti himnusz szavait is áthatja a nemzet elveszett dicsősége feletti bánat. Mindig érzékelhető, hogy bár az egyén bátorsága nyomhat a latban, de a nemzet mint egész kárhozatra van ítélve.

Nem meglepő, hogy e folytonos kihívást jelentő történelem a problémafeladást ugyanúgy jellegzetességgé hozta magával, mint a kiemelkedő problémamegoldó készséget. A 19. század vége felé a magyar iskolarendszerben is komoly szerep jutott a feladatmegoldásnak. Az 1867-es kiegyezés után a tanárképzésben is bevezették az elmélet és gyakorlat német modelljét. Báró Eötvös József (1813–1871) vallás- és közoktatásügyi miniszter az ifjú Kármán Mór oktatásügyi szakembert, későbbi egyetemi tanárt bízta meg azzal, hogy a németországi Lipcsében, Tuiskon Ziller professzor szemináriumában tanulmányozza az elismert német középiskolai rendszert. Kármán úgy tapasztalta, hogy Németország a nevelésügy hazája.⁴ Ez vetette meg az alapokat, és ez biztosította, hogy a legjobb magyar iskolák folyamatosan kiváló tanárokhoz jussanak. Ezek a tanárok olyan tudásszintre juttatták el a diákokat, amely kiállja az összehasonlítást az Egyesült Államok mai magasabb fokú *college*-aival is. A német minta szerint a középiskola, a gimnázium nagy súlyt fektetett a klasszikus nyelvekre és irodalomra, a magyar nyelvre és irodalomra, és az általános kultúrára is, de nem hanyagolta el a matematikát és a természettudományokat sem. A magyar középiskolák nyíltan elitista intézmények voltak, a diákokat jellegzetesen az akkori Magyarország erősen konzervatív társadalmának felső és középső rétegeiből toborozták. A tanári karok számos tagja szakterületének elismert tudósa volt, közülük többen később a Magyar Tudományos Akadémia tagjai lettek, vagy egyetemi tanári állásokba kerültek. Ennek következtében az ország legjobb iskolái – mint a pesti fasori evangélikus gimnázium vagy

⁴ KÁRMÁN M.: A történeti fejlődés útja. In: *Kármán Mór válogatott pedagógiai művei*. Szerk. FALUDI SZ. 3–19. Első kiadás 1880. <http://mek.niif.hu/07600/07677/07677.pdf> (letöltve 2011. június 3.).

a budapesti egyetem Mintagimnáziuma – több évtizeden át kiváló fiatalok elméjét formálták. Leggyakrabban Neumann Jánosra, Wigner Jenőre, Teller Edére és Kármán Tódorra szokás hivatkozni.

Ebben az időszakban olyan átfogó volt a német befolyás, hogy Magyarországra mint a német kultúra előretolt bástyájára tekintettek. Páratlan megbecsülésben részesítették a német kultúra nagyjait, Goethét és Schillert, Kantot és Schopenhauert, a zeneszerzők közül Beethovent, Brahmsot és Wagnert, a festő Kaulbachot és Pilotyt, a tudósok közül Gausst, Haeckelt, Brehmet. Jellemző módon a fiatal magyar festők is Németországba, Münchenbe jártak tanulni, Piloty mesteriskolájába. Még a német egyetemeken túli, távolabbi világ hírei is német nyelven és annak kulturális paradigmáin keresztül értek el a magyar arisztokraták és a felső középosztály könyvtáraiba, a szalonokba és a kávéházakba.

Emellett fontos tényező, hogy az újdonságokkal szemben hagyományosan rendkívül erős ellenállás mutatkozott. Az egész Osztrák–Magyar Monarchiában a legtöbb téren konzervativizmus uralkodott. Bár Magyarország számos tekintetben ideális kezdeményező terep volt, a kreativitásnak néhány eredményét az osztrák és magyar hivatalosságok helytelenítése mellett érte el. A 19. század túlnyomó részében a nemzeti hagyomány is konzervatív volt, a mentalitás idegenkedett az újításoktól, a tekintélyelvűség jegyében kiállt a szigorú és gyakran elavult szabályok és mércék mellett, megváltoztathatatlan módszereket és gondolkodási rendszereket rögzített. Az általános környezet a *status quo* fenntartásának kedvezett, nem pedig az új eszméknek. Az 1867 előtti időszak uralkodó erői ennek megfelelően vagy tudomást sem vettek a reformpárti magyarokról, vagy elutasítottak őket, és ez a helyzet igen gyakran a száműzetéshez, az elmegyógyintézethez vagy az öngyilkossághoz vezetett. A konzervativizmus és a megújulás közötti ellentmondás a különféle foglalkozások és életstílusok közötti feszültségben is megnyilvánult. E generáció legkiválóbbjai igyekeztek az egész emberiségre, s nem csupán a szűkebb hazára gondolni. „Én is úgy vagyok meggyőződve [írta Eötvös József fiának 1869. február 2-án, Heidelbergbe], hogy az egyénnek kötelessége az emberiség boldogításáért tőle kitelhetőleg működni, én is hiszem, hogy midőn egy bizonyos körben – melyet hazánknak nevezünk – embertársunk anyagi és szellemi kifejlődésén dolgozunk, tulajdonképpen az egész emberi nem haladásának munkásai vagyunk”⁵

⁵ Eötvös J. – Eötvös L., 1869. február 2. In: KÖRNYEI E. (szerk.): *Eötvös Loránd. A tudós és művelődéspolitikus írásából*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1964, 36.

Ennek ellenére a kettős Monarchia fél évszázados fennállása során rengeteg változás valósult meg. Az élet számos területén virágzott az újító szellem, óriási ipari vállalkozások bújtak ki a földből, kísérleti műhelyek és laboratóriumok születtek, például a telefon, a világítás, a gyógyszergyártás, a fegyvergyártás, a villanymozdonyokkal történő vontatás területén. A későbbi nemzedékek úgy tekintettek vissza ezekre az évtizedekre, mint a régi, szép békeidőkre.

Ugyanebben az időben egy sor, egymástól igencsak különböző osztrák és magyar kiválóság, mint az államférfi Kossuth Lajos, a pszichoanalitikus Sigmund Freud, a költő Ady Endre, s olyan jelentős írók, mint Franz Kafka és Robert Musil, a maguk teljesen eltérő módján erős bírálattal illették a Habsburg-monarchiát, és rámutattak baljós jelekre. A hivatalos Magyarország több tekintetben is – Ady Endre szavaival – „a magyar ugar”, „a lelkek temetője” volt, amelyben az új eszmék kudarcra voltak kárhoztatva. Az ország sem a teljes foglalkoztatottságot, sem a társadalmi szolgáltatások alapvető minimumát nem volt képes biztosítani. Az 1880-as évek és az I. világháború közötti időszakban másfél-két millióan hagyták el Magyarországot, többségükben nem-magyar nemzetiségűek, főként az Egyesült Államok kedvéért. Ez a kivándorlás egy páratlan méretű nemzetközi migrációnak volt része, és a történelemben többször ismétlődő mintát követte: alapvetően gazdasági okok motiválták. A gyakran írni-olvasni sem tudó parasztok jobb fizetséget reméltek, amelynek egy részét hazaküldhették a családjuknak, vagy hazatértek a kint összekuporgatott keresményükkel. Ezeknek a kivándorlóknak a többségét „vándormadaraknak” tekinthetjük, nem pedig igazi emigránsoknak, mivel sokan közülük nem is akartak amerikai állampolgárságot, hanem arra vágytak, hogy hazatérhessenek szülőföldjükre. Amikor azonban az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlott, és Magyarországot feldarabolták, majd súlyos gazdasági helyzetbe jutott, nemigen maradt semmi, ami miatt érdemes vagy lehetséges lett volna hazatérni. Így sokan kényszerültek arra, hogy új, amerikai hazájukban maradjanak.

Az a gazdasági fejlődés, amely az Osztrák–Magyar Monarchia legjobb évtizedeiben megvalósult, nagy hasznára volt a magyar nyelvnek is, megszületett műszaki szókincse, és ez hosszú távon is a szakmai kommunikáció és a műszaki fejlődés komoly eszköze lett. Ez ismét egyszer a kultúra hajlandóságát tükrözte, hogy alkalmazkodjék a modern világhoz. Az egyetemeken és főiskolákon a magyar a 19. század második felében fokozatosan kiszorította a németet mint az oktatás fő nyelvét.

Budapest születése

A reprezentatív magyar főváros, Budapest létrejöttével együtt megjelent egy új, összetett és modern magyar értelmiségi elit is. Ez a modernizáló csoport, részben a feudális eredetű, hanyatló földbirtokos dzsentriből, részben az asszimilálódó (túlnyomórészt német és zsidó) középosztály intellektuálisan igényes tagjaiból verbuválódott. Miközben létrehozták a nagyvárosi Budapestet a szó intellektuális értelmében, olyan csoportként jelentek meg, amely Magyarországon teljesen új és egyedülálló társadalmi és pszichológiai jelenség volt.

Buda, Pest és Óbuda egyesítése előtt Pest-Budának 269 293 lakosa volt (1869). 1890 és 1910 között a népesség 492 227 főről 880 371-re nőtt, és ehhez kell még számítani a külvárosok gyarapodását is (61 289-ről 217 360-ra).⁶ 1930-ban a városnak egymillió lakosa volt, és ez a szám 1941-re elérte az 1,2 milliót. Közben a külvárosok népessége az 1920-as 311 000-ről 561 000-re nőtt, azaz csaknem megduplázódott 1940-re.⁷

Egy olyan országban, ahol érzékelhető volt a feudalizmus fokozatos hanyatlása, és a nagybirtokon alapuló politikai és társadalmi rendszert már erősen támadták, az új, kapitalista társadalom kezdetei ösztönzőleg hatottak a tudományos és műszaki területekre, valamint a művészetekre is. A Habsburg-monarchia átalakulása és egy „magyar birodalom” megteremtése olyan gazdasági felvirágzást hozott, amely rendkívüli módon kedvezett az építőiparnak, a közlekedésnek, a technológiai fejlődésnek, és egy fejlett pénzügyi rendszer kialakításának. Az új városi középosztály fölemelkedése kihatott az iskolarendszerre is. 1900 körül egész Európa levegőjét áthatotta a teremő szellem, átította az irodalmat, a zenét, a művészeteket és a tudományt. Magyarországon Ady Endre, az új irodalmi folyóirat, a *Nyugat* szerkesztője, Bartók Béla és Kodály Zoltán zeneszerzők, a Nyolcak festőinek csoportja, filozófusok, mint Lukács György és Mannheim Károly, művészettörténészek, mint Tolnay Károly, Hauser Arnold, Fülep Lajos és Antal Frigyes, új, ösztönző lehetőséget kínáltak a művészeti és társadalmi eszmecserére. Ez a kreatív légkör vette körül azt a századelőn született nemzedéket, amelynek tagjai közül oly sokan váltak később tudósként, művészként világhírvé.

Az I. világháborút megelőző négy évtizedben a főváros játszotta az olvasztótégely szerepét. Budapest az ország minden részéből és azon túlról is nagyszámú

⁶ Vörös K. (szerk.): *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 185., 577.

⁷ HORVÁTH M. (szerk.): *Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 418.

vándormunkást, szakembert, értelmiségit vonzott. A magyar főváros lett a különféle társadalmi normákkal, viselkedési formákkal és gondolkodásmóddal rendelkező, sokféle etnikumú és vallású csoportok tevékeny találkozáspontja. E nagyon különböző értékek és viselkedésformák keveredése, összeütközése, egybeolvadása és sűrűlódása a kreativitás páratlan kitöréséhez, az alkotó energiák valódi robbanásához vezetett. Ebben az ösztönző és izgalmas környezetben megszületett az intellektuális versenyképesség szelleme, ami kedvezett az eredetiségnek, az újdonságnak és a kísérletezésnek. Budapest elvárta és ki is termelte a kiválóságot, és erősen érdeklődött a génusz titka iránt. Sok olyan ember számára, akiket később országosan és nemzetközileg is zseniálisnak ismertek el, úgy tűnik, Budapest volt az egyik olyan hely, ahol megszületésük szinte természetes volt.⁸

Báró Eötvös József és a magyar liberalizmus

Eötvös József személyiségéről és roppantul szerteágazó érdeklődéséről az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében szerencsésen máig fennmaradt könyvtára tanúskodik. Tájékozódása kiterjedt a világirodalomra, a filozófiára, a történelemre és a politikára – német, angol, francia, olasz, latin és persze magyar nyelven.⁹ Természettudományos ismeretei is meglepően széleskörűek voltak. Olvasta Alexander von Humboldt *Cosmos*-át csakúgy, mint Jean-Baptiste Joseph Delambre *Histoire de l'Astronomie* című művét. Komolyan érdeklődött az asztronómia és geológia iránt, de *A falu jegyzője*-ben kritikusan szólt Franz Joseph Gall és a fiziológus Johann Caspar Lavater frenológiai tanításairól.¹⁰

⁸ MÁTRAJ L.: *Alapját vesztett felépítmény*. Magvető, Budapest, 1976; NYÍRI K.: *A Monarchia szellemi életéről*. Gondolat, Budapest, 1980; NYÍRI, J. C.: *Am Rande Europas. Studien zur österreichisch-ungarischen Philosophiegeschichte*. Böhlau, Wien, 1988; HANÁK, P.: *A Kert és a Műhely*. Gondolat, Budapest, 1988; VÖRÖS I. m. 321–723.; LUKÁCS, J.: *Budapest 1900*. Európa, Budapest, 2004; GLUCK, M.: *Georg Lukács and His Generation 1900–1918*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. and London, 1985; HARGITTAI I.: *Az öt világformáló marslakó*. Vince Kiadó, Budapest, 2006, 3–31.

⁹ BÉNYEI M.: *Eötvös József olvasmányai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972; GÁNGÓ G. (szerk., bev.): *Eötvös József könyvtára*. Argumentum Kiadó, Budapest, 1996.

¹⁰ BÉNYEI M.: Eötvös József természettudományos műveltsége. In: DANKÓ I. (szerk.): *Árkádia. Antológia a Déri Múzeum Baráti Köre fennállása 50. évfordulójára*. K. n., Debrecen, 1978, 116–124.

Báró Eötvös József hevesen bírálta a magyar nemességet és az általa fenntartott feudális politikai rendszert. Ennek máig is olvasott regényében, *A falu jegyzője*-ben (Pest, 1845) adott leginkább hangot, amely egyike lett a reformkor legfontosabb üzeneteinek. Amint egykorú brit kritikusa, Arthur J. Patterson éles szemmel megfigyelte, Eötvös báró nem vádolható elfogultsággal, hiszen „regényét, *A falu jegyzője*-t szatíráként éppen azokról az intézményekről írta, amelyekhez a nemesség különösképpen kapcsolódott”.¹¹ A maga költői módján Eötvös könyve komoly szerepet játszott az 1848-as forradalom előkészítésében, hiszen a nemesség sokszor gunyoros és megvető rajzával együtt éppen azt a nyomorúságot is ábrázolta, amelyben a 19. század eleji Magyarországon a legtöbb ember élt.

Eötvös regénye óriási siker volt az egykorú Nagy-Britanniában, jó részben azért is, mert számos utalást tett a brit viszonyokra és bepillantást engedett a helyi autonómia rendszerébe a távoli Magyarországon (angol kiadása: *The Village Notary*, 1850).¹²

Eötvös reformkori szerepét és munkásságának elismerését tükrözte, hogy tagja volt mind az 1848-as forradalmi kormánynak mint vallás- és nevelésügyi miniszter, mind gróf Andrássy Gyula 1867-es kormányának. Mint liberális elme úgy gondolta, hogy a magyar nevelési rendszer kiépítése nem az egyház, hanem az állam feladata – ez népszerűtlenné tette őt a katolikus egyház köreiben, amely terveiben támadást látott a vallás ellen. Eötvösnek komoly fenntartásai voltak az 1848-as forradalom radikalizálódásával szemben, és gróf Franz Philipp von Lamberg altábornagy meglinceslése után, 1848 szeptemberének végén elhagyta Magyarországot. Bécsen keresztül Münchenbe utazott, ahol minden energiáját az irodalomnak és a filozófiának szentelte.¹³

1848-ban kezdte írni *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich* című pamfletjét, amely kiemelkedett politikai írásai közül. Mint írta, a nemzetiség alapvető vonása az autonóm fejlődés, amelyhez a saját nyelv használata alapfeltétel.¹⁴ Eötvös a föderalizmus eszméjét képviselte. A nemzetiségi

¹¹ BÉNYEI Eötvös József olvasmányai i. m.

¹² EÖTVÖS, J.: *The Village Notary*, idézi PATTERSON, A. J.: *The Magyars: their country and institutions*. 2 Vols. Smith, Elder & Co., London, 1869, I. 271. Vö. SÓTÉR I.: *Eötvös József*. 2. átdolg. kiad. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 137–169.

¹³ EÖTVÖS J.: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. 1–2. kötet. Emich, Pest, 1851–1854. EÖTVÖS J.: *Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*. F. A. Brockhaus, Leipzig, 1851–1854. Ld. GÁNGÓ G.: *Eötvös József az emigrációban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999.

¹⁴ [EÖTVÖS, J.]: *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*. C. A. Hartleben, Pest, 1850, 8.; idézi GÁNGÓ i. m. 147.

kérdésre mint tisztán jogi problémára tekintett, és tagadta a Habsburg birodalom faji alapon történő értelmezését. Hozzátette, hogy a nyelv maga még nem a nemzetiség, de fontos eszköz annak fönntartásához.¹⁵ Megpróbálta egyensúlyban tartani Ausztria létét és a nemzetiségi követelések kielégítését, és eszméit közel hozta a *Staatsnation* és a *Kulturnation* közötti egyensúlyhoz.¹⁶ Az 1850-es években a Habsburg birodalom erősítésén munkálkodott – egy olyan politikai eszme körében, amely szembement a magyar nemzeti érzelmekkel, a leverett forradalom és szabadságharc utáni évtizedben.¹⁷

Eötvös kitűnő történetírója, Gángó Gábor szellemesen nevezte hősét a korai 1850-es évekre vonatkozóan „birodalmi patriótának”, hozzátéve, hogy a Habsburg birodalom legfontosabb egykorú kritikusai valamenynyien megegyeztek abban, hogy a birodalom polgárainak nem volt hazája, és hogy a Monarchia könnyen felbomolhat a nem túl távoli jövőben.¹⁸ Bárá Eötvös József csakúgy, mint kortársai, František Palacký (1798–1876), Joseph Alexander von Helfert (1820–1910), Joseph Chwanetz (1804–1888), Victor Franz Freiherr von Andrian-Werburg (1813–1858), Franz Schuselka (1811–1886), Carl Möring (1818–1900) és Joseph Mathias Graf von Thun-Hohenstein (1794–1863) 1848-ban és utána vitatták a birodalmi patriotizmus hiánya által okozott problémákat, és sorban felvetették Ausztria felbomlásának lehetőségét nemzeti alapon. A *Gleichberechtigung*-ban Eötvös világossá tette, hogy maga is vallja korának vezető eszméit: a szabadságot, az egyenlőséget és a nemzetiséget. Kifejtette, hogy ahol az állam fogalma nem fedi a nemzetiséget, ott szükségképpen vezet az út az előbbi felbomlásához.¹⁹

Eötvös 1853-ban visszatért Budára, és könyvet adott ki Ausztria hatalmának és egységének garanciáiról (*Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs*, 1859), amelyet Magyarországon Ausztria felé tett engedményként értelmeztek, és amely nagyon népszerű lett. Egy külön értekezést szentelt Magyarországi állásának a német egység szempontjából (*Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands*, 1860).

¹⁵ GÁNGÓ i. m. 121–147.

¹⁶ GÁNGÓ i. m. 177. A *Staatsnation* vs. *Kulturnation* közötti vitáról ld. Johannes Feichtinger tanulmányát in: ASH – SURMAN i. m. 57–82.

¹⁷ 1945 után hosszú évekig a magyar irodalomtörténet nem kedvelte Eötvöst, a politikust, szemben Eötvössel, a regényíróval. Ld. SÖTÉR I.: A kritikai realizmus első klasszikusa: Eötvös József. In: PÁNDI P. (szerk.): *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. (SÖTÉR I. (főszerk.): *A magyar irodalom története*. 3. kötet.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 629–631.

¹⁸ GÁNGÓ i. m. 121.

¹⁹ EÖTVÖS *Gleichberechtigung* i. m. 36.; idézi GÁNGÓ i. m. 164.

1861-től újra belevetette magát a magyar politikai életbe, országgyűlési képviselő lett, és aktívan részt vett az osztrák–magyar kiegyezés előkészítésében. *Politikai Hetilap*-jában azokat a témákat tárgyalta, amelyek a kiegyezés felé mutattak. 1866-ban a Magyar Tudományos Akadémia elnöke lett, miután 1855-től már alelnöke volt, s az előző elnök, Dessewffy Emil gróf 1866 januárjában elhunyt.

A porosz-osztrák háború kitörése az Ausztria és Magyarország viszonyát illető nézeteit mind közelebb hozta a kiegyezés gondolatához. 1866-ban már egyenesen úgy ítélte meg, hogy aki a birodalom dualista átalakítását ellenzi, az ténylegesen Bismarck politikáját támogatja.²⁰ Látomása szerint „[b]iztosítani [kell] Austria állását Németországban s azért megragadni a kezdeményezést a Német egységre nézve s ezt úgy alakítani, hogy Austria hegemoniája biztosításáért”. 1866. július 18-i naplóbejegyzése szerint „[m]int külön államot szervezni meg Szt. István koronának országait, ideiglenes öszveköttetésben a birodalom többi tartományaival egyes közös ügyekre nézve, egyébiránt úgy, hogy azon mértékben, melyben Austria német részei szorosabb viszonyban jutnak Németországgal s a Német egységnek eszméje gyakorlatilag a közélet mindég több ágára terjed, az öszveköttetés köztünk s Austria között egyszerű personal unióvá váljék: Ez volt azon politika, melyet az olasz háború végétől memoirokban, iratomban: Die Sonderstellung Ungarns aus dem Standpunkte der Einheit Deutschlands kifejtettem s minden beszédeimben hirdeté.”²¹

Úgy gondolta, hogy az osztrák–magyar kiegyezést nem a Habsburg birodalommal kell megkötni, hanem az alkotmányos Ausztria népeivel.²² Mégis, ahogy azt már máshol kifejtettem, a magyar liberális vezető réteg egy egységes magyar nemzetállam megteremtésében gondolkodott. Ezt nem tudták összekötni a nemzeti kisebbségek által követelt területi autonómiával, a kollektív nemzeti jogokkal és a kisebbségek független politikai intézményeivel. Az állami egység és a multinacionális népesség követelései közötti konfliktus olyan probléma volt a liberális magyar nacionalisták számára, amelyet az állam és a nemzet fogalmának egyenlősítésével próbáltak megoldani. A magyar politikai vezető réteg akciói nem tükrözték a liberális gondolkodók eszményeit: a közös haza fogalmát sokkal inkább a magyar nemzetállam eszméjeként értelmezték.²³

²⁰ Eötvös J. – Falk M. 1866. június 17. Idézi FRANK T.: Eötvös és Carneri: Ismeretlen osztrák–magyar véleménycsere a dualista berendezkedésről. *Aetas* 20, 2005/3., 150.

²¹ EÖTVÖS J.: *Naplójegyzetek — Gondolatok 1864–1868*. Szerk. LUKINICH I. MTA, Budapest, 1941, 181.; idézi FRANK *Eötvös és Carneri* i. m. 150.

²² SZABAD Gy.: Eötvös József a politika útjain. *Századok* 105, 1971/3–4., 667.

²³ FRANK, T.: Hungary and the Dual Monarchy, 1867–1890. In: SUGAR, P. F. – HANÁK, P. – FRANK,

Mint vallás- és közoktatásügyi miniszter 1867 után Eötvös József úgy gondolta, hogy „ha [a] politikát nem úzném mint tudományt, s országunk kormányát nem tekinteném egy nagy praktikumnak, melyben elveim helyességét gyakorlatilag megpróbálom, s naponta a legérdekesebb kísérleteket teszem és a legvéletlenebb tapasztalatokat gyűjtöm, elundorodtam volna már rég hivatalomtól”.²⁴

Eötvös József minisztersége alatt a zsidó emancipáció kérdése a legelső társadalompolitikai kérdések közé került, mindjárt 1867-ben.²⁵ 1867 után közoktatási törvényt alkotott, és megreformálta a felsőoktatást. 1867–68-ban jelentősen fejlesztette a Műszaki Egyetemet, amely új épületeket kapott Budán, és új vizsgakövetelményeket dolgozott ki. A jogakadémiák új tantervet kaptak, és a selmecbányai (ma: Banská Štiavnica, Szlovákia) bányászati és erdészeti akadémia állami felügyelet alá került. 1868-ban Eötvös kezdeményezte egy új egyetem felállítását Kolozsvárt (ma: Cluj, Románia), amelynek két, meglévő intézmény képezte az alapját. Eötvös megerősítette a pesti egyetem „királyi”, azaz állami jellegét anélkül, hogy kétségbe vonta volna az egyetem tulajdonainak a római katolikus egyházhoz való tartozását. Az ő vezetése alatt indult meg a pesti egyetem új campusának építése, amelyet később sógora, Trefort Ágoston fejezett be. 1870-ben egyetemi reformokat kezdeményezett, amelyek heves vitákhoz vezettek az egyetem és autonómiája természetéről. Komoly szerepet játszott a katolikus autonómia szabályozásában. Az egyetem autonómiájának parlamenti tárgyalását nagymértékben befolyásolták a politikai viták, és megnehezítették Eötvös számára, hogy keresztülvigye egyetemi reformját.²⁶ A miniszter 1868–69-ben összehívta az Egyetemes Izraelita Kongresszust, hogy lehetővé tegye a zsidó népesség számára saját ügyeinek kezelését, különösképpen az iskolaügy terén.²⁷ A költségvetés tárgyalása során, 1870-ben az ellenzék dühödt támadásainak volt kitéve: egészsége megtört, és 1871-ben elhunyt.

T. (eds.): *A History of Hungary*. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1994, 255.

²⁴ Eötvös J. – Eötvös L., 1869. február 2. In: KÖRNYEI i. m. 37.

²⁵ FRANK T. (szerk.): *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892*. Argumentum, Budapest, 2006, 58., 73., 111.

²⁶ KARDOS J. – KELEMEN E. – SZÖGI L.: *A magyar felsőoktatás évszázadai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000, 77.

²⁷ GANTNER B. E.: Az egyetemes izraelita kongresszus 1868–69-ben. Küzdelem az asszimilációért és ellene. In: FRANK *Honszeretet* i. m. 91–110.

Apa és fiú

Ahhoz, hogy pontosabban megérthessük Eötvös Loránd háttérét, érdemes egy pillantást vetni a századvégi Ausztria–Magyarország és különösen Magyarország családszerkezetének uralkodó modelljére. A felső- és középosztálybeli magyar családokban a sok évszázados hagyományoknak megfelelően a késői 19., a korai 20. században is az apának jutott a domináns szerep, míg az anyák feladata a német szentháromság, a *Kinder, Küche, Kirche* (gyermek, konyha, templom) megőrzése volt. A legtöbb családot egyedül az apa jövedelme tartotta fenn, aki korlátlanul uralkodott az „övéin”. Komoly ügyekben, mint pl. a gyermekek iskoláztatása, házasságkötése vagy munkája, szinte mindig az apáké volt az utolsó szó. Az apák éppen úgy nyomasztották a középosztálybeli magyar családokat, mint az osztrákokat, ezért a fiatalok első megoldandó ügye az apjukkal fennálló viszonyuk volt.

Sigmund Freudnak a domináns apafiguráról rajzolt képét a legtöbb középosztálybeli családban megtapasztalták, különösen a zsidó családokban. Az 1899-ben keletkezett *Die Traumdeutung* [Álomfejtés] című művében Freud megjegyzi, hogy „[a]zzal, hogy az apa megtagadja a fiától az önrendelkezési jogot és az ehhez szükséges anyagi eszközöket, még a mai polgári családokban is kifejleszti az ellenséges indulatnak e viszonyban rejlő természetes csíráját. Az orvosnak elég alkalma van megfigyelni, hogy az apa halála felett érzett fájdalom nem képes elnyomni a fiúban azt a meglegedést, amelyet a végre elért szabadság kelt benne. A mai társadalomban már nagyon elavult *potestas patris familias* maradványaihoz minden apa görcsösen ragaszkodik, és biztos sikerre számíthat minden költő, aki – mint Ibsen – az apa és a fiú közötti ös-küzdelmet helyezi meséje előterébe”.²⁸

Claudio Magris *A Habsburg-mítoszban* azt írja, hogy Freud általános hipotézise nemcsak a pszichológia egyik törvényére épül, hanem magán viseli a domináns apafigurán alapuló, sajátos osztrák társadalmi és családi struktúrának a lenyomatát is. Magris arra a következtetésre jut, hogy a család omladozó patriarchális intézménye visszatükrözte a Habsburg-rendszer hierarchikus rendjét.²⁹

Vajon hogyan mutatkozott meg ez a családszerkezet a báró Eötvös-családban? Az idősebb Eötvös állandó kontaktust tartott fenn, sőt, gyengéd, szerető kapcsolatot ápolt Loránd fiával, különösen, amíg az Németországban

²⁸ FREUD, S.: *Álomfejtés*. Ford. HOLLÓS I. Helikon, Budapest, 1985, 185.

²⁹ MAGRIS, C.: *Il mito absburgico nella letteratura austriaca moderna*. Einaudi, Torino, 1963; magyar kiadása: *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban*. Európa, Budapest, 1988, 91.

tanult. A kettejük közötti meleg hangú levelezés tükrözte közös elkötelezettségüket a 19. század eszményei iránt, mint amilyen a racionalizmusba, a haladásba, a felvilágosult és nyitott gondolkodásba való hit. A részben már közölt leveleket a társadalmi felelősségtudat hatotta át.³⁰

Loránd 1868. december 15-i levelében így írt apjának – valóságos kis tanulmányban: „a politikai haladás is a természettudományok haladásának eredménye. – Nem akarom itt azt a befolyást megemlíteni, melyet a természettudományok – az ipar közvetítésével gyakorolnak az összes társadalmi viszonyokra; mert hisz e befolyáson, mely talán leginkább a közlekedési eszközök tökéletesítésén, s az ezzel egybefüggő lehetőségen alapúl, hogy az emberek kis helyen nagy csoportokban, azaz nagy városokban élhetnek, senki sem kételkedhetik. – A legfeltűnőbb befolyás az melyet a természettudomány elvei közvetlenül gyakorolnak a politika elveire, a menyiben csak ezeknek sikerülhetett a dogmát megingatni. – Az emberi ész, mely a term. tud. minden lépése által inkább és inkább meggyőződik hatalmával lassankint befogja látni, a régi azért mert régi nem okvetlenül célszerű, s ha egyszer a historicus hinárból kimászott a term. tud. mintájára a társadalmi viszonyokat oly törvények által fogja rendezni melyek magukból e viszonyokból folynak. – Én úgy hiszem ez haladás lesz.”³¹ Az apa 1868. december 20-án a maga jellegzetes módján válaszolt. Egyetértett fiával a természettudományok jelentőségében, de Goethe *Faust*-ját idézte és hozzátette: „Az emberi elme s annak kifejlődése, mely az eszméknek átalakulásában nyilatkozik, éppúgy tárgya a tudománynak, mint az anyagi természet fenomenonja, s ha az emberi nemnek több mint kétezer éven át ismert történetéből emberek szellemi kifejlődésének törvényeit absztraháljuk, s ezeket a polgári társaság rendezésénél fölhasználjuk, ezen eljárás egy nappal sem kevésbé tudományos, mint az, melyet a természettudományok követnek”³²

Az apa és fia közti kapcsolat különbözött sok 19. századi család hierarchikus rendjétől, noha ez az apa is kötelességének tartotta, hogy leveleivel folyamatosan irányítsa fiát. Németországi tanulmányai idején az egyetemi hallgató Eötvös Lorándot az élet szinte minden területén még apja nevelte. Mindeközben Eötvös József nagyra becsülte fia személyiségét és sokféle tehetségét.

³⁰ BENEDEK M. (szerk.): *Eötvös József levelei fiához, Eötvös Lorándhoz*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988.

³¹ Eötvös L. – Eötvös J., Heidelberg, 1868. december 15. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltárában. – Hasonló érveket használt Trefort Ágoston elnöki megnyitójában a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésén, 1886-ban. In: MANN M.: *Trefort Ágoston élete és működése*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 187.

³² Eötvös J.– Eötvös L., 1868. december 20. In: BENEDEK i. m. 43–44.

Egyik levele érdekes fényt vetett saját családjukra: „Mi Eötvösök úgyis kissé bűvő természetűek vagyunk, ez családi hibánk, s azért olyan, melytől őrizkednünk kell.”³³ S noha állandóan utalt saját pénzügyi nehézségeire, mégis így írt fiának: „Arra, mi tudományos kiképzésre szükséges, szívesen adok bármit, s így érthető, hogy a kiadásokat, melyeket privatissimáidra igényelsz, örömmel pótolom – míg tőlem telik, kész vagyok lemondani szívesen még a kényelemről is, hogy gond nélkül s a lehetőségig kellemesen éljél – de részedről is kívánnom kell, hogy egyes élvezetekről lemondjál a mi kedvünkért is.”³⁴ Fia doktorátusát a legfontosabb ügyének tekintette. „Ha a doktorátust elvégezed, szabadon választhatod pályádat. Én csak annyiban folyok be abba, amennyiben tanácsaimmal tehetem, s mindent elkövetek, hogy céljaid elérését tehetségem szerint könnyítsem; de azt, hogy mielőbb tovább mész, s más utat választasz, elébb jelen pályádat befejezzed, arra komolyan kérlek, s úgy hiszem, eljön az idő, mikor belátod, hogy igazságom van.”³⁵ Egy hosszabb levelében Lorándhoz apja kifejezte elégedetlenségét fia odaadásával, amit a tervezett északi sarki útjához szükséges tárgyak iránt tanúsított: „De vajon eléggé foglalkoztál-e a tudomány azon ágával, melyek ily utazásra szükségesek, hogy magadat kellőleg elkészültnek mondhasd? s igazságtalan vagyok-e irántad, vagy utadban állok-e, ha azt kívánom, hogy mielőtt síkra lépsz [...] – előbb előkészülve legyél?”³⁶

Bizonyos mértékig Eötvös József határozott szülői hangja a 19. századi autoriter családi hagyomány enyhe változatát képviselte. Ez a kreatív és liberális apa állandó tanácsokkal látta el nagy képzelőerővel és tudományos tehetséggel megáldott fiát – akit azután háromszor jelöltek Nobel-díjra –, hogy ne engedjen „ábrándjainak” a szükségesnél nagyobb befolyást „határozataira”, és arra kérte, hogy „minden erőt e hajlam legyőzésére fordítsd”.³⁷

Magyarország és a német kultúra

Mint nyelv és mint kultúra, a német természetes otthonra talált a magyar közép és felső osztályoknál egészen a II. világháborúig.³⁸ A 20. század elején a német népcsoport nem csupán a legnagyobb volt Közép-Európában, de a német

³³ Eötvös J. – Eötvös L., 1869. november 29. In: BENEDEK i. m. 79.

³⁴ Eötvös J. – Eötvös L., 1869. november 29. In: BENEDEK i. m. 82–83.

³⁵ Eötvös J. – Eötvös L., 1869. december 25. In: BENEDEK i. m. 91.

³⁶ Eötvös J. – Eötvös L., 1869. december. In: BENEDEK i. m. 97.

³⁷ Eötvös J. – Eötvös L., 1869. december 25. In: BENEDEK i. m. 90.

³⁸ BASSOLA, P.: *Deutsch in Ungarn – in Geschichte und Gegenwart*. Julius Gros Verlag, Heidelberg, 1995.

kulturális befolyás is rendkívüli volt Európa-szerte – sokáig a francia mellett. A 42 millió német, aki Németországban, közvetlen környékén és a német diaszpórában élt,³⁹ különösen erős hatást gyakorolt az Osztrák–Magyar Monarchiában – amint már jeleztük – az oktatási rendszerben, a zenei hagyományok területén, a művészetekben és a tudományban. A magyar középosztály jól beszélt németül, és Ausztria, Németország és az újonnan életre hívott Csehszlovákia nemcsak földrajzilag, de kulturális szempontból is közel állt Magyarországhoz. A weimari Németország és Csehszlovákia német ajkú területeinek szelleme és politikája liberális és demokratikus volt. Ezen túl, a hajdani Osztrák–Magyar Monarchiához hasonlóan, Németország – és bizonyos fokig Csehszlovákia is – több központú világot jelentett: „Mindegyik egy kisebb német hercegség bájos fővárosa volt”⁴⁰ – idézhetjük Deák Istvánt –, mely önálló operával, szimfonikus zenekarral, egyetemmel, színházzal, múzeummal, könyvtárral, levéltárral dicsekedhetett, és olyan értő és ihlető közönséggel, amely vonzotta és üdvözölte a nemzetközi tehetségeket. A berlini *Hochschule für Musik* végzős hallgatói biztosak lehettek afelől, hogy diplomahangversenyükön sok német operaház igazgatója és intendantja jelen lesz, hogy munkát kínáljanak a *Reich* valamelyik kulturális központjában.⁴¹ Berlin és a weimari Németország többi nagyobb városa osztozott azokban a kulturális értékekben és hagyományokban, amelyek ismerősek voltak a fiatal magyar kutatók, tudósok, zenészek, képzőművészek, filmesek és írók számára. Mindez vonzó keretet kínált, és olyan intellektuális környezetet, amely némileg hasonló volt ahhoz, ami eltűnt a háború előtti Ausztria–Magyarországgal, vagyis amit a távozók – különösen Budapesten – maguk mögött hagytak. A náciizmus előtti Németország vibráló, de toleráns szelleme, és különösen az egyre inkább „amerikanizálódó” Berlin légköre ízelítőt adott a fiatal magyaroknak néhány amerikai nagyváros hangulatából is. Azok számára, akik az I. világháború, az azt követő forradalmak és az ellenforradalom után menekültek el Magyarországról, a német nyelvű országok tunkak a legkézenfekvőbb, legvonzóbb úti célak.

Amint említettük, az I. világháborút közvetlenül követő időszakban a magyarok számára még mind a német nyelv, mind a német kultúra természetes volt. A német volt a Habsburg-birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia közös nyelve, *lingua franca*ja. A németet az emberek tanulták otthon, tanulták

³⁹ MAGOCSI, P. R.: *Historical Atlas of Central Europe*. Revised and expanded ed. University of Washington Press, Seattle, 2002, 104–106.

⁴⁰ DEÁK, I.: *Weimar Germany's Left-Wing Intellectuals. A Political History of the Weltbühne and Its Circle*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles, 1968, 13.

⁴¹ Információ Kerekes Jánostól, a budapesti Operaház karmesterétől, 1994. augusztus. Vö. DORÁTI A.: *Egy élet muzsikája*. Zeneműkiadó, Budapest, 1981, 100–138.

az iskolában, beszéltek az utcán, és szükség volt rá a hadseregben is.⁴² A hagyomány évszázadosnál is régebbi volt: a magyar, az osztrák és a német kultúrák közötti kapcsolatok visszanyúltak a 17–18. századig. Magyarország jó ideig a német kultúra peremvidékéhez számított. A „magyar” középosztály átlagos képviselői gyakran német vagy zsidó származásúak voltak. Magyarországot és az Osztrák–Magyar Monarchiát a német kultúra és civilizáció kapcsolta Európához, illetve a világ többi részéhez. A középosztálybeli családok szalonjaiban – Ausztriában és Magyarországon ugyanúgy, mint Csehországban, Galíciában és Horvátországban – otthon voltak Goethe és Schiller összes művei, Heine és Lenau költeményei, Grillparzer és Schnitzler színdarabjai.⁴³

Nemcsak olvasták a német irodalmat és a németre fordított világirodalmat: a német kultúra áthatotta az egész térség nyelvezetét és művelődését. Amikor Eötvös József meglátogatta leányát, Návay Lajosné Eötvös Ilonát Makó melletti, földéaki kastélyában, megjegyezte: „Mily ellentétek! Átmegek Szegeden és Makón, aztán betérek leányomhoz, s ott találok a falon Kaulbachot, a könyves polcon Goethét, a zongorán Beethovent.”⁴⁴ Johann Sebastian Bach *Das wohltemperierte Klavier*-ja, Georg Friedrich Händel gigue-jei, sarabande-jei, Joseph Haydn, Wolfgang Amadeus Mozart és Ludwig van Beethoven szonátái, Felix Mendelssohn *Variations Sérieuse*-e, Franz Schubert vagy Robert Schumann népszerű dalai, Johannes Brahms kamaraművei és Liszt Ferenc briliáns zongoraátiratai rendszeresen szerepeltek a házi koncertek programján, és rendre felhangzottak a szalonok, zenetermek hétköznapijain és ünnepnapjain.

A magyarok – az Osztrák–Magyar Monarchia egész időszakában – Németországból igyekeztek importálni a modern elméleteket és a modern gyakorlatot. A magyar törvényhozók nemzedékei számára a német iskola volt a leginkább elfogadott példa Európában. Az ifjú Szemere Bertalan, Magyarország későbbi miniszterelnöke azt a tanácsot adta az utazónak, hogy „minden országban azt vizsgálj, mi ott legtokéletesb; így én például, Németföldön az iskolákkal, Franciaországban a nyilvános étellel, Angliában a tömlöcökkel igyekszem foglalkodni”.⁴⁵ A korábban említett példák közül tanulságos Kármán Mórét, aki miután két évig tanult Ziller professzornál

⁴² DEÁK I.: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918*. Gondolat, Budapest, 1993, 104–123., 208–236.

⁴³ Vö. ILLYÉS Gy.: *Magyarok. Naplójegyzetek*. 3. kiadás. Nyugat, Budapest, [1938], II. 239.

⁴⁴ SÖTÉR i. m. 314.

⁴⁵ Szemere B. naplójegyzése, Berlin, 1836. október 31. SZEMERE B.: *Utazás külföldön*. Helikon, Budapest, 1983, 59.

Lipcsében, hazatért Magyarországra, és 1872-ben – mint ezt már említettük – megalapította a Tanárképző Intézetet a [buda]pesti egyetemen, és – jövőendő tanárok számára – az ahhoz szorosan kötődő Mintagimnáziumot. Ezzel a német szellem és hagyomány meghatározó módon rányomta bélyegét a magyar nevelésügyre.⁴⁶

Magyarországon – csakúgy, mint az egész Osztrák–Magyar Monarchiában – természetes volt a törekvés a német jelenségek elsajátítására és utánzására. Akkoriban a német volt a tudomány és az irodalom nemzetközi nyelve. A Nobel-díj történetének első tizennyolc esztendejében, 1901 és 1918 között hét német kapott kémiai, hat fizikai, négy (közülük egy osztrák–magyar monarchiabeli) orvosi, és négy irodalmi Nobel-díjat.⁴⁷ Tudósok a maguk kutatási vagy gyakorlati területük német szaklapjait, a sokféle *Beiträge, Mitteilungen, Jahrbücher* valamelyikét olvasták, amelyet egyik vagy másik nagyszerű német egyetemi városkában, Gießenben, Jénában vagy Greifswaldban adtak ki. A fiatal értelmiségiek *grand tour*ja, külföldi tanulmányútja főként Göttingenbe és Heidelbergbe, majd egyre gyakrabban Berlinbe vezetett. Mint már szó volt róla, a képzőművészek többnyire Münchenbe tartottak, hogy Carl Theodor von Pilotynál tanuljanak festészetet.⁴⁸

A magyar középosztály tagjai többnyire a német nyelvű helyi újságokat olvasták, amelyek a Monarchia fennállása alatt, sőt még annak szétesése után is mindenhol kaphatóak voltak. Az 1854-ben Pesten alapított, tekintélyes *Pester Lloyd* például csaknem a II. világháború végéig (1944) az egyik legolvasottabb újság volt a budapesti középosztály németül olvasó köreiben. Ez a magyar kultúra mellett elkötelezett német nyelvű lap hídként működött a két kultúra között.⁴⁹ A 18. és 19. század nagy részében a Magyarországon írt és kiadott német nyelvű regények és versek éppen úgy a *Gesamtdeutsch* [össznémet] irodalom részét képezték, mint azok, amelyeket Königsbergben vagy Prágában írtak.⁵⁰

⁴⁶ Bárány Eötvös J. – Kleinmann M., Buda, 1869. július 20., #12039, Theodore von Kármán Papers, California Institute of Technology Archives, File 142.10, Pasadena, CA; Theodore von Kármán emlékei édesapjáról, cím nélkül, File 141.6, 1-2. Vö. SÓTÉR i. m.; MANN i. m.

⁴⁷ *The World Almanac and Book of Facts 2009*. World Almanac, New York, 2009, 295–298.

⁴⁸ LYKA K.: *Magyar művészet Münchenben*. 2. kiadás. Corvina, Budapest, 1982; BALOGH, L.: *Die ungarische Facette der Münchner Schule*. Pinsker Verlag, Mainburg, 1988.

⁴⁹ KISS, J.: Petőfi in der deutschsprachigen Presse Ungarns vor der Märzrevolution. In: *Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen*. Akademie-Verlag, Berlin, 1969, 275–297.

⁵⁰ TARNÓI, L.: *Parallelen, Kontakte und Kontraste. Die deutsche Lyrik um 1800 und ihre Beziehungen zur ungarischen Dichtung in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts*. ELTE Germanisztika

Az I. világháború előtti időszakban a város ellenállhatatlan mágnesként vonzotta az új magyar értelmiségi rétegeket. Azok az ifjú magyarok, akik a századforduló táján Berlinben tanultak, otthonosan érezték magukat a császári Németországban. A világháború előtti korszakban az ígéretes magyar matematikusok, budapesti tanulmányaik befejeztével, Göttingent és Berlint választották további tanulmányaikhoz. A fiatal matematikus Fejér Lipót az 1899–1900-as tanévet Berlinben töltötte, ahol Hermann Amandus Schwarz híres szemináriumát látogatta. 1902–1903-ban Göttingenben tanult, és a későbbi években mindkét egyetemre visszatért.⁵¹ Fejér egyik legtehetségesebb növendéke, Szegő Gábor, követte mestere példáját, és az I. világháború előtt Berlinbe, Göttingenbe, majd Bécsbe ment tanulni. Később az amerikai Stanford Egyetemen lett matematikaprofesszor.⁵²

Sok irodalmár is követte őket. Balázs Béla, a költő és író 1906–7-ben Georg Simmelnél tanult Berlinben (akárcsak egyidejűleg Lukács György), és *Az öntudatról* című doktori disszertációját, amelynek később a *Halálesztétika* címet adta, berlini mesterének ajánlotta.⁵³ Balázs egyik első, 1906 végén befejezett irodalmi opuszának, a *Doktor Szélpál Margit*nak a hősnője diákként három évet tölt Berlinben, ami rendkívül jellemző volt ebben az időszakban.⁵⁴ Bárány Hatvany Lajos kritikus, író és művészetpártoló a nagynevű Ulrich von Wilamowitz-Moellendorffnál tanult klasszika-filológiát Berlinben, és ezt a tapasztalatát foglalta össze szarkasztikus *Die Wissenschaft des nicht Wissenswertes* [*A tudni-nem-érdemes dolgok tudománya*] című írásában, amelyet először Németországban, Lipcsében adtak ki.⁵⁵ Második könyve, az *Ich und die Bücher* [*Én és a könyvek*] 1910-ben jelent meg, egyidejűleg németül és magyarul.⁵⁶ 1911-ben pedig Vészi Józseffel közösen, a Paul Cassirer

Intézet, Budapest, 1998, 203–322.; MONSBERGER R. U.: *A hazai német naptárirodalom története 1821-ig*. [Pfeifer], Budapest, 1931.

⁵¹ SZEGŐ, G.: Leopold Fejér: In Memoriam, 1880–1959, *Bulletin of the American Mathematical Society*, Vol. 66, No. 5 (September 1960), 346–347.

⁵² [SZEGŐ, G.]: Lebenslauf. Gabor Szegő Papers, SC 323, Boxes 85–036. Department of Special Collections and University Archives, Stanford University Libraries, Stanford, CA.

⁵³ BAUER H.: *Az öntudatról* (utóbb: BALÁZS B.: *Halálesztétika*). Deutsch Zsigmond, Budapest, d. n.

⁵⁴ BALÁZS B.: *Doktor Szélpál Margit*. Nyugat, Budapest, 1909, 10.

⁵⁵ HATVANY, L.: *Die Wissenschaft des nicht Wissenswertes*. Julius Zeitler, Leipzig, 1908; 2. Auflage: Georg Müller, München, 1914; HATVANY L.: *A tudni-nem-érdemes dolgok tudománya*, SZÖLLÖSY K. ford. Gondolat, Budapest, 1968.

⁵⁶ HATVANY, L.: *Ich und die Bücher (Selbstvorwürfe des Kritikers)*. Paul Cassirer, Berlin, 1910; HATVANY L.: *Én és a könyvek*. Nyugat, Budapest, 1910.

Verlag gondos kiadásában, *Jung Ungarn* címmel társadalmi és irodalmi folyóiratot szerkesztett a fiatal Magyarországról.⁵⁷

Eötvös Loránd és a modern magyar matematikaoktatás születése

A 19. század végén a magyar tudomány és matematika kulcsfigurája báró Eötvös Loránd (1848–1919) volt. Eötvös Loránd először jogi tanulmányokat kezdett az akkori pesti egyetemen, érdeklődése azonban hamarosan a természettudományok felé fordult. Than Károly vegyészprofesszornak, Bunsen egykori tanítványának javaslatára 1867. október 21-én beiratkozott a Heidelbergi [Ruprechts-Karl] Egyetem kémia szakára. Eötvös Loránd édesapja, báró Eötvös József személyesen ismert három heidelbergi jogászprofesszort, Karl Adolf von Vangerow-t, Johann Kaspar Bluntschlit és Karl Theodor Welckert, a kémikus Robert Bunsent, valamint a fizikus Gustav Kirchhoffot. Eötvös Loránd odakint az ő baráti fogadtatásukban részesült.⁵⁸

Mivel Eötvös Loránd Robert Bunsen kémiai előadásait „nem épen remek”-nek tartotta, hamarosan a fizika felé fordult. Kirchhoff, Helmholtz, Bunsen és Königsberger előadásait látogatta, a geológia egyetemi rendkívüli tanára, Gustav Alfons von Leonhard pedig felkeltette érdeklődését a geofizika iránt.⁵⁹

Eötvös Loránd kimondottan élvezte heidelbergi egyetemi éveit, apjának küldött leveleiben pedig részletes leírást adott a városról és az egyetemről egyaránt. Doktori fokozatát 1870 júliusában szerezte meg, majd 1871-ben már a pesti egyetem magántanára, egy évvel később az elméleti fizika egyetemi rendes tanára, 1875-ben pedig a kísérleti fizikai tanszék vezetője lett. 1884-ben felfedezte az ún. Eötvös-törvényt, amely a különböző hőmérsékletű folyadékok felületi

⁵⁷ SZÉCHENYI Á.: *A Nyugat német mása: Jung Ungarn*, Berlin, 1911. In: ANGYALOSI G. et al. (szerk.): *Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2009, 178–199.

⁵⁸ Eötvös Loránd alábbi életrajzának természettudományos részét Dr. Dr. h.c. Peter Meusburger, a Heidelbergi Egyetem Földrajzi Intézetének professzora, gazdaság- és társadalomföldrajzi tanszékének 1983 és 2007 közötti vezetője nyomán közlöm, ahogyan az a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen rendezett „Magyarország és Heidelberg tudományos kapcsolatainak 500 éve” című plakátkiállítás részeként szerepelt. A kiállítás 2013. május 27 – 2013. június 10. között volt látható az ELTE ÁJK aulájában (V. Egyetem tér 1–3.). Az eredeti német szöveget Gyuris Ferenc egyetemi hallgató és Probáld Ferenc professzor (ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék) fordították magyarra, ezt szükség szerint kiegészítettem.

⁵⁹ Promotionsakten von Roland von Eötvös, Ruprechts-Karl-Universität, Universitätsarchiv, Heidelberg, UAH H-IV-102/72, másolatok a budapesti Egyetemi Levéltárban, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. Vö. ROSTA I.: *Eötvös Loránd*. Elektra, Budapest, 2008, 11.

feszültsége, valamint molekulatömege közötti kapcsolatot írta le. A felfedezést 1886-ban az *Annalen der Physik* közölte. Eötvös érdeklődése az 1880-as évektől a gravitáció felé fordult. Saját gravitációs méréseit 1888-ban kezdte. A gravitációs mező változásainak mérésére kifejlesztette világhírűvé vált torziós ingáját (Eötvös-inga), amelyért az 1890-as párizsi világkiállításon a német származású, de Magyarországon működő Süss Nándor mérnökkel egyetemben aranyérmet kapott. Ugyanebben az esztendőben nagy pontosságú mérésekkel igazolta, hogy a testek gravitációs vonzereje független anyagi tulajdonságaiktól. 1890-ban dinamikus módszert dolgozott ki a gravitációs állandó meghatározására. Később olyan gravimétert és torziós ingát fejlesztett ki, amellyel lehetőség nyílt az antiklinális szerkezetekben található kőolaj-előfordulások kimutatására. 1902-től módszeres gravitációs méréseket kezdett a Kárpát-medencében. Műszereit 1906-ban bemutatta a Budapesten megrendezett Nemzetközi Földmérési Kongresszuson, amelynek bizottsága a mérések anyagi támogatását javasolta a magyar kormány számára. A támogatás megítélése végül a későbbi Eötvös Loránd Geofizikai Intézet elődjének megalapításához vezetett.

Eötvös Loránd számára különösen nagy hírnevet szereztek azok a mérések, amelyeket 1901–1904 között a Balaton jegén végzett. Torziós ingája nem pusztán elméleti jelentőséggel bírt; az olajipar szempontjából rendkívüli gyakorlati haszna is volt. Használatával először 1915-ben sikerült új olajmezőt találni. A műszert később a texasi, venezuelai és közel-keleti olajmezők feltárásánál is alkalmazták.

Eötvös Loránd az MTA elnökeként és miniszteri minőségében egyaránt jelentős hatást gyakorolt Magyarország tudomány- és kultúrpolitikájára. Megreformálta a magyar középiskola-rendszert, különös hangsúlyt fektetve a matematika oktatására. A legkiválóbbnak bizonyult középiskolások különleges továbbképzése céljából megalapította az édesapjáról elnevezett és mindmáig fennálló Eötvös Collegiumot.

Gravitációs és mágneses méréseiért 1897-ben megkapta a Magyar Tudományos Akadémia Nagydíját. A Királyi Porosz Tudományos Akadémia (*Königlich-Preußische Akademie der Wissenschaften*) külső tagjává, a krakkói Jagelló Egyetem (*Uniwersytet Jagielloński*), illetve az akkori christianiai (ma: oslói) *Det Kongelige Frederiks Universitet* (Norvég Királyi Frederick Egyetem, ma *Universitet i Oslo*) díszdoktorává választotta. Lénárd Fülöp és számos más magyar fizikus 1914-ben Nobel-díjra is felterjesztette, a kitüntetés azonban ebben az esztendőben végül Max von Laue kapta. Még kétszer terjesztették fel a fizikai Nobel-díjra, végül is eredménytelenül.

Magyarország legnagyobb és legrégebb egyeteme 1950-ben vette fel Eötvös Loránd nevét, akiről a Hold egyik kráterét, valamint 1902-ben, Dél-Tirolban a Dolomitok egyik csúcsát (a délnyugati Cadin-csúcsához tartozó Cima di Eötvöst) is elnevezték.

Eötvös Loránd nemcsak fizikusként szerzett magának nagy nevet, de egyike volt a magyar tudomány valóban nagy szervezőinek is. Két egymást követő oktatásügyi miniszter gyakorolt rá nagy hatást: az egyik az apja volt, a másik a nagybátyja, Trefort Ágoston, aki folytatta Eötvös József munkáját a vallás- és közoktatásügyi minisztérium élén. Trefort tizenhat éven át (1872–88) volt sógora, Eötvös József utóda a miniszteri bársonyszékben, és néhány éven át a Magyar Tudományos Akadémia elnöki székében is (1885–88).⁶⁰ Miniszterként Trefortnak roppant hatása volt a magyar oktatásügyre. Nagyarányú fejlesztést hajtott végre az iskolarendszerben és új törvényt kezdeményezett a középiskolákról. Különösen szívügye volt a természettudományos és az orvosi képzés, s ő építette a Budapesti Tudományegyetem akkori új épülettömbjeit (ma: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest, VIII. Múzeum krt. 4–6–8.), valamint az akkor még a Tudományegyetemhez tartozó orvosi klinikákat, laboratóriumokat, illetve a mai ELTE Egyetemi Könyvtárát, s hozzá a Műszaki Egyetem új épületeit.⁶¹ Ő kezdeményezte a német nyelv- és irodalomszeminárium megindítását a budapesti egyetemen, amit annak idején, 1852-ben Thun gróf osztrák miniszter határozottan elutasított. Eötvös Loránd egy 1878-as javaslatára Trefort összekapcsolta a szemináriumokat a tanárképzéssel, ezáltal megújítva a tanárképzést, az 1887–88-as tanévtől kezdve.⁶² Kezdeményezte a budapesti Zeneakadémia felállítását, amelyet Liszt Ferenc budapesti meghívásával emelt a lehető legmagasabb szakmai rangra, s amely 1875-ben nyílt meg.⁶³ Szinte lehetetlen felmérni és összefoglalni ennek a rendkívüli embernek a hozzájárulását a magyar oktatáshoz és különösen a felsőoktatáshoz, illetve az egész magyar kultúrához.⁶⁴ Trefort politikájának

⁶⁰ MANN i. m.

⁶¹ SZÖGI, L.: *The Illustrated History of the Eötvös Loránd University (ELTE)*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2010, 73.; BORSODI Cs. – TÜSKÉS A.: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története képekben 1635–2010*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Budapest, 2010, 110.

⁶² SZENTPÉTERY I.: *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935, 410., 503–514.

⁶³ LEGÁNY, D.: *Liszt Ferenc Magyarországon, I: 1869–1873; II: 1874–1886*. Zeneműkiadó, Budapest, 1976–1986.

⁶⁴ MANN i. m.

határozottan nemzeti iránya volt, anélkül azonban, hogy a később érvényesülő, erőszakosan nacionalista tendenciáknak teret adott volna.⁶⁵

Fontos megemlíteni, hogy bár csak egy nagyon rövid ideig, de Eötvös Loránd is volt közoktatási miniszter (1894), és kiválóan látta el feladatát, miközben a Magyar Tudományos Akadémia elnöki tisztét is hosszú éveken át betöltötte (1889–1905). 1891–92-ben a Budapesti Egyetem rektorává választották.

A magyar felsőoktatás minden részletének igen komoly figyelmet szentelt, amire jó példa az az irata 1878. január 31-éről, amely a tanárképzés iránti nagy érdeklődését mutatja, jóval magas hivatalaiba való kinevezése előtt. Az irat Eötvöst a magyar felsőoktatás és tanárképzés kitűnő megfigyelőjének mutatja. Eötvös Loránd megkérdőjelezte a tanárképzés addigi rendjét, és javasolta a bölcsészeti karnak, hogy találjon számára helyet az akadémiai képzésben.⁶⁶ Javaslatára a fakultás ebben az értelemben propozíciót is tett Trefort miniszternek.

Nem túlzás azt állítani, hogy az Eötvös–Trefort család dominálta a magyar tudomány- és oktatáspolitikát az 1866 és 1905 közötti mintegy negyven esztendőben.

Eötvös Loránd általában elhúzódot a politikától, rövid minisztersége kivételével. De hallatta a hangját a hazafias retorikában, amely szétsugárzott az egész országban Kossuth Lajos halála után, 1894-ben. A nemzeti jelképnek is tekintett Kossuth temetése országos üggyé vált, és Eötvös tiszta ítélettel és szavakkal emlékezett meg apja 1848-as miniszteriális társáról. A Magyar Tudományos Akadémia elnökeként a következőket mondta: „Nagyon távol állunk ugyan mi a politika szenvedélyes küzdelmeitől [...]. Hanem azért nem válhatunk mégsem közömbösek az olyan fájdalom iránt, mely nemzetünk ezreinek, mit mondok, millióinak szívét járja át [...]. Mert mi a magyar nemzetnek történetírói vagyunk, s így a mi teendők lesz az ő halhatatlan nagy alakjáról a történet részrehajlatlan kutatásával ítéletet mondani s megvilágítani a hazafiságnak azon magasztos erényeit, melyek az ő nevét pártkülönbösg nélkül minden magyar ember gondolkozásában tiszteltté teszik.”⁶⁷

⁶⁵ MANN i. m. Trefort ugyanakkor mindent elkövetett, hogy fenntartsa a magyar vezető szerepet az országhatárokon belül. Ezt világosan tükrözi Geduly Lajos ev. superintendensnek írott feddő levele, 1875. június 25. amelyben betilt egy szlovák lutheránus tankönyvet, amely szerinte megkérdőjelezte a magyar szuverenitást, s tanaival a magyar alkotmány ellen irányult. (No. 10418) Frank Tibor gyűjteménye, Budapest.

⁶⁶ Eötvös L. feljegyzése, Budapest, 1878. január 31. Frank Tibor gyűjteménye, Budapest. Részleteket publikált további idevágó dokumentumokkal együtt SZENTPÉTERY i. m. 506–507.

⁶⁷ Megemlékezés Kossuth Lajos haláláról, a Magyar Tudományos Akadémia rendkívüli összes ülésén, 1894. március 28. In: KÖRNYEI i. m. 215–216.

Német iskolai hátterével (Heidelberg, Königsberg) és annak ihletésére, Eötvös 1885 őszén Budapesten is teremtett egy kis matematikai kört, hogy informális kapcsolatok alakulhassanak az egyetemi professzorok, a középiskolai tanárok és legjobb diákjaik között.⁶⁸

1891-től ez a kör *Mathematikai és Fizikai Társulat* néven működött tovább, hozzávetőleg 300 taggal. Eötvös Loránd volt a Társulat első elnöke, és ez a Társulat jelentette meg a *Mathematikai és Fizikai Lapokat* is. Megnyitó beszédében Eötvös kifejezte azt a reményét, hogy „fontos szolgálatot vélünk vele tenni közmívelődésünknek, mert kétségtelen, hogy a tanítás sikere úgy a felsőbb, mint a középfokú iskolában mindenek előtt a tanár tudományos képzettségétől függ”.⁶⁹ Így tehát Eötvös Lorándig lehet visszavezetni azt a különleges gondoskodást, amellyel Magyarországon a matematika- és fizika-tanárokat kiképezték, és azokat a sikereket, amelyeket a középiskolás diákok elértek. Peter Lax, a New York University Courant Institute of Mathematical Science matematikaprofesszora még mint szüleinek egyetemi tanárára emlékezett vissza Eötvös Lorándra, akit ők még hallgathattak. 1886 és 1919 között minden budapesti orvostanhallgató is Eötvös diákja volt, aki kísérleti természettudományt tanított nekik.⁷⁰ Mint az Egyetem újonnan megválasztott rektora, 1891-ben székfoglaló előadást tartott, s a következőket mondotta: „tudósnek nem a sokat tudót, hanem a tudomány kutatóját nevezem. [...] A gondolkozásban önállóságot csak az olyan tanár tanítása adhat, aki maga önállóan gondolkodik, s éppen ez az önállóság az, ami a legszükségesebb a tudósnek, mint a gyakorlat emberének.”⁷¹ Elgondolásai nyilvánvalóan egykori németországi tapasztalataira épültek, diákkori egyetemi (heidelbergi) élményeire.

Amikor 1894-ben Eötvös Loránd vallás- és közoktatásügyi miniszter lett, a kortársak közül sokan tekintettek úgy az eseményre, mint az ország nagy tudományos lehetőségeinek kezdetére. Beérett az idő, hogy a tudományok világában is megjelenjen egy új, sikeres, gyakorlatias Magyarország. Az 1896-os millenniumi ünnepségek idején már el lehetett képzelni a világot a magyarok

⁶⁸ Eötvös Heidelbergben legszívesebben magyar fizikusokkal vette magát körül, lásd RADNAI i. m. 349.

⁶⁹ EÖTVÖS L.: Szaktársainkhoz. *Mathematikai és Fizikai Lapok* 1, 1892, 1. Idézi ARVAI WIESCHENBERG i. m. 23.

⁷⁰ Ld. Eötvös Loránd aláírását nagyapám egyetemi leckekönyvében: Herman Flesch, Budapesti Kir. Magy. Tudomány-egyetem, 1897–98, 5., 7. Frank Tibor gyűjteménye, Budapest.

⁷¹ EÖTVÖS L.: Az egyetem feladatáról. Rectori székfoglaló beszéd a Budapesti Tudományegyetemen, 1891. szeptember 15. In: KÖRNYEI i. m. 201–202.

által elért eredményekkel. Megépült Budapesten az európai kontinens első földalatti vasútja és Európa legnagyobb parlamentje, egy sereg más középülettel, színházzal, múzeummal és egyetemmel együtt, és mind Magyarország építészeti kiválóságát, a mérnöki tudományokban megvalósuló innovatív szellemét és vállalkozói kiválóságát hirdették.

A diákoktól elvárták, hogy rendszeresen országos iskolaközi versenyeken mérjék össze tudásukat matematikában és a természettudományokban. A *Mathematikai és Fizikai Társulat* azzal tisztelte meg Eötvöst, hogy évente versenyt rendezett, „hogyan felfedezzék azokat, akik kitűnnek ezeken a területeken”.⁷² A versenyt róla nevezték el, és a legjobb középiskolai végzős hallgatókat első és második díjjal jutalmazták. Az eredményeket a tanárok nevével együtt egyenesen a közoktatásügyi minisztériumba juttatták el, és mindezt leközzölte a *Mathematikai és Fizikai Lapok* is.

Az 1894-es esztendőben megjelent a *Középiskolai Mathematikai Lapok* is, azzal a céllal, hogy a diákokat további versenyekre készítse fel. A szerkesztő Arany Dániel Győrből származó, kiemelkedő középiskolai matematikatanár volt. 1896 és 1914 között Rátz László (1863–1930), Neumann János és Wigner Jenő későbbi matematikatanára folytatta Arany szerkesztői munkáját. A megoldandó feladatok sok területet öleltek fel – például algebra, differenciál- és integrálszámítás, kombinatorika, geometria, számelmélet, trigonometria –, és mindig megkövetelték a kreatív gondolkodást. A legjobb diákok jutalma a dicsőség volt, nem annyira a pénz. E versenyek szervezeti felépítése, a már említett új publikációkkal együtt jól kiépített, gondosan szabályozott keretet biztosított ahhoz, hogy a diákok felkészülhessenek a rájuk váró hivatásbeli kihívásokra. E szaklapok és versenyek nyelve egyedül a magyar volt, amely ekkorra már a magyar oktatásügyet dominálta.

A díjak és versenyek ötlete nem korlátozódott Budapestre és az Eötvös-díjra. Eötvös személyes kezdeményezésére Semsey Andor, a Magyar Nemzeti Múzeum gazdag patrónusa ösztöndíjakat és díjakat alapított fiatal emberek számára, hogy elősegítse kutatásaikat.⁷³ A nyugat-magyarországi Kaposvár városa például a nagyhírű matematikatanár, Prilisauer Adolf (1859–1913) emlékére – az elhunyt egykori kollégáival – díjat alapított a matematikában legkiválóbb diák számára.⁷⁴

⁷² Értesítő a Mathematikai és Fizikai Társulat választmányának f. é. Június hó 22-ikén tartott üléséről, *Mathematikai és Fizikai Lapok* 3, 1894, 197–198.; idézi ARVAI WIESCHENBERG i. m. 26.

⁷³ FRÖHLICH I.: Bárá Eötvös Loránd emlékezete. In: FRÖHLICH I. (szerk.): *Bárá Eötvös Loránd Emlékkönyv*, MTA, Budapest, 1930, 47–48.

⁷⁴ KOVÁCS-SEBESTÉNY Gy. – PONGRÁCZ K.: Felhívás. Kaposvár, 1913. június. *A kaposvári Magyar*

A *Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapok*, az *Eötvös Loránd fizikai verseny* és az *Arany Dániel országos matematikai verseny* a mai napig fennmaradtak, és éltetik annak a világszínvonalú matematikaoktatásnak a hagyományát, amely a korai képzésen, a versenyszellemen és a tehetségek felismerésén alapul.⁷⁵ Élő emléket állítanak Eötvös Loránd és családja tudományos, tanári és tudományszervezői zsenialitásának.

Következtetések

Az arisztokrata Eötvös-család kiemelkedő szerepet játszott Magyarország átalakításában a feudalizmusból a kapitalizmusra. Jelentősen hozzájárultak egy művelt középosztály kialakításához, amely részben a magyar dzsentriből és a német és zsidó polgárság gyorsan asszimilálódó rétegeiből fejlődött ki. Az Eötvös-család a liberális elithez tartozott, megélték a liberalizmus emelkedését, majd hanyatlásának nyitányát, s evvel együtt a magyar nacionalizmus kiépülését, amelyet megpróbáltak fékezni. Az Eötvösök, ide értve Trefort Ágostont is, Romain Roland szép kifejezésével „au-dessus de la mêlée”,⁷⁶ azaz a tömeg fölött éltek és alkottak. Valamennyiüket roppantul befolyásolta a német kulturális hagyomány, amely bevezette a természettudományt és tudományos gondolkodást egy jószerivel műveletlen és tanulatlan Magyarországra.

A magyar politikai elit, különösen a 19. század első felében, az arisztokrácia jó néhány liberális tagját magába foglalta: gróf Széchenyi István, báró Wesselényi Miklóst, gróf Batthyány Lajost és Kázmért, gróf Andrássy Gyulát, gróf Teleki Lászlót, gróf Károlyi Istvánt, báró Kemény Zsigmondot, báró Jósika Miklóst – hogy csak néhányukat említsük. Az Eötvös család felismerte és hirdette, hogy nincsen ellentét az egyetemes tudomány és a nemzeti tudomány között. Amint azt Eötvös József gondolta, az univerzalizmus és a nemzeti növekedés együtt fejlődhetnek.⁷⁷ Az Eötvös-család mindent megtett azért, hogy felépítse a modernizmus infrastruktúráját, elsősorban az oktatási reform, a felsőoktatás és a nemzetközi tudományban való részvétel útján. Mindezek felett maradandó

Királyi Állami Főgimnázium Emlékkönyve 1812–1912, 177–178.

⁷⁵ GORDON GYÖRI J. – HALMOS M. – MUNKÁCSY K. – PÁLFAI J. (szerk.): *A matematikatanítás mestersége. Mestertanárok a matematikatanításról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007.

⁷⁶ ROLLAND, R.: Au-dessus de la mêlée. *Journal de Genève*, Supplément, 1914. szeptember 22.

⁷⁷ HANÁK P.: A tudomány kettős kötődése Eötvös József eszméiben. In: GLATZ F. (szerk.): *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1993, 348–351.

példát adtak arról, miként hasznosíthatja az elit nemzetközi tapasztalatait és kivételes tudását a művelődés és az oktatás színvonalának fejlesztésére egy olyan országban, amely fejletlen és alapvetően feudális volt egy modernizálódó Európa közepén.

Az író és életrajza

Szilágyi Márton

Önösség és áldozat (Eötvös József: *A karthauzi*)*

A magyar irodalomtörténet-írás komoly adóssága, hogy Eötvös József szépirodalmi műveinek mindmáig egyetlen kritikai kiadása sem készült el, s hiába érkezünk el az író születésének kétszázadik évfordulójáig, jelenleg sem mutatkoznak egy ilyesféle vállalkozás körvonalai. Pedig számos fontos, elméleti szempontból is izgalmas textológiai kérdést vetnének fel ezek a szövegek: ráadásul olyanokat, amelyeknek nem csekély hermeneutikai jelentősége is lenne. Ezek közé tartozik Eötvös első regényének, *A karthauzi*-nak (1839–1841) az alapproblémája: a magától Eötvöstől szerkesztett *Budapesti Árvízkönyv* öt kötetében, pontosabban az első, harmadik és ötödik kötetben megjelent első változatot Eötvös már az 1842-es kötetbéli megjelenéskor kismértékben módosította (ez inkább központozásbéli és stiláris változtatás volt). A jelentősebb átalakítás azonban a regény 1852-es, harmadik kiadásában történt meg. Ezt az átdolgozást Gángó Gábor így jellemezte: „már olyan, tartalmi kérdéseket is befolyásoló, stiláris álcába bújtatott szövegeltéréseket produkál az egyelőre ismeretlen kiletű szöveggondozó, amelyek *A karthauzi* érzelmi túlfűtöttségét, vallás- és társadalomkritikai őszinteségét, nemzedéki jellegét, vagyis egyszóval épp fejlődéstörténeti hitelességét veszik el”.¹ Ráadásul az újrakiadások rendre ez utóbbi, átdolgozott variánst örökítették tovább² – nem indokolatlanul

* Készült az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport keretében (a kutatócsoport vezetője Debreczeni Attila).

¹ GÁNGÓ Gábor: Utószó. In: EÖTVÖS József: *A karthauzi*. S. a. r és utószó GÁNGÓ Gábor. Budapest, Unikornis, 1996 (A magyar próza klasszikusai), 331–334. Itt: 333. A probléma bővebb kifejtését és argumentálását lásd GÁNGÓ Gábor: Megjegyzések Eötvös József *A karthauzi* című regényének szövegahagyományáról. In: *Visszapillantó tükrök. Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára*. Szerk. KERÉNYI Ferenc – KECSKEMÉTI Gábor, Universitas, Budapest, 2000, 160–166.

² Az első változat modern, nem kritikai igényű kiadására egyetlen példa van: EÖTVÖS József, *A karthauzi*. S. a. r és utószó GÁNGÓ Gábor, Unikornis, Budapest, 1996 (A magyar próza klasszikusai). A regény szövegét a továbbiakban innen idézem, s az egységesség kedvéért a regény címét is ebben a formában adom meg.

egyébként, hiszen a szerző utolsó szándékának az elvét (a textológiában „ultima manus”-nak nevezett princípiumot) követték. Ezzel viszont jórészt el is fedték az első kidolgozást. Külön kérdés, amelynek teljes körű eljárására az alábbi gondolatmenet nem is fog vállalkozni, hogy a bizonyíthatóan nem csupán folytatásokban közölt, hanem kifejezetten folytatásokban is megírt³ első változatnak a poétikájában van-e megragadható nyoma a három részre tagoltságnak. A keletkezéstörténet feltárását,⁴ a változatok közti eltérések és módosítások igazi természetét, valamint jelentőségük értelmezését nyilván egy alapos szövegösszevetésen alapuló kritikai kiadás végezheti el, ám a változatok léte már önmagában is arra figyelmeztet, hogy a magyar irodalmi hagyományban ezúttal is két, egymással nem identikus szövegvariáns viseli ugyanazt a címet, s ezért nem mindegy, egy elemzés ezek közül melyiknek is az értelmezését kívánja elvégezni.⁵

Már csak azért is célszerű visszatérnünk az első változat értelmezéséhez, mert mindazok a regény egykorú hatását bizonyító adatok, amelyek eddig ismertté váltak, ezen a szövegen alapulnak. Vagyis nem egyszerűen az eredendő szerzői szándék feltételezett intencióihoz való – némiképp persze illuzórikus – ragaszkodás miatt, hanem kifejezetten a hatástörténet korai, meghatározó szakaszának megértése kedvéért is érdemes ebből az eredeti szövegállapotból kiindulni. Az alábbiakban erre teszünk kísérletet, bizonyosan szem elől tévesztve számos problémát, amelyet az 1852-ben induló szöveg-hagyományból

³ Erről árulkodnak Eötvös Szalay Lászlóhoz írott levelei: „E sorokhoz mellékelve küldöm Carthausim második részének végét...” Eötvös Szalay Lászlónak, [Sály, 1840]; „Minekutánna én e' kéziratokat, utolsó leveled következtében, Chartausim béfejezésével együtt Ribordynak May 26kán azon kéresem [kéresem] adtam át, hogy azokat kezeidhez szolgáltassa...” uaz uannak, [Sály, 1841. jún. 6.]. In: NIZSALOVSZKY Endre – LUKÁCSY Sándor: *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*. Akadémiai, Budapest, 1967 (Irodalomtörténeti füzetek 55.), 120–121. Itt: 120.; 126–127. Itt: 126. A levelekhez csatolt jegyzetek egyébként nem is tudják megnyugtatóan értelmezni ezeket az adatokat, legalábbis a regény keletkezéstörténetéhez való csatolásuk erősen hipotetikus marad. Ezen a helyzeten nem változtatott a levelek újabb, népszerű kiadásának Oltványi Ambrus készítette jegyzetanyaga sem: Eötvös József: *Levelek*. Szerk. s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Magyar Helikon, Budapest, 1976 (Eötvös József Művei), 704–706.

⁴ Ennek kísérleteképpen, leginkább a problémák jelzésének szándékával: DEVESCOVI Balázs: Hol írhatta Eötvös József első regényét? Megjegyzések A karthauzi keletkezéstörténetéhez. In: *Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára*. Szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor, AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, munkatárs TESLÁR Ákos, rec. iti, Budapest, 2009, 246–258.

⁵ Megjegyzendő, Sötér István monográfiájának terjedelmes regényelemző fejezete ezt a distinkciót sehol sem teszi meg: SÖTÉR István: *Eötvös József*. Második, átdolgozott kiadás, Akadémiai, Budapest, 1967, 71–101.

lehetne csak megérteni, ám azt remélve, hogy a „korai” Eötvösre irányuló figyelem komoly történeti-poétikai tanulságokhoz vezethet el.

A regény címe önmagában is rejtélyes: olyasmire készít föl, amely a szövegből nem igazolódik vissza, s így már a regény egész szövegének az ismeretében sem adható neki könnyen értelem. A főhőst, Gusztávot ugyanis a szövegben sehol nem minősítik karthauzinak, s ez nem is csodálható, hiszen ő kívülről érkezik a kolostorba (erről már a Bevezetésben értesülünk), de sem akkor nem tagja a rendnek, sem hamarosan bekövetkező haláláig nem is lesz az. A cím tehát nem vonatkoztatható egy az egyben és kétely nélkül a főhősre. S ugyan a Bevezetés első fejezetének első bekezdésében már szerepel a karthauzi rend anyakolostorának, a Grand Chartreuse-nek a neve, s a későbbiekben is a keret fontos helyszíne marad a monostor, mi több, mellékszereplőként itt fel is bukkannak szerzetesek, az ő jelenlétük aligha indokolja még a címadást. A cím poétikailag tehát másféleképpen kapcsolódik a regény szövegéhez. Jelentése inkább ott kereshető, amilyen asszociációkat képes ébresztetni.⁶

A karthauzi rendhez voltaképpen egyetlen valóban közismert tény rendelődik hozzá: a szerzetesek némasági fogadalma. Ez természetesen nem lehet a főhős, Gusztáv jellemzője, ám az önként vállalt némaságnak és a regény döntő részét kitevő, írásos formájú, áradó lendületű vallomásosságnak a feszültsége valóban meghatározó eleme a regényvilágnak. Nem személyt jelöl tehát a cím, hanem éppen az ellentét lehetőségét mutatja föl a szóbeli kommunikáció karthauzi típusú önkorlátozása és az írásra bízott, vallomás-szerű, a gyónás alaphelyzetét imitáló közlés felidézésével. Ehhez a kiinduláshoz illeszkedik aztán a választott regénypoétika is.

A karthauzi ugyanis alapszerkezetében az érzékeny regények sémáját követi: a „talált kézirat” elvére épülő, keretes narráció egy én-elbeszélést fog közre, s ez utóbbi egy olyan vallomást rajzol ki, amely visszatekintő pozícióból, a narrátor-főhős haláláig ívelő módon mondja el az eseményeket.⁷ A főhős, Gusztáv életének epizódjai ráadásul erős érzelmi reflexiókkal mutatkoznak meg, sűrű anticipációkkal készítve elő cselekedeteinek, sorsának morálisan kárhoztatható, vagy tragikus tévedésnek bizonyuló, csattanóként felbukkanó elemeit. A regény mindazonáltal már határozottan átértelmezi az érzékeny regények regénytechnikai megoldásait: a szöveg néhol erősen túllépi a reflexió

⁶ Ennek kapcsán lásd Taxner-Tóth Ernő: *(Köz)véleményformálás Eötvös regényeiben*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2005 (Csokonai Könyvtár 33.), 274–275.

⁷ A regény francia forrásaira és párhuzamaira lásd SZINNYEI Ferenc: A Karthausi forrásai. *Akadémiai Értesítő* 27, 1916, 612–620.; ELEK Oszkár: A Karthausi és forrásai. *ITK* 44, 1934, 14–31, 113–127.

rögzítésének logikus határait – Gusztávnak az öngyilkosság gondolatáig való eljutása pl. oly módon ábrázoltatik, hogy az nem egy utólagos írói pozíciót feltételez, hanem egy, az eseményekkel egy időben működő narrátori tudatot, ezáltal formálván drámaivá az eseményeket. A *karthauzi* már nem imitálja következetesen az emlékezésnek azokat a privát közlésformáit (pl. a naplót vagy levelet), amelyekre a 18. századi érzékeny regények ráépültek, hanem határozott lépéseket tesz egy más alapelvekre épülő narratív struktúra kialakítása irányába.

A regény a 19. századi francia történelemből véve anyagát és hőseit, látszólag igen távolinak tűnik Eötvös saját tapasztalataitól. Ám egyfelől itt egy kortársi regényidőről van szó – a mű cselekvényidejének jelenje éppen az 1830-as évek Franciaországa –, másfelől pedig Eötvös nyugat-európai utazásának számos élménye és helyszíne azonosíthatónak mutatkozik a regény lapjain.⁸ Eötvös választása pedig azért sem meglepő, mert egy olyan történelmi tapasztalat megfogalmazásához keresett formát, amelynek ekkor egy, hazai környezetben játszódó, jelen idejű regény nem lett volna megfelelő kerete: az a felgyorsult és bizonytalanná váló történelem izgatta, amelyhez tudatilag szinte lehetetlen alkalmazkodni, s amely éppen ezért többnyire csak tragikusan derékba tört életeket hoz létre.⁹ A regény ezért szentel külön figyelmet a francia történelem utóbbi fél évszázadának, a francia forradalomtól a Napóleon uralmán át a restaurációig és az 1830-as forradalomig ívelő periódusnak, s nemcsak úgy, hogy a regénytér és a regényidő vonatkozásában funkcionálissá teszi őket, hiszen a szereplők élete ezekhez a gyors, földrengés-szerű változásokhoz (forradalmakhoz és visszarendeződésekhez) méretek hozzá, hanem – részben narrátori szólamként, részben a szereplők megnyilatkozásaiban – esszéisztikus betétekben is reflexió tárgyává teszi ezt.¹⁰ A forradalom lehetséges hatásának

⁸ Erre lásd FERENCZI Zoltán: *Báró Eötvös József 1813–1871*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1903 (Magyar Történelmi Életrajzok), 67–68.; SÖTÉR i. m. 91.

⁹ Sötér szintén érzekelte ezt a problémát, s ő erre alapvetően – egész elemzése kiindulásához híven – ideológiai magyarázatot adott: „Kétségtelen, hogy *A karthausi* azért játszódik külföldi környezetben, mivel Eötvös benne a maga korának legidősebb kérdésével, a polgári társadalom valóságával kíván foglalkozni, – márpedig ezt a fejletlen magyar állapotok közt ábrázolnia még lehetetlen.” SÖTÉR i. m. 76. Kulin Ferenc sokban finomította ezt a megközelítést, ugyanis ő a regényszerkezet poétikai lehetőségeit vette számba, mondván, az Eötvöst érdekklő egzisztenciális probléma „művészi elemezhetősége persze laboratóriumi feltételeket igényel”. Lásd KULIN Ferenc: *A karthausiról*. In: *Uő: Közelítések a reformkorhoz. Tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1986 (Elvek és utak), 143–158. Itt: 149.

¹⁰ Ilyenformán nem is meglepő, hogy Gángó Gábor eszméletörténeti kiindulása Eötvös-értelmezése *A karthauzi* bizonyos részeit mint Eötvös gondolkodói útjának dokumentumát idézi – jelzeten

olyan aspektusa nyílik meg így az ábrázolás számára, amely a magyar történelem vonatkozásában nem lenne megoldható: a regényben ugyanis az válik alapproblémává, hogy a forradalom előidézte társadalmi változások mennyiben teszik lehetővé az egyéni boldogságot, s a nagy és állandósuló történelmi megrázkódtatások milyen feldolgozhatatlan tudati, mentális, érzelmi hatásokat okozhatnak. Eötvös regénye ebből a szempontból az egyéni érzelmek és az erkölcsre apelláló életstratégiák kudarcát konstatálja, s ehhez igen kézenfekvő poétikai hagyománynak bizonyul az érzékeny regény kerete.

A saját életének csődjét belátó főhősnek, Gusztávnak a karthauzi anyakölöstorba vezető útja, s az ott elvégzett, életgyónásszerű, írásos számvetés (a regény törzse) csupán az aktuálisan középpontba helyezett, de nem egyedülálló tragédia. A regény – s ami ezzel azonos: Gusztáv életpályája – összes fontos szereplőjének az az időszak lesz a centrumává, amelyben keresztezték egymás életét, s mindegyikük életének a legfőbb törése is innen ered. Gusztáv életét is egy szinte szimmetrikus szerkezet jellemzi: mindkét periódusában egy nőhöz fűződő viszonya határozza meg az életét. Előbb a Júliához való viszony, amelyben saját szerelmét az töri ketté, hogy megtudja: a szeretett nő végig egy másik férfinak, Dufey-nek volt a szeretője – ezt a kapcsolatot szinte szimbolikusan zárja le Júlia eltűnése, amikor kiderül, hogy miközben ő mindent föláldozott ezért a tiltott kapcsolatért, Dufey egyszerűen elhagyja, valamint az, hogy Gusztáv párbajt vív legjobb barátjával, Armanddal, s a párbaj során majdnem halálosnak bizonyuló sebet kap. Gusztáv új élete ezután kezdődik – mintegy sajátos feltámadásként –, s ezután aranyifjúvá válván, fogadásból csábít el egy tisztelelkű, egyszerű származású lányt, Bettyt, aki a vele űzött csúfos játék kiderülése után eltűnik. Ebben a második kapcsolatban Gusztáv voltaképpen annak a Dufey-nek a szerepével azonosul, aki első szerelmét tönkretette – ezzel függ össze, hogy a regényben elmarad Dufey részletesebb bemutatása, csupán emelkedésének és családi háttérének legfontosabb elemeit tudhatjuk meg, nem pedig belső jellemzés mutatja meg tettének mozgatórugóit.¹¹ Dufey ugyanis

kapcsolódva egyébként a méltánylóan felhasznált Sötér-monográfiához: GÁNGÓ GÁBOR: *A karthauzi – Eötvös József kultúrtörténeti szintézistervének összefüggésében*. In: *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*. Szerk. SZAJBÉLY Mihály, Magvető, Budapest, 1999, 403–415.; újabban: GÁNGÓ GÁBOR: *Evangeliumi erkölcs és egyéni szabadság*. In: *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András, Gondolat, Budapest, 2007 (A magyar irodalom története II.), 355–367.

¹¹ Megítélésem szerint ezért nincs teljesen igaza Sötér István következő megállapításának: „Dufey, a lakáj-ivadék, akinek a vagyon szerzett grófi címet, a regény leghitelesebben megrajzolt alakjai közé tartozik.” SÖTÉR i. m. 86. Bár azt azért ehhez feltétlenül hozzá kell tennem, hogy Sötér a továbbiakban nem is amellet érvel, hogy Dufey regényalakként vagy poétikai pozíciója

típusként, mondhatni szerepkörként kapja meg a jelentőségét: ő a forradalmak révén felemelkedő karrierlovag tipikus képviselője, az az ember, akinek sikerül kihasználnia amoralitása révén mindazt, ami a regény egyéb szereplőinek az életét tönkreteszi – ám éppen azért nem válik valamiféle ősgonosz intrikus megtestesítőjévé, mert Gusztáv sorsa azt mutatja, hogy ezt a magatartásformát rendkívül könnyű olyasvalakinek is magára vennie, aki ennek morális következményeivel egyébként tisztában van.¹²

A regény Gusztáv szempontjából fontos szereplői ráadásul a korszakhoz való alkalmazkodás képtelenségét egyfajta nemzedéki jegyként viselik. A főhős életében fontos két nő, Júlia és Betty, akik, bár másféle módokon, a prostituálttá válásig kényszerülnek eljutni, Armand, Gusztáv egykori iskolatársa, legjobb barátja, aki a párbaj során majdnem gyilkosává válik és Arthur, az egykor gazdag, festőnek készülő fiatalember, aki aranyifjává züllése után öngyilkos lesz – mind különböző variációit képviselik a származás, vagyon és tisztesség hármasságával meghatározott életlehetőségeknek, s akár ezek megléte, akár ezek hiánya jellemezze őket eredendően vagy életük meghatározott szakaszában, mindannyian egy közös, bár egyéni színezetű és egyénileg viselt tragédia részeseivé válnak.¹³ Mindannyiuk életének közös megrontójává a nagyváros, Párizs válik: Eötvös regényében is ott van a város világa mint a romlás közege – ám itt a 18. századból ismerős civilizációkritikai attitűdöt az színezi át, hogy az ezzel oppozícióba állított helyszínek jóval változatosabbak. Nem egyszerűen a falu világa kerül itt szembe a várossal, hanem inkább a vidék (az Avignonnal fémjelzett provincia), sőt, a kolostor világa is, a Grande Chartreuse, ahová

és kidolgozottsága miatt fontos, hanem folyamatosan a figurának tulajdonítható ideológiai tipikusságot boncolgatja.

¹² Ebben az értelemben a Betty köré épített rész aligha tekinthető „szerkezeti törés”-nek. Ez utóbbi értelmezésére lásd még VERES András: Eötvös Karthausija: a kiábrándulás vagy a kibontakozás regénye? In: Uő.: *Távolodó hagyományok, Irodalom- és esztétörténeti tanulmányok*. Balassi, Budapest, 2003, 11–31. Különösen: 27–28.

¹³ Péterfy Jenő egyébként igencsak kritikus tanulmánya ezt igen érzékletes metaforával fejezi ki, igaz úgy, hogy ezt a regény hibájának tekinti: „A karthauzi alakjai is kódos típusok s nem egyének. Csont nélkül születtek; mintegy csalsa csalódók, bűnös erényesek, erényes bűnösök. Oly dolgokon, hol jellemeik megtörnek, fönn sem akadnak, és sopánkodnak ott, hol gyermek eligazodhatik. Az emberi »puhányok« fajához tartoznak. Mert nincsenek határozott körvonalak, egyik a másikba gyűrűdzik. Gusztáv átnyúlik Armandba, Armand Arthurba, Arthur újra Gusztávba. Egy a készletök, egy a vérök, egy az erejük. Mint a tengeri medúzánál tapasztalható, ugyanazon egy szervezetenek egymáshoz kapcsolt, egymással növekvő s mégis különálló részei.” PÉTERFY Jenő: Báró Eötvös József mint regényíró. In: *Péterfy Jenő válogatott művei*. S. a. r. SÓTÉR István, Szépirodalmi, Budapest, 1983 (Magyar remekírók), 513–550. Az idézet: 516–517.

Gusztáv visszahúzódik, s számot vet életével. Ez utóbbi annál inkább hangsúlyos, mert a regény végére kiderül, s ez Gusztáv számára is világossá válik, hogy nem csupán az ő menedéke lesz a karthauzi kolostor: a Gusztáv hiedelmével ellentétben mégsem az öngyilkosságot választó Betty is erre a vidékre húzódik vissza apja falusi házába, s Armand is errefelé kezd új életet egy idillikus paraszti életformában, családot is alapítva. Ez a térkezelés teszi lehetővé, hogy halála előtt még Betty is megbocsáthasson az őt felkereső Gusztávnak, s Armand és Gusztáv között is létrejöhessen a megbékélés: a regényben ezáltal létrejön egy közös tér, ahol a szereplők élete ismét összetalálkozhat, s így megképződik egy újabb csomópont a párizsi jelenetekhez képest, egyúttal ellentétet is képezve azzal.

Gusztávnak a kolostorban elvégzett belső számvetése saját bűnösségével – elsősorban a Betty elcsábításában és eltűnésében játszott szerepének megvalósítása és megbánása – szinte transzcendens igazolást kap akkor, amikor a főhős számára szinte csodaszerűen kiderül: a lány nem lett öngyilkos, s Gusztávnak módja van még beszélnie vele. Ilyenformán Gusztáv saját, közelinek érzett halála előtt még eljuthat oda, hogy tisztázhatja kapcsolatát azokkal az emberekkel, akik ellen – saját meggyőződése szerint – bűnöket követett el, s a kölcsönös megbocsátás keresztyéni gesztusát gyakorolva, juthat el megtisztuláshoz. Ennek a vallási-morális lelki útnak a tudati tükröződése az, hogy Gusztáv feljegyzéseiben saját legfőbb hibáját az „önösségben” jelöli meg, s a másokért feláldozott, tevékeny életet határozza meg a boldogság feltételéül. Ezzel mintegy saját életének kudarca is szubjektív okokra, személyes gyengeségekre visszavezetett magyarázatot látszik kapni.

Ezt a beállítást azonban a regény végső summázataként már csupán azért sem lehet minden kétely nélkül elfogadni, mert hiszen ez Gusztáv számára is elsősorban – evangéliumi eredetű – gondolati opció, s nem megvalósítható életprogram: ez után a reflexió után hamarosan bekövetkezik Gusztáv halála. Ráadásul Gusztáv életsorsa nem azt mutatja, hogy ez a belátás egy egészen más alapokra épülő élet után, revelatív módon következett volna be: a Júlia iránti szerelem eleve ilyen önfeladásra épült. A csalódástól azonban Gusztávot ez sem volt képes megóvni, mint ahogy Betty Gusztávhoz fűződő kapcsolata is tragikusan végződött, hiába próbált meg a lány a főhőstől utólag felismert és tudatosított alapelv szerint viszonyulni kedveséhez. Ráadásul a Gusztávtól megfogalmazott belátás egyedül Armand esetében mutatkozik pozitív erőnek – ám az ő bukolikus idillje is kizárólag a város világával való teljes szakítás után, kizárólag egyéni választásként működik.

A regény nem azonos Gusztáv vallomásaival, s Eötvös ki is használja a keletes regény sajátos, kettős narrátort alkalmazó lehetőségeit. Armand családi boldogsága – feleségével és gyermekeivel való teljes harmóniája – ugyanis Gusztáv tapasztalata még, s az ő feljegyzéseiben a reflexió egyik okává is válhatik. Csakhogy a keretben felbukkanó narrátor tapasztalatával zárul a regény: a narrátor egy skóciai faluban véletlenül tanúja lesz Júlia metodista rítusú temetésének, ahol is a temetési beszédből kitűnik, hogy Júlia – Dufeytől született, s korábban élete új értelmének nevezett – fia halála után halt meg bánatában. Ez a mozzanat Armand családi idilljét ellenpontozza, s Gusztáv életének summázatát is erősen elbizonytalanítja. Hiszen ezek szerint a másokért feláldozott, önzetlen élet sem véd meg az életkudarctól – mint ahogy a társadalomból (s az ezt képviselő nagyvárosból, Párizsból) való teljes kihúzódas sem garantálja a boldogságot. Ez utóbbi benyomást pedig a regény lezárása semmivel nem oldja fel: az új sírra felírt név (Júlia) a regény utolsó látványeleme.

A regényzárlat kidolgozottsága abban is megmutatkozik, hogy Eötvös ilyenformán az én-elbeszélésre épített, érzékeny regény szerkezeti hagyományát is átértelmezi: hiszen a Gusztáv vallomására épített szövegrész értelemszerűen véget ér a még tőle származó, utolsó összegző résszel, amely a szeretet erejének hirdetésével zárul („Mert hisz mi volna halhatatlan bennünk, ha nem azon része lelkünknek, mely szeretett.”).¹⁴ Gusztáv halálának és az utána következő eseményeknek a rögzítésére már csak külső nézőpontból, a másodlagos, a keretben alkalmazott narrátori hang felhasználásával kerülhet sor – ez idáig teljesen megfelel az érzékeny levélregények hagyományának, akár Goethe *Werther*ére, akár a regénytípus magyarországi változatainak poétikai megoldásaira gondolunk.¹⁵ Eötvös regénye azonban nem itt ér véget, hanem az utolsó egység a másodlagos narrátor fél évvel későbbi tudósítása Júlia temetéséről. Ezzel egymás mellé kerül két különböző vallás temetési szertartása, ám úgy, hogy Gusztáv katolikus búcsúztatásának rövid leírásához képest Júlia metodista temetése kapja a nagyobb hangsúlyt; s így, noha a regény egészében a protestantizmus hagyományának nincs komoly szerepe (legfőleg a vallásossággal azonosnak tételezett katolicizmus iránti kétely számítható ide), a zárlatban a vallási viasz interkonfesszionális jellege jelentős súlyt kap, azaz világossá válik, hogy

¹⁴ Az idézet: Eötvös *A karthauzi* i. m. 326.

¹⁵ Ennek kapcsán lásd még SZILÁGYI Márton: *A Fel fedezett titok mint az érzékeny levélregény poétikai változata*. In: *Magyar Arión. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*. Szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, rec.iti, Budapest, 2011, 267–276. (Letölthető: <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/pha/magyar-arion>)

Gusztáv vallomásainak utolsó, szeretetközpontú kijelentései nem egyszerűen a katolicizmuson belül értelmezendők. Gusztáv és Júlia temetésének egymás mellé kerülése pedig nem az egyéni életkudarok és az abból levont reflexiók emlékét hagyja az olvasóban, hanem sokkal inkább a nemzedéki élmények tragikus hangoltságát, s abból fakadó közösségi tapasztalatot.

A *karthauzi* igen keserű látképet ad a korabeli társadalomról, illetve a gyökeres társadalmi változásoknak az élet kiteljesedését inkább gátló és romboló hatásáról.¹⁶ Eötvös itt szinte modellszerűen gondolja végig az egyéni és társadalmi lét dichotómiáját, amely – immár egy történelmi regény keretei között s magyar környezetre alkalmazva – későbbi regényének is tárgya lesz: másféle poétikával, ám hasonlóan kiábrándító képet sugallva.

Eötvös József 1847-ben kiadott regénye, a *Magyarország 1514-ben*¹⁷ – részint a megjelenés szerencsétlennek bizonyuló, az 1848-as forradalomhoz túlságosan közel eső időpontja miatt, részint azonban szerzőjének politikai szerepvállalása miatt is – fokozottan ki volt szolgáltatva a politikai vagy ideológiai szempontú olvasatok primátusának. Pedig a regényben megjelenített történelem víziója átfogóbb annál, hogysem egyszerűen aktuálpolitikai jelentést kellene tulajdonítani neki: a történelem elgondolhatóságának és megidézhetőségének problémájába szövődnek ugyanis bele olyan általános erkölcsi dilemmák, amelyeknek a hatóköre messze meghaladja egy közvetlenül politikai célzatú mozgósítás szintjét. Ezzel erősen összefügg a regény narratív szerkezetének bonyolultsága is: az Eötvös prózájára jellemző erőteljes retorizáltság, amely egyébként a regénybeli szereplők szólamainak részleges nyelvi egységesítésében is jelentkezik, pontosan azt a célt szolgálja, hogy ezáltal a narrátornak az általa elmondott eseményekhez való rekonstruktív és utólagos viszonyát is problematizálja; ezáltal segítvén azt, hogy – a történeti források felhasználásával – kiépített fikció vizionárius módon mutatkozhatson meg, azaz úgy váljon fel- és megidézhetővé egy történelmi eseménysor, hogy annak jelentése egyrészt esztétikai és morális szempontból is túllépjen a tőlünk elválasztottnak nem tételezhető múlt egyszerű megelevenítésén, másrészt pedig ne csupán áthallásokra épülő példázat legyen.

Eötvös számára a történelem működésének eredendő elvei bizonyultak érdekesnek: nem az, hogy miként határozhatja meg egyetlen személyiség is

¹⁶ Sőtér István következetesen társadalmi regényként értelmezi (és méltányolja) a regényt (vö. pl. SÓTÉR i. m. 90.) – saját felfogásom szerint azonban már itt is inkább a történelem és az egyén viszonyáról van szó, amely a későbbiekben is Eötvös egyik legfontosabb dilemmája marad.

¹⁷ Megbízható modern kiadása: EÖTVÖS JÓZSEF: *Magyarország 1514-ben*. Szerk. WÉBER Antal, előszó SÓTÉR István, Magyar Helikon, Budapest, 1972 (Eötvös József Művei).

a történelem menetét, hanem inkább az, hogy a történelem működésének és értelmének egészében játszanak-e bármi szerepet az egyes emberek – erkölcsi határhelyzetekben megmutatkozó – saját döntései.¹⁸ A *karthauzi* alapkérdéseiben tehát sokkal szorosabban összefüggni látszik a *Magyarország 1514-ben* című regénnyel, mint *A falu jegyzőjével*. Nem tematikus rokonság fűzi össze Eötvösnek ezt a két regényét, hanem éppen a történelem értelmére való rákérdezés szenvedélye. Az a probléma tehát, amely nem csupán prózaíróként foglalkoztatta az író, hanem teoretikusként és politikusként is. A dilemmára adott válaszai azonban már erősen eltértek a megközelítés irányai szerint: meggyőződésem szerint ezért különösen fontos, hogy Eötvös regényírói válaszait ne feltétlenül politikusi tevékenysége és államelméleti életműve fényében vagy esetleg annak illusztrációjaként értelmezzük, hanem minél teljesebb poétikai összefüggésükben is.

¹⁸ Erről lásd bővebben saját korábbi elemzésemet: SZILÁGYI Márton: Megváltás és katasztrófa (Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*). In: Uő: *Határpontok*. Ráció, Budapest, 2007, 211–230.

Taxner-Tóth Ernő

„Keserv az ember élete”

A cím idézet Eötvös József egyik kevésbé ismert verséből. Az előadó első kérdése önmagához mindég az, mivel hívja föl remélt hallgatói figyelmét. A „téli szél üvöltve felsikolt,” miközben „Sziszegve hull” a hó, s nekem eszembe jutott, hogy tiznegy-tizenkét éves koromban tanulhattam *A megfagyott gyermek* című verset:

„Ily késő éjszakán ki jár / Ott kinn a temetőn? / Az óra már éjfélét ütött, / A föld néma lőn. // Egy árva gyermek andalog, / Szívét bú tölti el, / Hisz az, ki őt szerette még / Többé már fel nem kél. // Anyja sírján ül, zokog / Az árva kisfiú...”, aki senkitől nem kap csókot, akit senki nem szeret, aki elhagyatottan fázik és éheznek. A vers végén megfagy a síron, és ezzel meghalnak kínjai. E régi témát – más összefüggésben – így elevenítette föl a *Magyar Nemzet* 2013. január 5-i számában a *Rita – Mi lett veled, emberke* című félórás film ismertetése: 1994-ben egy kukában csecsemőként találták a címadó ismeretlen lányt. A sorsáról készült film bemutatója „jó alkalom az elgondolkodásra: Rita szerencsés volt, nem fagyott meg, idejében megtalálták”. Ma is lehetnek tehát megfagyott gyermekek, ha talán nem is elég nagyok ahhoz, hogy anyjuk sírján érje őket az örök álmom.

Vajon miért tanultatták meg velünk a piarista atyák ezt a Berzsenyi, Vörösmarty vagy Arany költői eredetiségéhez, nyelvteremtő géniuszához nem mérhető „érzékeny” verset? Nyilván azért, hogy fejlesszék emlékezetünket, hogy a verses önkifejezés egyik lehetőségére tanítsanak. Az már kevésbé valószínű, hogy Kölcsey Eötvösre gyakorolt erős hatására akarták volna fölhívni – kiskamasz – figyelmünket. Leginkább pedig azért, hogy arra tanítsanak, a keresztény világszemlélet a betlehemi jászoltól a szegények vallásaként indult. A piarok tudatosítani akartak bennünk, hogy alapvető erkölcsi kötelességünk az együttérzés a szegényekkel, a szenvedőkkel, az elhagyatottakkal, a szeretet nélküli világ áldozataival, az árvákkal. És a háború utáni kor gyerekei, akik folytonos kinőtték régi cipűjüket, új pedig akkor sem volt, ha szüleiknek jutott volna rá pénze, át is érezték a hideget, fáztak eleget, koplaltak is, és sokan

köztűk a szó szoros értelmében árvák voltak. (Akkor is, ha még remélhették apjuk visszatérését a fogságból.) A megfagyott gyermek történetében a szerencsétlenek iránti szánalom, az együttérzés a Kölcsey tanítvány szívéből fakadó érzés. Arról a töről ered, mint Eötvös jellegzetesen szentimentális témái: a *Nyugalom*, a *Holdvilág*, a *sajka*, a *Dalnok és király* című korai versek. A harmincas évek végén jelennek meg nála a romantikus népköltészeti utánérzései, majd két Mohács témájú versében a történelem. Kötetét 1863-ban *A zászlótartó* című – Petőfit idéző és egyúttal vitató vers – zárja, ami a kiegyezés előtti bizakodást fejezi ki, hogy a „vén” zászlótartó most már a zászlót „zálogát jövőnknek / Jó kézbe teheti”.

Mindebbe aligha bonyolodom, ha emlékezetem ellenőrzésére és a szövegűség biztosítása végett nem keresem meg Eötvös kötetét, és abban nem ütközöm a rejtélyes *Bedgellert* című versbe. Megragadott, hogy a síron a „tört fegyver között / Egy welszi vitézt” idézett meg. Vajon ki az és miért sír: az elvesztett csatákért vagy kedveséért? És mi az a történet, ami így zárul: „A hős és a pásztorfiú / Nem oly különbözök. / Keserv az ember élete, / Hidd, mind kesergtek ők”. Hősről szól a vers, vagy pásztorfiúról? Esetleg mind a kettőről. De hol van a címadó *Bedgellert*? Kiderült, hogy *Beddgelert* (így írva) turistaközpont a „bárdok földjén”, amelynek az ősi welszi legendákra épített hírnevét a XVIII. századtól folyamatosan fenntartják. A hely – a világhálón található képek szerint – szép, legendaköre gazdag. Ez bizony megihlethette az Ossián bűvöletében élő korfiát. Wales engem is érdekel, már Arany János, no meg a képzeletfölgyújtó várai miatt. És azért, mert a véletlen meglepő élménnyel ajándékozott meg. Úgy tudtam: „Ötszáz, bizony, dalolva ment / Lángsírba welszi bárd”, s azóta ez a föld az „angol” királyok koronájának „Legszebb gyémántja”; úgy tudtam, hogy „Edward király, angol király” rabsorba kényszerítette a waleszieket. Nem figyeltem föl rá, hogy Walesnek külön nemzeti válogatottjai vannak – egybek között labdarúgásban. Meg is lepett, amikor azzal szembesültem, hogy a falvak egyszerű lakói egymás között ma is ősi nyelvükön beszélnek. Tudta ezt vajon Eötvös? Valószínű, hiszen a nem-angol világ kedvéért ment Írországba – e vers megírása után nem sokkal – nagy európai körútja során. Anglia, a „világ műhelye” és a polgári berendezkedés, az alkotmányosság mintaaországa már II. József korában az első magyar újságok érdeklődésének előterében állt. A követhető példa – példák – kedvéért keresték föl a XVIII-XIX. századi magyar történelem kiemelkedő szereplői Vay Józseftől Széchenyiig, Wesselényiig, Batthyány Lajosig, másokig. Érdekelte az angol példa Eötvöst is. De aztán átkelt a viharos tengeren a Zöld Szigetre körülnézni. Ne lepődjenek meg, hogy azért, amit

A megfagyott gyermek is tolmácsolt, hogy megnézzé az ottani szegénységet. Tapasztalatait földolgozta *Szegénység Irlandban* című nevezetes tanulmányában. A nagy, a magyarországiakat mesze fölülmúló éhínségek országában azt tapasztalta, hogy a szegénység oka a brit uralom. Politikai **alapkérdése**: mi lehet a magyarság viszonya Bécshez, mert az adott helyzetet az 1830-as, 40-es években nem tartotta elfogadhatónak. (Annyira sem, mint Széchenyi, hiszen Kölcsey műhelyében készült politikai pályájára.) Könyvekből tudhatott arról, hogy Írország mellett Walesben és Skóciában is britnek nevezett angol uralmat talál, miközben eleven – nemzeteket megtartó – hagyomány a hősi múlt, a bárdok legendáriuma és a saját nyelv. Az *Andalgások* című Kölcsey-versből – és persze más példákból – tudta, soha nem látott tájakról is lehet élményként írni. *Beddgellert* megidézésének középpontjába a kisnemzeti sors, a legigázottság jelképei kerültek, az elvesztett ütközetekre utaló „tört fegyver”, a sír, a vitéz, a pásztor és a király. Sajnos azonban nem állt rendelkezésére a világháló, még az utikönyv műfaja is csak születében volt, így nem tudhatta azt, amiről mi a falu nevét adó sírkő feliratából könnyen meggyőződhetünk, hogy a legendában szereplő Gelert – az ő sírjáról szól a vers – kutya volt.

Rövidre fogva: az áltörténelmi regények óriási népszerűsége idején érdemes egy pillanatast vetni a budai Dózsa György téren, a királyi Vár alatt álló szoborcsoportra, amit – nem a tudomány mai álláspontja – sokkal inkább Eötvös *Magyarország 1514-ben* című regényének szereplői ihletettek. Köszönhető ez a szobrász – és főleg a megrendelő politikai hatalom – félreértésének. Hiszen a regényt Eötvös éppen Petőfi forradalomfelfogása elleni politikai vitáiratlak szánta. Az ő Dózsájának a lelke nem „maga a tűz”, bukása éppen az emberi (és hadvezéri) nagyság hiányából következik. Regénye azt a fenyegetést szövegezte meg, amit Kölcsey az örökvaltság 1833-as vitájában vetett föl: hogy a megoldatlan társadalmi feszültségek pusztító, szörnyű, végzetes következményű parasztfölkeléssel **fenyegetnek**. Gondosan tanulmányozta a hozzáférhető történelmi forrásokat, a műben a XVI. századi Buda részletes leírása mestermunka. A történetírás azonban csak ezután alakult tudománnyá, és forráskutatásai alapján némileg másként láttatja az eseményeket, mint ahogy a legendákat és mítoszokat kedvelő XIX. század közepén elképzelték. Munkája annyiban hasonlít csak a mai áltörténelmi regényekhez, hogy a történelmet ő is érdekes háttérnek tekinti az olvasó gondolkodásának befolyásolásához. A *Magyarország 1514-ben* cselekményének pilléreit adó „tények” ma is elfogadottak tekinthetők. Tény Mátyás uralkodása, Bakócz (a regényben: Bakács) Tamás esztergomi érsek törekvése a pápaság elnyerésére, a meghirdetett keresztes had, a törökveszély,

Dózsa fölkelése, a megtorlás, Werbőczy törvénykönyve és a mohácsi csatavesztés – minden következményével. Másfelől tényként kezelhetjük azt a feszültséget is, amit Eötvös az 1840-es magyar közéletben érzékelt, s aminek robbanásveszélyére regényével figyelmeztetni akart. Hogy mindenki – a petőfik is – megértse, a kor uralkodó fölfogása szerint a mohácsi csatavesztéshez a polgárháború kétoldalú szörnyűségei vezettek. (Mohács olyan kérdése a kornak volt, mint később Trianon.) Mert az a bizonyos „láng”, amire Petőfi gondolt, a lelkekből átszap a főúri kastélyokra, azokról a városi házakra, a falvakra, és azokban – az első rablás után – nem talál senki semmit, amivel a gyomrát megtölthetné. A pusztulás víziója áll regény középpontjában. Éppen a tudatos gyűjtogatóval, a mítoszi Lőrincz pappal mondatja ki saját meggyőződését: „Az igazság diadalát nem vad erőszak fogja kivívni. A nép szabaddá nem válhatik, míg lelki sötétség fogja körül. A magas cél, melyért e szív dobogott, azért mivel el nem érhetém, még nem elérhetetlen.” A romantika kora – Walter Scott és Victor Hugo – hatására Eötvös a szenvedélyt állította a regény középpontjába. A szörnyű lázadást ugyanis ebben a történetben egy szerelmében megcsalt lány féltékeny gyűlölete indítja el. Hogy a beszélő együttérzhessen a szegényekkel, szenvedőkkel, az áldozatokkal, magyarázatul a józan ész és az erkölcsi törvényeket megsértő, gátlástalanul fölfokozott egyéni érdeket állíthassa. Ugyanaz a lány árulja a saját táborát és idézi elő annak bukását, aki lánggra lobbantotta az indulatokat, mert ekkor sem tudja ellenőrzés alatt tartani szerelmét, önzését és butaságát. Megmenekül ugyan, de sorsa reménytelen. „Győztes” vetélytársnője hozzámege a győztes „hősök” egyikéhez, de boldogok ők sem lehetnek. „Keserv az ember élete”.

Éppen ellenkezője e „sötét romantikának” *A falu jegyzőjében* használt irónia. Ehhez persze Eötvös regényét kell elolvasni, nem rövid kivonatát. Mert Eötvös nem szociográfiát, hanem satirikus közegbe helyezett bűnügyi regényt írt, középpontjában a „bűn” változatainak bemutatásával – a tehetlenségtől a gyilkossáig. A mindent mozgó főbűn a gátlásokat nem ismerő nagyravágás, amiből az egyik fontos szereplő meghurcolása, a másik gyilkossá torzítása következik. Mellette részletesen bemutatja a hazai társadalom rákfenéjét, a rend hiányát és a mindent átjáró korrupciót. Az is része az olvasóknak szánt üzenetnek, hogy a kihasználatlan – nagy – lehetőségek országában élünk, ahol a kudarcos elmaradottság legfőbb oka a kényelem, a beletörődés, és a valóságtól elrugaszkodó álmodozás, önismerethiány. A regényben a Bécsből való magyar függőviszony csak annyi szerepet kap, hogy a főszereplő alispánné olyasmit – egy üres címet – vár onnan, aminek nincs semmi gyakorlati értéke. Minden más bajunkért

mi – a történet összes szereplői – viseljük a felelősséget. Kényelemszeretetünk és tehetetlenségünk miatt uralkodik mindenütt a megvesztegetés és a megvesztegettség. A rendért felelős főszolgabírótól a „szabad” pásztorokig, akiknek fő pénzforrása a lopott jószág értékesítése. A bűn tekintetében nincs különbség az üldöző és az üldözött között, illetve inkább az utóbbiak mellett szólal meg a szájalom. A végső megoldást – Eötvös világszemléletére mélyen jellemzően – a lelkész krisztusi hite, a szegények, a szenvedők, az üldözöttek melletti elszánt kiállása hozza meg azzal, hogy áldozatkészségével arra kényszeríti a kereszténységben nem hívó gyilkosságba hajszolt zsidó ószerest, a bűnügy megoldásaként, az ártatlan üldözött megmentésére vallja be bűnét. A regény minden szereplője elmondhatná: „Keserv az ember élete.”

A keserv, hirdeti Eötvös *A karthausiban* abból következik, hogy világ különböző nézőpontokból látható. A napló és a vallomás egyaránt igen személyes elbeszélőmódjában is különböző változatokban mondható el ugyanaz a szenvedéstörténet. A történet Hegyen játszódik, ahol az odaköltözők Istent, s rajta keresztül az emberi bizonytalanságnak fogódzót adó **Igazságot** keresik. Ezért kérdeznék: Mi az igaz válasz arra: ki vagy? Hol vannak az én és a mi, a jó és a rossz, a cselekvés és tehetetlenség határai? Meddig terjed a „belső” és kezdődik a külvilág? Mi a különbség a csalás és a csalódás között? A látszat és lényeg, az igaz és a hamis, a mások okozta és a saját hibáinkból következő tévedés között? Mi a szabadság, amire annyira vágyunk, és amivel aztán visszlünk? Ki az a vonzó nő (vagy férfi), akit meglátunk – például a templom imádságra, megtisztulásra szolgáló közegében; és nem tudhatjuk, hogy mit rejt a jól öltöztetett szerep mögött. A Petrarca-történet fonódik itt össze egyfelől a Pygmalion-mítosszal – ellenkező előjellel, mert a hősnek nem sikerül életet lehelni teremtményébe; – másfelől az Anya ősi kultuszával. Az anyáéval, akinek hiánya (elvesztettsége) – ahogy *A megfagyott gyermekben* – itt is minden baj végső oka. Mert az anya az, aki gyermekéért minden áldozatzara képest. Az áldozat pedig az önzés ellenpontja. **A karthausiban** a „mítosz” segít megmutatni „az igazi megismeréshez vezető” Ehhez meg kell értenünk azt a rítust – azt a szertartásrendet –, amely keretbe szorítja a szereplők szabadságvágyát. Ezt szövik az elbeszélésekbe a történelmi utalások, amelyek – miközben az utókor a nagyságot látja benne – romlásról és bűnökről szólnak. A regény meghatározó eleme a részvét hiánya, a szorongás, a kiútkeresés. Mindannyiunknak van egy „kis köre” és azt magába foglalja a „nagy kör”, tanítja a beszélő, amelyben mások a szereplők és a szerepek. Az egyik (francia) szereplő elhatározza: „Hazámnak, az emberiségnek áldozni napjaimat, ez [...] gyermekkoromnak

legszebb reménye [...] Születésem e reményt megtagadta; a kor melyben élek, nemzetem romlottsága, szegénységem, szóval minden ellent áll vágyaimnak; meg kell hát küzdeni sorsommal...” A bűnök megvallásának, ezzel a megtisztulásnak szándéka vezeti a zarándokló főhőst a magányos, némaságot fogadó szerzetesek kolostorába. A regény címe föloldhatatlan ellentmondást rejt: a karthausi szerzetes Szent Brúnó szigorú regulája szerint **némaságot** fogad, bezárkózik saját világába; a körükben menedéket kereső vándor viszont **beszél** – bűneiről. A meggyónt szenvedéstörténettel másoknak kínál tanulságot. Ez pedig azonos és más is, mint **A megfagyott gyermeké**: „Szeressetek! Oh de ne csak egyesekért dobogjon ifjú szívetek; bármi kedves s boldogító a kör, melybe sorsotok helyeze, ne ez legyen határa szerelmeiteknek, a világnak polgáraivá születtetek, a nagy emberi család gyermekei vagytok; s kebletek nem emelkednék testvéreitekért? (...) miként a természet rendje minden anyagot egy nagy egésszé szöve, úgy a szabad ember is egyesülni tanuljon.”

Egyed Emese

A komplex élmény. Eötvös színészsíratója

Meddig forr bennem majd a Tragoedia, én nem tudom [...]¹
Nézz akkor rám is, s hullasd könnyidet [...]²
(Eötvös József)

Még mielőtt a politikai tér megnyílt volna számára, a fiatal báró Eötvös József párhuzamosan dolgozott drámai és prózai művein, bekapcsolódott a pesti, magyar kultúrpolitikai jellegű vitákba – alkalomadtán éppen a dráma nyelvén.³ Meggyőzően szólt erről Kerényi Ferenc az Akadémián szervezett Eötvös-évfordulón 1988-ban.⁴ Később Eötvös a színháztól mint saját alkotói tereptől eltávolodott – volt azonban egy műve, amely drámai-közvetítői helyzetérzékelését dicséri a mai napig, noha színházzal kapcsolatos írásainak értelmezői többnyire csak előszavával foglalkoznak; Victor *Hugo Angelójáról* van szó, amelynek franciából magyarra való fordítására és publikálására ifjan és mondhatni, a legjobb pillanatban vállalkozott (1835/36-ban).⁵

Eötvös József érzékenységet eleinte mint egy új nemzedék megkülönböztető jegyét kultiválta magában, kereste adekvát, közölhető megjelenítési formáit a drámai műnem révén is. Tagja volt drámabíráló bizottságoknak is, ismer-
te a színházi rendszert. Amikor drámai költészetről beszél, nagyjából ugyanazt

¹ Szalay Lászlónak 1831. szeptember 10-én írott levél (3.sz.). NIZSALOVSZKY E. – LUKÁCSY S.: *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 51.

² Eötvös Szalayt kéri „Ezt. *Lnek Stambuchjába*” című verse továbbítására Kovacsóczy *Nefejejtsébe*. A jövőnek szánt, részvétkérő emlékvers itt mottóba emelt sora embléma értékűnek bizonyul Eötvös önképe alakulásában. Vö. Eötvös levele Szalay Lászlónak [Pozsony], 1833. február (7.sz.); NIZSALOVSZKY – LUKÁCSY i.m. 61.

³ Vö. KERÉNYI F.: Eötvös József pályakezdéséről és a Csél szerzőségéről. *Itk* 93, 1989/4, 428–431.

⁴ „Az Eötvös József születésének 175. évfordulója alkalmából rendezett akadémiai emlékülésen (1988. december 7.) elhangzott előadás tanulmány-vázlata.” KERÉNYI F.: Drámáról, színházról – Eötvös József kapcsán. *It* 70, 1989/4, 589.

⁵ *Angelo. Padua zsarnoka*. Victor Hugo után báró Eötvös József. Budapest, 1836. A továbbiakban: HUGO V. – EÖTVÖS J. *Angelo*.

érti rajta, mint amit ma a színházi jelenség terminussal jelölünk, csakhogy ő drámai szöveg autinómiáját is vallja.

A közvetítőkről, a színészek teljesítményéről feltűnően hallgat, pedig ez az időszak a magyar színjátszás népszerűvé válását jelenti – éppen általuk. Visszahat-e a színpadi siker vagy kudarc a szerzőre; összefüggésbe hozható-e a színpadi alakítás a színházra mint társadalmi tényezőre tekintő értelmiségi gondolkodásával; miben állt báró Eötvös József „színházi reménye”; és hogyan értelmezte át saját szerepét ő akkor, amikor már inkább csak metaforát látott a színházban: e kérdéseket vizsgálja e dolgozat.

I. Báró Eötvös színházzal foglalkozik

Kemény Zsigmond 1846-os naplójában – pesti időtöltései sorában – utal a színházlátogatásra és arra is, hogy egy alkalommal Eötvös közeli barátait meghívta bérelt páholyába, hogy a színházi élményeket azonosmódúlag (gyorsan és az események színhelyéhez közel) tárgyalhassák meg:

„Színházban egyszer voltam, a Czakó újabb művében, *Leonában*. Eötvös, ki meglátogatott, ajánlá páholyát s mi Trefort Gusztit is ide értve s meg Csengeryt, tapsolánk itt-ott a darabnak; de egyszersmind úgy is megbírálok, hogy bizonyosan igazságosabb és szigorúbb kritikusa nem fog Czakónak közelebbről akadni, mint a 18-ik számú páholy társasága.”⁶

A kritikától egyébként a művelt ifjú, Eötvös báró is tart. Szalayhoz címzett leveleiben nyomon követhető, hogyan készül a drámaszerzői szerepre, hogyan alakul például *Boszu* című verses drámája, amely korábbi, mint *Angelfordítása*, és mint ilyen, szövegszerűen is vizsgálható (a Goethe-mű, a *Götz von Berlichingen*, amelyet szintén e periódusban fordított le, lappang.)

„Úgy elmerültem Tragoediámba, hogy másról gondolni sem tudok [...], *Örülj, két felvonás elkészült jambokban*.”⁷ – írja a *Boszuról*. Egy év múlva is kíváncsi a baráti véleményére; de már jelzi azt is, hogy a darabok kétséges nézettségi mutatója és az ezzel kapcsolatosan várható, nyomtatásban megjelenő bírálat mint nyilvános véleményalakító intézmény szorongással tölti el: „Írd meg véleményedet, kérlek, csak mentül előbb, úgy mint azt is, vajon miként tetszik Szomorújátekem? Igen szeretném, ha eljátszatnád; jó lesz a dolognak publicitást adni; a vígjátéknak felette kis publikuma volt, s ez

⁶ KEMÉNY Zs.: *Napló 1846*. BENKŐ S. (szerk.), Magyar Helikon, Budapest, 1974, 148. Kiemelés tőlem: EE.

⁷ Szalay Lászlónak 1833. július 20-án írott levél (8. sz.). NIZSALOVSZKY – LUKÁCSY i. m. 64. Kiemelés tőlem: E. E.

a legnagyobb baj, mert a recenzió ellen nincs appelláta.”⁸ Tudtunkkal azonban a *Boszu* című, a féltékenységből való öldöklésen kívül leginkább az identitás összetettségéről, a meg nem jelenthető emberi összetartozásról szóló darabot nyilvánosan nem játszották.⁹

Az *Angelót* azonban játszották, ezért meglepő hogy Riedl Frigyes nem tárgyalja a *Magyar dráma történetében* az Eötvös Józsefnek szánt fejezetben (csak a *Bosszút* elemzi). Báró Eötvöst azonban – mint a drámaíró Vörösmartynak „legműveltebb, legtehetségesebb, legrokonszenvesebb, ha nem is legszerencsésebb tanítványát” – említi.¹⁰

Eötvös mindenesetre részt kíván venni a társadalom életében, bizonyság erre már ifjúkorában az egyetemes részvét rá annyira jellemző magatartása és ezzel összefüggésben a könnyek (emlegetésének) már-már emblematisz szerepe. Nem a (könnyfakasztó) színészekről szól azonban: önmagát mutatja mint gyötrődő, gondjait magába fojtó alkotót.

Kéziratok mint akármely színpadi szövegéi

Budapesti és kolozsvári gyűjteményekben megtalálhatók Eötvös színpadi szövegei, saját életet is kezdtek attól fogva, hogy mint *A molnárleány*¹¹ vagy az *Éljen az egyenlőség* életképesnek bizonyultak a közönség előtt. Az *Éljen az egyenlőség* című eredeti vígjáték 4 felvonásban sugópéldánya fennmaradt, tulajdonosa Rosty Pál volt (19. századi)¹²; a *Viola* „Ereveti népszínmű 5 felv.” c. munkát – ezt a kéziratos változat szerint – B. Eötvös József *Falu* c. regényéből véve szabadon írta Szigeti József (1854)¹³, hogy csak néhányat említsünk.

Úgy tűnik, valamilyen formában Eötvös a magyar színpadok szerzője maradt a 19. század végéig.

⁸ Szalaynak 1834 nyarán írott levél (11. sz). Itt a recenzió kifejezés a közönség számára vonatkozik. NIZSALOVSKY – LUKÁCSY i. m. 69.

⁹ Fialat szerzője a darabot hölgynek szóló ajánlással látta el: „Méltóságos gróf Teleki Ferencz’ hitvé-sének, gróf Szapáry Leopoldinának mély tisztelettel a szerző”. B. EÖTVÖS J.: *Boszu*. Szomorujáték. Trattner K., Pest, 1834, 3.

¹⁰ RIEDL F.: *A magyar drama története*. Királyi magyar egyetemi nyomda, Budapest, 1939/ 40, 148.

¹¹ A kézirat: SZIGLIGETI E.: *A molnárleány. Eredeti népszínmű, zenével, 4 felv.* Báró Eötvös József beszélye után 1861. Lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Régikönyv- és Kézirattár, jelzete: Quart. Hung. 551.

¹² Lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Régikönyv- és Kézirattár, jelzete: Quart. Hung. 2803.

¹³ Lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Színházi Tár, jelzete: 2861.

Angelo, Pádua zsarnoka

A budai magyar társulat színjátszói (még a Pesti Magyar Színház felépülése előtt) nem Eötvös fordítására kaptak játsszási engedélyt. „Buda 1836 máj 8: Majus'8dikán, *Angelo, Padua zsarnoka*. Dráma 4 felvonásban. Franciából fordította Csató Pál – olvashatjuk a korabeli sajtóban.¹⁴

Eötvös József *Angelo*-fordításának autográf, 1836-ban keltezett kézírata¹⁵ Budapesten az OSzK-ban ma is kézbevehető.

A fordításnak hasonlóan teljes kézírata található a kolozsvári Egyetemi könyvtárban: „Bár[ó]. Eötvös József *Angelo*. Drama 3 szakaszban, 4 felvonásban. Victor Hugo után.”¹⁶

Eötvös fordításműve 1836-os impresszummal meg is jelent, előszava 1835-ben kelt (Ercsiben). Ez azt jelzi, hogy a drámafordító báró ragaszkodott a lát-szathoz is: éspedig ahhoz, hogy idejében foglalkozni kezdett az Hugo-művel és magyarrá fordításával. A darabhoz illesztett *Előszó* egyébként inkább a művészet és a történelem általános viszonyának taglalása, a dráma értelmezésére nem sok fogódzót ad.

A mű a női természet és kiszolgáltatottság historikus díszletek közé illesztett kettős rajza Bragadini Catharina/Katalin előkelő hölgy és Tisbe színésznő révén –, de a hatalom törekénységéé is. Pádua zsarnoki kormányzója, Angelo a velencei Tizek árgus szemeit érzi magán, és Homodei intrikus alakjában ez mint az emberi aljasság megtestesítője bele is avatkozik a történetbe. Maguk a nevek is jelentéssel bírnak: Angelo/ Angyal névre hallgat a zsarnok és Homodei/ Isten embere névre a besűgő... A francia szövegben és Eötvös OSZK-beli fordítás-kézírata első változatán *La Tisbe*, *A Tisbe* szerepel, ami arra utal, hogy a színésznő polgári neve megszűnt, amikor a sikeres szerepalakítása révén emlékezetessé tette magát a színpadon.¹⁷ Jelzi továbbá a kultúra emlékezetfüggő voltát, folytonosság-elemét is.

Itt mondjuk el, bár az *Angelo*-nak több jelenete és szövegrésze alkalmas az emlékezetes színészi alakításra, hogy Tisbe a látszólag a szerelmi vetélytársnak

¹⁴ KERÉNYI F. (szerk.): *A magyar színikritika kezdetei 1790-1837*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2000, II. 991. (2030. sz. kritika), átveszi a *Rajzolatok* 1836. május 11-i (303–304.) szövegét.

¹⁵ Lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Régikönyv- és Kézirattár, jelzete: Quart Hung. 2206.

¹⁶ Lelőhelye: Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Különgyűjtemények, MS 2055.

¹⁷ A Tisbe-szerep származhat SHAKESPEARE *Szentivánéji álom*jából, de más, színpadra szánt műből is.

szóló, voltaképpen a darab cselekményénél általánosabb érvényűnek szánt monológjában a nagy és az igaz csap össze. A nemesnek, fenségesnek tűnő, az ábrázolt pillanatban azonban nem fenséges, csak társadalmilag sikeres található az egyik oldalon (Catharina, a kormányzófeleség révén). A másikon ott van a társadalmilag alacsony/mostoha sorsra kárhoztatott, de a méltányosságra joggal apelláló ember igaza.¹⁸ Ezt az igazat, igazságot kiáltja ki a nyilvánosságba Tisbe:

„Mi légyen ez, asszonyom! Ez egy komédiásné, egy leánya a' színháznak, tánczosné, mint ti szoktátok nevezni, ki kezei közt tart, majd megmondom, egy nagy dámát, egy házas asszonyt, egy tisztelt asszonyt, egy erkölcsöt! Ki kezei közt tartja, körmei között, fogai között, ki vele csinálhat a' mit akar, evvel a nagy dámával, evvel a jó hírűvel, s ki szétfogja szaggatni, szétदारolni, szétzúzni, rongyokra tépni! Ah, asszonyaim, nagyságos asszonyaim, nem tudom mi fog történni; de annyi bizonyos, hogy hogy itt tartok egyet lábaim alatt közületek, 's hogy nem bocsátani! És hogy nyugott lehet! 's hogy jobb lett volna neki feje felett a villám, mint az én arczom az övének ellenében. Valóban asszonyom, felette merésznek találak, hogy rám mered emelni szemeidet, időn szeretőd vagyon háló termedben.”¹⁹

Eötvös fordítása nem sokban tér el az eredetitől. Észrevehetünk benne egy-két írásjel-változtatást: kérdőjel helyett felkiáltó jel a kezdő-, felkiáltó jel helyett pont a zárómondat végén, szórendcsere – a „rongyokra tépni”, „darabokra zúzni” kifejezéseketében. Mégis az eredetitől való egyetlen jelentős változtatás is megjelenik a magyar szövegben; az egyre riasztóbb szándékú, retorikailag fokozásra épülő szándéktaglalás francia kifejezéseinek a fordító megfelelteti a magyar nyelvűeket, de a hangulat drámaiságát jelentősen, mintegy fordulatot is beiktatva meg is növeli: a francia eredeti szöveg magázó

¹⁸ „LA TISBE. Ce que c'est que ceci, madame? C'est une comédienne, une fille de théâtre, une baladine, comme vous nous appelez, qui tient dans ses mains, je viens de vous le dire, une grande dame, une femme mariée, une femme respectée, une vertu! qui la tient dans ses mains, dans ses ongles, dans ses dents! qui peut en faire ce qu'elle voudra, de cette grande dame, de cette bonne renommée dorée, et qui va la déchirer, la mettre en pièces, la mettre en lambeaux, la mettre en morceaux! Ah! mesdames les grandes dames, je ne sais pas ce qui va arriver, mais ce qui est sûr, c'est que j'en ai une là sous mes pieds, une de vous autres! et que je ne la lâcherai pas! et qu'elle peut être tranquille! et qu'il aurait mieux valu pour elle la foudre sur sa tête que mon visage devant le sien! Dites donc, madame, je vous trouve hardie d'oser lever les yeux sur moi quand vous avez un amant chez vous!” VICTOR H.: *Angelo*. In: Meline, J. P. (éd.): *Oeuvres de Victor Hugo*, Bruxelles, 1836, 704. A monológot megelőző szó Catharina fájdalmas felkiáltása: „Ciel!” [értsd: Nagy ég!]. Uo.

¹⁹ Hugo – Eötvös i. m. 69.

beszédmódja helyett – a szemrehányások sorozata közben – a vádló színész-nő tegezni kezdi magasrangú szerelmi vetélytársát: „merésznek talállak (...)”, „szeretőd vagon háló termedben”.²⁰

Victor Hugo drámával kapcsolatos nézeteit Eötvös komolyan vette, azokból a színpad társadalmi hatásához fűzött reményeket elsajátította, sőt közvetíteni is kívánta, hiszen Hugo drámaszerzőségét több ízben is értelmezte pályája során. Mintegy alkalmazza az elvet, amikor fordít.

Hugo ezt állítja a páduai podestáról szóló drámái műve bevezetőjében:

„Nem ismételhetjük eléggé annak, akit gyötörtek már a társadalom gondjai (amelyekre a művészet kísérletei valamilyen módon mindig válaszként születnek), hogy a színház a tanítás helye. A színháznak az a feladata, amit e dráma szerzője szeretne, és amit egy zseni bizonyára meg is tudna valósítani, hogy a tömeget filozófiával lássa el, a gondolatokat kifejezési formával, a költészetnek hús-vér valóságot, életet adjon, az elmélkedőknek elfogulatlan magyarázatot, az erőtlén lelkeknek innivalót, a titkos sebeknek balzsamot, minden egyes embernek jó szót, mindenkire vonatkozó egységes törvényt.”²¹ Ez a kijelentés lesz Eötvös *Angelo*-előszavának zárógondolata – a forrás megjelölésével. Meglepő, hogy ebből erőből semmit nem ad át szerző és fordítója a színész játéknak, a drámának nevezett színházi élmény egészétől várják a hatást: „Szükség, hogy a dráma ... philosophiát adjon a sokaságnak, az ideáknak formát, a poesisnak inakat, vért, életet, részrehabilitáló magyarázatot a gondolkodónak, a beteg léleknek gyógyszer, a rejtett sebeknek balzsamot, egy tanácsot mindenkinek, mindenkinek törvényt.”²² Tény, hogy a társadalmi szolidaritás gondolata és a közös teherviselés elve a reformkor gondolkodója számára nem volt idegen. Amikor lefordította az *Angelót*,²³ már ismeretes volt a darab párizsi sikere: az, hogy három hónap alatt harminchat előadást ért meg.

²⁰ HUGO – EÖTVÖS i. m. 69.

²¹ „On ne saurait trop le redire, pour quiconque a médité sur les besoins de la société, auxquels doivent toujours correspondre les tentatives de l'art, aujourd'hui plus que jamais le théâtre est un lieu d'enseignement. Le drame, comme l'auteur de cet ouvrage le voudrait faire, et comme le pourrait faire un homme de génie, doit donner à la foule une philosophie, aux idées une formule, à la poésie des muscles, du sang et de la vie, à ceux qui pensent une explication désintéressée, aux âmes altérées un breuvage, aux plaies secrètes un baume, à chacun un conseil, à tous une loi.” HUGO bevezetése az *Angelóhoz*. HUGO. i. m. 686.

²² EÖTVÖS J.: *Előszó*. HUGO – EÖTVÖS i. m. XII.

²³ Az *Angelo* korai magyar fordításairól és recepciójáról EGYED E.: *Victor Hugo drámáinak magyar fogadtatása*. In: EGYED E. (szerk.): *Ismeretség: interkulturális kapcsolatok a színház révén*. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2005, 209–243.

Eötvös József 1836-ban indult nyugat-európai utazására. Utazási élményei között nem, de *Angelo*-fordítása előszavában reflektál arra, hogy Hugo a színházi közönségek egyesítésére törekszik. Tegyük hozzá: Hugo konkrétan a Théâtre Français előkelő és a Théâtre de la Porte Saint Martin társadalmilag amattól nagyon is különböző nézőseregét kívánta ugyanazon élményközösségbe vonni. Ezek ismeretében a fordításra szánt darab kiválasztása is céltudatos döntésnek számít, és a színházi vonatkozású magyar értelmiségi program részének tekinthető. Nem von le e döntés jelentőségéből az sem, hogy a darab előadására a korabeli pesti német társulat is megszerezte a nyilvános előadáshoz való jogot (a pestbudai cenzortól); mégpedig a korabeli pest-budai színházi viszonyokból adódóan a magyar előadásokat megelőzően.²⁴

Az *Angelo* magyar színpadi visszhangja

A magyar nyelvű időszaki sajtó színházi krónikái jelzik a franciából átültetett mű előfordulásait a pest-budai és a vidéki színtársulatok műsorán. E tanulmányban elsősorban a korai előadások híreire figyelünk.

A kezdeti színházi krónikások a részletekre általában nem sokat adtak, de rögzítették az előadás tényét. 1836. március 14-én Kassán játsszák az *Angelót*, Dérynével a főszerepben. Az előadásra reflektáló színkritikus (kilétét nem tudjuk) Déryné Thisbéjét a párizsi Mars kisasszonyéhoz hasonlítja.²⁵ Mlle Mars a Théâtre Français köztisztviselőként álló, régi stílusban játszó művésznője volt. E tény ismerve kap Déryné emlékezésének vonatkozó részlete különös jelentőséget – aki e szerepet játszotta, közvetve a szerep története külföldi sikere hasznélvezőjének is tekinthette magát:

„Csakhamar el lett döntve a kérdés, miután a publikum emlegette vagyis inkább a válaszmány nyilvánította, hogy addig ne is adják *Angelót*, a *paduai zsarnokot*, míg Déryné meg nem érkezik. Igen szerették e darabot Kassán. Thisbe szerepében léptem fel. nem is kell említenem, hogy zajos tapsok között fogadott a közönség.”²⁶

Déryné negyvenhárom éves volt ekkor. (A párizsi Mars kisasszony csaknem hatvanévesen játszotta el ezt a szerepet!) Egyértelmű, hogy sikert a darab két női karaktere közül inkább a Tisbe-szereptől várták, annak drámai ambícióját tekintették igéretesebbnek. Déryné hívei kedvelték ezt az alakítást:

²⁴ EGYED i. m. 233–234.

²⁵ KERÉNYI A *magyar* i. m. II. 930. (1913. sz. kritika)

²⁶ *Déryné naplói I–III.* BAYER J. (szerk.), Singer és Wolfner, Budapest, é. n. [1838/39], III. 364.

„1836 jún. 12-19. Kolozsváratt június 12-kén Tóth István jutalmi játékaul Hugo Victor *Angelo*ját a kevés számból álló személyzet némi csonkításokkal adhatá. Az egy Déryné (Tisbe) kívül egyik sem fogá-föl szerepe szellemét. Tóth (Angelo) Szerdahelyi (Rodolfo), M. Nina (Katalin) szerepében léptek föl. A' nézők egy része nagy elragadtatással fogadá a' silány előadást.”²⁷

Az előadás sikerének magyarázatára nem tér ki a kritikus, de Déryné Tisbe alakítását a sajátos terminussal értékeli, a szerep szellemének fölfogásáról beszél. Ha nem mondja is ki, a társadalmi helyzethez köthető viselkedésforma új (rebellis tartalmakat megjelenítő) változatát sugallja. A *Honművész* színikritikusa nem utal arra, hogy a párizsi bemutatóra készülve a magas kultúra sztárja, Mlle Mars váratlan szerepválasztása révén különös érdekessége alakult ki a bemutatónak (a más karakterben ismert színésznők teljesítménye révén): a nálunk leginkább Dérynéhez hasonló népszerűségű Mars kisasszony Párizsban nem Bragadini Katalin líraira komponált nemesasszonyát, hanem a szerelem és féltékenység szélsőségei hatására cselekvő színésznőt, Thisbét óhajtotta játszani, és ezáltal a külvárosi társulat színésznőjére, Mlle Dorvalra maradt a valamivel fakóbb szerep, a podesta-feleség alakítása: ez utóbbi hatásos színpadi gesztusaival mégis megnyerte és megtartotta a közönség kegyét. Az előkelő társulat színésznője (Mlle Mars) a színpadon „egy asszony volt a népből”, külvárosi színésztársa előkelő hölgyet alakíthatott ugyanazon darabban; mondhatni, az *Angelo* révén is érvényesült a mozdulatok új szemiotikájának szabadságharca a francia színházban: a merev, szövegmondásra épülő, úgynevezett királyi színpadi hagyomány egyre kevésbé hatott.²⁸

Hagyomány és újítás szembeállítását érzékeltetve itt nem is a verses vagy prózai szöveg színpadi használatára gondolunk, bár ez Eötvös jambizáló *Boszúját* ismerve is felvethető. A kérdés magyar vonatkozásban itt inkább úgy tevődik fel, hogy az úgynevezett síró-éneklő stílusban játszik valaki, vagy más eszközökkel törekszik a színi hatás elérésére.

²⁷ KERÉNYI A *magyar* i. m. II. 127. (1044. sz. kritika) a *Honművész* 1836. július 14-i szövegét veszi át (448).

²⁸ Vagy ha igen, olyan önálló személyiségre van szükség, aki azt hitelesen tudja képviselni, és Rachel kisasszony, aki éppen s klasszikus szövegek előadójaként vált híressé ilyen kivételnek számított.

„Eötvös csinos forditmánya”

Nem jelenik meg a szövegben, de úgy véljük, Eötvös József fordításából készült előadást választott Kolozsvárt jutalomjátékkul Tóth István.²⁹

Vértesy Jenő a romantikus drámáról szóló 1913-as monográfiájában a Széchenyi szellemében dolgozó vígjátékírók közé sorolja Eötvöst, irodalmilag értékesnek tartja ekkorra már feledésbe is merült színműveit, említi előszóval ellátott *Angelo*-fordítását, színházi szerzői munkásságát mégis summázza: „a színműírásban csak műkedvelő maradt”.³⁰

Az *Angelót* a korabeli színházi szabadságviszonyok szerint természetesen először a pest-budai német társulat játszotta. Röviddel ezután Csató Pál fordításában a magyar társulat is műsorára tűzte, még a közsínház felépülése előtt. Így csaknem egyszerre mindkét város (Pest és Buda) színházaiban, német illetőleg magyar nyelven ment. Nem bizonyos, hogy Eötvös tudott Csató Pál fordításáról. További kutatás tárgyát képezhezheti, hogyan alakult ki, hogy vidéken Eötvös fordításában játszották a darabot (ezt a színi krónikások néha külön meg is említették): Révkomáromban például 1836. szeptember 10-én³¹, Kassán 1836. december 29-én, erről Kleinszky László 1837. március 5-én tudósítja a *Honművész* olvasóit, hogy 1836. dec. 29-én „*Angelo, Padovai Zsarnok*” Hugo Viktor köz kedvességű jeles drámája b. Eötvös József csinos forditmánya szerint tetszéssel fogadtattott. [...] Nézők nagy számmal...”³²

Marosvásárhelyen a „Vidéki” álnevű újságíró Fejér Károly társulatigazgató „nem vot helyén” a podesta szerepében, ellenben Fejérné “(Katharina) a szenvedőt érzékenyen képzelte.”³³ A Pécsen 1837. április 25-én Szathmáryné „külön hasznára” adott *Angelo* „kedvező sikerrel” ment, – éljen szóval s tapsal fogadta a közönség a jutalomjáték ünnepeltjét, a Bragadini Katalint alakító Szathmáryné.³⁴ Gyulán 1837. aug. 12-én Könyves Lajos választotta

²⁹ Lásd a korábbi szöveget – KERÉNYI A *magyar* i. m. II. 1044. (2127 sz. kritika).

³⁰ VÉRTESY J.: *A magyar romantikus dráma 1837–1850*. MTA, Budapest, 1913, 228.

³¹ BEÖTHY Zs. a *Honművész* 1836. szeptember 18-án részletezi a színészek 1836. szeptember 10-i komáromi teljesítményét, többnyire értékelően. KERÉNYI A *magyar* i. m. II. 1110. (2263. sz. kritika)

³² KERÉNYI A *magyar* i. m. III. 1240.

³³ KERÉNYI A *magyar* i. m. III. 1308., a *Honművész* 1837. jún. 22. (398–400.) kritikájára utal.

³⁴ „A közép számú de válogatott közönség éljen “ szóval s tapsal fogadta a jutalmazottat, ki (Bragadini Katalin[Szathmáryné]) érdeklőleg játsza e’ boldogtalan nő szerepét.” K.l.: *Pécsen*. KERÉNYI A *magyar* i. m. III. 1290. (2551. sz. kritika) – a *Honművész* szövegére utal 1837. május 13., 311.

jutalomjátékul a darabot – és a krónikás szerint „meglehetősen képezé” magát a zsarnokot, Angelót.³⁵

Kerényi Ferenc Eötvös fordításának sajátosságát abban jelöli meg, hogy a francia romantika ama darabjai közé tartozik (az *Hernanival*, a *Nesle-i toronnyal*, a *Vasárlarcossal*), amelyeket jutalomjátékul választottak neves színészek,³⁶ és éppen azáltal kerültek rövid idő alatt a világszínház repertoárjából a magyarba. Megállapítását illusztráljuk ehelyt, az *Angelo*-t – tekintsünk most el a fordító személyétől – „külön hasznukra” a magyarul játszó szintársulatok férfi és női tagjai egyaránt választották:

1. Tóth István (Angelo szerepe, Kolozsvár 1836. jún. 12–19)
2. Szathmáryné³⁷ (Bragadini Katalin szerepe, Pécs 1837. ápr. 25.)
3. Bartha János³⁸ (Angelo szerepe, Székesfehérvár 1837. máj. 30.)
4. Kemény³⁹ (Marosvásárhely 1837. jún. 2),
5. Könyves Lajos⁴⁰ (Angelo szerepe, Gyula, 1837. aug. 12.).⁴¹

A fenti jutalomjátékok sora nem teljes.

Vendégjátékokra utalnak a színlapok is: Szákfy (1839. május 28.) Rodolfót alakította.⁴² Laborfalvy Róza (1839. szeptember 24.) Tisbét.⁴³

Déryné mint szerződött új tag éppen a Tisbével mutatkozott be Kolozsvárt (1839. május 28.): „báró Ötvös József” mint fordító neve is felkerül ekkor a színlapra: „Hugo Victor után ...” [értsd: fordította].⁴⁴

A későbbiekben Prielle Cornélia asszony vendégfellépte (1860) utal arra, hogy műsoron maradt az *Angelo* és éppen Eötvös fordításában.

³⁵ KERÉNYI *A magyar* i. m. III. 1332. (2625. sz. kritika).

³⁶ KERÉNYI F. – GEROLD L.: A vándorszínészet második szintje: a klasszikus értelemben vett vándortársulatok és színjátéktípusaik. In: *Magyar színháztörténet*. Szerk. KERÉNYI F. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 181–182.

³⁷ Szathmáry Dánielné Farkas Lujza (1818–1893) színészek gyermeke, színészek anyja, Schöpplin lexikona szerint „1837-ben Kolozsvárt működött, ekkor vándorútra tért”. *Színművészeti lexikon*. A színjátszás és drámairodalom enciklopédiája. Szerk. SCHÖPFLIN A. Országos Színészeti Egyesület és Nyugdíjintézete, Budapest, 1931, IV. 176.

³⁸ Bartha János (1798–1852).

³⁹ Bizonyára Kemény János (1778–1850), aki a kolozsvári társulatnak is több ízben tagja volt.

⁴⁰ Nem sikerült a személyét azonosítanom.

⁴¹ KERÉNYI *A magyar* i. m. II. 1332. (2625. sz. kritika)

⁴² Melléklet: színlap, lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Színházi Tár (Kolozsvári színlapok).

⁴³ Melléklet: színlap, lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Színházi Tár (Kolozsvári színlapok).

⁴⁴ Vö. Melléklet: színlap, magántulajdon.

Egyebütt is játszották Magyarország és Erdély területén a darabot, de nem mindig jegyezték fel, melyik fordítást használták. Nem is lett volna igen fontos a fordító kiléte, ha a korabeli cenzúraszabályok és az ezekkel összhangban kialakított társulati törvények nem szabták volna meg, hogy a jóváhagyott szövegtől nem szabad eltérni. A vendégjátékok (mint a Kassáról érkező Dérynéé Kolozsvárt) illetőleg a társulatok személyzetének cseréje e vándorszínházinak is nevezett korszakban inkább a színpadi szövegek kontaminációját segítette elő.

Endrődi Sándor *Angelo*-fordítása a XIX. század végén (1871-től „cserélte le” a korábbiakat; nem tartom kizártnak, hogy azért, mert Eötvös ekkorra a modern értelemben vett államférfi szerepét vállalta, intézmények egyre befolyásosabb arisztokrata tagja lett, politikus; a színházi szórakozásnak ugyan nem ellenzője, de nem is színpadi szerző).

Visszatérve a színkritika vélekedésére: a „remek fordítmánnya” kifejezés volt a legtöbb, amit megengedett magának a sajtó Eötvös fordításával kapcsolatban, ez túl sok is és ezáltal túl kevés, mert érvelést nem tartalmaz.

Azt nem tudjuk, hogy a szavalóművészként és teoretikusként ismert Rakodczay Pál, akiről fotográfia maradt fenn *Angelo*-jelmezben, milyen fordításban alakított. Miskolci társulat tagjaként játszotta az *Hugo*-darab szerepét, a fénykép pedig 1889-ban Szatmáron készült.⁴⁵

Visszatérve a színészek alakítására és az írók színházra reagáló írásaira: a színháztörténeti kutatásokban oly jelentős zsebkönyvek egyikében fontos közlendő olvasható. Abban a zsebkönyvben, amelyet 1858-ban A Lángh Boldizsár felügyelete alatt álló „dráma és népszínmű-társulat” két sűgőja, Jakab István és Kovács Elek adott ki Kolozsvárt, az 1857. évi műsorban (pontosabban 2-án) látjuk az *Angelo* előadásának bizonyítékát: az előadás december 2-án volt látható.⁴⁶

A fent említett könyvecske eredeti papírkötése belső oldalain szerepel Erdélyi Jánosnak egy verse, a *Bartha emlékezete* című (alcíme: *Meghalt aug. 20. 1852*). Tárnya a karakterszínészként maradandót alkotó Bartha János hatása mindenkori publikumára és az egyes emberekre is. Bartha szerepei (a Tiborc, a Lear, a három jóbarát egyike) közt Erdélyi János nem említi, hogy alakított ő Rodolfót is – méghozzá az általa jutalomjátékul választott *Angelo*-ban (1837. május 30-án, Székesfehérvárt)! Ilyen apróságok – és korábban Toldy terjedelmes és a BEJ rejtőnevet is megfejtő bírálata *A házassulókról* – alakíthatták báró Eötvös lassú kiábrándulását a pillanatművészetből, pontosabban a színpadi szerzői

⁴⁵ Melléklet: fénykép, Berky Dezső felvétele. Országos Széchényi Könyvtár, Színházi Tár, fényképtár.

⁴⁶ *Nemzeti színházi emlékkönyv*. JAKAB I. – KOVÁCS E. (kiad.), Kolozsvár Ev. Ref. Főtanoda, Kolozsvár, 1858, [6].

munkából. (De hol is tartott ő 1857-ben? A francia forradalom okairól továbbá a hazai sportról írt értekezést, *Nővérek* címmel publikált regényt.)

II. A színház metaforává válik

Eötvös számára pályája későbbi szakaszában a színház kérdései áttételesebben, inkább csak egyéb mondandók megvilágítására szolgáló, retorikai egységekké válnak, többnyire metaforává.

„A császár elment, a hajlongó kamarás sereg eloszlott, s ismét kedves hegy-ormomon vagyok, s dolgom után láthatok (...) Mily eredménye lesz e nagy állami comoediának, jelenleg talán senki meg nem mondhatja; annyi bizonyos, hogy úr és szolga megismerkedtek egymással, s az meggyőződött, hogy minden nagy események után az inastermészet ezekben nem veszté el hatását, s ezek belátják, hogy a félelemből gyűlölt uralkodó nem oly veszedelmes, mint gondolták. (Svábhegy, 1865. június 13.)”⁴⁷

A fenti gondolatmenetben az állami comedia kifejezés a politikai döntések elmarasztaló értékítéletet hordozó metaforája. Igaz, hogy maga a komédia kifejezés is negatív jelentéstartalmakkal telítődik közben.

„A napokban Renz műlovardájában voltam. Eszembe jutott, mennyire hasonlít életünk egy ily előadáshoz. Közepében egypár művész aranyos ruhában homloka izzadásában produkálja magát. Fejedelmeknek tarthatnád, ha nem tudná mindenki, hogy komédiások, s hogy még a mosolygásért is, melyet a taps után meghajtják, fizetve vannak. A közönségnek joga izzadni, bámulni az előadók nagy ügyességét, tapsolni s fütyülni, s végre fizetni mindenekelőtt.”⁴⁸ Itt az anyagi vonzatok hangsúlyozása csak része az általános elmarasztalásnak. A látványszervezés mint általános és a szellemieket kizáró szolgáltatás, annak fogyasztása mint az emberi alacsonyság képe jelenik meg a tűnődésben. A hasonlított az élet: maga az emberi élet kezd elveszteni önálló tartalmait e szöveg szerint a valaha lelkesültségére is adó szerző számára.

A szerepalakítás, a tapsolás az élet értelmezéséhez kézenfekvő metaforákként kezdenek funkcionálni a számára: „A színészkedés annyira természetünkben fekszik, hogy sok ember egész életén át egy szerepet játszik, ámbár tudja, hogy a művészi előadásánál magán kívül senki nem tapsol.”⁴⁹

Ő azonban, ha a szerepnél, már nem is metaforánál, inkább motívumnál maradunk, leleplező erejű. Eötvös nem egy szerepet játszott: a jellemegység

⁴⁷ EÖTVÖS J.: *Vallomások és gondolatok*. S. a. r.: BÉNYEI M. Magyar Helikon, Budapest, 1977, 622.

⁴⁸ Vö. EÖTVÖS *Vallomások* i. m. 769. (A szöveg keletkezésének éve 1869).

⁴⁹ Keltezése: Svábhegy, 1864. szept. 16. EÖTVÖS *Vallomások* i. m. 570.

eszményét követve érezhető is olykor vallomásos szövegeiben a defenzív önbeállítás.

„Ne bámuljuk, hogy egyes öregek inkább ragaszkodnak az élethez, mint fiatal korukban, hiszen nem érdekel-e csaknem minden darab utolsó felvonása leginkább?”⁵⁰

Az élettapasztalattá lett magánemberi, politikusi, alkotói élmények az általa *Aforizmus*-oknak nevezett prózai epigrammákban nyernek könnyen szállóigésülő formát. Ezek sorában is van a színház világával kapcsolatos. A legszebb a színház képzeletmegmozgató és éppen ezáltal az ifjúságnak fenntartás nélkül ajánlható voltára vonatkozik – Kerényi Ferenc méltán választotta a színház-zal kapcsolatban álló Eötvös munkássága monografikus igényű feldolgozása zárócitátumául.⁵¹

Köszereplései, el nem hártott alkalmi szónoki kötelességei révén gyakorolta a színészi mesterséget báró Eötvös József – mondhatni élete végéig. A színházi törvények ellen vétett, amikor „visszaadta a szerepet” (vagyis amikor a forradalmat követően külföldre távozott). Egyébként munkássága egészen valamiféle komolyságon is túlmutató elégikusság vonul végig, érzelmesség, a nagy feladat tudatos, összeroppanás-közeli vállalása. Nem a színészt siratja, mint Erdélyi János, hanem a szerzőt, fordítót: önmagát. Életszínpadról üzen publikumának:

Nézz akkor rám is, s hullasd könnyidet.⁵²

.

⁵⁰ Eötvös *Vallomások* i. m. 779.

⁵¹ „A pedagógok nagy része a színházat a gyermekekre nézve károsnak tartja. Én másképp vagyok meggyőződve. A színházról ugyan az áll, ami a gyermekmeséről. Ha a phantasiának ébresztését s fejlesztését feleslegesnek, vagy éppen károsnak tartjuk, akkor csakugyan nem kell gyermekeinket a színázba vezetnünk, mert erre semi nagyobb hatást nem gyakorolhat, de ennél többre a hatás soha nem terjed s az, mi egyes, például erkölcstelen irányú darabokban a gyermekekre nézve káros lehetne, hatás nélkül vonul el a szemek előtt. A gyermek úgy jár a színházzal, mint valamenyen később az élettel. Először csak a színhelyet és a costumet veszi észre, később ismerni kezdi az embereket, még később érti, mint mondanak s végre gyanítja, mit akarnak, de az egész darabnak értelme és valóságos célja mindég titok marad előtte, s haza tér, legfeljebb az egyes jelenetek emlékével s azon általános benyomással alszik el, hogy az egész darab még is igen szép volt.” B. EÖTVÖS J.: *Naplójegyzetek – Gondolatok 1864–1868*. MTA, Budapest, 1941, 307., ill. KERÉNYI *Dramáról* i. m. 609.

⁵² L. a 2. sz. jegyzetet.

Melléklet

DÉRINÉ aszszony és SZÁKFY úr

KOLOZSVÁRI SZÍNHÁZ.

Feloldók engedéllyel.

Kedden Majus' 28-dik napján 1839.

4 ik szám

A N G E L O

Dráma 4 felvonásban. Hugo Victor után báró Örvös József.

Első nap.		Második nap.		Harmadik nap.	
A' KULTS.	A' FESZÜLET.	FEJÉRÉS FÉKETE.			
Személyek:	Személyek:	Személyek:	Személyek:	Személyek:	Személyek:
- Angello, Malipuri, padona	- Angello, Malipuri, padona	- Angello, Malipuri	- Angello, Malipuri	- Angello, Malipuri	- Angello, Malipuri
- Szaplancsny	- Szaplancsny	- Szaplancsny	- Szaplancsny	- Szaplancsny	- Szaplancsny
- ** DÉRINÉ ass.	- ** DÉRINÉ ass.	- ** DÉRINÉ ass.	- ** DÉRINÉ ass.	- ** DÉRINÉ ass.	- ** DÉRINÉ ass.
- ** SZÁKFY úr.	- ** SZÁKFY úr.	- ** SZÁKFY úr.	- ** SZÁKFY úr.	- ** SZÁKFY úr.	- ** SZÁKFY úr.
- Rodolfo	- Rodolfo	- Rodolfo	- Rodolfo	- Rodolfo	- Rodolfo
- Homoróci	- Homoróci	- Homoróci	- Homoróci	- Homoróci	- Homoróci
- Anatólio	- Anatólio	- Anatólio	- Anatólio	- Anatólio	- Anatólio
- Galindo	- Galindo	- Galindo	- Galindo	- Galindo	- Galindo
- Dufne	- Dufne	- Dufne	- Dufne	- Dufne	- Dufne
- Baler Mária	- Baler Mária	- Baler Mária	- Baler Mária	- Baler Mária	- Baler Mária
- Júlia	- Júlia	- Júlia	- Júlia	- Júlia	- Júlia
- Laci	- Laci	- Laci	- Laci	- Laci	- Laci

Tudlo, Surcsen, let Silre.

** Dériné aszszony, szerzőtől tag, és Szákfy úr, mint vendég, a' fen jelet szerepellen a' t. t.

Közönség előtt tiszteltednek.

Csehárólán Majus' 30-dikán Sárogy részére adatik: PELESKEI NOTARIUS. Vig énekesjék 4 felvonásban.

Kezdeté fél 8 órakor.

Laborfalvy Rozália' vendégjátéka

Kolozsvári színház.
Felállítás engedelmével.
Kedden September 24-dik napján 1839.

8-ik szám

A N G E L Ó
PADUA' ZSARNOKA.

Szonorujáték 4 Felvonásban. Írta Hugó Victor.

S z e m é l y e k:	
Angelo.	Töck.
Batárna, neje.	Thaler, színműv.
Homodel.	Rodolfo, balandor.
Daine.	Fuó.
Rozália, komornak.	Amfeto, barátya.
Trullé, ajtóálló.	Szerecsen.
Templománya.	B. Maria.
	Becskés.
	Bartba.
	Bardosh.

* **Laborfalvy Rozália** k. a. a' t. t. Közönség iránti mélytiszteltől még e' hétre megmaradván, a' fentjelelt szerepben tiszteltetik.

* **Laborfalvy Rozália** k. a. a' t. t. Hegedus.
Farkas.
Palutlay.
Lacsko.
Bucsanaluy.

Napi díj: Közép Páholy 5 fr. Alsó és felső páholy 4 fr. Földszint 50 kr. Karzat 45 kr. válló.

Kezdele pontban 7 órakor.

PRIELLE CORNELIA ASSZONY MINT VENDÉG.

4-dik bérlet

5-ik szám.

NEMZETI

SZÍNHÁZ.

Felsőbb

engedélyvel.

Kolozsvártt, ma, kedden, január 24-én, 1860.

A fennálló országos színi választmány pártfogása és HAVI MIHÁLY igazgatása alatti
dalszintársaság által

PRIELLE CORNELIA asszony utolsóelőtti fellépteitől
adatik:

ANGELO.

(Padua Podestája.)

Francia dráma 5 felvonásban, írta Hugó Victor, fordította Bárá Eötvös József.

Személyzet

Angelo Malipieri, Padua Podestája	Gyulai.	Reginella	cseledek	Szabó Eszter.
Bragadini Katalin	Prielle Cornelia assz.	Daino		Cser Julia.
Tibbe, színész	J. Polákoviczné.	Szerocsen		Alajos.
Rodolfo	Paulai.	Alya		Berta.
Homodel	Simonyi.	1-ső	Éji őr	Vadász.
Anafesto Galea	Felix.	2-ik		Bocskni.
		Ajtónálló		Tótfausi.

Urak, hölgyek.

PRIELLE CORNELIA asszony, a pesti nemzeti színház tagja,
fennjelelt szerepben a t. cz. közönség kegyébe ajánlja magát.

Helyek ára: Zártszék 70 kr. Földszint 42 kr. Állászi jegy 21 kr.
Karzat 18 kr. osztr. ért.

Kezdete fél 7 órakor, vége 9 után.

AZ EV. REF. FÖTANODA KÖNYVNYOMDÁJA. (Belső farkasutera 74 sz.)

Rakodczay Pál mint Angelo

Gángó Gábor

Eötvös József a bécsi Magyar Udvari Kancellárián

Báró Eötvös József 1835-ben ismeretesen a bécsi Magyar Udvari Kancelláriára ment gyakornoki, majd 1836-tól fizetetlen fogalmazói állásba. A császárvárosban eltöltött hivatali időszakra, közelebbről: a kinevezésre, Eötvös barátjának, Palocsay Tivadarnak az alkalmazására, a gyakornokból segédfogalmazóvá való előléptetés procedúrájára, valamint az európai körutat előkészítő szabadságkérelemre fényt vető levéltári anyagok nem ismeretlenek a kutatók előtt. Az előléptetésről Kiss József irodalomtörténész tett közzé 1975-ben egy beszámolót, amely közlemény azonban a tudományos forrásfeltárás követelményeinek nem tesz eleget.¹ A szerző a levéltári jelzetet vagy az iratszámokat nem adta meg, és nem ismertette meg az olvasót a dokumentumok „cifra gót betűivel”², illetőleg azok pontos tartalmával. Mindazonáltal a tárgyat, azaz az előléptetés menetét egészében és részleteiben jól rekonstruálta, és forrásmegjelölés nélkül, de éles szemmel böngészte ki az anyag legérdekesebb részének, az Eötvös József életéről és magaviseletéről bekért segítségjelentéseknek a legjava információját, jóllehet az ágensek személyazonosságát nem tudta megállapítani. A többi vonatkozásra Nizsalovszky Endre és Lukácsy Sándor szövegkiadásának jegyzetei vetnek fényt³ – forráskezelésük mikéntje ugyancsak felhív a levéltári anyagok új áttekintésére.

A tárgy újrafelvételét tehát elsősorban az együttes tárgyalás és az okadatolt kifejtés igénye teszi szükségessé. Másrészt Eötvös József egyetemi éveinek (1826–1831)⁴, Fejér megyei aljegyzőségének (1833–1835)⁵, illetőleg Borsod megyei

¹ Kiss J.: Ismeretlen Eötvös-dosszié a bécsi Közigazgatási Levéltárban. *It* 56, 1975/1., 129–135.

² Kiss i. m. 129.

³ NIZSALOVSKY E. – LUKÁCSY S. (szerk.): *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*. Akadémiai, Budapest, 1967, 74–79. A fenti szakirodalmak alapján Eötvös bécsi éveinek újabb áttekintése: DEVESCOVI B.: *Eötvös József (1813–1871)*. Kalligram, Pozsony, 2007, 48–63.

⁴ GÁNGÓ G.: Eötvös József és barátai egyetemi éveiről, különös tekintettel a politikatudományi képzésre. In: HORVÁTH L., LACZKÓ K., TÓTH K. (szerk.): *Lustrum*. Typotex Kiadó – Eötvös Collegium, Budapest, 2011, 163–175.

⁵ GÁNGÓ G.: A megye aljegyzője. Báró Eötvös József Fejér megyei hivatala, 1833–1835. *Századok* 142, 2008/1., 49–61.

időszakának (1838–1841)⁶ korábban elvégzett részletes feltárása, valamint a bécsi Magyar Kancellárián eltöltött évének jelen, új áttekintése nyomán lehetőség nyílik e helyütt a család 1841-es anyagi csődjéig és Eötvös József életforma- és életterv-váltásáig terjedő hivatali és közéleti pályakezdésének minden vázlatossága mellett is átfogó igényű értékelésére. Azzal együtt, hogy a Sáros megyei Eperjesen 1837–1838-ban eltöltött időszakának primér forrásai, ha vannak, egyelőre feltáratlanok.

Eötvös Ignác 1834. december 7-én kérelmezte fia alkalmazását gr. Reviczky Ádám udvari kancellárnál.⁷ Reviczky 1834. december 10-án folyamodott V. Ferdinándnál annak érdekében, hogy nevezze ki Eötvös Józsefet fogalmazó gyakornoknak. A tanulmányok, a királyi táblai gyakorlat és a másfél évi székesfehérvári szolgálat előkészületnek számított a hivatalra: ezáltal Eötvös, e „valóban ritka tulajdonságokkal felruházott fiú”⁸, a kancellár szerint, „megfelelően felkészült az állami szolgálatra”.⁹ Reviczky előterjesztésében amaz adalék, hogy az apa, ifj. Eötvös Ignác alkancellár e kinevezéssel meg akarja védeni Eötvöst az ifjúságra leselkedő veszélyektől, nem az ifjabb Eötvös nézeteire utal, és nem általában a kinevezést támasztja alá, ahogy Nizsalovszky Endre és Lukácsy Sándor írják¹⁰, hanem annak igazolására szolgál, hogy miért kerülne így állásba apa és fia egyazon kormányzatszéknél. Ferdinánd 1835. március 16-án engedélyezte az alkalmazást, amely döntésről az 1835. március 18-án kelt határozatot, amelyet Sibolth írt alá, 1835. március 21-én küldték ki Eötvös Ignácnak.¹¹ Eötvös ettől fogva báró Mednyánszky Alajos hivatalában dolgozott fogalmazó gyakornokként (*Konzeptspraktikant*).

Eötvös József bécsi hivatali ideje alatt az atyai házban lakott a Dorotheagassén, az 1105. helyrajzi szám alatt.¹² Önjellemzése ezen időszakról a következőképpen hangzik: „[é]ltem egyszerű, mint a tiszta ég, s talán hasznos is; dolgozok

⁶ GÁNGÓ G.: A Báró Eötvös-család Borsod megyei csődpere, 1841–1847. *Századok* 146, 2012/6., 1401–1419.; Uő: Báró Eötvös József és Borsod megye. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica*, Tomus XVII, Fasc. 1, E Typographeo Universitatis, Miskolc, 2012, 171–175.

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL). A Magyar Udvari Kancellária Levéltára. *Acta Praesidialia 1774–1848*. 704/1835, 3. r.

⁸ „[W]irklich mit seltenen Eigenschaften ausgerüsteten Sohn”. MNL OL i. h. 704/1835, 1. v.

⁹ „[F]ür den Staatsdienst gehörig vorbereitet hat”. I. h. 704/1835, 1. r.

¹⁰ NIZSALOVSZKY – LUKÁCSY i. m. 74–75.

¹¹ MNL OL i. h. 704/1835, 4. v.

¹² Vö. NIZSALOVSZKY – LUKÁCSY i. m. 84–86.

szorgalmatosan, s most ez egyszer reménytelen, mert érzem, a mű, melyet alkotok, jó s erős.”¹³ Amint arról emez, illetve a többi, Szalayhoz írott bécsi levele is tanúskodik, beamteri korszakában is mindvégig kizárólag az irodalom érdekelte.

Az irodalmár társaságot erősítette, hogy 1835 nyarától legkedvesebb barátja, báró Palocsay Tivadar is felvételt nyert a kancelláriára. Palocsay a kinevezést annak ellenére megkapta, hogy volt a rovásán politikailag. Gr. Reviczky Ádám 1835. május 27-én kért tájékoztatást gr. Cziráky Antal országbírótól, Fejér megyei főispántól Palocsay Tivadarról (aki Eötvös Józseffel együtt szolgált tiszteletbeli aljegyzőként Fejérben), akinek a kolerafelkelés idején a pesti zavargásokba való belekeveredéséről nem lehetett hallgatni, jóllehet Reviczky e botlást inkább az ifjúi hévnek, semmint az előre megfontolt szándéknak tudta be¹⁴, és úgy látta, Palocsay azóta megjavult. Cziráky Antalnak Szücs Lajos első alispán számolt be Palocsay jó magaviseletéről tiszteletbeli aljegyzőként 1835. június 3-án kelt levelében.¹⁵ Cziráky 1835. június 7-én írt Reviczkynek, hogy Palocsay magaviseletével minden rendben.¹⁶ Palocsay – Cziráky kedvező véleménye folytán – 1835. június 19-én megkapta a kinevezést.¹⁷

Eötvös József 1836 tavaszi előléptetési procedúrájának dokumentálása, a bürokrácia működése, a besúgóhálózatnak még az alkancellár fiának esetében is mozgásba lendítése stb. önmagukban is érdekes adalékok a korszakhoz, de a téma fő forrásértéke az ifjúkorra vonatkozó kortárs információkban van. A kancelláriai előléptetésre vonatkozó iratok¹⁸ nem annyira ott-tartózkodásának részleteit vagy munkájának természetét világítják meg, hanem jellemzéséhez szolgálnak értékes szempontokkal.

A gyakornokból fizetés nélküli fogalmazóvá (*HonorarHofkonzipist*) való előléptetés gondolata 1836 tavaszán merült fel. A promóció alapjául bécsi környezetének az a minden jel szerint őszinte szándéka szolgált, hogy Eötvös Józsefből

¹³ Eötvös József – Szalay Lászlónak, Bécs, 1836 március. Eötvös J.: *Levelek*. Szerk., ford., előszó, jegyz. OLTVÁNYI A. Magyar Helikon, Budapest, 1976, 97.

¹⁴ „[E]rroribus tamen ex juvenili impetu, & incuria potius quam ex deliberata pravi animi intentione provenientibus”. MNL OL i. h. 1191/1835, 1. r.

¹⁵ I. h. 1277/1835, 2. rv.

¹⁶ I. h. 1277/1835, 1. r.

¹⁷ I. h. 1345/1835.

¹⁸ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (a továbbiakban: ÖStA AVA), Polizeihofstelle, 2570/1836. A levéltári anyag feltárásában nyújtott segítségét ezúton köszönöm Dr. Fazekas István bécsi levéltári delegátusnak.

államhivatalnokot neveljen.¹⁹ Ha hivatali karriert kezdett volna, már a harmadik nemzedéke lett volna a császárt szolgáló magyar arisztokrata dinasztiának; ezért apja-nagyapja érdemeit is figyelembe vették az előterjesztési kérelem indoklásában.²⁰

Gr. Reviczky Ádám 1836. március 12-én nyújtotta be az előléptetésre vonatkozó előterjesztést.²¹ V. Ferdinánd utasítása gr. Josef Sedlnitzky bécsi rendőr-miniszter számára a kérelem kivizsgálásának tárgyában március 21-én kelt.²² Sedlnitzky március 31-én kelt levelében kérte a jelentéseket a rendőri szervezet és a besúgóhálózat jó néhány tagjától: az „1a” jelű Michael Freiherr von Neustädtertől, a „Z. Z.” jelű Steinbach Ferencről, a „b. F.” jelű Csizmazia Jánostól, Bors Józseftől, Amberg bécsi és Ferstl pozsonyi rendőrfőnöktől, illetve a „T. Kun” névvel jelzett ágenstől.²³ A Sedlnitzky által megrendelt jelentések rendben meg is érkeztek. Von Neustädter jelentése²⁴ 1836. április 13-án, Josef von Amberg Bécs városi rendőrfőnöke 1836. április 18-án²⁵, Pestről Steinbach Ferencé ugyancsak április 18-án²⁶ kelt. Budáról T. Kun április 24-én küldte el

¹⁹ „Er [ti. Eötvös József] wird daselbst in folge seiner, viele Bildung, Kenntniße und Gewandtheit verrathenden Arbeiten, seines Benehmens und seiner Handlung, dann seiner anständigen Formen und Sitten geachtet, und eben so im Privatleben seinem unbescholtenen Betragen und Charakter gemäs als ein junger Mann bezeichnet, welcher zu der Hofnung berechtigt, dereinst ein ausgezeichnete Staatsdiener zu werden”. Gr. Josef Sedlnitzky előterjesztése V. Ferdinándhoz, Bécs, 1836. május 24. ÖStA AVA i. h. 5. r.

²⁰ „Die voranerwähnten persönlichen Vorzüge und guten Eigenschaften des KonzeptsPraktikanten Joseph Baron Eötvös verbunden mit der Verdienstlichkeit seines väterlichen Großvaters und seines Vaters, stellen den Antrag des königlich ungarischen Hofkanzlers, denselben zum HonorarHofkonzipisten der königlich ungarischen Hofkanzley zu befördern, meines allerunterthänigsten Erachtens um so mehr als berücksichtigungswürdig und zur allerhöchsten Genehmigung geeignet dar, als seine fernere Verwendung im Staatsdienst als ein Gewinn für den letzteren, und seine Beförderung als ein ermunterndes Beispiel für andere junge Leute aus angesehenen Familien in Ungarn betrachtet werden kann”. I. h. 5. v. – 6. r.

²¹ I. h. 18. r.

²² I. h. 32. r.

²³ A jellel aláíró besúgók személyazonosságának feloldásában a Pajkossy Gábor közzétette korabeli jegyzékek voltak a segítségemre: vö. PAJKOSSY G.: „mit welchem ich im geheimen Dienstverbande stehe”. In: KALMÁR J. (szerk.): *Miscellanea fontium historiae europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára*. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 1997, 335–357. 337–338., 340., 351., 354. Ezúton köszönöm Völgyesi Orsolyának, hogy a tanulmányra felhívta a figyelmemet.

²⁴ ÖStA AVA i. h. 7. rv.

²⁵ I. h. 11. rv.

²⁶ I. h. 14. rv.

jelentését²⁷, míg a bajnai plébános Csizmazia János Székesfehérvárott érdeklődött.²⁸

A jelentések kézhez vétele után Sedlnitzky május 24-én benyújtotta véleményét azok kíséretében.²⁹ Ehhez letisztázták és a megfelelő alakra és tartalomra átírták azokat. E véleményt június 4-én a Sibolth aláírású hivatalnok átfogalmazta, áttette 3. személybe.³⁰ Ezt az előterjesztést hagyta jóvá az államkonferencia június 6-án, egyidejűleg szabadságot engedélyezve Eötvös József számára az előléptetés utáni utazásra.³¹ Ferdinánd 1836. június 7-én hagyta jóvá a fizetés nélküli fogalmazóvá való előléptetést.³²

A besúgójelentések szerzői igyekeztek adatokkal szolgálni Eötvös József előéletéről. Egyes adatok egyértelműen költöttek tekinthetők³³, ám javarészt a már rendelkezésünkre álló testimóniumokkal megegyezően tudósítanak. Például arról, hogy vizsgái kitűnőek voltak³⁴, hogy korábban aljegyzőként tevékenykedett.³⁵ Több besúgójelentés utal arra, hogy bécsi hivatala előtt többször

²⁷ I. h. 16. r.

²⁸ I. h. 17. r.

²⁹ I. h. 19. v.

³⁰ Österreichisches Staatsarchiv, Haus- Hof und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv. Staatskonferenz 1095/1836. Ezt az iratot Kiss József nem ismertette. Másolatát ezúton köszönöm Dr. Fazekas István bécsi levéltári delegátusnak.

³¹ ÖStA AVA i. h. 20. r.–21. r.

³² Sedlnitzky 1836. május 24-i előterjesztésén: I. h. 6. r., a bal oldali hasámban.

³³ Az aláíratlan jelentés szerzője úgy tudja, hogy magánúton végezte a jogot („Joseph Fhr. v. Eötvös absolvirte die Rechtsstudien privat”), Bécs, 1836. április 14-i jelentés, i. h. 9. r. „1a”, azaz von Neustädter báró hozzákölt az életrajzhoz: tanulmányai, fordításai vannak Eötvösnek szerinte („mehrere gelungene Aufsätze und Uebersetzungen in der Ungarischen Sprache erprobt hat”. 1836. április 13-i jelentés, I. h. 7. r. Amberg szerint Kassán tanult, és Sárosban szolgált, nem pedig Fejérbén; úgy tudja, harmadik éve van alkalmazásban a kancellárián („Er begann seine Studien in Kaschau und vollendete sie mit vorzüglich gutem Erfolge in Pesth. Nachdem er einige Zeit im Sarosser Komitate ausgezeichnet gedient hatte, wurde er zur ungarischen Hofkanzlei übersetzt, wo er bereits im 3. Jahre in Verwendung stehet, und für einen sehr fähigen, fleißigen und vom regen Dienstester beseelten jungen Beamten gilt.”) Bécs, 1836. április 18. I. h. 11. rv. A Sáros megyében való szolgálatra vonatkozó adat, amely még Sedlnitzky május 24-i előterjesztésében is szerepel (vö. i. h. 4. v.) annak az információnak a félreértéséből, esetleg az állás elnyerésének érdekében történő szándékos felnagyításából keletkezett, hogy az apját el-elkísérte oda.

³⁴ „Der KonzeptsPraktikant der ungarischen Hofkanzlei Joseph Freiherr von Eötvös ist ein Sohn des Herrn Hofvicekanzlers. Dieser junge Mann hat seine sämtlichen Studien cum eminentia, ebenso sein examen rigorosum bei der Königlichen Tafel zur Advocatur bestanden.” 1a, azaz Michael Freiherr von Neustädter jelentése, 1836. április 13. I. h. 7. r.

³⁵ „Seine Praxis hat er beim Stuhlweißenburger Komitat als Vice-Notar begonnen.” I. h.

járt Sáros megyében, egyesek szerint ott szintén „kiválóan szolgált”³⁶, mások szerint, és alkalmasint ennek jobban hitelt adhatunk, apja, a főispán tárgyalásain vett részt.³⁷ A jelentésekből kiderül, Eötvös József Bécsben az atyja házában lakott az 1105. helyrajzi szám alatt,³⁸ mint ahogy az is, hogy 1836 április elején Grazba utazott.³⁹ Az időzítés oka, könnyen meglehet, éppen abban rejlik, hogy Eötvös nem kívánta az információgyűjtés heteit fürkésző szemektől követve tölteni a császárvárosban.

Nemcsak Eötvös viselt dolgairól árulkodtak az informátorok, hanem több-kevesebb önálló ítéletalkotással megpróbálták ezek alapján megrajzolni a fiatal báró jellemét is. A fiatal arisztokrata, aki „egyszer nagy földbirtokot fog örökölni”⁴⁰, a pesti besúgó tudósítása szerint jellemfejlődésen ment keresztül: „kezdetben csak egy hátszló bűvölte el”, írja, mielőtt magyar irodalommal és közjoggal kezdett volna foglalkozni.⁴¹ Intelligens, szorgalmas⁴², de emellett mások szerint ambiciózus, „ragyogni” vágyik.⁴³ Aki tájékozottabb az irodalmi munkásságban is, az liberálisnak mondja. „Gondolkodásmódja lojális, viselkedése liberális, de ifonti értelemben”, írja a budai besúgó; e liberális magatartás, teszi hozzá, „az apa vezetésével, s idővel, csalhatatlanul átalakul azzá a lojális

³⁶ Amberg bécsi rendőrfőnök jelentése, Bécs, 1836. április 20. I. h. 11. r.

³⁷ „[S]ein Vaterland und dessen Geschichte kennt er genau, den Gang der öffentlichen Geschäfte hat er sich Theils im Stuhlweißenburger Comitete, Theils im Sárosi, wo er mit seinem Vater dem Obergespan den Verhandlungen beiwohnte, vollkommen eigen gemacht, und sich den Ruf eines vielseitig gebildeten, Kentnisvollen jungen Mannes erworben.” Z. Z., azaz Steinbach Ferenc jelentése, Pest, 1836. április 18. I. h. 14. r.

³⁸ Aláíratlan jelentés, Bécs, 1836. április 14. I. h. 9. r.

³⁹ „Gegenwärtig befindet er sich seit 8 Tagen mit dem Hofrath Baron Lilien, mit dem er von mütterlicher Seite verwandt ist, zu Graz, von wo beide binnen Kurzem sicher zurückkehren werden.” Aláíratlan jelentés, Bécs, 1836. április 14. I. h. 9. v.

⁴⁰ „Freyherr Josph v. Eötvös, der einst ein großes liegendes Besitzthum erben wird.” Z. Z., azaz Steinbach Ferenc jelentése, Pest, 1836. április 18. I. h. 14. v.

⁴¹ „Anfangs ergötzte ihm nur ein Reitpferd, denn verlegte er sich auf die ungarische Litteratur, und auf das ungar: Staatsrecht, in beiden machte er starke Fortschritte.” Z. Z., azaz Steinbach Ferenc jelentése, Pest, 1836. április 18. I. h. 14. r.

⁴² Eötvös „begründete sich [...] den Ruf eines vielseitig gebildeten, kenntnißvollen, gewandten, und brauchbaren jungen Geschäftsmannes.” Sedlnitzky felségfolyamodványa, Bécs 1836. május 24. I. h. 4. v. – 5. r.

⁴³ „In jedem Falle ist es rathsam ihm die gebethene Hofkonzipistenstelle zu verleihen, für die er geeignet erscheint, weil bei seinem Ehrgeize und bei seiner Sucht zu glänzen sonst zu erwarten wäre, daß er in Komitatsdienste tritt, wo öffentlich in die Reihe der heftigsten Oppositions-Männer sich aufnehmen läßt.” I. a, azaz Michael Freiherr von Neustädter jelentése, 1836. április 13. I. h. 7. v.

arisztokráciává, melyhez tartozik.”⁴⁴ Leopold von Ferstl, aki június 6-i kelettel elkésve benyújtott véleményében⁴⁵ egyedül érvelt a kinevezés ellen, a *Boszú* című drámát liberálisnak és a pozsonyi vallási ellenzék nézeteivel egybehangzó-nak tartja. Megtudjuk tőle, hogy Eötvös osztogatta a *Boszút* az országgyűlésen, mert be akarta hízelegni magát az ellenzéknel.⁴⁶ Szerinte áthelyezésének oka az volt, hogy Fejérben a liberálisokkal tartott⁴⁷, de már előtte is részt vett volna az egyetemi zavargásokban a kolerafelkelés idején.⁴⁸ Ráadásul vallásilag nem egyértelmű a pozíciója, így összességében Ferstl nem javasolja az előléptetést. Ez a jelentés a végkicsengésnek megfelelően csoportosítja ugyan az adatokat, de mindenesetre mutatja, hogy mely vonatkozásokban lehetett Eötvös Józsefen udvari szempontból fogást találni, életének mely eseményeit lehetett eltúlozni. Ferstl, bármennyire rosszindulatú volt is, légből kapottan rágalmazni aligha rágalmazhatott volna – legfeljebb túlozhatott.

E véleményeket annak a besúgó alapmeggyőződésnek a horizontja előtt kell szemlélnünk, hogy általában az egész ifjúságot és az összes megyét ellenzékinek tartották, sőt szerintük még a kancellária tanácsosai között is ellenzékiek ülnek.⁴⁹ Michael Freiherr von Neustädter e feltétlen hűség mércéjével ítéli meg a jelöltet: „[a]mi politikai elveit illeti, aligha lehetnek jobbak, mint a magyar nemesi ifjúságé általában, hol is sajátfíthatott volna el jobb elveket?

⁴⁴ „Seine Denkungsart ist loyal, sein Betragen Liberal, aber im jugentlichen Sinn, welches sich unter der Leitung seines Vatters, und mit der Zeit unfehlbar zu einer loyalen Aristokratie, der er angehört, umbilden wird.” T. Kun jelentése, Buda, 1836. április 24. I. h. 16. r.

⁴⁵ Vö. Kiss i. m. 133.

⁴⁶ „Seine politischen Gesinnungen und Grundsätze neigen sich der liberalen Seite hin, wovon auch unter andern die von ihm im Jahre 1834 im Druck in ungarischer Sprache herausgegebene und ehrfurchtvoll beigelagene Tragödie „Boszú” /:Die Rache:/ einen Beleg liefert, in welcher mehrere Stellen vorkommen, die ganz im Geiste der damals am Reichstage von Seite der Opposition vorgebrachten Religionsbeschwerden aufgefaßt sind; weshalb auch der Verfaßer einige Exemplare seines Werkes gerade unter die renomirtesten Oppositionsmänner und Hauptvertheidiger dieser Beschwerden, als Beöthy, Kölcsey, Balogh, Pronay und Andere, in der wahrscheinlichen Absicht vertheilen ließ, um sich bei der Opposition durch seine Grundsätze zu insinuiren.” Leopold von Ferstl jelentése, Pozsony, 1836. június 6. ÖStA AVA i. h. 22. v.

⁴⁷ „Ebenso war er im Komitate für die Grundsätze der liberaler Partei gestimmt, daher ihm auch der Vater durch die Anstellung bei der Hofkanzlei der weiteren Umtreiben zu entziehen suchte.” I. h. 22. v. – 23. r.

⁴⁸ „Auch klebt ihm aus früherer Zeit der Mackel an, daß er während der Cholera-Unruhen in Pesth mit einem sicheren Barkoczy zu den Hauptanführern der excessiven Jugend gehörte.” I. h. 23. r. Vö. Kiss i. m. 133.

⁴⁹ „[D]iese Hofstelle zählt unter ihren Räthen dermalen die heftigsten vormaligen Oppositions Männer.” 1a, azaz Michael Freiherr von Neustädter jelentése, 1836. április 13. ÖStA AVA i. h. 7. v.

Fejér megyében bizonyosan nem, mert ott, mint az összes többi megyében, leg-ellenségesebb opposíció uralkodik a királyi érdekek ellen.”⁵⁰ Egy másik jelentés szerint „politikai tekintetben, mielőtt bécsi állását megkapta, az opposícióhoz húzott, mint a legtöbb hevesvérű fiatalember.”⁵¹ Segítőkésebb informátorok szerint viszont Eötvös József „erkölcsi vonatkozásban és a felséges császári házhoz való ragaszkodását illetően a legjobb hírnévnek örvend.”⁵²

Ezzel együtt is elég egyértelműen kiderült, hogy a fiatal Eötvös József világnézete nem egészen volt megfelelő az udvari szolgálathoz, és főleg az irodalmi pálya tűnt összeférhetetlennek a hivatallal.⁵³ A Reviczky kancellár állásfolyamodványát kísérő levelével előterjesztő Sedlnitzky rendőrminiszter Eötvöst cselekedeteiben, erkölceiben és magánéletében makulátlan fiatalemberként jellemzi, akiből kiváló államhivatalnok válhat, ha maga mögött hagyja ifjúságának forrongását.⁵⁴ És ha már így alakult, Sedlnitzky a szükségből erényt kovácsolva úgy érvelt, hogy az egyelőre csak idézőjelek között mondván „híres író” Eötvös József példája más arisztokrata családok forrófejű fiait is a császári szolgálatára ösztönözheti.⁵⁵

E szolgálatra nem került sor a továbbiakban, mert Eötvös József – gr. Forgács Lajos társaságában – 1836 nyarán külföldi útra ment. Ennek érdekében gr. Forgács Miklós kérelemmel folyamodott V. Ferdinándhoz a fia útlevelé

⁵⁰ „Was seine politischen Grundsätze anbetrifft, so mögen sie nicht viel besser seyn als jene der übrigen ungarischen adeligen Jugend, wo sollte er auch bessere Grundsätze sich eigen gemacht haben? Im Stuhlweißenburger Komitate wahrlich nicht, denn dort herrscht so wie in allen übrigen Komitaten die feinseligste Opposition gegen das königliche Interesse.” I. h. 7. rv.

⁵¹ „[I]n politischer Hinsicht neigte er sich, ehe und bevor er in Wien die Anstellung erhielt, zur Opposition, wie dies bei den meisten feurigen jungen Leuten der Fall ist.” Z. Z., azaz Steinbach Ferenc jelentése, Pest, 1836. április 18. I. h. 14. r.

⁵² „In moralischer Beziehung, so wie wegen seiner Anhänglichkeit an das A: H: Kaiserhaus hat er sich des besten Rufes zu erfreuen.” Aláíratlan jelentés, Bécs, 1836. április 14. I. h. 9. v.

⁵³ „Er besitzt eminente intellektuelle Fähigkeiten, die ihn einst zu einen künftigen Geschäftsmann qualifizieren würden, wenn er aber jene Vorliebe für seine Geschäftsbildung ändern würde, mit welcher er sich auf das Fach der Belletristik verlegt, in welchem er im vorzüglichsten Grade bewandert ist. Indessen ist ihm in seiner ämtlichen Verwendung Eifer und Verwendbarkeit durchaus nicht abzusprechen, und er wird diese Eigenschaften besonders dann an den Tag legen, sobald er es mit einem Vorgesetzten zu thun hat, der ihm zu imponiren versteht.” Leopold von Ferstl jelentése, Pozsony, 1836. június 6. I. h. 22. rv.

⁵⁴ „Effervescenz mancher jugendlichen Ansichten.” Sedlnitzky Ferdinándnak, Bécs, 1836. május 24. I. h. 5. rv.

⁵⁵ „[S]eine fernere Verwendung im Staatsdienst als ein Gewinn für den letzteren, und seine Beförderung als ein ermunterndes Beispiel für andere junge Leute aus angesehenen Familien in Ungarn betrachtet werden kann.” I. h. 6. r.

ügyében, aki ugyancsak a kancellárián szolgált. Az itt megadott útirány: „Germaniae Ditiones, Hollandiam, Belgium, Angliam, Galliam et Italiam peragraré intendit”⁵⁶ szerepel valamennyi kapcsolódó dokumentumban.⁵⁷ Eötvös Ignác kérelme József fia érdekében (amelyből egyébként kiderül, hogy mindkét fiát államhivatalnokká akarta nevelni⁵⁸) 1836. május 19-én kelt a császárhoz. Ezzel egyidejűleg 1836. május 19-én Reviczkyhez is folyamodványt írt, amelyből kiviláglik, hogy az utazással befejezettnek tekintí fia „fáradtságos” nevelését.⁵⁹ Eötvös József a tervek szerint július elején akart indulni Forgácssal.⁶⁰ Reviczky 1836. május 21-én intézett feljegyzést Ferdinándhoz, amelyben tájékoztatja, hogy a fiatalemberek kilenc havi szabadságot kértek.⁶¹ Az utazás célját Reviczky gazdasági, kereskedelmi és ipari ismeretek és tapasztalatok szerzésében jelölte meg.⁶² Metternich 1836. május 23-án tudakozódott Reviczkynél, véleményét kérve a tervről.⁶³ Reviczky válasza, amely az aznapi felségfolyamodvány előzetes beterjesztésének tekinthető, 1836. május 24-én kelt, és támogatóan foglalt állást a „két fiatal államhivatalnok”⁶⁴ utazási kérelmét illetően.⁶⁵ Reviczky véleményéből kiderül, hogy Eötvös politikai kartotékja, Palocsayval ellentétben, tiszta maradt.⁶⁶ Az aznapi folyamodvány kéri a kilenc havi szabadságot és a körút engedélyezését, ugyancsak gazdasági tapasztalatok szerzése céljából.⁶⁷ Ferdinánd május 26-án engedélyezte az utat

⁵⁶ MNL OL i. h. 730/1836, 1. r.

⁵⁷ „[D]icto huic filio meo Josepho, pro suspiciendo per Germaniam, Galliam, Belgium, et Hollandiam, in Angliam itinere.” I. h. 730/1836, 3. v. – 4. r.; „nach Holand, Belgien, England, Frankreich und Italien.” I. h. 730/1836, 7. r.

⁵⁸ „Nihil magis in Votis habens, quam ut binos ex DEO Benedictione filios meos [...] non probi tantum et fideles Domini sui naturalis subditi, sed felices etiam et utiles Patriae Cives fieri quaeant.” I. h. 730/1836, 3. r.

⁵⁹ „[U]nd so dessen mühevollé Erziehung meinerseits zu beschließen.” I. h. 730/1836, 5. r.

⁶⁰ I. h. 730/1836, 5. v.

⁶¹ I. h. 730/1836, 7. r.

⁶² „[U]m sich in Landwirtschaftlicher, kommerzieller, und industrieller Hinsicht nützliche Kenntnisse und Erfahrungen zu sammeln.” I. h. 730/1836, 7. r.

⁶³ I. h. 742/1836, 1–2. rv.

⁶⁴ „[D]iese zwei jungen Staatsbeamten.” I. h. 742/1836, 3. v.

⁶⁵ „Ich habe gegen diese Bitte nichts einzuwenden.” I. h. 742/1836, 3. r.

⁶⁶ „[Ü]brigens auch gegen dieselben in politischer Hinsicht keine Bedenken obwalten.” I. h. 742/1836, 3. v.

⁶⁷ „[U]m sich in landwirtschaftlicher, industrieller und merkantilischer Hinsicht Erfahrungen und Kenntnisse zu sammeln.” I. h. 794/1836, 1. r.

és a szabadságot⁶⁸; döntéséről Eötvös Ignácot 1836. június 6-án tájékoztatták.⁶⁹ Eötvös József július 1-jén indult külföldi útjára.⁷⁰

Eötvös József ifjúkori hivatalainak áttekintése után a vizsgálatoknak az életrajz szempontjából való legfontosabb tanulsága az, hogy valamennyi szolgálati helyén mindvégig családja, mindenekelőtt az apja védőszárnyai alatt maradt. Fejér, Sáros és Borsod megyében éppúgy, mint a Magyar Kancellárián egyaránt a családja befolyási övezetének középpontjaiba került. A fiatal Eötvös mint jurátus, mint távollévők követe, mint tiszteletbeli aljegyző, mint fogalmazó gyakornok és végül mint fizetés nélküli udvari fogalmazó mindvégig apja és nagyapja árnyékában állt. Mivel környezete jól tudta, hogy hivatali karrierjét apja egyengeti, e tisztségeiben a „kis” Eötvös volt, „az alcancellar fija”.⁷¹

Áttekintésünk végeztével le kell számolnunk a szakirodalom hagyományos megállapításával, hogy hivatalait csak atyja unszolására vállalta el.⁷² Együttműködő magatartás nélkül aligha szerezhetett volna meg, a minimálisan szükséges idővel és nyilván a minimálisnál is kevesebb aktamunkával, képesítést, kiterjedt tapasztalatot és főleg hivatali titulusokat a jogi végzettségtől kezdve a megyei aljegyzőségen és a bécsi fogalmazóságon keresztül a Borsod megyei táblabíróságig. A harmincas évek végén még nyitva állt előtte a lehetőség, hogy akár a bécsi központi adminisztrációban, akár a megyében, atyjához és nagyatyjához hasonlóan az udvari párt színeiben vállaljon feladatot. Az életrajzi legendáriumnak amaz elemétől, hogy Pruzsinszky József, a volt magyar jakobinus gyermekkorában politikai értelemben vett nemzeti érzületet oltott belé, végleg el kell búcsúznunk.

Más kérdés, hogy volt-e reális esélye annak, hogy Eötvös Józsefből udvari főméltság vagy főispáni adminisztrátor váljék. Amint a Fejér megyei börtönök látogatásai során tanúsított társadalomérzékenysége vagy a borsodi birtok magányában való alkotó elvonulása mutatják (fiatal fejjel írt hasonló szellemű műveit, pl. *Házasulók* című drámáját ezúttal nem vonva be az elemzésbe), kezdetektől erős késztetése volt arra, hogy a szociális viszonyokat és benne saját osztályának helyzetét távolságtartással és bíráló szemmel figyelje. A bécsi fogalmazói előléptetést kísérő jelentések csak megerősítik a megállapítást:

⁶⁸ I. h. 794/1836, 1. v., a bal oldali hasámban.

⁶⁹ I. h. 805/1836, 3. r.

⁷⁰ Kiss i. m. 134.

⁷¹ KÖLCSEY F.: *Országgyűlési napló*. S. a. r. VÖLGYESI O. Universitas, Budapest, 2000, 12.

⁷² Vö. FERENCZI Z.: *Báró Eötvös József 1813–1871*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1903, 32.

Eötvös József kivételes szellemi képességekkel megáldott, az élet színpadán babérokra áhító fiatalember volt. Mindez elég volt hozzá, hogy megfigyelőtől megkapja a „liberális” címkét, ami az 1832–1836-os országgyűlés idején még sokkal inkább számított a jellemre vonatkozó szitokszónak, mint politikai eszmerendszer melletti elköteleződés kifejezőjének.

Ránk maradt megnyilatkozások híján csupán az élettörténet eseményei szolgálhatnak számunkra támpontul annak megítéléséhez, miképpen viszonyult Eötvös József a hivatali és az értelmiségi pályakezdése közötti feszültségéhez. Úgy tűnik, egy ideig nem látta be a választás szükségességét, nem is az ellenzéki politika és a kormányszolgálat, hanem a magyar nyelvű szépirodalmi alkotótevékenység és a kormányszolgálat között. Alkalmazói jobban tudatában voltak a nemzeti irodalom ártatlan drámák általi emelése és a nemzeti mozgalom közötti összefüggésnek, mint e drámák szerzője maga. A *Boszú* bízást paranoiának nevezhető olvasata Leopold von Ferstl részéről mutatja, hogy már önmagában ellenzéki tettek számíthatott magyar szépirodalmat művelni. A bécsi levéltáros Gévay Antal tette helyére a művet a döntéshozók előtt a kinevezéshez képest értelemszerűen ugyancsak késve érkezett véleményében.⁷³ Eötvös József 1835-ös akadémiai levelező taggá választásának ténye nem került elő az eljárás során. Egyébiránt felettese, báró Mednyánszky Alajos is akadémikus volt, sőt, költő és prózaíró, igaz, német nyelven.

Az európai utazás, melyre a kinevezése után indult, alighanem sok vonatkozásban tisztázta a viszonyokat. A *Vélemény a fogházjavításról Borsod vármegyében ebbéli küldöttségéhez*, illetve annak Szalay Lászlóhoz írott levelében megfogalmazott kommentárja („hízelgés néptömegeknek”⁷⁴) ezek szerint úgy is értelmezendő, hogy a fiatal Eötvös immár nem a császárt szolgálja, ámbar megfogalmazása nem tükröz különösebben magas véleményt a megyei nemesi közvéleményről. Jóllehet európai útja után többé nem ment vissza Bécsbe hivatalnoknak, minden hidat azonban nem égetett fel a háta mögött. Eperjesi tartózkodása és borsodi lakosként való berendezkedése egyaránt azt mutatják, hogy apjának, a császári hivatalnoknak az árnyékából kilépett ugyan, de apjának, az arisztokratának a védelme és befolyása alól nem. Apjától mint arisztokratától 1841-ben távolodott el – nem önként, hanem kényszerűségből, miután a család anyagi csődje és a vele járó deklasszáció bekövetkezett. Azonban a csődper iratai kétségbe vonhatatlanná teszik, hogy Eötvös József

⁷³ „Eine strengere Zensurdecision könnte dem vorliegenden Werkchen einen größeren Abgang verfassen, als es ja gehabt hätte und zu erwarten gewesen wäre.” Gévay Antal jelentése, Bécs, 1836. június 14. ÖStA AVA i. h. 24. v.

⁷⁴ Eötvös József – Szalay Lászlóhoz, Sály, 1837. december 19. Eötvös i. m. 121.

az apjával mint apával, azaz érzelmileg, még ekkor sem szakított. S e tény az, ami nemcsak politikai, hanem lélektani vonatkozásban is teljességgel tart-hatatlanná teszi a Pruzsinszky Józsefnek a gyermek Eötvös Józsefre gyakorolt befolyásáról szóló életrajzi történetet, és alkalmatlanná arra, hogy az Eötvös személyiségfejlődésére vonatkozó narratívák kiindulópontja legyen.

A pályáján bekövetkezett fordulat lényege abban állt, hogy Eötvös alapvető törésvonalat lépett át: az udvari politika oldaláról át akart állni a megyei po-litika oldalára. E döntésének jele táblabíróvá választása Borsodban 1837 no-vemberében és 1842 májusában Békésben.⁷⁵ Közéleti szereplésének választott új iránya nehézségek nélkül összeegyeztethető volt szépirodalmi működésével. Annyiban számította el magát, hogy a megye világa nem fogadta el őt, aminek eredményeképpen új és új pozíciókeresése a megyei ellenzékiiség és az udvari érdekek között politikai működésének legfőbb belső problémájává vált.

⁷⁵ Vö. GÁNGÓ G.: Bárá Eötvös József és Békés megye. *Századok* 147, 2013/5., 1079–1092.

A politikai gondolkodó

Demeter M. Attila

**Eötvös József nemzetiségi nézetei
az *Uralkodó eszmékben*,
valamint 1865-ös brosúrájában,
*A nemzetiségi kérdésben***

Kevesen tudják ma már, hogy a maga korában báró Eötvös József nem csupán az állambölcseletnek volt elismert szaktekintélye (ebben a minőségében ismerték őt Európa-szerte), hanem a „nemzetiségi” problémának is – bár ez utóbbi minőségét, az előbbivel ellentétben, inkább csak hazájában (illetve Ausztriában) tartották számon. Ami persze egyáltalán nem jelentett (és nem jelent ma sem) keveset, elegendő, ha csupán arra gondolunk, hogy Eötvösnek a nemzetiségi kérdésben elfoglalt (igaz, jóval korábban keltezett) álláspontjára 1868-ban, a nemzetiségi törvény általános országgyűlési vitájakor még a nemzetiségi képviselők is hivatkoztak. – Ehhez képest könyvet Eötvös nemzetiségi nézeteiről mindmáig csupán Galántai József írt,¹ aki viszont elsősorban azt kutatta (ebben az egyébként kiválóan okadatolt munkában), hogy mit mondott, írt és tett Eötvös, a politikus – kevésbé figyelt ezeknek a nézeteknek úgymond a „filozófiai” vagy elvi alapvetéseire. Az alábbiakban arra teszek tehát kísérletet, hogy Eötvösnek e tárgyban kifejtett, különböző időkből származó nézeteit vázlatosan ismertessem, s ott, ahol lehetséges vagy szükséges, feltárjam e nézetek mögöttes filozófiai, elvi alapvetéseit is. A terjedelmi korlátok miatt elsősorban az *Uralkodó eszmék*re és Eötvös 1865-ös brosúrájára, *A nemzetiségi kérdésre* fogok összpontosítani,² de kitérek – noha csak röviden – Eötvösnek a tárgyban történt 1868-as országgyűlési felszólalására is. Meggyőződésem ugyanis – később megpróbálom majd ezt részletesen is bizonyítani –, hogy bár Eötvös nemzetiségi nézetei nem változtak

¹ GALÁNTAI J.: *Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében*. Korona Kiadó, Budapest, 2000.

² EÖTVÖS J.: *A nemzetiségi kérdés*. In: *Uő: Reform és hazafiság III.* (Eötvös József művei). Összegyűjtötte, szerkesztette FENYŐ I. Magyar Helikon, Budapest, 1978, 339–465.

lényegesen az idők folyamán, de bizonyos hangsúlyváltások e nézeteken belül idővel mégis bekövetkeztek.

Eötvös figyelmét a nemzetiségi kérdés iránt (mint annyi más jeles kortársának a figyelmét is egyébként) 1848–49 eseményei keltették fel, közelebbről pedig az a tény, hogy a nemzetiségek – különösen Erdélyben – szembefordultak a magyar szabadságharc ügyével. Amiből Eötvös a maga során azt a konklúziót vont le (helyesen), hogy a nemzetiségek körében láthatóan kialakult a nemzeti önértésnek egy új formája, hogy tehát ezek immár „nyelvi nemzetiségekként” értik meg magukat, ami szerinte a nyelvi alapon történő politikai szegregáció veszélyeit hordozza, s ezért végső – előrevetíthető – következményeit tekintve a Habsburg monarchia, de ezen belül Magyarország területi integritását is veszélyezteti. Ezért a magyar politikai *establishment* legfontosabb feladatának azt tartotta, hogy a nemzetiségi kérdést ilyen vagy olyan módon, de mielőbb, és békés, megnyugtató módon rendezze.

Ezek a felismerések ösztönözték tehát nála a nemzetiségi problémával való beható és következetes foglalkozást, aminek egyik első eredménye egy német nyelven írt röpirat volt, amit 1850-ben adott közre *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* címmel. De már ebben is annak az államtudományi munkának az elvi alapvetéseit képezi le,³ amelynek az első kötete majd csak a következő évben, ’51-ben jelenik meg, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* címmel.⁴

Szemben a röpirattal, amelynek „megfogalmazása nehézkes, elemzése nem igazán mély, következtetései sokszor az általánosság fokán mozognak”,⁵ az *Uralkodó eszmék* elemzéseit aligha lehetne felületesnek mondani. De mégsem az elemzés mélységével nyűgöz le elsősorban, hanem inkább a nemzetiségi probléma megoldására irányuló javaslatainak gondolati újszerűségével – de talán helyesebb volna itt gondolati eredetiséget, erudíciót vagy egyenesen „radikalizmust” mondani. Mert ha ezek a javaslatok csak újszerűek lettek volna, előbb-utóbb elévültek volna. Ezzel szemben viszont az a helyzet, hogy az *Uralkodó eszmék* megoldási javaslatait ma is ugyanolyan radikálisaknak érezzük – sőt, ma talán még radikálisabbaknak, mint hajdanán.

Valószínűleg Eötvös volt a kortársak közül az, aki a legpontosabban látta, hogy milyen félelmetes erőt képvisel a nacionalizmus, s emiatt tisztában

³ Lásd SCHLETT I.: *Eötvös József*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987, 162.

⁴ EÖTVÖS J.: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I-II.* (Eötvös József művei.) A szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta OLTVÁNYI A. Magyar Helikon, Budapest, 1981.

⁵ SCHLETT i. m. 164.

volt a magyar államiságra leselkedő veszély nagyságával is. (Ez még akkor is igaz, ha később, ahogyan a felismerések alapját képező történelmi tapasztalatok megfakultak, Eötvös is megfélekedezni látszott a veszély nagyságáról, s hajlamos volt a nacionalizmus jelentőségét egyre inkább elbagatellizálni.) De ugyanakkor azt is látta, hogy a nemzetiségi problémának a nyelvi nacionalizmus várható térnyerése mellett nincs – és nem is lesz – megnyugtató megoldása. Javasataiban tehát nem annyira együttélési modelleket kínált a frissen nemzeti öntudatra ébredt nemzetiségek számára, mint inkább a nacionalizmus visszaszorításának lehetőségeit kereste. Nem csupán egy könnyen és gyorsan alkalmazható „receptet” kívánt tehát adni a nemzetiségi kérdés azonnali megoldására, hanem ennél jóval alapvetőbb szinten – és műve alapintenciójával teljes összhangban – a kor alapeszméinek az újraértelmezését javasolta. „Miután a bajok forrása nem egyes viszonyokban, hanem inkább azon alapelvekben található, mikén a jelenkor államai nyugosznak: *mindaddig nem is lehet segíteni azokon, míg ez elvekhez ragaszkodunk.*”⁶ A nemzetiségi kérdés megoldása is tehát a mű távolabbi, nagyobb ívű célkitűzésébe, szabadság, egyenlőség és nemzetiség egymással összefüggő alapeszméinek újraértelmezésébe illeszkedik.

Aminek az egyik eredménye az lett, legalábbis így visszatekintve a mából, hogy Eötvös a nemzetiségi kérdés megoldását illetően is egy olyan alternatívában gondolkodott – a nacionalizmus visszaszorításának vagy meghaladásának alternatívájában –, ami számunkra, a rezignált utókor számára nem csupán gyakorlatilag tűnik ma már kivitelezhetetlennek, hanem szinte már-már elvileg is elképzelhetetlen. Másfélszáz éve annak, hogy Európának ebben a viszonytagságos, keleti felében együtt élünk ezzel a nacionalizmussal – a másokéval és a miénkkel egyaránt –, s jelenléte immár annyira hozzátartozik a mindennapjainkhoz, hogy el sem tudjuk (vagy akarjuk) képzelni a világunkat nélküle. Melyikünk merné leírni ma már azt a mondatot, amit Eötvös amolyan végzőnek szán műve második kötetében, hogy ti. „mindenkinek, aki azon nézetből indul ki, miként a nagy államok fönnállása csak oly formában lehetséges, amint most van az állam rendezve [vagyis mindenkinek, aki – mint ő maga is – ragaszkodik a többnemzetiségű birodalmak fennállásához], szükségképpen minden nemzeti öntudat megsemmisítésére kell törekednie minden erejével”⁷ (Ezen belül természetesen a *magyar* – nyelvi, nem pedig történeti – nemzeti öntudat megsemmisítésére is!)

⁶ Eötvös *Uralkodó eszmék* I. i. m. 456.

⁷ Eötvös *Uralkodó eszmék* II. i. m. 550.

A fenti konklúzió azonban egy meglehetősen szövevényes gondolatmenet része, s ha nem is áll itt módomban ezt teljes egészében – és az egyes részleteiben is – felidézni, futólag utalnék mégis, a jobb megértés kedvéért, bizonyos meghatározó – logikai – elemeire.

Először is arra érdemes figyelni (s ez nem csupán Eötvösnek a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontját, hanem tulajdonképpen az *Uralkodó eszmék* gondolatmenetének egészét is magyarázza), hogy művében Eötvös korának uralkodó eszméit valamiképpen a francia forradalom eszmeiségének, valamint a francia forradalom nyomán kibontakozó politikai eseményeknek az összefüggésében érti meg. Azaz azt állítja, hogy korának uralkodó eszméi, vagy legalábbis azok elterjedt – ahogy ő mondja: „divatos” – értelmezése, köztük a nemzetiségi eszmének a nemzetiségek körében elterjedt értelmezése is visszavezethető valamiképpen a francia forradalom eszmevilágára, szűkebb politikai kontextusára.

Noha a francia forradalom – mint írja – a szabadságot és a politikai egyenlőséget, azaz a hatalomban való egyenlő részvétel jogát tette meg maradandóan az újkori politikai törekvések fő célkitűzéseinek, de a néphatalom hatásköreit a sajátos történelmi és politikai konjunktúrából fakadóan olyan tágra volt kénytelen szabni, hogy ez végül az egyéni szabadság korlátozásához vezetett, s így a forradalom végül önnön ellentétébe fordult. „A francia forradalom, mely az újkor összes törekvéseinek kiindulási pontjául tekinthető, a szabadság nevében vette kezdetét. Franciaország azonban alig kezdé meg küzdelmeit a szabadságért, midőn oly viszonyokba jutott, melyeknél fogva a szabadság eszméje csakhamar háttérbe szorítottatott. Megtámadtatva egész Európa által, mindenekelőtt azon kellett lennie, hogy nemzeti függetlenségét oltalmazza meg. Ha magát megmenteni akarta, erősebbé, hatalmasabbá kellett válnia, mint valaha volt; a népnek az önfenntartás óriási küzdelmére összes munkásságát kellett összpontosítania; a végrehajtó hatalmat oly eszközökkel kellett felruházni, minőkkel maga a korlátlan királyság sem bírt soha, minőket legalább sohasem vett alkalmazásba – és a szabadság eszméjének helyébe, melynek nevében a forradalom kezdetét vette, a népfelség elve lépett, mint következménye az egyenlőség elvének (mennyiben az egyes polgár azon jogára vonatkozik, hogy résztvehet az állam kormányzásában), de mely az egyesek szabadságának szempontjából nem egyéb, mint azon hatalom, mely az egyes szabadságának korlátokat szab.”⁸

Ha a fenti gondolatmenetet csupán a francia forradalom végső kifejtésére, 1793–94 eseményeire vonatkoztatjuk, akkor kétségtávolan helytálló, bár

⁸ Eötvös *Uralkodó eszmék* I. i. m. 72–73.

a jakobinus diktatúra létrejöttének kizárólag a történelmi kényszerhelyzetből való magyarázata eltekintve attól a nyilvánvaló tényről, hogy a forradalmi eszmék és törekvések végső filozófiai legitimációját adó rousseau-i filozófia eleve nem ismerte az egyéni szabadságnak semmiféle garanciáját. Maga Eötvös is visszatér ezért pár lappal később (a jegyzetek között) a kérdésre, említve ezen a ponton Rousseau-t, de egyszersmind nyomatékosítva, hogy számára végül is a végeredmény a fontos: ti. az a tény, hogy „a szabadság és egyenlőség eszméi”, abban az értelmezésükben legalábbis, amit a francia forradalmi hagyomány és filozófia társított hozzájuk, „egymással ellenkeznek”.⁹ Elegendő tehát annyit belátnunk, állítja, hogy „a szabadság azon eszménye szerint, mely Franciaországban s napjainkban általában véve csaknem mindenütt divatozik, okvetlenül szükséges, hogy korlátlan hatalom létezzék az államban”, s hogy az állam, „mint Rousseau mondja”, „külön minden egyes tagjával az egésznek üdvére [korlátlanul] intézkedhessék”.¹⁰

De Eötvös szerint nem csupán a szabadság és egyenlőség eszméi, hanem – ugyanígy – a szabadság és nemzetiség eszméi is ellentétben állnak egymással – mégpedig ugyanezen okoknál fogva. „Mindazon törekvések” – írja mintegy összefoglaló érvényű, általános következtetés gyanánt, párszáz lappal odébb –, „melyek a szabadság és egyenlőség valószínűsítését tűzik ki céljukul, tetteleg csak oda irányozvák, hogy a népfelcsillapítás eszméje az államban minél tökéletesebben létesíttessék, míg azon törekvések, melyek a nemzetiség elvének nevében indítatnak meg, tulajdonképpen csak arra céloznak, hogy a korlátlan felségi hatalom az államban egy bizonyos nemzetiségnek szereztesse meg.”¹¹ A korlátlan néphatalom intézményesítése egy adott, többnemzetiségű államban – függetlenül attól, hogy melyek ennek a ténynek a történelmi okai – óhatatlanul elvezet nem csupán az egyéni szabadság „lerontásához”, hanem az egyes – kisebb – nemzetiségek elnyomásához is, hiszen a nemzetiségi törekvések mindig néphatalmi, a korlátlan szuverenitásra irányuló követelések. És „minél több befolyással bír a többség az államhatalom eljárására: annál kíméletlenebbül sértik minden nemzetiség igényét, azéin kívül, mely mint többség az államon uralkodik”.¹²

A probléma tehát, ahogyan azt Eötvös látja az első kötetben, kettős természetű: nem csupán szabadság és egyenlőség állnak szemben szinte szükségképpen

⁹ Eötvös *Uralkodó eszmék* I. i. m. 81.

¹⁰ Eötvös *Uralkodó eszmék* I. i. m. 83.

¹¹ Eötvös *Uralkodó eszmék* I. i. m. 454.

¹² Eötvös *Uralkodó eszmék* I. i. m. 549.

egymással a francia forradalom óta, hanem a szabadság és nemzetiség eszméi is: a „szabadság” „fogalma” és a nemzetiség „elve”, legalábbis abban a formában, ahogyan azokat a francia forradalom idején, majd a forradalom után máshol is Európában értelmezték, kölcsönösen kizárják egymást. Ezért aztán a szabadság eszméje *vagy* csak „a külön nemzeti jogosultság” rovására valósítható meg (azaz, miként a francia forradalom története is mutatta: az egyes, meghódított népeknek – belgáknak, hollandoknak – „sietniük kellett franciákká lenni”, mintegy a köztársasági kormányzat érdekében hozott áldozatként), *vagy* pedig a nemzetiségi elvnek a polgári szabadság esik áldozatul – más alternatíva ezen eszmék divatos értelmét alapul véve nincsen. Ennek a kényelmetlen dilemmának az értelmében tehát a szabadságot és a nemzetiségi elvet, legalábbis a forradalom nyomán elterjedt értelmükben, *együtt* intézményesíteni nem lehet, s ezért minden ilyen próbálkozásnak vagy a politikai szabadság, vagy pedig a nemzetiségi elv „esik áldozatul”. Magyarán: Eötvös azt állítja, hogy a nacionalizmusnak, a *nemzeti önértelmezésnek a szabadsággal összebekíthető formája a gyakorlatban nem létezik*.

Ez lenne tehát Eötvösnek a nacionalizmussal, pontosabban a nemzetiségi eszmével kapcsolatos legfontosabb felismerése, ami alapvetően meghatározza a nemzetiségi kérdés tárgyalását az *Uralkodó eszmékben*. Eötvös látja azt, hogy a nemzetiségek körében kialakult a nemzeti önértelmezésnek sajátos formája, miszerint a nemzet egyazon nyelvet beszélő emberek közössége *csupán*. Látja azt is, hogy ez magában hordozza a különválás igényét, s hogy ellenséges a *magyar* szabadság ügyével szemben. De eleve arra az álláspontra helyezkedik, hogy a szabadság és a nemzetiség eszméinek egyidejű intézményesítése nem lehetséges, legalábbis ha ezeknek divatos értelmét vesszük alapul. A fő oka pedig ennek az – s Eötvös szerint ezt is a francia forradalom történetéből érthetjük meg leginkább –, hogy a nemzetiségi eszme nevében az egyes nemzetiségek tulajdonképpen mindig *néphatalmi*, a korlátlan nemzeti szuverenitásra irányuló igényeket fogalmaznak meg. Vagy, hogy egyszerűsítsük a dolgot: a nemzetiségi törekvések, legyen szó akár a „többségi”, akár a „kisebbségi” nemzetiségekről, mindig korlátlan *hatalmi* követelések.

Ezért van aztán az, hogy Eötvös – többek között – szembefordul a nemzetiségi követelésekkel is, mert forrásukat a nemzeti eszmének a francia forradalom nyomán elterjedő értelmezésében, azaz a nacionalizmusban látja. Úgy véli, ha teret adunk ezeknek a követeléseknek, akkor ez minden olyan „államintézmény felbomlását” fogja eredményezni, amely nem nemzeti elven legitimálja önmagát, azaz a nemzetiségi követelések a monarchia integritását

veszélyeztetik. Részint azért, mert a nemzetiségi hovatartozást a nyelvi nacionalizmus értelmében nyelvi hovatartozásként határozzák meg, s magukban hordozzák a különválás szándékát; részint viszont azért, mert – mint minden hasonló törekvésnek – ezeknek is kizárólagos célja az „uralkodás”. „A nemzetiségi elv nevében” – írja – „nem a történeti jognak és azon egyéni szabadságnak elismerése értetik, mely az egyesnek azon tulajdonok kifejtésére szükséges, melyek az egyes nemzetnek sajátjai; hanem, hogy a nemzetiségi törekvések éppen a történeti jog és minden egyéni szabadság lerontására vannak irányozva.”¹³ Vagyis a nemzetiségi törekvések hatalmi törekvések, a korlátlan szuverenitásra irányuló követelések, ezért a történeti jog befolyását veszélyeztetik, de ami nem kevésbé fontos: egyszersmind szükségképpen az egyéni szabadság lerombolására irányulnak a nemzeti szuverenitás nevében. Valamiképpen arra kell tehát törekedjünk, vonja le a konklúziót Eötvös, hogy kikapcsoljuk a nemzetiségi elv nevében megfogalmazott követelésekben az uralomra vagy hatalomra való törekvés bennük működő logikáját.

Csak így érthető meg (és végső soron: csak így fogadható el) az a – számunkra, kései utódok, utóállamokba szakadt kisebbségek számára meglehetősen kényelmetlen – tény, hogy az egyik legnagyobb politikai gondolkodónk, Eötvös – mindig, és nem csak itt – elutasító a nemzetiségek követeléseivel szemben. De ezért van az is, hogy amikor a nemzetiségi problémára egyfajta megoldást javasol, akkor egyszersmind egy jóval távolabbi cél is lebeg a szeme előtt. Nem egyszerűen modellt kínál a nemzetiségi kérdés rendezésére, elfogadva a nyelvi nacionalizmus létezésének *tényét*, hanem inkább a nemzetiségi eszmének az *újraértelmezését* javasolja – valamiképpen az *egész, nemzetállami típusú államszervezési modell* elvi újraalkotása révén, amit majd a műve második kötetében végez el. Olyan újraértelmezését, amelyben a nemzetiség ügye és a szabadság ügye végre összekapcsolódhatnak egymással. Föl kell tehát adnunk, állítja Eötvös, a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméinek forradalmi vétetésű, rousseau-iánus értelmezését.

A modell, amit a második kötetben a nemzetiségi kérdés rendezésére felkínál, afféle köztes megoldás, ami lehetővé teszi mind a történeti jog és a szabadság érvényesítését, mind pedig a „nyelvkülönbségből” származó igények részleges kielégítését. Utóbbiakkal kapcsolatosan Eötvös álláspontja az, hogy a nyelvi „különállásból” fakadó igényeket valamilyen mértékben ki kell elégíteni ugyan, de ennek csak egyetlen formája lehet, mégpedig a *községi önkormányzat*. Vagyis az *Uralkodó eszmék* második kötetében, 1854-ben Eötvös községi

¹³ Eötvös *Uralkodó eszmék* I. i. m. 454–455.

önkormányzatot kínál a nemzetiségeknek. – A javasolt modell egyértelműen Tocqueville korai, az amerikai demokráciáról szóló főművéből származik.¹⁴ Tocqueville ebben a könyvben, mint ismeretes, különbséget tesz a centralizáció *kormányzati* (politikai) és *adminisztratív* (közigazgatási) formái között, s kimutatja, hogy az Egyesült Államokban csupán az első formája létezik a centralizációnak, azaz a politikai centralizáció, egyebekben a községek önállósággal, önkormányzattal bírnak. Eötvös (és a centralisták) számára elsősorban azért fontos Tocqueville, mert a községek önállóságában az erős központi kormányzati hatalom korlátozásának hatékony eszközeit látják.

Eötvös tehát láthatóan nem fogadja el Montesquieu-nek a hatalom megosztására vonatkozó javaslatát, mert azt megoldhatatlannak véli, s ebbéli álláspontját az *Uralkodó eszmék*ben részletesen is indokolja. Nem a megosztása által kell a hatalmat korlátozni, írja, hiszen az „természete szerint megoszthatatlan”, s ha kell Franciaország XIX. századi története, de akár a francia forradalom története is beszédes példákat kínál ilyen értelemben, hanem ehelyett „arról kell gondoskodni”, hogy „az egyén ne elszigetelten álljon az államhatalom ellenében”. Azaz az államban „a községnek, tartománynak s általában az államban levő szervezeteknek”, melyek „az egyént az állammal egybefűzik”, „bizonyos kört” kell adjanak önálló tevékenységre, s ezáltal az államhatalomnak gyakorlatilag „szilárd határokat kell vessenek”. „Amint csak egy eszköz van, mely a nagyobb államok fönnállását lehetségessé teszi, s egyszersmind az államhatalomnak is megadja az erő szükséges mértékét: a *központosítás*: úgy csak egy óvszert ismernek, amely a nagyobb államokat minden kényuralomtól és forradalomtól megóvjá, ti. az *önkormányzás elvének alkalmazását*. Azon kérdés eldöntése, mennyiben valósíthatni gyakorlatilag az egyes államokban oly szervezetet, mely a célnak teljesen megfeleljen, mindig attól függ: vajon lehet-e abban, ami az államot mint egészt közvetlenül érdekli, a *központosítás* elvét, és minden egyébben az *önkormányzás* elvét következetesen alkalmaznunk?”¹⁵

De Eötvös nem csak átveszi a Tocqueville által leírt modellt, hanem egyszersmind termékenyen tovább is gondolja azt, hiszen – mint láttuk – számára a községi önkormányzat már nem csupán a központi hatalom korlátozásának eszköze, melynek segítségével az államhatalommal szembeni ellenállás „törvényes korlátok között” tartható, hanem a nemzetiségi problémára is megoldás. A modell, véli Eötvös, azért alkalmazható a nemzetiségi kérdés rendezésére is,

¹⁴ TOCQUEVILLE, A.: *A demokrácia Amerikában*. (Ford.: FRÉMER J., MARTONYI É., MIKLÓS L., NAGY G., SCHULTEISZ GY., SZÍJGYÁRTÓ L.). Gondolat Kiadó, Budapest, 1983.

¹⁵ EÖTVÖS *Uralkodó eszmék* II. i. m. 577.

mert szerinte a nemzetiségek felől érkező veszélyek is (különösen a forradalmi szervezkedés veszélye) valamiképpen az állam túlzott hatalmának, pontosabban az egyes államokban érvényesülő korlátlan néphatalomnak az egyenes következményei. Vagyis, mint korábban többször is hangsúlyoztam: Eötvös szerint a nemzetiség elvének nevében megfogalmazott *minden* törekvés tulajdonképpen hatalmi törekvés, korlátlan népuralomra való törekvés, lett légyen szó többségi vagy kisebbségi nemzetiségről. A kisebbségnek a többség általi elnyomását ezért csak úgy tudjuk megszüntetni, ha az *állam* hatalmát hatékonyan korlátozzuk, s magának az államnak a *néphatalmi* jellegét megszüntetjük. Ennek pedig egyetlen lehetséges formája, állítja Eötvös, ha „a községek önállósága” révén, legalábbis „bizonyos körön belül”, „teret engedünk” mindazon igényeknek, amelyek úgymond a „nyelvkülönbségekből” származnak. Ezáltal részint felszámoljuk azokat a veszélyeket, amelyet a nemzetiségek „szervezkedése” jelent az állam egységére nézvést, azaz a *forradalom* veszélyét, részint viszont a „történeti jog” befolyását is megőrizzük az államban.

Ez utóbbit, azaz a történeti jog befolyását azonban csak úgy tudjuk biztosítani, ha a „nyelvkülönbségből” származó igényeknek csak „bizonyos körön belül” engedünk teret, azaz csak olyan mértékben, amilyen mértékben ezek nem veszélyeztetik az állam integritását, vagyis a politikai centralizációt. „Ha föladatának meg akar felelni, minden államnak a legnagyobb egységre van szüksége. Ameddig az állam hatóságának a köz érdekében ki kell terjednie, amint megmutattam, a legnagyobb központosításra van szükség; innen következik, hogy *ameddig az állam hatalma terjed*, nem lehet szó az egyes nemzetiségek külön jogosultságáról; hogy tehát, ha ki kell elégíteni a nemzeti öntudatot, mely korunkban oly hatalmasan fölébredt, szükség korlátoznunk az államhatalom jelen hatáskörét, s tért kell adnunk az egyes nemzetiségeknek, melyen igényeiket az államra nézve minden veszély nélkül kielégíthessék. Erre nézve pedig csak az önkormányzás elve alkalmazásaiban találjuk föl az eszközt.”¹⁶ (Önkormányzás elve alatt itt természetesen „a községek önállósága” értendő.)

A fenti megfontolások magyarázzák, s egyszersmind alapozzák meg elvi értelemben is azt a modellt, amit Eötvös a nemzetiségi kérdés megoldására felkínál, s amit talán legtümönbenebb a második kötet 551. oldalán fejt ki. „Mindkét nemű igények [azaz mind a többnemzetiségű *állam*, mind a *nemzetiségek* igényei] kielégítése végett szükség” – írja –, „hogy az egyes tartományoknak adott föltételes önállósággal tért nyissunk azon igényeknek, melyek történeti

¹⁶ Eötvös *Uralkodó eszmék* II. i. m. 551.

jogon alapulnak, s a községek önállósága által bizonyos körön belül azon igényeknek engedjünk tért [arra], hogy maguknak érvényt szerezzenek, melyek a nyelvkülönbségből származnak. Amely mértékben követik az önkormányzás elvét, annál kevésbé kell veszélyesnek lennie az államra nézve a nemzetiség elvének.”¹⁷ Eötvös álláspontja tehát az *Uralkodó eszmék*ben az, hogy a nemzetiség eszméjének nevében megfogalmazott követeléseket elfogadni annyit tesz, mint elfogadni a nyelvi nacionalizmus tényét, a nemzetiségi törekvésekben munkáló „uralmi” vagy hatalmi logikát, s vállalni egyszersem a szeparatizmus veszélyeit. Ezzel szemben inkább annak lehetőségét kell megszüntetni, hogy a többségi nemzet az állam korlátlan hatalmát igénybe véve elnyomja a kisebb nemzetiségeket, azaz a *hatalom* korlátozására kell megfelelő eszközöket találni, s ha erre az egyetlen eszköz a községi önkormányzat, akkor ennek lehetőségét a nemzetiségek számára is fel kell kínálni. „Miután az önkormányzás elve nem egyéb az egyéni szabadság elvének erkölcsi egyéniségekre alkalmazásánál: az egyes nemzetiségek igényeinek is csak ez elv alkalmazása által felelhetni meg, s a különböző nemzetiségek létezése az államban mindig csak azon mértékben veszélyes az állam fennállására nézve, amennyiben eltérnek ez elvtől.”¹⁸

Így áll elő tehát, a fentebbi megfontolások alapján az az elvi modell – és ugyanakkor konkrét, gyakorlati, államszervezési javaslat –, amely jellegzetesen az *Uralkodó eszmék* sajátja, s amelyhez – vagy legalábbis amelynek elvi alapvetéseihez – Eötvös később is többször visszafordul, anélkül azonban, hogy minden esetben pontosan megőrizné a községi önkormányzat ideájára eső erős gondolati hangsúlyokat. Mert természetesen 1854-ben a fentebb leírt államszervezési elképzelés implementálására semmiféle esély nem létezett, s a nemzetiségi probléma rendezetlensége Eötvöst később is többször arra késztette, hogy akár elméletíróként, akár pedig gyakorlati politikusként visszatérjen hozzá, s állást foglaljon a kérdésben.

1861-ben, az októberi diploma után összehívott országgyűlésben a nemzetiségügyi bizottmányban tevékenykedik, amelynek feladata a nemzetiségi törvény előkészítése. A bizottmány a javaslatát megteszi ugyan, de az országgyűlés, feloszlata miatt azt már nem tudja tárgyalni. Mindenesetre a *Pesti Napló* augusztus 14-én nyilvánosságra hozza, s így az egész elképzelés széleskörű publicitást kap. Bár ez az előterjesztés filológiai értelemben nem az Eötvös munkája, de lényegét tekintve az ő nézeteit tükrözi, s minden egyéb mellett ma már csak azért is figyelemre méltó, mert ott és akkor Eötvös még meg

¹⁷ Eötvös *Uralkodó eszmék* II. i. m. 551-552.

¹⁸ Eötvös *Uralkodó eszmék* II. i. m. 552.

tudja nyerni saját álláspontjának a bizottmány nemzeti tagjait is (kettő kivételével, akik különvéleményt fogalmaznak meg). Nem tudjuk ugyan, hogy mi lett volna a sorsa a javaslatnak egy esetleges országgyűlési vitában, de úgy tűnik – a bizottmány tagjai közötti többségi kompromisszum legalábbis enged következtetni –, hogy '61-ben még adva volt a nemzetiségekkel való „belső kiegyezés” valamilyen lehetősége.

Az elkövetkező négy év kényszerű politikai tétlensége után, 1865-ben, nem sokkal azelőtt, hogy ismét belevetné magát az országos politikába, Eötvös, némi aggodalommal ugyan, de újfent csak közread egy, a nemzeti kérdéssel foglalkozó brosját. Akárcsak 1861-ben, most is azt gondolja – sőt, az időközben szerzett tapasztalatainak hatására még erősebb meggyőződéssel –, hogy csak a nemzetiségekkel való belső kiegyezés lehet az új, szabadságon alapuló államberendezkedés alapja: Magyarország igazából sem független, sem pedig belőle szabad nem lehet, ha nem nyeri meg az ország népességének többségét alkotó különböző nemzetiségeket.

'65-ben Eötvös még korántsincs egyedül ezzel a meggyőződéssel (mindenféle olyan aggodalma ellenére, hogy brosjájával tulajdonképpen politikai öngyilkosságot követ el), de két év múlva már valóban nehezebb támogatókat megnyernie felfogása számára. Dacára annak a ténynek, hogy az országgyűlés rögtön a kiegyezést követő évben, már 1868-ban törvényt hoz a nemzetiségek egyenjogúsításáról. Az időközben eltelt két-három év alatt azonban sokat változott a helyzet. A kiegyezés megtörténtével ugyanis egyre több lett az olyan hang magyar oldalon, amelyik ellenezte – mert fölöslegesnek tartotta – a nemzetiségeknek nyújtandó engedményeket, s emiatt magát a törvény elfogadását is hosszas parlamenti huzavona előzte meg.

Eötvös (akkor már újra kultuszminiszterként) azon kevés magyar politikusok közé tartozott, akiket bosszantott ez a huzavona, s már 1867 tavaszán sürgeti a kormány nevében a törvény elfogadását. Ennek eredményeképpen a nemzeti bizottságon belül albizottságot hoznak létre, amelyik – Eötvös intencióinak megfelelően – három hónap alatt ki is dolgozza a javaslatát (ezt szoktuk általában Eötvös-féle törvényjavaslatnak nevezni), hogy aztán az további másfél éven át porosodjon a nemzeti bizottság asztalán, míg nem az 1868. október 28-án végre beterjeszti – némi módosításokkal – a Tisztelet Ház elé. Ezt a javaslatot veszi át – helyenként átfogalmazva – a központi törvény-előkészítő bizottság, s ezt tízi vitára november 24-én a képviselőház. Sokat elmond azonban azoknak az időknek a szelleméről, hogy ellentétben 1861-gyel, 1868-ban már nem egy, hanem három törvényjavaslat is az országgyűlés elé

kerül, amelyik végül nem az Eötvös-féle javaslatot, hanem annak Deák által átírt, átfogalmazott változatát fogadja el. S hogy éppen azért volt három javaslat, mert a nemzetiségi képviselőket nem sikerül az Eötvös-féle törvénytervezetnek megnyerni, így azok egy másik javaslatot terjesztenek elő. (Az is igaz viszont, hogy a nemzetiségek számára akkor már az 1861-es kompromisszum sem volt elfogadható, s javaslatuk éppen az 1861-es különvélemény alapján állt.) 1868 igazi sikere tehát az volt, hogy a magyar országgyűlés – a magyar politikai elit vonakodása mellett – egyáltalán elfogadott valamilyen nemzetiségi törvényt, még akkor is, ha a nemzetiségi képviselők ennek már a részletes országgyűlési vitájában sem vettek részt – nemhogy megszavazták volna azt.

1851 és '68 között, az *Uralkodó eszmék* első kötetének megjelenése és a nemzetiségi törvény országgyűlési vitája között azonban tizenhét esztendő telt el, s ennyi év alatt Eötvösnek, ha a nemzetiségi kérdésben elfoglalt elvi álláspontja lényegileg nem is, de a politikai attitűdje sokban változott. Az *Uralkodó eszmék*ben Eötvös egy rendkívül körültekintő, minden aspektusra érzékeny, a jövővel kalkuláló, türelmes és megalapozott álláspontot képvisel. Annak az embernek az őszinte aggodalmával ír, aki tisztában van a veszély nagyságával, aki komolyan törekszik a helyzet megoldására, s akit látszatzmegoldások nem érdekelnek. A nemzetiségekkel szemben engedékeny, a nemzetiségi probléma megoldását pedig, mint láttuk, elsősorban az állam közigazgatási decentralizációjában, vagyis a „községi önkormányzatiság” (Tocqueville-től kölcsönzött) eszméjének intézményesítésében látja.

Ugyanez az Eötvös 1868-ban már alig vesz részt érdemben a nemzetiségi törvény országgyűlési vitáiban. Szavazás előtt még szót kér ugyan, de csupán egyetlen mondatot mond, amiben biztosítja a Tisztelt Házat, hogy maradéktalanul egyetért a Deák-féle törvényjavaslattal – holott az nyilvánvaló módon több ponton is eltér az ő elképzeléseitől. De hát ez nyilván csupán egy taktikai visszavonulás, aminek fölösleges lenne különösebb elvi jelentőséget tulajdonítani. Sokkal inkább van elvi jelentősége annak, ahogyan a vita során történt egyetlen felszólalásában a nemzetiségi kérdést látja és látatja. Idézet a jegyzőkönyvből: „A civilizáció kifejlődésével fokról fokra fogy a nemzetiségek száma. (Úgy van.) Előbb, a civilizálás első kezdetében, néhány család képezett nemzetiséget. Ezek egyesülve és egymásba olvadva nagyobb és nagyobb nemzetiséget képeznek. És így a civilizáció haladása kétségkívül fenyegető a nemzetiségekre nézve. E veszélynek ki vagyunk téve mi magyarok, ki vannak téve horvát testvéreink, ki vannak téve a hazában lakó más nemzetiségek, szóval ki van téve minden kisebb nemzetiség. De mi által oltalmazhatjuk magunkat e veszély

ellen? Azáltal-e, hogy az egyes nemzetiségeket, mint múmiákat, törvényekbe begöngyölgetve (*Élénk helyeslés*), a törvényhatóságok sírkamrájában rakjuk le? (*Kitörő zajos helyeslés*.) Századunkban ami nem él, annak nincs jövője. (*Hosszan tartó zajos helyeslés és taps*.) Ha a civilizáció emelkedő árai ellen biztosítani akarjuk magunkat, állítsuk magunkat magasra! (*Tetszés*.) A dagály mérföldnyi lapályt elborít; de az egyes szikla, mely magasabban áll, kiemelkedik, és ki fog emelkedni mindörökké. (*Zajos tetszésnyilvánítások*.)”¹⁹ Eötvös tehát ’68-ban azt mondja, hogy a kisebb nemzetiségek számára a nagyobbakba beolvadni végső soron civilizációs feladat: fölösleges lenne ezeket úgymond „törvényekbe göngyölgetve” mintegy mumifikálni, mert ezzel csupán saját civilizálatlanságuknak szolgálnának ki őket.

Persze igaztalanok lennénk Eötvössel szemben, ha azt mondanánk, hogy saját korábbi, jóval körültekintőbb álláspontját ’68-ra olyasféle cinizmussal cserélte fel, ami az erő pozíciójából való politizálásnak mindenkor sajátja. Egyrészt azért, mert Eötvös haladáshite, ami nála ezt az asszimilációs felhívást igazolja, őszinte és ezért hiteles, másrészt azért, mert ezzel párban jelen van felszólalásában az a – gondolkodását ekkoriban egyre inkább fogva tartó – meggyőződés is, miszerint a nemzetiségi kérdést a felekezeti kérdés analógiájára, valamiképpen az egyéni szabadság elvén haladva kell megoldani. Ahogyan a felekezeti kérdést a lelkiismereti szabadság kodifikálásával lehetett megoldani (s nem pedig az egyes felekezetek jogállásának kimerítő törvényi szabályozásával), ugyanúgy a nemzetiségi kérdést is az egyének ama szabadságának kodifikálásával kell megoldani, amelynek révén azok saját nemzetiségi (pontosabban nyelvi) hovatartozásukat szabadon kiélhetik. A megoldás tehát nem az, hogy „az egyes nemzetiségek jogkörét a törvény által eleve meghatározzuk”; helyett inkább az egyénre kell bízunk annak felelősségét – s számára kell megadjuk annak lehetőségét –, hogy nyelvi (nemzetiségi) identitását szabadon ápolja – ha akarja. (Persze mindezzel azért párban jár a nemzetiségi kérdésnek ismét egyfajta elbagatellizálása, mert már ’68-ban is csak erős elfogultság mondathatta valakivel, hogy „bármennyit szóljunk a nemzetiségről ma, a vallási eszmék jelenleg is sokkal mélyebb, sokkal nagyobb, sokkal hatalmasabb hatást gyakorolnak a nép kedélyére, mint a nemzetiségi kérdés”²⁰)

Kétségtelen tehát, hogy már ’68-ban, s tulajdonképpen már Eötvös felszólalásában felsejlenek a századvég magyar nemzetiségi politikájának – ennek

¹⁹ SCHLETT I. (szerk.): *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája*. TTKF – Kortárs Kiadó, Budapest, 2002, 60–61.

²⁰ SCHLETT *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája* i. m. 60.

az alapvetően kudarcos nemzetiségi politikának – a körvonalai. Persze liberális ez a nemzetiségi politika, hiszen jogot, egyéni jogot ad (alapvetően bizonyos nyelvhasználati jogokat), de éppen azért, mert csak ennyit ad (s amit ad, azt is gyakran visszaveszi), következményeit tekintve tragikusan szűkkeblű és szűk látókörű. A legnagyobb problémája viszont mégiscsak az volt ennek a törvénynek, hogy jóval kevesebbet adott, mint amennyit a nemzetiségek kértek: a nemzetiségek „kikerekítés” vártak tőle (azaz a megyéknek nemzetiségi szempontok szerinti kikerekítését, magyarul: autonómiát), a törvény azonban csak egyéni jogokat adott, az „egységes magyar politikai nemzet” Deák-féle mázával leöntve.

Ha viszont Eötvösnek ezt a '68-as „pálfordulását” nem akarjuk csupán a politikában megszokott elvtelenség vagy „pragmatizmus” számlájára írni, ha úgy gondoljuk, hogy itt is, mint azelőtt, elvi megfontolások (is) alakítják közéleti állásfoglalásait, akkor óhatatlanul arra a következtetésre jutunk, hogy Eötvös álláspontja a nemzetiségi kérdésben 1851-hez képest elviekben is – legalábbis a hangsúlyokat illetően – megváltozott. S ha végiglapozzuk, akkor látni fogjuk, hogy az 1865-ös brosúrája *A nemzetiségi kérdésről* – nem csak időben, hanem szemléletében is – jóval közelebb esik '68-hoz, mint '51-hez. Nem azért, mert mereven elzárkózik benne a „kikerekítés” gondolatától – Eötvös az etnikai alapú területi autonómia gondolatát '51-ben sem fogadta el; hanem azért, mert a „községi önkormányzatnak” ez a szép, tocqueville-i eszméje ebben a brosúrában már érezhetően háttérbe szorul. Eötvös egész gondolatmenetét az egyéni szabadság elve dominálja, megelőlegezve ezzel mintegy a '68-as felszólalásának fő gondolati irányát is. A decentralizáció, az önkormányzatiság itt már nem a megoldás, hanem csupán a megoldás része, az egyéni jogot szavatoló nyelvhasználati törvény betartásának végső garanciája. Miként a *Befejezésben* írja: „A nemzetiségi kérdés megoldása hazánkban csak az egyéni szabadságnak kiterjesztése ... által eszközölhető, s ... a nemzetiségi egyenjogúság praktikus kivitelére ... az kíváncsi, hogy közigazgatási szervezetünkben az önkormányzás elvéhez ragaszkodjunk.” Az önkormányzás tehát csupán a törvény „praktikus” kivitelének záloga: olyan elképzelés ez, ami az 1868-as törvény kapcsán aztán a gyakorlatban be is bizonyította a maga teljes hasznavehetetlenségét. Ugyanis a legfőbb nehézséget a törvény végrehajtásában éppen az okozta, hogy a nemzetiségi kérdés kezelését a törvényhatóságok önkormányzati hatáskörébe, illetve a helyi közigazgatási szervek kompetenciájába utalta, amelyek természetesen egyáltalán nem siettek gyakorlatba ültetni azt. Szankciók híján pedig kötelezni sem lehetett rá őket.

Szokták azt mondani, hogy ellentétben az *Uralkodó eszmékkel* *A nemzetiségi kérdést* Eötvös alapvetően politikai programnak szánta (ezt leginkább onnan tudjuk, hogy Eötvös maga ír erről a szándékáról az *Előszó*ban). Jó kérdés, hogy ez mit is akart pontosan jelenteni, de az biztos, hogy a brosúrát határozottan jellemzi a kompromisszumkeresés valamilyen szándéka. Eötvös érezhetően olyan álláspontot akar kialakítani, amiben egyetértésre juthatnak a többségi (magyar) és a kisebbségi (nemzetiségi) felek. S bár az *Uralkodó eszmék* engedékenyebb (és okosabb) álláspontjához képest *A nemzetiségi kérdés* sok tekintetben visszalépés, a magyar közvélemény (vagy annak buzgóbb szelete) a felkínált kompromisszumokat még így is sokallotta, aminek okán Eötvös brosúráját némely nacionalista magyar politikusok Aradon el is égették. (A nemzetiségek körében viszont aránylag kedvező fogadtatásra talált. Maga Eötvös említi egyik, gróf Andrássy Gyulához címzett levelében, hogy a Vidov Dan Belgrádban cikksorozatot közölt róla, s leveleket kapott „több helyről”, amelyekből kitetszik, hogy a „szerbek támogatására” a program megvalósításában „számítani lehet”, s „az oláhoknak egy része is megelégszik” vele.²¹)

A mű sorsa azonban jobbra az agyonhallgatás lett – méltatlankodott is eleget Eötvös miatta.

²¹ EÖTVÖS J.: *Levelek*. (Eötvös József művei.) Szerkesztette, az idegen nyelvű leveleket fordította, az előszót és a jegyzeteket írta OLTVÁNYI A. Magyar Helikon, Budapest, 1976, 417.

Eötvös József

Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról

Fordította: Gángó Gábor

He disliked revolutions and for the same reason, for which he disliked revolutions, he disliked counter-revolutions.

Macaulay.

Tartalom

Bevezetés.....	141
I. Fejezet	
Minden nemzetiségi törekvés közös alapja és közös célja	148
II. Fejezet	
A nemzetiségi törekvések egyenes ellentétben állnak a szabadság és egyenlőség elveivel.....	152
III. Fejezet	
Minden nemzetiségi törekvés célja csak minden létező állam felbomlása révén érhető el.....	160
IV. Fejezet	
A nemzetiség elve az osztrák birodalomban	166
V. Fejezet	
Az egyenjogúsítás elve összeférhetetlen az alkotmányos osztrák állam létevel ...	168
VI. Fejezet	
Az egyenjogúsítás elve abszolutizmushoz vezet.....	174
VII. Fejezet	
Soha nem valósítható meg tökéletesen az osztrák birodalomban a nemzetiségek egyenjogúsításának elve	183
Miképpen oszthatók fel nemzetiségek szerint az osztrák birodalom tartományai?	185
Lehetséges-e azoknak az állásoknak a tekintetében, amelyeket a központi hatalom tölt be, olyan meghatározott arányszámot felállítani, amelynek alapján ezek szétoszthatók az egyes nemzetiségek között?	195
VIII. Fejezet	
Az egyenjogúsítás elvének tökéletlen megvalósítása nem eredményezne megnyugvást.....	197
IX. Fejezet	
A nemzetiségi egyenjogúsítás elve további fejlődése során szükségképpen a birodalom felbomlásához vezet.....	201
X. Fejezet	
A nemzetiség elvének befolyása a birodalom politikai berendezkedésére	208
A birodalom egysége	211
Az egyes tartományok történeti jogai.....	211
A nemzetiségek nyelvi igényei.....	213
Befejezés.....	217
Eötvös jegyzetei	225

Bevezetés

Korunk legsajátosabb jelenségeinek egyike a nemzetiség eszméjének ismételt előtérbe kerülése. Ez az eszme, amely a korábbi évszázadok során jóformán feledésbe merült, alighanem nagyobb hatást gyakorol Európa minden államára, mint valaha.

Nyugodt megfontolással mindenki meggyőződhet arról, hogy a nemzetiség fogalma mindig is mélyebben gyökerezett a népek viszonyaiban, mint éppen most.

Részben már nem hatnak mindazon okok, melyek fenntartották a sajátos nemzetiségi vonásokat, részben pedig napról napra gyengülnek – a világméretű fejlődés természetéből adódóan.

A leghatalmasabb közülük, amely a nemzetek szétválásának természeti alapja volt: a *faji különbség* Európában (leszámítva a kicsiny zsidó népet) minden jelentőségét elvesztette. A népvándorlásoknak, de még inkább a kereszténységnek sikerült a faji megkülönböztetést szinte teljesen kiirtania Európában: hiszen a kereszténységnek az egyetemes, nemzethez nem kötődő egyház eszméjével egy időben a keresztény népek közötti törvényes házasság elvét is ki kellett mondania. A *connubium* jogával egyes ókori államok magukat részint a legközelebbi szomszédjaiktól választották el, részint pedig arra használták, hogy más népeket saját köreikbe vonjanak. E jog, melyért annyit harcoltak és tárgyaltak, eltűnt a politikából, s egész Európát, de főleg azt a részét, ahol a nemzetiség eszméjéért a leghevesebben küzdenek, kevert fajok lakják.

A *vallás* volt a másik, talán még hathatósabb eszköz, amelynek segítségével az egyes nemzetiségek az ókorban egymástól elkülönültek. Az ókori törvényhozó feladata nemcsak az volt, hogy megállapítsa a közelet kereteit, illetve az egyes embernek a közösséggel szembeni jogait és kötelességeit (és viszont), hanem a polgárok egész életére is tekintettel kellett lennie. Az erkölcs és főként a vallás a közelethez tartozott. A családfő kötelességei és jogai, akár a vallásos szokások betartása, a polgárjogból következtek. A szolgákra, akik nem tartoztak a polgárok körébe, nem vonatkoztak sem az erkölcs, sem a vallás parancsai.

E körülménynek tulajdonítható annak az erőnek a nagy része, amelynek révén az ókori kis államok is századokon keresztül védelmezni tudták függetlenségüket, továbbá az a szívósság, amellyel nemzeti tudatukhoz még leigázásuk

után is ragaszkodtak. A haza eszméje magában foglalta az isteneknek, az egész létezésnek a fogalmát. Ha meggondoljuk, hogy nem sérthették meg a hazafiúi kötelességeket anélkül, hogy ezzel együtt hűtlenné ne váltak volna az istenekhez, és az erkölcsiség fogalmait lábbal ne tapodták volna, akkor nem meglepő, hogy az ókor népeinél általános a nagyfokú polgári erény. Ma sem tennék ezt sokan, hiszen természetünknel fogva legalább egy bizonyos körben elégedettek szeretünk lenni önmagunkkal.

Kívül esik e munkán annak a vizsgálata, hogy milyen befolyással volt az ókor népeire erkölcs, vallás és állam összefonódása. Kétségekívül olyan erőt adott egyes népeknek bizonyos pillanatokban, amellyel korunk népei nem rendelkeznek. Mi azonban ezáltal mentesek is vagyunk az ezzel járó veszélytől, vagyis hogy sem a morál, sem a vallási fogalmak nem változhattak meg az állam egyidejű felbomlása nélkül, illetve hogy az állam megrendülésével együtt az erkölcsnek és a vallásnak is sülyyednie kellett, holott az új államberendezkedés azokban támaszra lelhetett volna. Viszont szó nem férhet a nagy befolyáshoz, amelyet vallás és állam e viszonya az ókorban az egyes nemzetiségek fennmaradására gyakorolt.

A kereszténység általános elterjedése óta nem szolgálhat a vallás a nemzetiségi különállás eszközéül. Újabban a különböző felekezetek sem, tekintve hogy a hívőknél a vallás tanításainak megértése, másoknál viszont a közöny vezet egyre inkább az általános toleranciához. A hívő a vallásban az egyetemes felebaráti szeretet parancsára, a nem-hívő viszont oly értéktelen dologra lel, amelyre az állam nem alapozhat intézményt.

A faji és vallási különbségeken kívül bizonynyal a *gyér érintkezés* járult hozzá leginkább a nemzetiségi különbségek fenntartásához. Ennek is vége van. Régen elszigetelten élt minden nép: a szinte folyamatos háborús állapot, illetve a hosszabb utazásokat nehezítő ezernyi akadály még a szomszédokat is távol tartották egymástól.

A tudomány kevesek kiváltsága volt, és a kereskedelem a legszükségesebb dolgokra szorítkozott. A csata mezeje volt az egyetlen hely, ahol a népek egymás megismerték: hogy is ne maradt volna meg mindegyik a maga különösségében? Az egy törzsből származó népek is, ha több államra oszlottak, egyre jobban eltávolodtak egymástól. Mindegyik másképpen építette fel hiedelmevilágát, saját erkölcsöket és szokásokat alakított ki, és elnézéssel tekintett szomszédjának előítéleteire, amelyek éppen azért látszottak annyira megvetésre méltónak, mert ellentétesek voltak az övéivel. Lassan-lassan a nyelv is megváltozott, egynek helyén tíz dialektus támadt, melyeket kölcsönösen egyre

kevesbé értettek meg, és az államok szétválása, amely az egészet elindította, ezáltal új megerősítést nyert.

Ma mindez másképp van.

A könnyebb közlekedéssel együtt szaporodó érintkezési pontok keskenyebbé tették az egyes népeket elválasztó szakadékokat. Egyre-másra halványodnak el a nemzeti erkölcsök és szokások, minden nap sírba száll valamely előítélet. Ahogy a széleseben viharzó vonaton az utas megfélekedzik a távolságról, mely otthonától elválasztja, éppúgy messze országokban is egyre kevésbé lát olyat, ami e távolságra emlékeztetné. Az emberek szokásai és erkölcsi mindinkább egyformává válnak, és mind otthonosabbnak tűnik a külföld.

Azok közül az okok közül, amelyek a nemzetiségi különállás alapjául szolgáltak, már csak egyetlenegy van, amely a népek sokrétű kapcsolatainak mindmáig ellenállt, és amelyet e kapcsolatok látni valóan nem tudnak megszüntetni: *a nyelvek különbözősége.*

Azonban a nyelv maga még nem a nemzetiség. Eszköz a nemzetiség fenntartására: elkülöníti az egyik népet a másiktól, és lehetővé teszi egy bizonyos szinten az önálló fejlődést. A nemzetiség lényege azonban nem a nyelv, hanem éppen ez az önálló fejlődés, amit a nyelvi különbözőség ma kevésbé biztosít, mint valaha. Még soha nem volt ekkora jelentősége a nyelvi viszonyoknak. Egyfelől minden egyes dialektus érvényesülni akar, saját irodalmat, reményteljes jövőt teremteni, másfelől az ellenkező törekvéssel találkozhatunk, amely valamennyi idiómát, melyet a filológia egy nyelvcsaládhoz tartozónak mond, egyetemes nagy nyelvvé egyesítené éppúgy, mint az ezredév óta egymástól elválasztott népeket. Németek és szlávok untalan bújják a nemzetek szótárait, hogy testvérekre leljenek, és ha még sokáig követik ezt az utat, eljön az idő, hogy Luther Biblia-fordítását használhatónak találják Perzsia lakói számára, illetve hogy felszólítsák a görög kormányt, nyilvánítsa Athént a nagy Szláva szövetségi székhelyének. Az már úgyszólván bizonyítottnak tekinthető, hogy Homérosz tulajdonképpen szlávul írta az Iliászt. Nyugodt megfontolás után mindenki beláthatja, hogy a nyelv mint a nemzeti különállás eszköze csak addig fontos, amíg különféleségük egyidejűleg a fogalmak és nézetek sajátos fejlődését feltételezi. Ma pedig nem ez a helyzet. Amíg a szavakat illetően a legnagyobb nyelvi purizmusra, addig az eszmék és a nézetek tekintetében az egyetemesre törekszünk. Egyik nép sem akar a polgárosodásban a másik mögött lemaradni, és még azok a tévelygések is továbbterjednek a többire, amelyeket azon népeknél tapasztalhatunk, amelyek általános vélemény szerint a többi előtt járnak. Sandéihoz hasonló regényeket találunk német és szláv nyelveken,

Byron világfájdalma a népek közkincsévé vált. Minden eszmét lefordítanak és átírnak. Fontos-e a hangzók különfélesége, ha minden nyelv ugyanazoknak az eszméknek és nézeteknek a terjesztésére szolgál, ha az igazságok egy év alatt (és a tévtanok még rövidebb idő alatt) körbefutják a Földet, és a különböző nyelvek nemcsak hogy nem tekinthetők többé különböző civilizációk hordozóinak, hanem egyenesen elvesztették a hangzáson kívül minden egyedi vonásukat, és éppen amiatt, mert idegen eszmék terjesztésére szolgálnak, lassanként a saját szintaxisról is lemondanak?

A nyelvi különbözőség a nemzeti elkülönülés hatalmas összetevője, amely gyakran még a rendkívül kedvezőtlen viszonyok befolyásának is hosszú ideig ellenáll. Azonban ez sem legyőzhetetlen: ismerünk akár nagy, akár viszonylag fejlett kultúrfokon álló népeket, amelyek nemzetiségüket e tekintetben is elvesztették. Hová lett a nagy pelazg nép nyelve, hová az összes többi népé, melyeket Róma leigázott Itáliában? Alig egy évszázada tűnt el több poroszországi szláv nyelv az elő nyelvek sorából, az észak-francia nyelvjárás pedig szemünk láttára terjeszkedik mind tovább, és ellenállhatatlan hatalmával szorítja háttérbe a többi nyelvet, melyekkel egykor a jelenlegi Franciaország területén osztozott.

S hány eset van még, amelyről számot sem adhat a tudomány? Ahogy régi falakban gyakran köveket találunk, amelyek faragásuk után ítélve eredetileg más építményekhez készültek, úgy a legközönségesebb szavaink között számos akad, amely egy rég kiveszett nyelvhez tartozott. Kutatók egyes nyelvek szavai közt hasonlóságokat fedeznek fel, amelyek nem ritkán a népek rokonságának bizonyítékai. De talán épp oly gyakran pusztán annak az örökségnek maradvékai, amelyet több nép együttesen nyert egy régen kihalt nyelvtől. Minden nyelv, amelyet egy legalább félig civilizált nép használ, a dolgok természeténél fogva több nyelvjárás agglomerátuma, kis törzsek nyelvei, amelyeket a körülmények egy néppé egyesítettek. A civilizáció csökkentette a népek számát, s ugyanez történt, csak némileg lassabban, a nyelvekkel is.

Amint a természeti világ ugyanazon törvények szerint halad előre – akár erőszakosan, ahogy a vulkáni erő hegyeket mozdit, akár fokozatosan és észrevétlenül, ahogy a tengerek visszahúzódnak, a korallszigetek épülnek, és a megváltozott kultúráviszonyok egész vidékek klímáját zordabbá vagy enyhébbé teszik –, úgy halad feltartóztathatatlan fejlődéssel az emberiség végcélja felé anélkül, hogy a törvények, amelyek mozgatják, megváltoznának. Mindenki kivételnek tartja a kort, amelyben él: nagyobbban tűnik a többinél, hiszen közel van, avagy laposnak és alantasnak mondják, mert az emberi szem nem éri

el határait, és ezért sejtelmük sincs róla, hogy az, ami síkságnak tűnik, Ázsia hegyeknél magasabb fennsíkjaihoz hasonlatos. De ha egyszer egy kor elmúlt, akkor szemként betagozódik az események láncolatába: nincs megszakadás a történelemben. Az előrehaladás feltartóztathatatlan: közepette a rövid nyugalom pillanatai arra valók, hogy új erőt gyűjtsünk a még gyorsabb haladáshoz; egy kultúra sem omlik össze anélkül, hogy építőanyagul ne szolgáljon egy újhoz, magasabbhoz; patakok, folyók, folyamok vesztik el nevüket, csak hogy hatalmasabban és szélesebben hömpölyögjenek, miután vizeiket egyesítették. Az egyetemes törvények, amelyek szerint az emberiség mindeddig előrehaladt, nem fognak megváltozni. A tapasztalatoknak, amelyeket évezredek története igazol, korunk sem fog ellentmondani, és így nagy bizonyossággal előre jelezhető, hogy ama nemzetiségek közül, amelyek pillanatnyilag a legnagyobb életerőnek örvendenek, jó néhányan egyszer – és talán nem is a távoli jövőben – másokkal egyesülve elkülönülési igényeiket feladják. De ha a nemzetként való elismertetés érdekében kifejtett nyomás, amely korunkban erősebb, mint valaha, nem is volna egyéb, mint egy kialvó fény utolsó fellobbanása, görcsös kapaszkodás a legnyomorultabb tárgyba, melynek segítségével a fuldokló menekülni próbál, éppen mivel kicsúszni érzi a talajt a lába alól, még akkor sem vonhatja senki kétségbe a hatást, amelyet a nemzetiség fogalmai korunkra gyakorolnak. Óhatatlanul felmerülnek tehát bennünk a kérdések: *Hogyan történhetett, hogy épp most akaszkodik mindenki ilyen erővel e fogalomba? Milyen befolyást gyakorol e fogalom jelenlegi viszonyaink alakulására?*

Az első kérdésre nem nehéz válaszolni. Jelen körülményeinket a 18. századdal összehasonlítva nem egyébként, mint az események szükséges következményének tekinthetjük a fordulatot, ami a közvéleményben a nemzetiséget illetően végbement.

A 18. században minden csak gyengítette a nemzetiség fogalmát. A kor úgynevezett nagy filozófusai, akiknek érdeme, hogy helyet csináltak az igazságnak és a jognak anélkül, hogy életbe léptetniük sikerült volna, minden nemzetiségi vonzalmat a középkori barbárság maradványának jelentettek ki. A kormányok ugyancsak azon voltak, hogy e nézetet széltében terjesszék. Mivel a 18. század legtöbb állama számos nemzetiség töredékeiből állt össze, és ezek a részek bizonyos jogokkal rendelkeztek, mielőtt bekebeleződtek volna az egészbe, ezért a királyságnak érdekében állt, hogy lehetőség szerint eltöröljön mindent, ami a régi viszonyokra emlékeztetett. Valamennyi udvarban, ahonnan a kor valódi és államvilágának egy része kiindult, azon fáradoztak, hogy elsajátítsanak bizonyos általános formákat, melyeket XIV. Lajostól tanultak el. Legfeljebb a hivatalos

udvari öltözet őrzött meg valamit szabásában és díszeiben mindabból, ami a népviseletre emlékeztetett. Az ember lehetett kamarás, titkos tanácsos, ennek vagy amannak a rendnek a lovagja: de mindenki arra volt a legbüszkébb, hogy egyáltalán nem hasonlított a néphez. Ahol nincs szabadság, ott haza sincsen. Senki nem lesz büszke arra, hogy egy bizonyos nemzethez tartozik, ha az sem jogokkal, sem előnyökkel nem jár együtt. Veszélyes volt a nemzetiség eszméje számára a század, amelyben az abszolutizmus fénykorát élte. Továbbá azok a osztályok, amelyeket sohasem fosztottak meg minden befolyástól, és amelyek mint a trónhoz legközelebb állók a polgárok számára mindenütt példaként szolgáltak – a *papság* és a *nemesség* éppen azokon az intézményeken alapultak, amelyek a nemzetiség körén kívül álltak. A klérus egyetemes összetartójának a római pápát tekintette. A nemesség számára bizonyos közösségi tudat a lovagság eszméjében élt tovább még azután is, hogy az legfényesebb jelentését elvesztette. Továbbá az azonos születésnek, a rendi becsületnek stb. fogalmai olyan szálakkal tartották össze a nemzetközi nemességet, melyek erősebbek voltak annál, amely a nemest saját népéhez kötötte.

A 18. század általános viszonyainak tulajdonítható tehát, hogy a nemzetiség fogalma egy ideig nem gyakorolt befolyást az események menetére, s így korunk nemzetiségi mozgalmai legnagyobb részt a korábbi viszonyokkal szembeni *ellenhatásnak* köszönhetők.

Általában kétségbe szokták vonni az abszolút királyság jogalapját. Mindent felhoztak már, ami az ellenkezőt bizonyíthatja: hogyan is feledkezhettek el a nemzetiségi előjogokról, amelyek az általánosan érvényesnek elismert történeti jogon alapulnak? Amióta a nép elkezdte jogait hősieken követelni, azóta épp annyi büszkeséggel tölt el egyeseket, hogy a néphez tartoznak, mint amennyire a nemesek közé furakodtak korábban. Ahogy régebben az udvar szavajárását utánozták, és az egész világ csakis franciául beszélt, úgy most a nép erkölcsi váltak tiszteletre méltóvá. Mindenki ezeket utánozza, és egyszerre szakít az apák szokásaival. Régebben az ember arra volt büszke, hogy tizenhat őse van, saját címerpajzsa és saját színei, amelyekbe szolgálait öltözteti, ma pedig a haza címerére, színeire és népe történelmére. Elmúlt az idő, amikor csak a nemességhez tartozó nevezhette magát állampolgárnak: ma az jelent nemességet, ha egy bizonyos állam polgárai vagyunk. Egyszóval, az arisztokratikus érzések (amelyek talán nem is annyira természetellenesek, mint gondolnánk, ha ennyire általánosan elterjedtek a történelemben) a hazafiság vidékére mentődtek át.

Jóval nehezebb felelni a második kérdésre. Csak az ítélni biztonsággal általában véve a nemzetiségi elv valószínű következményeiről, aki ismeri

az egyes népek viszonyait. E feladathoz nem érzek magamban elég bátorságot; de az esetleges megoldásnak is csupán tudományos haszna volna, éppen általánossága miatt.

Ha gyakorlati nyereségre akarunk szert tenni a „*Milyen befolyást gyakorol jövőnkre a nemzetiségi elv?*” kérdésre adott válasszal, akkor minden egyes állam esetében külön-külön kell azt megválaszolni, és az általánosat csak a különös megértéséhez szükséges mértékben vehetjük figyelembe.

Ezt kísérel meg a jelen írás az osztrák birodalmat illetően.

A feladat fontossága tagadhatatlan: hogy meg tudtam-e neki felelni, azt az olvasó fogja eldönteni. Csak egyetlen mentegetőző megjegyzés engedtessek meg azok miatt, akiket talán sérthet a száraz taglalása annak a tárgynak, amelyért lelkesednek. Nem pártbrosúrát akartam írni, s ez hozzánk ennyire közel álló tárgyak esetében csak úgy lehetséges, ha az ember magát a legtárgyilagossabb szemléletre kényszeríti.

I. Fejezet

Minden nemzetiségi törekvés közös alapja és közös célja

Mindazon irányok között, amelyet az európai emberiség jelenleg követ, nincsen nehezebben megérthető annál, amelyhez a népeknek ama törekvése szolgáltatja az alapot, hogy magukat nemzetként elismertessék. Bármennyire általános is a nemzetiség érzése, mégiscsak érzés, amelynek fogalma éppoly kevésbé van körülhatárolva, mint más érzéseké, amelyek egyes embereket – és gyakran népeket – elfognak, a legnagyobb erőfeszítésekhez vezetnek, a legnemesebb cselekedetekre ragadtatnak anélkül, hogy számot tudnánk adni arról, miért nem állhattunk ellent a belső késztetésnek.

Megjegyeztem korábban, miszerint az okok közül, amelyeken a nemzetiség érzése alapul, korunkban jóformán csak a nyelvek különbözősége maradt érvényben. Úgy tűnik tehát, hogy a nemzetiség fogalmának, amely korábban az állam vagy közös vallás fogalmához kapcsolódott, ma a közös nyelv fogalmával kell azonosnak lennie. Ám ez is tévedés. A nemzetiségi törekvés, amely egyfelől nem vesz tudomást a történetileg kialakult jelenlegi államokról, és a nyelv-rokonságot szeretné az állami keretek alapjául elfogadni, másfelől gyakran a történeti jogra alapoz. Miközben sokan például valamennyi, a szláv nyelvcsaládhoz tartozó nyelvet beszélő népnek az egyesítésére törekednek, és miközben Németországban kitolni szeretnék a birodalom határait a német nyelvterület határáig, addig sem a szlávok, sem a németek nem tévesztik szem elől a történeti jogot. Éppoly kevésbé feledkezne meg Németország a Schleswigre vagy Csehországra vonatkozó ősi birodalmi jogáról, ahogy Lengyelország sem mondana le a függetlenségre vonatkozó történeti jogáról, vagy Itália sem engedné át Franciaországnak Szavoját.

A történelem folyamán sokan és sokszor harcoltak olyan fogalmakért, amelyeknek jelentését nem határozták meg, és amelyeket tulajdonképpen senki nem értett. De kétségtávol a legnagyobb mértékben ma, midőn egész Európa mozgásban van, látszólag ugyanazon okból felindulva, midőn a román népek a nemzetiség nevében éppoly szenvedélyesen védelmeznék a román nyelvcsalád egyes ágainak politikai különállását, ha például valaki Spanyolországot Franciaországgal egyesíteni akarná, míg a szláv népek közül néhány az összes

szláv nép egyesítésén, mások – mint a lengyel – a különálláson munkálkodik. A német pedig hol a régi *Reich* emlékére, hol a dolgok jelen állására – és ezen belül is egyszer a népességszámra, másszor a német kisebbség magasabb műveltségére, sőt bizonyos földrajzi adottságokra hivatkozik, hogy olyan elvet találjon, melynek alkalmazása Németországot naggyá és egységessé tehetné.

Mindenütt e szó visszhangzik: „nemzetiség”, de mindenki mást akar érteni rajta. Minden nemzetiség a jogait követeli, de senki nincs vele tisztában, mik is legyenek e jogok tulajdonképpen.

Amennyiben eligazodni óhajtunk ebben az általános fogalmi zűrzavarban, és valamit keresünk, ami minden nemzetiségi törekvésben közös, akkor egyébiránt arról győződünk meg, hogy valamennyi nemzetiségi törekvésben a számos szembeütköző ellentmondás mellett két közös dolog van.

Valamennyinek közös alapja és közös célja van.

Minden nemzeti érzés alapja az a meggyőződés, hogy előny bizonyos néphez tartozni, mert felülmúlja lelki vagy erkölcsi tulajdonságaiban a többit. Ezekről a kiválóbb képességekről vagy a múlt tesz tanúbizonyosságot, vagy a jövőnek kell azokat érvényre juttatni.

A cél: maradéktalanul érvényt szerezni a nép kiválóbb képességeinek. Ezért mindenekelőtt arról kell gondoskodni, hogy a népben szunnyadó erők kifejlődjenek, hogy azután az biztosítsa egy népnek az őt megillető uralmat más népek fölött.

Minden nemzetiségi törekvés alapja a kiválóbb képesség érzése, célja az uralkodás.

Jóformán szükségtelennek látszik szót vesztegetni emez állítások bizonyítására. A kínaiak hazájukat még mindig a közép birodalmának nevezik, az indiaiak Midhianának, a skandinávok Mitgradnak: ősidőktől fogva minden nép előszeretettel tekinti magát a világ középpontjának, amely körül minden másnak forognia kell. A vad népeknél tapasztalható egoizmust nem szünteti meg a műveltség; csupán a hazafiság leple alá rejtőzik az önzés, hogy ott gátálástalanul érvényesülhessen. Vizsgáljuk meg, mi az alapja a hazafiság érzésének – amely más megjelenési formája a nemzetiségének –: senki nem fogja tagadni (mint ahogy eddig sem tagadta senki), hogy emez alap a kiválóbb képességek tudata, a több joghoz formált igény. Nemcsak a görögöké, akik minden idegent barbárnak neveztek, hanem jóformán minden nép nyelvhasználata is e vélekedést támasztja alá. Talán nincs nyelv, amelyben kifejezés ne vonatkozna a népnek önmagáról alkotott jó véleményére, illetve megvetésre, amellyel a nép a szomszédjai iránt viseltetik.

Manapság nem vagyunk ennyire szókimondóak. A nép szószólói belátták, hogy ahol több érdek keresztezi egymást, és a nyers erő nem elegendő, ott bizonyos okosságra van szükség. Kimondták ezért valamennyi nemzetiség egyenjogúságának elvét. Az új szó egyébként nem változtatott meg semmit, a nemzeti érzések alapja s a cél, amely után törekednek, változatlanok maradtak. Erről mindenki könnyűszerrel meggyőződhet.

Mely népek nevében léptek fel ez idáig az egyenjogúsítás követelésével? Mondom, nevében, hiszen maguk között a népek között, amelyeknél a nemzetiség érzése eleven, egyet sem találunk, amelyik mérsékelt igényekkel lépett volna fel, és kevesebbel megelégedett volna, mint a saját körére vonatkozó szupremáciával. Kívánták-e valaha az egyenjogúsítást olyan népnek nevében, amely szupremáciával rendelkezett, vagy akár csak tényleges egyenjogúságot élvezett? Tekintsünk bármerre, a fennkölt emberszeretet eme örvendetes megnyilvánulására példát nem találunk. Ahogy azt Friedrich List az angol kereskedelmi rendszerrel összefüggésben szónak teszi, még a kozmopolita Németország is más alapelveket állított fel a kérdésben a külföldre, illetve a belkereskedelemre vonatkozóan. Poznańban, Galíciában és Csehországban nagyon is gondja volt saját fennhatóságára akkor is, ha más népek hasonló törekvéseit barbárnak nevezte. Ugyanezt tapasztaljuk az uralomra jutott szláv népeknél; s ugyanezt majd az összes többinél. Mindenütt folyik a harc az egyenjogúsításért, amíg el nem érik; mindenütt uralomra törekednek, ha már nincs miért panaszkodni az elnyomás ellen. A kanadai franciák és az elzászi németek ugyanazokkal az igényekkel képnék fel. A franciák látni valóan éppoly kevésbé hajlandóak az elzásziakkal szemben engedményekre, mint amennyire ez a poznaí nagyhercegségben lakó németekről elmondható, akik ott hasonló igényekkel szembesülnek. Ilyen körülmények közepette gondolhatunk-e jóhiszeműségre az egyenjogúsítási igényekkel kapcsolatban, s nem inkább arra a meggyőződésre kell-e jutnunk, hogy a nemzetiségi jogokról alkotott fogalmak semmit sem változtak, és hogy új név alatt ma is csupán szupremáciára törekszenek? Még ott is ugyanerről tanúskodik ékesszólóan a tapasztalat, ahol először törekedtek az egyenjogúsításra. Az emberek mindenütt azon fáradoznak, hogy az egyenjogúsítás eszméjével együtt terjesszék a nemzetiségi antagonizmus eszméjét, s ha kicsiny körben – iskolákban, falvakban – az egyenjogúság meg is valósul, mindenütt másutt annak az eszközévé válik, hogy a saját fennhatóságot a többinek rovására ki lehessen terjeszteni.

Eszem ágában sincs kifogásolni a nemzetiségi törekvéseknek ezt az irányát. Az efféle általános jelenségeknek az oka szükségképpen az emberi természetben

rejlik. Éppen ebben az általános jellegben keresendő az eszköz, amellyel az előadódó káros következmények megelőzhetők.

Egyébként, ha a nemzetiségi törekvések valószínű következményeivel tisztába akarunk jönni, akkor tudatában kell lennünk mind az igazi okoknak, mind a céloknak. Csak akkor vethetünk egy pillantást a jövőbe, ha fellebbentettük az álságos szólamokból szőtt fátylat, amellyel a nemzetiség elvét számos megfontolásból eltakarták.

Az elmondottakból két dolog következik, aminek igen nagy fontossága van mind általában fejlődésünk, mind a nemzetiségi elv jövőjének szempontjából.

Először: Ha a nemzetiségi törekvések alapjáról és céljáról előadott nézetem helyes, akkor e törekvések ellentétben állnak az egyenlőség és szabadság fogalmaival.

Másodszor: E törekvés csakis az összes létező állam felbomlása révén érheti el a célját.

Egyenként fordítsuk figyelmünket e két állítás felé.

II. Fejezet

A nemzetiségi törekvések egyenes ellentétben állnak a szabadság és egyenlőség elveivel

Senki nem vonja kétségbe, hogy a kiváltságos osztályok léte az egyenlőség és szabadság elveivel ellentétben áll. *S mi az alapja minden kiváltságos osztály létének?* kétségkívül *a meggyőződés* emez osztályok *kiválóbb képességeiről* és többre való feljogosításáról! *S mi más volna a cél, mint uralkodás*, akárhogy is próbálják egyesek e célt leplezni az közjónak, az államért hozott nagy áldozatoknak és más okoknak az emlegetésével, amelyekre a történelemben annyi példát találhatunk. Az ok, amely miatt megengedhetlenné mondják a kiváltságos osztályok létét az egyenlőség és szabadság elveire felépített államban, éppen ebben áll: meg vannak győződve arról, hogy minden kiváltságos osztály akkor is szükségképpen az uralomra törekszik, ha előjogai közvetlenül nem vonatkoznak az állam kormányzására. *S mi a mód, amelynek révén egyesek az előjogokban való részesedést megszerzik*, amelynek révén a kiváltságos osztályok kiemelkednek? Néhány esettől eltekintve ez a mód nem más, mint *az örökölhetőség elve*. Ha mármost feltételezzük, hogy a nemzetiségi törekvések alapja a nagyobb feljogosításról való meggyőződés, célja pedig az uralkodás, akkor az egyenlőség és szabadság elve felől tekintve hol van a különbség bizonyos kiváltságos osztályok léte, illetve bizonyos nemzetiségek nagyobb feljogosítása között? Mindkettő ugyanazon az eszmén alapul, mindkettőnek ugyanaz a célja, mindkettő ugyanazon módon részesedik különös jogokban, mégpedig az örökölhetőség elve révén. A nemzetiség elve ugyanúgy gyengíti az egyenlőség és szabadság elvét (és viszont), mint az örökös nemesség. Egymással összeférhetetlenek.

Egyesek azt fogják erre mondani: a hasonlat sántít. Amit egyes osztályokkal szemben alapelvként felállítottunk, egész népekkel szemben nem jelenthető ki. Ha az állam azt sem akarja eltérni, hogy polgárai közül néhány száz vagy ezer különleges előjogokat élvezzen, akkor ennek értelmében nem akarhat milliókat megfosztani jogaiktól.

Nem értek egyet azzal, hogy egy önmagában igaz elv kevésbé volna igaz, ha tágabb összefüggésben akarjuk alkalmazni. Azt is hiszem, hogy nagyon

tévednek azok, akik azt állítják, hogy Franciaországban az egyenlőség és szabadság elvének győzelme csak néhány száz vagy ezer embert fosztott meg előjogaitól.

Maga a nemesség negyvenezer családból állt Franciaországban a forradalom kitörésének idején, és milliókra rúg azoknak a száma, akik az összes előjog megszüntetése révén az adott pillanatban anyagi hátrányokkal járó jogsérelmet szenvedtek. Ide tartoznak mindenekelőtt a foglalkozással összefüggő előjogok, azok a privilégiumok, melyeket egyes tartományok adózási tekintetben élveztek stb. Akkor is ragaszkodni kell-e az alapelv alkalmazásához, miszerint többé ne legyen semmiféle előjog, amikor ez túlságosan sokak érdekeit veszélyezteti? Avagy igazságtalan volt-e ezeket az elveket pl. Magyarországon alkalmazni, lévén itt százezrekre tehető a kiváltságos osztály tagjainak száma? Vagy pedig most, miután a leglényegesebbek megtörténtek, tekintsünk-e el a szigorúan vett elvtől, és a jövőben csak akkor alkalmazzuk az egyenlőség elvét, ha az sokaknak előnyös? Ne feledjük, hogy ez azon eset, mikor azon államokban, ahol a szabad lakosság többségben van, jóváhagyjuk a rabszolgaságot, és hogy a szabadság és egyenlőség, amelyet a többség élvez, jogból anyagi erő következményévé lesz, amely erő nyugodt időkben a számszerű többségtől függ, de az első összecsapás során egy merész kisebbség ölébe hullhat. Az emberiségen mindig is kisebbségek uralkodtak, leginkább akkor, ha ezt a többségek nevében tették.

Azonban – így folytathatnák egyesek – nem egyedül a számbeli különbség az, ami miatt az egyenlőség és szabadság elvét nem alkalmazhatjuk ugyanazzal a következetességgel egész nemzetiségek feljogosítására, ahogy egyes emberek esetében. A kiváltságos osztályok léte az emberiség szolgálatba taszításához vezetett, megölt minden nemes érzést, barbárságot gerjesztett, bilincsben tartotta az emberi szellemet. Ezzel szemben a nemzetiség a legszebb cselekedetek csírája, alapja azon nemes törekvéseknek, amelyeknek segítségével egyik nép a másikat túl akarja haladni, és miáltal előre megy az emberiség.

Nem szándékom dicsőítő beszédet tartani a nemesség érdemeiről. Senki sem tagadhatja, hogy az ellene felhozott panaszok egy része igaz, azonban a világ jelen állása bizonyítja, hogy az összes nem. Ha összevetjük Európa akkori helyzetét, amikor a kiváltságos osztályok uralma kezdetét vette, azzal a pillanattal, midőn a közügyek irányítását át kellett engedniük a demokráciának, akkor nem mondhatunk feltétel nélkül elítélő véleményt ezen osztályokról. És hát mindama panaszok, amelyekkel bizonyos osztályok zsarnokságát illették, nem hozhatók-e fel ugyanolyan joggal mindaz ellen, amit egy nép a nemzetiség nevében egy másik ellen elkövetett?

Valaki a francia forradalom korának történetét a népek mártírologiumának nevezte. Talán helytálló a kifejezés; de át kellene ugranunk e könyv legtöbb lapját, ha csak azokat a feljegyzéseket keresnénk, amelyek arról szólnak, mit szenvedtek el a népek a kiváltságos osztályoktól. A zsidó nép egyiptomi szenvedéseitől az indiánig, akit a szívtelen fehér még azon a szűk területen sem hagy békében, amely számára apái országából megmaradt, hanem kutyákkal hajt tova, hogy ültetvényeinek több helyet találjon, ahol a szerencsétlen afrikait korbáccsal űzheti, hogy dolgozzon: a távoli ókortól a legújabb időkig nincs pillanat a történelemben, hogy ne tűnne szemünkbe a legembertelenebb zsarnokság, amelyet egy nép egy másik fölött gyakorol. Aki elolvassa a peloponnészoszi háború történetét, az látni fogja, hogy mit műveltek rokon népek egymással; aki Írországra megy, az meggyőződhet arról, vajon a kereszténység, a magas műveltség, sőt maguk az alkotmányos szabadság elvei megvédhetnek-e egy népet attól, hogy a másik elnyomja. S ha az ok, ami miatt a szabadság és egyenlőség alapelveit oly következetességgel alkalmazták a kiváltságos osztályok ellen, abban keresendő, hogy előjogaik az elnyomás eszközeként szolgáltak volna, akkor ez az ok nem sokkal inkább szól minden nemzetiség figyelembe vétele ellen? Hiszen mindama üdvös következmények, amelyek okként felhozhatók a nemzetiségek védelme érdekében, ugyanannyira szólnak a nemesség fennmaradása mellett is. A nemesség megszüntetésével is sok dolognak leáldozott, ami nemes. Megannyi tulajdonság, megannyi emelkedett érzés, és a sok salak mellett sok arany szállt sírba az intézménnyel. Megvédhette-e azért ez a szempont az intézményt? Nem véletlen az egyezés a nemzetiség és az örökletes nemesség elveinek következményei között: maga a dolgok természete az oka az egyezésnek. Aki ismeri a történelmet, tudja, hogy az örökletes nemesség kialakulásának alapja elsősorban a külön nemzetiség elve. Felette valószínű, hogy ugyanez az eredete az ázsiai kasztrendszernek, s hogy a felsőbb kasztok tulajdonképpen nem mások, mint külön nemzetiségek, amelyek leigázták a többi. Szinte valamennyi európai országban nagy bizonyossággal mutatható ki az örökletes nemesség hasonló eredete. Mivel az ok ugyanaz, a következmények sem lehetnek különbözők, márpedig az államot uraló nemesség eredete arra a nemzetiségre megy vissza, amelyik azt meghódította.

Azonban egyesek mégsem akarják a szabadság és egyenlőség elvét a nemzetiség elvével szemben egész következetességgel alkalmazni. A tapasztalat mutatja, milyen veszélyes lehet a szabadságra nézve, ha azok, akik ellene munkálnak, a nemzetiségi érzésekre és előítéletekre támaszkodhatnak. Akkor is kímélni fogják az egyes népek kívánatait és meggyőződéseit, ha ellentétben állni látszanak

a felállított alapelvvel. Épp úgy, ahogy egy nép sem fogja a nemzetiségi jogosításra vonatkozó igényeit tovább terjeszteni, amennyiben ez az egyenlőség és szabadság elvével összeegyeztethető.

A szándékban egy pillanatig sem kételkedem, de vajon van-e hozzá erő is? Egy bizonyos embertől függ-e, hogy az alkalmazás során bizonyos határok közé szorítson egy elvet, amelyet mint abszolút értelemben véve igazat állítottak fel és fogadtak el általánosan? A tapasztalat az ellenkezőt mutatja.

Fordítsuk figyelmünket az újkor két legnagyobb eseménye felé. Az egyik a 16. századi reformáció, a másik a 18. századi francia forradalom.

Luther Márton a leghatalmasabb egyéniség volt, aki valaha mozgalom élén állt. Nincs férfi, aki, megáldva népe minden kiváló tulajdonságával, inkább alkalmas lett volna, hogy vezetőjének szegődjön. Mindama fogások helyett, amelyekkel mások befolyásuk megtartására törekednek, Luthernek csak saját természetét kellett követnie, hogy a nemzet egész bizalmát megszerezze. Az övéhez hasonló helyzetben senki nem tartott ki állhatatosabban önnön meggyőződése mellett, s nem követte rendületlenebbül a célját. Sem a nehézségek nem tartóztatták fel, sem a kedvező körülmények nem ragadták el. Ugyanolyan kérlelhetetlen volt, midőn tanai védelmében az angol király ellen, vagy midőn a felkelt német parasztság ellen lépett fel. És mégis hatalmában állt-e, hogy elveinek következményeit illetően ne menjen tovább, mint ahol a reformáció munkája kezdetén állt? Luther meg akarta tisztítani az egyházat bizonyos visszaélésektől, és a keresztény világ szakadását idézte elő; békét hirdetett, és olyan harcok elindítójává vált, amelyektől visszarettent volna, ha fellépésének e következményét előre látta volna. S miért? Mert az általa felállított elvek természetüknél fogva vezettek nemcsak bizonyos visszaélések felszámolásához, hanem az egyházszakadáshoz is, és mert nemcsak másoknak, hanem, akárhogy védekezett ellene, neki magának is addig kellett haladnia a választott úton, amíg annak természetes végcéljához el nem érkezett – vagy el nem érkezik. Hiszen Luther műve életével nem zárult le: a szabad vizsgálódás elve messze túlvezette a protestáns egyházat azon a határon, amelyet számára az alapítók kijelöltek. Nincs veszteglés a gondolatok világában. Az emberiségnek vagy meg kell változtatnia szellemi irányát, vagy a végső célig kell azt követnie. Az elvetett mag elszáradhat vagy csirájában elpusztulhat; de ha szárba szökken, akkor a benne rejlő természetnek megfelelően kell bizonyos alakúra, bizonyos nagyságúra fejlődnie, hogy azután egy bizonyos gyümölcsöt hozzon: ugyanez a helyzet az elvekkel. Kimondójuk ahhoz a magvetőhöz hasonlatos, aki a magot a földbe elveti. Kezében tartja a jövőt: de ha egyszer

elvetette, akkor nem akadályozhatja meg, hogy a mag önnön természet adta erejének megfelelően fejlődjék.

A francia forradalom ugyanezen igazság másik bizonyítéka. E nagy esemény valamennyi szemtanúja egyetért abban, hogy kezdetben esze ágában sem volt senkinek forradalmat csinálni. Mit akartak? Megszüntetni a létező visszaéléseket, a jogok és terhek egyenlőbb elosztását, nagyobb biztonságot kívántak jobban szervezett bíróságok, több szabadságot bizonyos politikai intézmények révén. Leszámítva egy-két álmodozót, akik ama republikánus ideál után sóvárogtak, amelyet Amerika Franciaország segítségével megvalósított, mindenki kívánatainak netovábbja az Angliában látott monarchikus alkotmány volt. És Franciaország mégis az újkor legvéresebb forradalmán ment keresztül, és egy királynak, akit a nép szeretett, vérpadra kellett lépnie, és földrészünk egyik legfejlettebb kultúrájú birodalmának sorsát évekig a néhány ezres párizsi csőcselék és vezetői tartották a kezükben, akik csak hitványságban múlták felül az előbbieket. S miért? A francia forradalom történetének ismerői tudják, hogy a nép nagy többsége nemcsak egyszerűen nem helyeselte a szabadság nevében megkezdett kicsapongásokat, hanem egyenesen iszonyattal fordult is el tőlük. Franciaország igazán kiváló férfiúi egyenként felszólaltak a forradalomnak adott irány ellen. Mirabeau és Barnave egész tehetségüket, a Constituante férfiúi tudományukat, Lafayette a szabadság védelmében szerzett érdemeit, végül a girondisták kétségbevonhatatlan republikánus érületüket vetették latba, hogy úrrá legyenek egy olyan mozgalmon, amely Franciaországot látszólag a biztos romlás felé vezette, s ez az irány mégis minden akadályt leküzdött. Az őrült Marat szavai, az erkölcstelen hordószónok Danton tanácsai több mint ellensúlyozták azoknak az embereknek a befolyását, akikre a haza nemrégén még büszkeséggel tekintett, és a nép meghajolt egy középszerű ügyvéd akarata előtt, aki nyugalmas időben aligha lett volna hivatott arra, hogy szülővárosában, Arrasban elismeréssel említsék. Mivel magyarázhatjuk e jelenséget? A Terrorral? De miként volt lehetséges, hogy a Terror létrejött, és az újkor egyik legbátrabb népének sorsát a rettegés határozta meg. Miként volt lehetséges, hogy többség a kisebbségnek, fegyveres hatalom a fegyvertelen csőcseléknek félelemből behódolt, és megannyi százaknak és ezreknek, akik olyan hidegvérrel mentek a hóhér keze általi halál elébe, amelyre a római imperátorok kora óta nem volt példa, nem volt mersze ahhoz, hogy mentse az életét, ellenszegülve a zsarnokságnak? Egyszerű a magyarázat. Robespierre-nek és a *Comité du salut public*-nek egyetlen jellemzője volt, a következetesség, ami azonban minden mást háttérbe szorított, hiszen ezáltal mindenre, amit

hatalmával szembe akartak helyezni, rányomta a törvénytelenység bélyegét. Ha egyszer elismerték a népakaratot abszolút hatalomnak, ha egyetértettek abban, hogy a Konvent a hordozója e szuverén jogoknak, akkor mindenkinek, aki nem akarta a saját elveit megtagadni, feltétlenül alá kellett vetnie magát a Konvent hatalmának. A Terror csakis azért volt lehetséges, mert azoknak, akik támadni akarták, nem volt meg hozzá a jogi alapjuk, hiszen az általuk elfogadott elvek önnön ellenállásukat ítélték el.

A francia forradalom tehát, túllépve azok szándékán, akik elkezdték, megkísérelte elveit minden következményeivel együtt keresztülvinni. Gyakran félbeszakadt, újra elkezdődött a forradalom, s nem is fog addig befejeződni, amíg feladatát be nem teljesíti, vagy elveit fel nem adja. Hihetjük-e azt, hogy az a hatalom, amelyik sem a vallás, sem a társadalmi viszonyok előtt nem rettent vissza, engedményeket tesz a nemzetiség elvének? Szilárd meggyőződésem, hogy ez nem fog bekövetkezni. Ahogy az általános egyenlőségnek és szabadságnak, illetve a különös nemzetiségi feljogosításoknak a fogalma mint olyan ellentétben állnak egymással, hiszen míg az egyik ugyanazon állam minden lakosának egyenlő jogokat s a többségnek abszolút hatalmat követel, addig a másoknak az értelmében minden törzsi vagy nyelvi különbség különös feljogosítás forrásának tekintendő, úgy ennek az ellentétnek az életben is meg kell nyilvánulnia. Vagy elismerjük a többségek abszolút szuverenitását, s akkor minden többség – éppen akkor, midőn nemzetiségi törekvések léteznek – hatalmát a kisebbségben levő nemzetiségek elnyomására fogja használni egészen addig, míg az állam fogalma a népcsoport fogalmával azonossá nem válik. Vagy pedig nem ismerjük el a többség abszolút szuverenitását, és bizonyos elidegeníthetetlen jogokat állapítunk meg minden egyes nemzetiség számára, amelyek a szuverenitás körén kívül vannak. Ezzel egyidejűleg feladjuk az egyenlőség és szabadság fogalmait is (a jelenleg használatos értelemben véve). Ha az egyes ember olyan jogokkal rendelkezik, amelyek csupán származása alapján illetik meg, és a népszuverenitás eszméje elveszti hatalmát bizonyos feljogosításokkal szemben, akkor nincs magyarázat arra, miért csupán bizonyos nemzetiségeknek jár az efféle különállás, és miért nem korlátozzuk a szuverenitást más társulásokkal, illetve egyes emberekkel szemben is. Amennyiben a francia forradalom által felállított és általunk elfogadott eszmék értelmében minden különállás államellenes, és magában hordozza a szabadság és egyenlőség megsemmisítésének csíráját, akkor a veszély annál nagyobb, minél népesebb a közösség, amelynek számára ezt a különállást biztosítjuk. A francia forradalom kezdetén nem került előtérbe a nemzetiség eszméje és az egyenlőség és

szabadság elvei közötti ellentét. Ennek oka részben az, hogy ekkor még nem lépett fel reakció a 18. század emberességi elveivel szemben, s a nemzetiségi és nyelvi különállás eszméi még mindenütt a háttérben álltak; részben pedig az, hogy a sajátos franciaországi helyzetben annak ellenére, hogy a nép között igen jelentős nyelvi különbségek uralkodtak, a francia nyelv felsőbbbsége bevégzett ténynek volt tekinthető, amit még azok sem vontak kétségbe, akik Franciaország történelmileg kialakult megosztásához ragaszkodni kívántak. *Anacharsis Klotz* báró fellépése egyébként azt bizonyítja, hogy voltak, akik már ekkoriban sejtették a nemzetiség eszméjének az uralkodó fogalmakhoz való valódi viszonyát. Klotz, aki elég ostoba volt mindent kimondani, ami számára bizonyos premisszákat szükségszerű következményének tűnt, és akit azon esztelenségért, miszerint mint *orateur du genre humain* lépett fel, *Robespierre* soha nem érdemesített volna a nyaktilóra, ha ez a pusztán logikai következetessége által kitűnő diktátor rá nem jött volna arra, hogy Klotz elméletei éppen amiatt jelentenek nagy veszélyt Franciaország integritására, mivel az általánosan elismert alapelvek miatt semmi nem hozható fel a porosz báró nézeteinek helyes következetessége ellen. A gyakorlatban e nézetek ellentétére később a francia forradalomban is találunk bizonyítékot. Jóllehet soha nem nyomta el a nemzetiség eszméje az egyenlőség és szabadság fogalmait, mindazonáltal később megmutatkozott az ellentét. Napóleon uralmát a nemzeti nagyság gondolata népszerűvé tette azzal együtt is, hogy kormányzása megsértette e szabadság és egyenlőség minden elvét. Arisztokrácia soha nem áldozta fel szabadságát és minden javait a rendi dicsőség megtartásának érdekében inkább, mint ahogy ezt a francia nép tette évtizedeken keresztül ugyanezen cél érdekében. Bármely országban, bármikor tekintsük az események menetét, mindenütt igazolva látjuk a tapasztalatot, hogy a nemzetiség eszméje úgy szorul háttérbe, ahogy a szabadság és egyenlőség eszméje megvalósul, miközben a nemzetiségi különállás sehol nem marad fenn inkább, mint abszolút államokban, még akkor is, ha az abszolút hatalmat annak elnyomására fordítják.

Miután Rómában a Gracchusok mozgalma után győzött a nép, s az örök város megnyitotta kapuit az idegenek előtt, a nemzetségek tagjaira korlátozott polgárjogot előbb valamennyi itáliai városra, később temérdek barbárra kiterjesztették.

Angliában a szabad alkotmány a szászok és normannok között létező ellentét olyannyira elsimította, hogy még olyan kiváló történészek, mint például Hume sem foglalkoznak a befolyással, amelyet ez az ellentét Anglia régebbi történetére gyakorolt.

Franciaországban a forradalom óta jobban terjed a francia nyelv, mint az abszolút királyság századai alatt.

Az észak-amerikai köztársaságban és Svájcban a nyelvi különbség minden jelentőségét elvesztette. Nem így a hozzájuk egész közel fekvő két államban: Kanadában az Alsó- és Felső-Kanada közti nyelvi különbség – L. Durham véleménye szerint – a legutóbbi forradalom kizárólagos okának tekinthető, míg a súrlódások Tirol német- és olaszajkú lakosai között túlságosan is ismertek.

Még ezekben az államokban is abban a mértékben erősödik vagy szorul hátrébe a nemzetiségi érzés, ahogy bizonyos részeikkel vagy a népesség bizonyos osztályaival többé vagy kevésbé a politikai egyenlőség és szabadság rendszere szerint bánnak. A skót nép évszázados ellenállása Angliával szemben a nép minden markáns jellegzetessége dacára jóformán eltűnt, míg Írországban tovább él mindannak az emlékezete, amit az idegen betolakodóktól elszenvedtek, és az ír népet szabatos angol nyelven írott versek és beszédek buzdítják nemzetisége fenntartására. A magyar nemesség, amely a korábbi viszonyok közepette politikai szabadságot élvezett, a nemzetiségi különbségek érzését annak ellenére elvesztette, hogy több nemzetiség keverékéből állt, és nyelvi-
leg is megosztott maradt, míg ez az érzés a népben, mely nem rendelkezett szabadsággal és egyenlőséggel, sokkal inkább továbbélt.

A véletlennek tulajdoníthatók-e ezek a példák (amelyeket csak azért nem sorolok tovább, mert egy ennyire általános jelenség esetében tulajdonképpen nincs is szükség példákra)? Vagy nem inkább a legtisztább bizonyítékaiként állnak előttünk annak, hogy egyfelől a szabadság és egyenlőség, másfelől a saját nemzetiség fogalmai között nemcsak eszmeileg, hanem az életben is feloldhatatlan ellentét áll fenn, amely előbb-utóbb vagy a nemzetiség, vagy a politikai szabadság és egyenlőség elvét le fogja győzni?

Érzéseink szerint tarthatjuk kíváncsnak az egyiket vagy a másikat, avagy meggyőződésünknek megfelelően tarthatjuk ezt vagy azt valószínűnek, az elletétet mindenkinek el kell ismernie, aki nem akarja áltatni magát.

Forduljunk most az előző fejezetben föltett második kérdés felé.

III. Fejezet

Minden nemzetiségi törekvés célja csak minden létező állam felbomlása árán érhető el

A legnagyobb nehézségek egyike, amelyekkel akkor kell megküzdenünk, amint államtudományi kérdésekkel a gyakorlati élet mezejére lépünk, az eltérő értelem, amelyet egy és ugyanazon szavaknak tulajdonítunk.

Ez a helyzet a „nemzetiségi feljogosítás” kifejezéssel. A nemzetiségek különbözősége tény. Ahogy a természet az egyes embereket eltérő erővel és képességgel áldotta meg, és ahogy e képességek a körülményeknek megfelelően különféleképpen fejlődnek, úgy ez a népekre is vonatkozik. Ez a különbözőség az, amit a „nemzetiség” szóval jelölünk.

Minden egyes embernek egyenlő joga van képességeinek és erejének szabad kifejlesztéséhez addig, amíg ez a másik ember szabad fejlődésével összeegyeztethető. Ugyanehhez megvan a joga minden nemzetiségnek is: ez nemzetiségi feljogosítása. Ezt a jogot önálló individualitástól, legyen akár fizikai, akár erkölcsi személy, nem vitathatjuk el. Amennyiben egy nép mint véges egész (önálló individualitás) lép elénk, úgy jogosultsági köre kétségbevonhatatlan.

Az események menete azonban azzal járt, hogy Európában nemigen találunk népet, amely magát önálló individualitásként megőrizte volna. Államok léptek a népek helyébe, s most ezek rendelkeznek az individuum minden feltételével.

Az egyes népek különfélesége – már amennyire ez a hozzá tartozó személyekben megnyilvánul – nem tűnt el azáltal, hogy több nép egy államban egyesül, vagy egy nép több államban oszlik szét. Az egyes embernek is kevésbé áll jogában erejét és képességeit (beleértve azokat is, amelyek a nép általános karakteréhez tartoznak) korlátlanul fejleszteni. Ha pedig ezt értjük a „nemzetiségi feljogosítás” kifejezés alatt, ha a nemzetiségi feljogosítás nevében csupán az egyes ember szabadságát akarjuk minden kényszer ellen megvédelmezni, akkor senki nem állíthatja, hogy ennek az elvnek a megvalósítása bármelyik állam létét is veszélyeztetné. Egyébként, ha nem akarunk csalódni, be kell vallanunk, hogy valami egészen mást értenek nemzetiségi feljogosításon.

Az individuum, amelynek bizonyos jogokat kívánunk biztosítani, nem az egyes állampolgár, hanem az egyes nemzetiség. Az egyén jogait eredendően a nemzet jogaiból kell levezetni. És mivel jogot csak egyes személyiség (akár fizikai, akár erkölcsi) követelhet, és mivel különös feljogosítás csak különös individualitást illelhet meg, ezért a nemzetiségi feljogosítás fogalmának életbe léptetéséhez szükséges, hogy az, aminek mint nemzetiségnek bizonyos feljogosítást kívánunk adni, mindenek előtt mint különös individualitás jelenjék meg. Ennek minde-
nütt, ahol az állam fogalma a nemzetiséggel nem azonos, szükségképpen az előbbinek felbomlásához kell vezetnie.

Ez utóbbi mondat bizonyításához talán elegendő lesz, ha az olvasó figyelmét felhívom a jelenleg létező államok etnográfiai viszonyaira. Rövid idő alatt belátható, hogy egyetlen állam sem tarthatná meg határait, ha azokat a nyelvterületek szerint húznák meg.

A németiség egységének eszméje nemcsak Dánia, hanem Ausztria, Franciaország és Oroszország feldarabolásával is együtt jár. Az összes olasz egyesülése felbomlasztaná az osztrák birodalmat. Az elv ugyancsak megfosztaná területe egy részétől Angliát, sőt Franciaországot is, hiszen Franciaország ugyanúgy igényt tarthatna Belgium egy részére és Szavojára, s ezért területének egy részét át kellene engednie Spanyolországnak. A török birodalmat már nem is említem, és Svájcot sem, melyek abban a pillanatban megszűnnének létezni, amint az elv ténylegesen megvalósulna.

Magától értetődik, hogy egy ilyen formátumú és kiterjedésű politikai forradalom együtt járna a legnagyobb társadalmi felfordulással, és hogy az állami viszonyok csak az egyes ember viszonyaival együtt rombolhatók le. Még inkább magától értetődik akkor, ha meggondoljuk, hogy a nemzetiségek többszörös keveredése miatt, ami Európában tapasztalható, s a temérdek enklávé miatt a nagyobb államoknak hosszú időre leáldozik, és hogy amennyiben az egyenlő feljogosítás elvének következetes bevezetése az egyes népeknél megsemmisíti a történeti jog elvét, akkor nem marad érv amellet, miért nem járunk el ugyanígy az egyes emberek viszonyait illetően. Teljesen igazuk van azoknak, akik mint következetlenséget vetik a kommunisták szemére, hogy minden magántulajdont támadnak anélkül, hogy a népek jogát földjükhöz kétségbe vonnák. Ez a szemrehányás mindazokra vonatkozik, akik a nemzetek jogait érvénytelennek mondják, és a népeket illetően a legvadabb kommunizmust hirdetik anélkül, hogy az egyes ember tulajdonhoz való jogát támadni akarnák.

A nemzetiségi törekvések oly nagy hatást gyakorolnak századunk menetére, s annyira megszoktuk, hogy minden érveléssel egyszerűen a szenvedélyes

tagadást helyezzük szembe, hogy szükségesnek tartom még valamit hozzátenni a mondottakhoz.

A nemzetiségi törekvést barbár erőnek, középkori örökségnek szokták nevezni. E nézet alapjaiban téves. Sem a római birodalomban, amelynek romjain civilizációnk részben kialakult, sem a római birodalmat romba döntő népeknél nem találjuk meg azon fogalmakat, amelyek alapul szolgálnak a jelen nemzetiségi törekvéseihez. Ott a római polgárság fogalma a származási különbséget háttérbe szorította, emitt pedig nem találunk olyan népet, amelynél a származás vagy nyelv azonossága vagy különbözősége az elkülönülés alapjául vétetett volna. A nagy hadjáratoknak, amelyeknek a római birodalom provinciái egymás után áldozatul estek, egyikét sem vezették egy bizonyos törzs harcosai. Gótok, avarok, szlávok egyesültek közös cél érdekében. Az egyes nyelvcsaládok ágai: frankok, gótok, alemannok még rövid időre sem egyesültek. Az egyes törzsek is több részre osztódtak. Keleti és nyugati gótok, szalierok és ripuerok ellenséggént álltak szemben egymással. Sőt még e nagyobb részek is további kisebbekre szakadoztak, hogy másokkal, származásra és nyelvre nézve egészen különböző csoportokkal egy nagyobb testté egyesüljenek, ahogy arra egy vezető rátermettsége, a hadiszerencse vagy a közös érdek alkalmat szolgáltatott. Mindig valamely kiemelkedő személyiség állott az ilyen egyesülések középpontjában, és sohasem a nemzetiség fogalma. A középkor első századainak története a szakadatlan háború története, amely az ókori világ államszerkezetének lerombolását és az újnak megalapozását eredményezte. Ismerjük a vezetők nevét és egyes tetteiket, de a legénységet nem, amelyet csatába vezettek. Csak az biztos, hogy igen ritkán alkotta a sereget valamennyi harcosa egy népnek, és sohasem egyetlen népnek.

Ugyanez vonatkozik az egész középkorra. A nemzetiség fogalma kisebb körökben – egyes városokban vagy vidékeken – arra volt jó, hogy bizonyos kiváltságok alapjául szolgáljon. Oly időben, amikor mindenki kiváltságok után törekedett, és minden kiváltság a származás fogalmán – az örökölhetőségen – alapult, nem történhetett másképp, mint hogy a nemzetiség fogalmát, amelyet csak a család tágabb fogalmának tekintettek, szintén kiváltságos helyzet alapjává tették. Viszont az állam összefüggésében soha nem használták a nemzetiség fogalmát abban az értelemben, mint most mi. A nemzet fogalmát mindig az államéval és nem a nyelvi egységével azonosították. A középkor valamennyi nagyobb állama egész a legújabb korig különböző nemzetiségű népekből állott. A hódítás kezdeti zűrzavara után a tény, hogy valaki egy bizonyos nemzetiséghez tartozik, önmagában nem biztosított magasabb polgári állást. Miközben

a hódítás után viszonylag rövid időn belül sokan függő kötöttségbe kerültek, akik származásra és nyelvre nézve a hódító néphez tartoztak, azalatt mások az alávetett népből szabadsághoz vagy akár hatalomhoz jutottak anélkül, hogy valakinek is eszébe jutott volna, hogy az efféle előnyök juttatásának királyi jogát a nemzetiségi határokhoz kösse.

Ugyanez a jelenség tapasztalható az egyház esetében. Szűk körben itt sem maradt hatástalan a nemzetiség fogalma. Egy város keresztény közössége nemzetiségi különbség szerint több önálló plébániára oszlott, már csak az istentiszteletek igényei miatt is. E kisebb gyülekezetek, mint minden, ami szétvált és egymáshoz közel áll, gyakran ellenségeskedtek egymással. Ugyanezt tapasztaljuk egyes rendek esetében is (jóllehet itt is – mint például a templomosoknál – a nemzetiség fogalma a külön állam és nem a saját nyelv fogalmával azonos). De az egyházban mint nagy intézményben nem látjuk a nemzetiség ilyen befolyását. Már az egyetemes katolikus egyház fogalma is kizárja ennek még a lehetőségét is. Ezzel szemben a protestantizmus, mely a szabad vizsgálódáson alapul, nem engedi meg az olyan társulást, amely nem azonos gondolkodásúak között jött létre. Ennélfogva mindkét egyház, a katolikus is, és a protestáns is, mindig az állami megosztást, s főként a területi viszonyokat vette alapul, ha osztani kellett, nem pedig a nemzetiség elvét.

Jóval könnyebb egy alkotmányos állam jogszolgáltatását a *judicium parium*-ban és a középkori ülnökbíróságokban, sőt akár az angol alkotmányt a régi germánoknál viszontlátni – ahogy azt egy nagy gondolkodó meg is látta –, mint bármit, ami a jelen nemzetiségi mozgalmaival összevethető volna. Sem a lehanyatló római birodalomban, sem az azt meghódító barbároknál, sem a keresztény egyházakban, sem a középkori államokban nem találhatók meg a nemzetiségről alkotott fogalmaink. *E fogalmak újak, minden más fogalomnál újabbak.*

Ebből következik:

1. *Hogy e fogalmak, mindenekelőtt, nehezen valósíthatók meg.* Új fogalmaknak, amelyek a múlt és a jelen minden viszonyaival ellentétben állnak, hosszú időre van szükségük, míg egy nép közös javává válnak, és szilárd organizmus alapjául szolgálhatnak. Ezt látjuk itt is. Bármennyire fáradjanak is azok, akik a nemzetiségi mozgalmak élén állnak, bármily hangosan adják is elő követeléseiket a nép nevében, azért a fogalom csak ismeretlen marad a népnek. A nép mozgósítható, mint mindig, ha dicsőséget vagy hasznot ígérnek neki, de anélkül, hogy a fogalmat tényleg megértette volna, és kívánataiban lépést tartana vezetőivel. A nemzetiségi rokon- és ellenszenv, akár extenzíve, akár intenzíve,

a népnél egészen másmilyen, mint vezetőinél. Ha intenzív, akkor – hála az égnek – majdnem mindig sokkal gyengébb: erre maga Magyarország hozható fel példának. Extenzíve a határok, amelyeket a nép szeretete és gyűlölete számára meghúzni kívánnak, néha túl szűkek, ám inkább majdnem mindig túl tágak a népnek. Azt is mondhatjuk, hogy a nép azokra, akikkel évszázadok óta együtt élt, pusztán nyelvi különbségek miatt éppúgy nem fog idegenként tekinteni, mint ahogy nem fogja egyidejűleg testvéreinek elfogadni azokat, akikkel egy nyelvet beszél, és századok óta ellenségeskedett. Ha tehát a neki tulajdonított értelemben óhajtanák megvalósítani a nemzetiség fogalmát, akkor az mindenképpen csak nehezen és hosszú erőfeszítések után történhetne meg. De ha megtörténik, akkor az elmondottakból következik:

2. *Hogy e fogalom nem valósítható meg anélkül, hogy minden olyan állam-berendezkedést fel ne bomlasztana, amely e fogalomra való tekintet nélkül jött létre, és amelyekkel gyakran ellentétben áll.*

Egy államforma csak addig maradhat fenn, amíg megfelel az állam viszonyainak és az abban uralkodó jogfogalmaknak. Minden változás az első tekintetben, például a terület jelentős növekedése vagy csökkenése, szükségszerűen az alkotmány megváltoztatásához vezet; ugyanígy kétségszű, hogy a befolyás, amelyet a megváltozott jogviszonyok gyakorolnak az állam alkotmányára minden olyan esetben, amelyben a jogfogalmak változása történetileg igazolható. Ha új elvet kell bevezetni az államban, ha a történeti jog és az egyéni szabadság fogalma helyébe az egyes nemzetiségek jogai lépnek a jogfogalom alapjaként, akkor ez nem mehet végbe anélkül, hogy egyidejűleg meg ne változna az államok egymáshoz és az egyes polgároknak az államhoz való viszonya. Aki kételkedik ebben, azt a legutóbbi idők tapasztalataira emlékeztetem. Bármilyen különböző volt is az irány, amelynek mentén az emberek a nemzetiség elvét követték, az irány mindenütt a létező államok felbomlása felé mutatott. Németországban és Itáliában, ahol emez elv nevében önálló államok egyetlen nagy egésszé való egyesítését, és Ausztriában, ahol a nemzetiségek különállását kívánták, a mozgalom eredménye, ha célját eléri, ugyanaz lett volna: a létező állam felbomlása. Az uralkodó korfogalom és a létező államforma nem lehetnek sokáig egymással ellentétesek. Ha a fogalom fenn akar maradni, akkor új, számára megfelelő formát kell megteremtenie.

Mindeddig általánosságban szenteltünk figyelmet a nemzetiségi mozgalmaknak.

Láttuk, hogy e mozgalmak alapja az egyes nemzetiség kiválóbb adottságairól való meggyőződés, célja az uralkodás. Meggyőződünk arról, hogy a jelenkor

nemzetiségi mozgalmak ellentétben állnak az egyenlőség és a szabadság elveivel, és hogy céljukat nem érhetik el anélkül, hogy ez ne vezetne valamennyi létező állam felbomlásához. Most különösképpen az osztrák birodalomban kívánjuk megvizsgálni a nemzetiségi elv hatását.

IV. Fejezet

A nemzetiség elve az osztrák birodalomban

Sehol nem kapaszkodtak bele nagyobb lelkesedéssel a nemzetiség elvébe, sehol nem kerítette ez az elv jobban hatalmába az egész népet, mint az osztrák birodalomban. Még a kormány is elismerte helyességét, és politikája egyik fő feladatának nyilatkoztatta ki a nemzetiségi egyenjogúsítás elvének keresztülvitelét. Először tehát az a kérdés merül fel, hogy az, amit a „nemzetiség” fogalomnak tulajdonított értelemről és a nemzetiségi mozgalmak általában vett irányáról mondtam, vajon Ausztriára is alkalmazhatók-e?

Nézetem szerint csak igennel lehet e kérdésre felelni.

Mindenütt, ahol a nemzetiség elve megtalálható, a fogalom értelmét illetően a legnagyobb zavar uralkodik, és mindenütt egymásnak ellentmondó igényeket támasztanak a nevében. Ahol hibádzik a történeti jog, ott a jelenlegi viszonyokra és a lakosságszámra hivatkoznak. Ahol e szám nem elegendő, ott a nemzetiségi szupremáciát megint csak a történelemmel vagy egyenesen az ország nevével kell bizonyítani. Ugyanez a helyzet Ausztriában. Csehországban és Galíciában, Horvátországban és Erdélyben már a követeléseket illetően is ugyanezen ellentét tapasztalható. Bármennyit beszélnek is egyesek valamennyi lakos egyenlőségéről, s mondhatják a számarányt a feljogosítás egyetlen mértékének, azért a történeti jogot sem felejtik el. Nemcsak a szászok élnek ezzel Erdélyben, ahol egy német tartomány létének jogszerűsége csak ekképpen bizonyítható a lakosság román többsége ellenében, hanem még a szerbek is, amennyiben kétségbe vétének jogigényük a Vajdaságra, ahol a lakosságnak csupán ötödét teszik ki, jöllehet e történeti jog mellett pusztán egy egyszerű, teljesen soha el nem ismert kiváltságot tudnak felhozni.

Ausztriában sem az egyes individuum jogára hivatkoznak, hanem a különálló egészként felfogott nemzetiségére.

Végezetül Ausztriában is csak az uralkodás van a dolgok mélyén, amely után az egyenjogúsítás színe alatt törekednek. Uralkodás, ha nem is az egész birodalomban, de legalább akkora körben, amekkorát egy nemzetiség meg tud magának szerezni.

S mivel az osztrák birodalom nemzetiségi mozgalmak leginkább abban különböznek a hasonló mozgalmaktól, hogy minálunk a kormány is a nemzetiség elvét tekinti mindenekfelett, azért nem gondolnám, hogy az elvnek ne ugyanazon következményei volnának az osztrák birodalomban, mint másutt.¹ A kérdés túlságosan fontos ahhoz, hogy ne szenteljünk neki különös figyelmet.

Ahogy korábban általánosságban foglalkoztam a nemzetiség elvével és következményeivel, úgy most az osztrák birodalom jelenlegi helyzetének szempontjából fogom vizsgálni:

Vajon azok a követelések, amelyek a nemzetiségelv nevében támadtak, itt is összeférhetetlenek-e a politikai szabadság és egyenlőség elveivel?

Vajon e követelések itt sem valósíthatók-e meg anélkül, hogy a jelenlegi állam felbomlását maguk után ne vonnák?

Szigorúan véve e két kérdés azonos. A fennálló Ausztria alkotmányos állam: annak bizonyítása, hogy a nemzetiségelv összeférhetetlen a politikai szabadság és egyenlőség elvével, magában foglalja annak a bizonyítását, hogy az elv összeférhetetlen Ausztria létevel. Az érthetőség végett mégis célszerűbbnek tűnik számomra, ha külön-külön vizsgálom meg e kérdések mindegyikét.

V. Fejezet

Az egyenjogúsítás elve összeférhetetlen az alkotmányos osztrák állam létével

Bármilyen legyen a véleménye a március 4-i alkotmány egyes fogyatékoságairól, azt az egyet mindenkinek meg kell vallania, hogy ez az alkotmány az alkotmányos monarchia minden fő alapelvét elismeri.

A március 4-i alkotmány nem biztosíthatja a politikai szabadság és egyenlőség lehető legmagasabb mértékét. Ha azonban ezzel az alkotmánnyal megvalósíthatók azok a követelések, melyek a nemzetiség nevében Ausztriában támadtak, akkor készséggel elismerem, hogy a tételmondat, miszerint „a nemzetiségekv ellentétben áll az egyenlőség és szabadság elvével” – az osztrák birodalomra nem alkalmazható.

E ponton kettős kérdés merül fel:

Milyen követelések támadtak az osztrák birodalomban a nemzetiség nevében? illetve

Hogyan elégíthetők ki e követelések a március 4-i alkotmány alapján?

„Teljes egyenjogúsítás”: ezzel a kifejezéssel szokták valamennyi nemzetiségi törekvést kifejezni. Mi lenne hát ez az egyenjogúsítás? Demokratikus vagy alkotmányos államokban, ahol a többség uralkodik, csak annyiban valósítható meg valamennyi nemzetiség egyenjogúsítása, amennyiben teljességgel elvonatkoztatnak a nemzetiség elvétől, és a dolgok szabad folyására bízzák, hogy milyen állást foglaljanak el az állam különböző nyelvei egymáshoz képest. Erre Svájc és Amerika lehet a példa. Ahogy a demokráciában a vallások tényleges egyenlősége csak akkor lehetséges, ha az állam magukra a polgárookra bízza a vallási ügyeket, hiszen egyébként a többség vallása mindig olyan kedvezményeket élvezne, melyekből a többi ki volna zárva, úgy hasonlóképpen érhető el a nemzetiségek tekintetében ugyanez az eredmény.

Mivel a kormány sürgősségeltelennek tartotta bármiféle hivatalos nyilatkozatot adni arról, hogyan értelmezi a nemzetiségek egyenjogúsítását, ezért nehéz erről határozott véleményt alkotni. Egyébként mindannak alapján, amit a kormány eddig tett, nem valószínű, hogy az elvet az itt bevezetett értelemben fogja föl. Sőt, egészen bizonyos: lépéseinek célja az volt, hogy a birodalom népeiben

egy egészen más véleményt alakítson ki. E nézet szerint az egyenjogúsítás tartalma nemcsak a negatív jog, amelynek értelmében minden nemzetiségnek megadatik a lehetőség, hogy saját körében minden kényszertől mentesen fennmaradhasson és fejlődhessen, hanem sokkal inkább *a nyelvek egyenlő állása az államéletben, illetve az állam kötelezettsége arra, hogy az közhivatalokat a különböző nemzetiségek számszerű arányában ezeknek képviselőivel töltsse be. Mindezt pozitív törvények biztosítanak.*

Ez nem egyenlő szabadságnak, hanem egyenlő uralkodásnak a követelése. Az elv ugyanolyan értelmű gyakorlati alkalmazása ez, mint amilyen értelmet akkor tulajdonítottak neki, amikor az Magyarországon a magyarok túlkapásai elleni egyesülés alappontjául szolgált. Ott elviselhetetlen zsarnokságnak nyilatkoztatták ki, hogy egyetlen nyelvet nyilvánítsanak a törvényhozás és közigazgatás hivatalos nyelvének, itt pedig ugyanezzel a követeléssel lépnek fel Ausztriával szemben. Ha a kormány nem is gondolt arra, hogy ezeknek engedjen, és az egyenjogúsítás elvét másképpen értelmezi, akkor is el kell ismernünk, hogy természetes, ha félreértették a kormányt, midőn az elvet felállította.

Mit lehet tehát azoknak, akik ebben az értelemben fogták fel az egyenjogúsítást, és a kormányt félreértették, arra az egyszerű kérdésre felelni: tulajdonképpen mit is jelent ez az elv?

A polgárjogok egyenlőségét-e, amelyet minden nemzetiség tagjainak biztosítani kívánnak? De ez volt a helyzet korábban is: nemcsak az 1848-as év vívmányai után, hanem korábban sem fosztottak meg senkit valamely polgárjogától nemzetisége miatt. A létező egyenlőtlenségek társadalmi állás következményei voltak. A nemes és a polgár olyan előjogokat élvezett, amelyekből a birodalom többi lakosa ki volt zárva. De azért élvezte, mert nemes vagy polgár volt, és nem pedig valamely nemzet tagjaként. Ha nemzetiségi elnyomásról van szó, akkor kétségtől a zsidóság az, amelynek a legtöbb felhánytorgatnivalója van a birodalom törvényeivel szemben. Mégis még a zsidó is e rendek tagjainak sorába lépett, amint vallását megváltoztatta, és polgári vagy nemesi oklevelet kapott. A miatt a körülmény miatt vezetett a korábbi helyzet gyakorlatilag egyes nemzetiségek szupremáciájához, hogy a kiváltságos osztályok a birodalom több tartományában egy bizonyos nemzetiséghez tartoztak. De a demokratikus elv elismerése 1848-ban ezt a visszas helyzetet is megszüntette. Miért vállalták volna a harcot a birodalom népei valamiért, amivel már kiterjedt mértékben rendelkeztek?

Vagy talán azt kellene értenünk az egyenjogúsítás alatt, hogy a nemzetiségeknek a lakóhelyen, az iskolában és a magánéletben a legteljesebb szabadság

biztosíttatik? Ennek eléréséhez mindenféle harc szükségtelen lett volna. Miképpen tilthatták volna meg ezt a szabadságot egy demokratikus-alkotmányos állam polgárainak, és hogyan volt feltehető, hogy ez a célja annak a kormánynak, amelyik a centralizáció segítségével folyvást szűkebbre próbálja vonni a kört, amelyben az egyes nemzetiségek önállóan mozognak? A kormány nézetei szerint minden életnek az állam középpontjában kell tömörülnie: eszerint tehát az egyenjogúsítás elvének is itt kell érvényesülnie. Másutt keresni nem lehet. Ha van értelme az „egyenjogúsítás” szónak (ne csodálkozzunk azon, ha a nép ezt feltételezi arról, amit annyi hűhóval hirdettek meg), akkor ez csakis az lehet, hogy minden nemzetiségnek – azaz minden nyelvnek – egyenlő állást akarjanak biztosítani az államban, és állami alaptörvény védje meg a kisebbséget e tekintetben a többség túlkapásaival szemben.

Ausztriának nincs birodalmi gyűlése, és március 4-e óta tartományi gyűléseket sem tartottak. Ezeket tekinthetnénk ugyanis a birodalom egyes részeiben fennálló kívánatok hivatalos közvetítő szervének. Azonban, ha szinte valamennyi tartományi lap irányát tekintjük, vagy azoknak a petícióknak a tartalmát, amelyeket az egyes népek megbízottai vittek a trón elé, akkor nem lehet kétségünk afelől, hogy az „egyenjogúsítás” szó mindenképpen ebben az értelemben használatos, és hogy a közvéleménynek ez a már most ilyen tisztán megmutatkozó iránya abban a mértékben fog határozottabbá válni, ahogy fokozatosan megszűnik a birodalomban bevezetett rendkívüli állapot, és a jóllehet korlátozott, de mégis alkotmányos szabadság megjelenésével szaporodni fognak az eszközök, amelyekkel valamely politikai elv mellett agitálni lehet majd. E kérdés vitája a birodalmi gyűlésben, mint minden diszkusszió, nem arra fog szolgálni, hogy az egyesek véleménye az érvek hatására megváltozzon, hanem sokkal inkább arra, hogy minden párt megcsontosodjon előre kialakított véleményében.

Kérdés tehát: fennállhat-e egy alkotmányos állam, ahol a nemzetiségeket ebben az értelemben alkalmazzák? És mindenekelőtt fenn tud-e maradni Ausztria e sajátságos helyzetében?

A nyelvi különbség túl sok nehézséget eredményez az állam ügyeinek irányításában. E nehézségek annál nagyobbak, minél centralizáltabb az államigazgatás. De nem legyőzhetetlenek, már amennyiben mind az államhatalom, mind az egyes polgárok részéről határozott akarat nyilvánul meg e nehézségek legyőzésének érdekében.

Ha a nyelvet csupán a kölcsönös megértés eszközének tekintjük, akkor ebben a tekintetben könnyen egyetértésre lehet jutni. Minden államban van egy

nyelv, amelynek ismerete mindenkiről feltételezhető, aki a közügyekben részt vesz. Legrosszabb esetben kettő van, melyek közül legalább egynek ismerete minden művelt emberről feltehető. Mármint mivel a nagyobb államokban általános képviseleti rendszer, illetve a közügyek akár csak félig-meddig célszerű elrendezése mellett teljességgel elegendő, ha azok, akik az államot kormányozzák, azokkal értetik meg magukat, akik a kisebb köröket azok képviselőiként irányítják, így a nyelvek különféleségéből eredő nehézségek igenis legyőzhetők, sőt annál csekélyebbek lesznek, minél több nyelv van az adott országban, tekintve hogy sok nyelvében különböző kicsiny népcsoport könnyebben rááll egy közös közvetítőeszköz elfogadására, mint nagyobb néptömegek, s főleg akkor, ha nyelvük a művelődés magasabb fokán áll.

Egészen más a helyzet, ha a nyelvet nemcsak a megértés eszközeként tekintik, hanem jelzésnek. Akár a szupremácia jelzésének, amit egy néptörzs gyakorol az összes többi felett, akár az egyenjogúságának, amire valamennyi nép igényt tart.

Róma törvényei szerint a prokonzulnak még Görögországban is tolmácsot kellett alkalmaznia minden hivatalos tárgyalás során, pedig ott a hivatalnok, aki e tisztséget betöltötte, bizonyosan ismerte a nép nyelvét. Róma a nyelvet az uralom szimbólumának nyilvánította. Hihetjük-e, hogy a római birodalomban egyesült népek nem léptek volna fel a nyelvet illető követelésekkel is, ha hatalmukban állott volna egyenjogúsítási igényekkel fellépni, és hogy a nyelvek egyenjogúsításáért folytatott harc nem vezetett volna a kormányzás ellehetetlenülése miatt a római birodalom felbomlásához? Éspedig nem azért, mert a szóban forgó nehézségek a viszonyok természetében rejlenének, hanem sokkal inkább azért, mert ott akarják őket keresni.

Ugyanilyenek az osztrák birodalom viszonyai. Nincs példa rá a történelemben, hogy nemzetiségi igények hevesebben támadtak volna, mint most Ausztriában. Minden nép feljogosításának szimbólumát látja saját nyelvében, és a teljes egyenjogúságra formál igényt.

Államférfiak számára talán csak eszköz volt az egyenjogúsítás elve. Magyarország történeti jogait, melyek útjában látszottak állni egy erős, egységes osztrák birodalom létének, csak úgy lehetett semmivé tenni, ha azokkal az egyenjogúsítás elvét helyezték szembe. Az eszköz igazolta a várakozásokat – a nép nagy többségénél azonban más nézeteket találunk. Az államférfiak célja – Ausztria egysége – számukra eszköznek tűnik. A nép célja a nemzetiségek egyenjogúsítása. A nép vállalta a harcot a birodalom politikai egységéért, de csak azért – vagy a nagy többség csak azért –, mert meggyőződése volt, hogy

nemzetiségének egyenjogúsítását csak ezen az úton érheti el. A birodalom egységét, ahogy eddig is, úgy a fegyverek általi megvalósítása után is eszköznek tekintik, amelynek révén az egyenjogúsítás elve valósággá válhat. Amíg végre nem hajtják e feladatot, addig minden alkotmányos jog, mindenekelőtt a szabad sajtó és a törvényhozás a további harc fegyveréül fog szolgálni. Kérdezem: meg tud-e felelni feladatának, sőt csak fenn tud-e maradni egy alkotmányos állam, amelyben az a szerv, melynek az állam egységét kell biztosítania, az állampolgárok egyes csoportjai közötti folytonos harc eszközeként szolgál?

Képzeliük el az alkotmányos Ausztriát a március 4-i alkotmány értelmében: közös birodalmi gyűléssel és központi kormánnyal, amely a közélet valamennyi ágára kiterjed; a belügyminisztériummal mint legfőbb hatósággal az egész közigazgatást, a vallás- és közoktatási minisztériummal a birodalom valamennyi nemzetiségének szellemi fejlődését kell irányítani. Elvárható-e, vagy csak lehetséges-e, hogy – a közvéleménynek az utóbbi években tapasztalható irányát figyelembe véve – a kedélyeket mindenekelőtt ne a nemzetiségek egyenjogúsításának a kérdése tartsa izgalomban?

Az elv helyességét általánosan elismerték. A minisztérium feladta a történeti jog elvét, amelyen a birodalom nyugszik, mert ellentétben állt az egyenjogúsítás elvével. Hogyan elégedhetek volna meg a népek a gyakorlati alkalmazás követelése helyett az elvi elismeréssel? És hogyan lehet e követelésnek eleget tenni anélkül, hogy ez gyakorlatilag lehetetlenné ne tegye az ügyek irányítását? Ahol tíz nyelven viszik az ügyeket; ahol a törvényhozásban a miniszterhez olyan nyelven interpellálnak, amelyet nem ért, és az interpellációra csak tolmács segítségével tud válaszolni; ahol filológiai kutatások szükségeltetnek ahhoz, hogy az elnök valakit rendre tudjon utasítani; ahol azok, akik a legfőbb hatóságok ügyeit vezetik, alárendeltjeikkel nem tudják megértetni magukat, és fordítások egész során keresztül kormányoznak; végül, ahol csak a nyelvtelhetség megítélésére van szükség annak eldöntéséhez, hogy valaki mennyire alkalmas állami szolgálatra, és – ahogy Kínában az írásjelek nehézségei miatt az élet nagy része az írás tanulásával telik – azok, akik közszereplésre készülnek, megöszülnek, amíg minden nyelven megtanulnak beszélni, amelyre szükségük van ahhoz, hogy magasabb hivatalokban önállóan tevékenykedhessenek: ott az állam nem felelhet meg feladatának. Övják bár tengerek minden külső befolyástól, nem fog sokáig fennállni amaz alkotmányos állam, amelyben a nyelvi zűrzavart intézményessé teszik. Azoknak a szándéka, akik a március 4-i alkotmányt adták, és akik feladatul tűzték ki a centralizáció elvének megvalósítását minden közügyben, mert úgy hitték, csak ez szavatolja a birodalom egységét, lehetetlen

lett volna olyan viszonyokat teremteni, miáltal nagyobb akadályok álltak volna a közügyek egységes vezetésének útjába, mint a korábbi tartományi felosztás esetében, még akkor is, ha az egyes részeknek a lehető legnagyobb önállóságot kívánnák biztosítani. Maga a nép nem tűrné sokáig azt az állapotot, amelyben minden törvényhozás és rendes igazgatás lehetetlenné válik, és az egyes emberek naponta azt éreznék, hogy megsértik az érdekeiket.

Ha egységes Ausztriát akarunk, akkor fel kell adnunk egyet a kettő közül. Vagy a nemzetiségi egyenjogúsítás fogalmát a neki tulajdonított értelemben, vagy pedig az alkotmányos államét. Úgy hiszem, bebizonyítottam, hogy az alkotmányos szabadság és egyenlőség elve a nemzetiségével Ausztriában is csakúgy ellentétben áll, mint általában.

Melyik lesz az, amelyik e harcban minden valószínűség szerint elsőként elbukik?

VI. Fejezet

Az egyenjogúsítás elve abszolutizmushoz vezet

Államférfiak könnyen választhatnak egyfelől az alkotmányos szabadság között, mindazon előnyökkel együtt, amit egy nagy és hatalmas állam léte minden polgárának biztosít, másfelől azon előjog között, hogy bizonyos alkalmakkor egy bizonyos nyelvet használhatnak. Az alkotmányos szabadság elvének végső diadala felől sem lehet kétségünk, ha az európai emberiség fejlődésének szakadatlan folyamatára tekintünk az utóbbi évszázadokban. Más a helyzet, ha körülményeink valószínűsíthető legközelebbi fejleményeiről gondolkozunk – amely fejlemények pedig talán az osztrák birodalom egész jövőjét eldöntik.

Államférfiak hagyományosan két nagy tévedésbe szoktak esni a népet illetően. Azt hiszik, több belátása van az állam viszonyait illetően a dolgok igazi állásába, mint amennyivel valójában rendelkezik, illetve állhatatlanabbnak gondolják, mint amennyire lenni szokott.

Ha megszokott tevékenységének körében mozog, a népnél gyakran zavarba ejtően nagyfokú belátást és helyes ítélőképességet tapasztalunk. Sőt mindenre, ami e körhöz tartozik, a józan ész inkább hatással van amaz osztályok esetében, amelyeket népnek szoktunk nevezni, mint a műveltebb osztályok esetében.

Ha személyes előnyeiről van szó, az egyszerű földművest sokkal nehezebben ragadják magával indulatai, mint azokat, akik őt műveltségben felülmúlják. Mindenben, ami e körön kívül van, fordítva áll a viszony, s nem az értelem, hanem kizárólag az érzés az, ami a népnek irányt ad. Márpedig egy olyan államban, ahol az alkotmányos élet újdonság, mindent ide kell számolni, ami az állam kormányzásával kapcsolatos. Az államférfi az állam szervezetében hatalmának eszközét látja, az úgynevezett magasabb osztályok jólétük feltételét, míg a nép számára az állam és minden, ami arra vonatkozik, vagyis a szabadság és nemzeti jogok fogalma második vallás, ami előtt meghajol, és ami által felemeltetik, amiért lelkesedik, és amiért minden áldozatra kész. Nem mert megvilágosul előtte intézményeinek célszerűsége, hanem mert soha nem is kételkedett abban. Aki a történelmet ismeri, az osztja e nézetet. Ugyanabból a forrásból ered a fenséges és az iszonyú, a fényes dicsőség és a végtelen nyomor. Éppen azért menekült meg oly sok ország a legnagyobb veszély pillanataiban,

amikor az államférfiak nem bíztak a jövőben, mert a nép az államot illető dolgokban nem a szokásos okoskodás szabályaihoz szokta magát tartani, mert nem tudja a siker valószínűségét kiszámítani, ha nagyszerű ügyért lelkesül. És ugyanezért rohantak népek, legjobb polgáraik tanácsai ellenében az azonnali romlásba, pedig, ha okosan engednek, tovább tengethették volna létüket. *Phokion* politikája a legjobb, sőt az egyetlen lehet, amely e nevet megérdemli, de ez semmiképp nem az, amelyet egy nép követni fog.

Ugyanilyen tévedés a nép állhatatlanságára számítani. Államférfiak és a nép üresfejű kegyencei szoktak panaszkodni a nép állhatatlanságáról; akik vagy túléltek fénykorukat, vagy pedig akiket a nép szeszélye kiemelt, s később ugyanilyen kíméletlenséggel vissza is taszított a porba. Ez nem egyéb pusztá önámításnál. A nép szilárdabban tartja azt, amit egyszer megragadott, mint amennyire ez kívánatos volna azok számára, akik állhatatlanságáról panaszkodnak. Még az egyes személyeket illető gyors fordulatok is rendszerint azon makacs kitartás következményei, amellyel kívánságaihoz és fogalmaihoz ragaszkodik. Az egyes ember a körülményekhez alkalmazkodik, utat keres, amelyen célját a legbiztosabban elérheti, rákényszerül, hogy kibéküljön a lehetőségekkel, és nemritkán arra is, hogy megváltoztassa az elveit. A nép egy természeti erő szükségszerűségével járja az útját. Ha valamiről meggyőződött, többé nem akar engedni elveiből, és hitehagyásnak tűnik számára a vezetők szándékának legcsekélyebb módosítása, s a figyelmeztetés is, hogy célját csak lépésről lépésre érheti el. A nép azokat, akik egykor vezették, elhagyja. Nem azért, mert túlságosan állhatatlan, hanem azért, mert túlságosan következetes volt.

Erre is akad példa a történelemben. A legnagyobb népmozgalmak gyakran nem is jártak szemmel látható eredménnyel. Gyakran, midőn úgy tűnt, hogy a törekvések legnagyobb részét elérték, minden ismét elveszett csak azért, mert a nép hallani sem akart céljai módosításáról. A népnek ez a szívóssága és makacssága gyakran akadályozza az előrehaladást, s ugyanakkor lehetővé teszi a gyökeres átalakulást egyes történelmi pillanatokban. Szilárd meggyőződés szerint ezeket az általános tapasztalatokat Ausztria népei is igazolni fogják.

Ausztria népei a nemzetiség eszméjéért a legmagasztosabbat kísértették meg; nem fognak egykönnyen vesztig maradni törekvéseiket illetően. A kívánságainkkal ellentétes meggyőződések mindig csak lassan nyernek tért, és így nem valószínű, hogy egyhamar általánosan elismerjék, hogy a március 4-i alkotmány biztosította szabadság és a nemzetiség elve egymással ellentétesek. De ha így történné, akkor is bizonyosan megjósolható, hogy nem fogják feladni a nemzetiségelvet, mielőtt mindent meg nem kíséreltek, hogy a közte

és az alkotmányos szabadság közti ellentétet kiegyenlítsék. Ez sokakat szükségképpen arra a téves meggyőződésre fogja vezetni, hogy kizárólag Ausztria egysége miatt került ellentétbe a nemzetiségelv az alkotmányos szabadság elvével. A közelmúlt tapasztalatai világosabban megmutatták a nemzetiségelv bomlasztó erejét annál, mintsem hogy számítani lehessen a politikai okoskodások ellenálló képességére akkor, ha konfliktusba bonyolódnak a nemzetiiségelvvel. S éppen nem az osztrák birodalomban, ahol az emberek az ímént voltak részesei egy ezeréves birodalom felbomlásának.

Ha az egyes nemzetiségek ugyanabba a helyzetbe kerülnek az osztrák állammal szemben, mint amelyben Magyarországgal szemben voltak, akkor valószínűleg ugyanaz a törekvés ismétlődne, mint amelyiknek áldozatul esett Magyarország integritása. Még a német nép nézetei is megváltozhatnak, ha netán megtapasztalná, hogy általános összekötő kapocsnak a németen kívül másik nyelv is választható, hiszen a fő nyelvet a többség határozza meg, és ez Ausztriában nem a német. Pedig ez a nép az, amely műveltségben a birodalom összes népe előtt jár, és most lenézően mint előítéletekre tekint a nemzetiségi törekvésekre; s ugyancsak e nép az, amelyik a leginkább képviseli a birodalom egységét, és meggyőződése a közös törvényhozási és hivatali nyelv szükségessége.

Ha elejét akarják venni e lehetőségnek, akkor arról kell gondoskodni, hogy *olyan alkotmányt adjanak az osztrák birodalomnak, amellyel elkerülhető a konfliktus a nemzetiségek egyenjogúsításának, illetve az állam egységének az elve között*. Mindenki beláthatja, hogy ez, ha egyáltalán, akkor csak úgy lehetséges, ha éppen azokat az alkotmányos alapelveket adják fel, amelyek a március 4-i alkotmány alapját képezik.

Aki ismeri az osztrák birodalom közvéleményét, és figyelemmel kísérte az eseményeket 1848 márciusától napjainkig, annak meg kellett győződnie a következőkről:

A mozgalom mindenekelőtt nemzeti mozgalom volt;

Ameddig a nemzeti elv nem játszott szerepet, a nép nagy többségénél nem annyira politikai jogokról, mint inkább a törvény előtti teljes egyenlőségről és az előjogok felszámolásáról volt szó, főleg pedig azokról a pénzbeli előnyökről, melyekkel korábban egyes osztályok rendelkeztek;

Végezetül arról, hogy a birodalom egységének elvét csak a korona képviselte. Az egységes állam fogalma csak annyiban állt közel a népekhez, amennyiben az a monarchikus elv természetes következményének tűnt. A fogalom mint olyan sehol nem vert gyökeret a nép meggyőződésében, és ha a hosszú harc

után végül meg kellett hátrálnia az egység előtt minden szeparatista irányzatnak és elvnek, akkor ez pusztán a monarchikus elv hatalmának tulajdonítható. Nem az egység fogalma mentette meg a monarchiát, hanem a monarchiáé az egységet.

Talán cáfolhatók e kijelentések, s talán cáfolni is fogják őket. Köteteket lehet írni annak bizonyítása érdekében, hogy a nemzetiségi irány az osztrák birodalom mozgalmaiban mellékvonulat volt, s hogy az egész nép tulajdonképpen az alkotmányos szabadságért szállt harcba. Lehet mondani, hogy a monarchikus elv csak annak a lelkesedésnek köszönhette diadalát, amellyel szerbek, horvátok, románok és rutének fölkeltek az egységes Ausztria fogalmának érdekében. Azok a politikai írók, akik ezeket állítják, a lelkük mélyén egyáltalán nincsenek meggyőződve emez állítások igazságáról.

Olvassuk csak a délszláv sajtót, amelyik oly gyakran kijelenti, hogy az a nép, amelyik a birodalom harcaiban igen nagy részt vállalt, amennyiben sajnálatosan választásra kényszerülne alkotmányos szabadság és saját nemzetisége között, inkább mondana le teljességgel az előbbiről, mintsem hogy az utóbbinak tekintetében korlátok közé szoruljon. Próbáljunk meg számot vetni az okokkal, amelyek miatt attól a pillanattól fogva, hogy megvalósult a törvény előtti egyenlőség, és a földbirtokok anyagi előnyeit felszámolták, a nép minden politikai megmozdulása lehetetlennek bizonyult. Vizsgáljuk meg, miért nem váltottak ki nyugtalanságot a nép körében sem a birodalmi gyűlésnek a koronával való konfliktusai, sem a gyűlés felosztatása, sem az új, oktrojált alkotmány, amely megszüntette az általános választójogot, pedig ez az alkotmány már ugyancsak régen életbe lépett. Kérdezzük végezetül a hadsereget, amelynek elsősorban köszönhető a birodalom egységének megőrzése, hogy vajon nem más egyéb volt-e, mint a monarchikus elv fenntartása, amiért fegyvert ragadtak, és hogy vajon ugyanígy harcoltak volna-e érte, ha ez az elv a birodalom felosztását követelte volna! E kérdések megválaszolása után a fenti nézetek nem vonhatók kétségbe.

Az elmondottakból következik:

1. Hogy az osztrák birodalomnak adandó alkotmány esetében az, hogy az mennyire fogja kielégíteni a nép kívánságait, nem annyira a népnek általában biztosított politikai szabadság mértékétől függ, hanem sokkal inkább a nemzetiségi önállóság fokától, amelyet az egyes népeknek biztosít.

2. Hogy a politikai szabadság korlátozása *pillanattnyilag* csak akkor járna veszélyekkel, ha az egyúttal azokat az anyagi előnyöket is megnyirbálná, amelyeket a nép az 1848. év nagyszerű eseményei folytán kivívott.

3. Hogy azokat, akik a birodalom egységéért harcoltak, az az alkotmány elégítené ki a legnagyobb mértékben, amely a birodalmi elvhez a leginkább ragaszkodik.

Lehetetlen az osztrák birodalomban minden alkotmány, amelynek célja a nép nemzetiséget illető vívmányainak csorbítása s a korábbi jobbágy-földesúr viszony helyreállítása volna. Az egyes részek elszakadása, amely sértené a birodalmi elvet, ugyancsak lehetetlen. Egyebeket tekintve *az az alkotmány fog leginkább megfelelni a nagy többség igényeinek, amely a leginkább biztosítja az egyes nemzetiségek különös jogait és önállóságát, vagy legalább alkalmas arra, hogy az egyenjogúsítás elvét a legtökéletesebben lehessen minden egyes nemzetiségre alkalmazni.*

És mivel éppen a birodalom alkotmányos kormányformája az, ami nemcsak teljességgel lehetetlenné teszi az egyenjogúsítás elvének alkalmazását, hanem ami emez elvet a legszembetűnőbben meg is sérti, ezért – amennyiben tartjuk magunkat ahhoz az értelemhez, amit a nemzetiségek egyenjogúsításának tulajdonítanak – mindent fel kell adnunk, ami a március 4-i alkotmányban ellentétet az egyenjogúsítás nevében támasztott igényekkel. Vagyis éppen azt, ami biztosítaná a politikai szabadságot az osztrák állam polgárainak. Ennek bekövetkezte annál valószínűbb, mivel a nép tömegei Ausztriában – tapasztalat híján – soha nem ismerték fel az alkotmányos formák fontosságát az egész államot érintő ügyekben.

Nem a politikai intézmény általában vett értékétől függ a ragaszkodás, ami az egyes embertől annak irányában elvárható, hanem attól, mennyiben vesz részt az egyes ember ezen intézmények gyakorlati működésében. Ahogy a magasabb és műveltebb osztályok, akiknek még demokratikus államokban is egyedül feladatuk az állam kormányzása, leginkább politikai jogaik azon részéhez ragaszkodnak, amely a részvételt biztosítja számukra az állam kormányzásában, úgy a nép számára is általában a politikai életnek az a része a legértékesebb, amelyben részt vehet. Belátható, hogy ebbe – a községi élet körébe – nincs miért beleavatkozni az osztrák birodalomban, még akkor sem, ha a nép a tényleges hatalmi jogok gyakorlásából teljesen ki is volna zárva. Sőt a népjogok e körének szinte még tágabb teret lehetne engedni egy olyan kormányzat alatt, amely valamennyi fontosabb hatalmi ágat illetően teljességgel abszolút, mint olyan alkotmányos kormányzat esetében, amely a francia példa nyomán rendezkedett be.

Foglaljuk össze röviden az elmondottakat.

A dolgok amaz állásának értelmében véve, amikor *az egyenjogúsítás elvét* elérendő célként állították föl, az elv *csak azt jelentheti, hogy egyenlő mértékben*

legyen használatos a közügyekben az osztrák birodalom valamennyi nyelve, illetve hogy a különböző nemzetiségek számarányuknak megfelelően töltsék be a központi hatalom álláshelyeit. És mivel ez a követelmény teljességgel kivihetetlen egy alkotmányos államban, ahol a törvényhozást közös birodalmi gyűlés gyakorolja, és a főbb államhivatalok betöltése nem a korona önkényétől, hanem közvetett módon, a törvényhozás többségtől függ;

mivel a nép nagy többségének körében Ausztria egységének fogalma csak annyiban gyökerezett meg, amennyiben a monarchikus elv következménye volt;

mivel az 1848. év vívmányai közül éppen azokat indokolatlan érvényteleníteni az osztrák alkotmányosság megszűnte esetén, amelyek a nép tömegeit a leginkább érdeklik (amelyek felszámolták korábbi függőségi viszonyukat, és jelentős anyagi előnyökhöz juttatták őket), és mivel az újabb idők szellemében írott alkotmány által, amely minden résznek a központi hatalom alá történő maradéktalan alárendelését előfeltételezi, inkább korlátozódna, mintsem kiterjedne a politikai befolyásnak azon része, amelyhez a nép leginkább ragaszkodik:

mindebből – *feltéve, hogy ragaszkodni kívánunk az egyenjogúság elvéhez mint az államberendezkedés alapjához* – következik, hogy Ausztria nem lesz többé alkotmányos állam, s csak akkor leli meg nyugalmát, ha a közélet minden olyan ágát, amelytől az állam egysége függ, kivonja az alkotmányos hatalmi ágak köréből, és a koronára ruházza át, amely a nemzetiségek felett áll. A maradékot a tartományi élet körébe kell utalni, amelynek keretében minden nemzetiségnek teljességgel egyenlő önállóságot kell biztosítani.

Távol áll tőlem, hogy azzal vádoljam az egyenjogúság elvének kitalálóit, hogy tudatosan e következmény irányába akarták vezetni a birodalmat, sőt, inkább Ausztria népeinek róható fel e szándék, akiktől az államférfiak a jelszavakat tanulták. Hinni szeretném, hogy mindent meg fognak tenni e következmény megakadályozása érdekében, hogy össze fogják hívni a birodalmi gyűlést, és fáradságot nem kímélve életbe fogják léptetni a március 4-i alkotmányt. Ha ez nem lehetséges, akkor meggyőződése, hogy már előrelátásból is a birodalom egyes részei számára mindazon alkotmányos jogok megtartására fognak törekedni, amelyek nem összeférhetetlenek a birodalom mint nagy egész léteivel. De bármennyire meg legyünk győződve a minisztérium szándékainak tisztaságáról és abbéli törekvéséről, hogy Ausztriát a ténylegesen alkotmányos államok sorába vezesse, a minisztérium akkor sem fog lemondani fő feladatáról: a birodalom egységének fenntartásáról. Ha a március 4-i alkotmány értelmében összehívandó általános birodalmi gyűlés nem annyira a birodalom

megteremtendő egysége eszközének bizonyulna, hanem sokkal inkább annak, aminek révén belső széttagoltsága megnyilvánul; ha az egyen jogúsítás nevében minden nemzetiség olyan igényekkel lép majd fel, amelyek alkotmányos formák szerint nem elégíthetők ki anélkül, hogy a kormányzat tevékenysége meg ne bénulna, és a birodalom össze ne omlana; ha másfelől a nemzetiség nevében támadt igények megvalósíthatók a birodalom egységének veszélyeztetése nélkül, csak éppen az alkotmányosság elvének árán: akkor a minisztérium ezt az irányt fogja követni, nem mert ezt akarja követni, hanem mert szükségesnek látja, és kormány nem kényszeríthet népet nagyobb mértékű szabadságra, mint amennyit a nép maga akar.

S a nép? Ne ringassuk magunkat illúziókba a nép nézeteit illetően. A népszuverenitás elvének elismerése óta megváltozott a vélemény a nép tulajdonságairól. Az abszolút monarchia korában szokás volt a monarchának az istenség attribútumait tulajdonítani: az újabb időkben nem az imádat maga, csak tárgy változott meg. Nemcsak a hízelgők (akik ugyanúgy jelen vannak, mint bármely más hatalomnál) fáradnak azon, hogy a népnek tulajdonítsanak minden nagyszerűt és nemeset az emberi természetben, hanem igen tiszteletre méltó férfiak is, hogy legalább magasra helyezték azt, ami előtt meg kellett hajolniuk. Először is szerintük a néppel vele született az ideális lelkesedés az alkotmányos szabadság fogalma iránt. Minden tiszteletem a népe – mint általában az emberi természeté, amelyben több a nemes, mint az értéktelen anyag –, de nézetem szerint legalább olyan ostobaság a társadalom alsóbb osztályaiban csak erényeket keresni, mint ahogy egykor ezt a felsőbb osztályokkal kapcsolatban tették. Minden osztálynak körülményeihez mért hibái és erényei vannak. A történelem bizonyítja, hogy a magasabb osztályok nem szokták feláldozni a politikai szabadság fogalmáért érdekeiket és előítéleteiket: ez általában a néptől sem várható el. Az abszolutizmus mindenütt alkotmányok romjain támadt. A nemesség – amely pedig egykor ezeket az alkotmányos formákat birtokolta – mindenütt hozzájárult a változáshoz, amennyiben nem sértette anyagi érdekeit és rendi előítéleteit. Ami a nemességnek a rendi előítélet, az a népnek a nemzetiség: analóg viszonyok között nem várhatunk mást a néptől, mint amit az arisztokráciák története számunkra közvetít.

A politikai szabadság fogalma éppoly kevésbé fogja visszatartani az osztrák birodalom népeit attól, hogy legforróbb vágyaik megvalósítása után törekedjenek, mint más népeket. Ahogy a dán nép, felsőbb osztályai iránti gyűlöletből, az 1600. évi forradalomban egyenesen abszolutizmust vezetett be, ahogy Franciaországban Napóleon abszolút uralma még bukása után is éppen a nép

körében volt a legnépszerűbb, mert hízelgett a nemzeti érzésnek, ahogy a vallási viták eldöntése érdekében mindig háttérbe vonult a politikai szabadság iránti vágy, úgy Ausztriában az egyenjogúsítás utáni törekvésnek az első pillanatban szükségképpen az alkotmányos szabadság elvesztéséhez kell vezetnie, már ha a nemzetiség fogalma megmarad eddig mutatott ereje teljében.

A mienkhez hasonló államban, ahol hasonló alkotmányforma részben korábban is létezett, ahol – talán az egész birodalomban, de Magyarországon és Horvátországban mindenképpen – jelentős a párt, amelyik efféle viszonyt óhajt, és ahol e viszony már a harc kitörésekor mint a viszályok megszüntetésének eszköze merült fel, ott annál valószínűbbnek tűnik számomra minden nehézség ilyenét megoldása.

Könnyebb visszaszerezni az elvesztett alkotmányos jogokat, mint újra talpra állítani egy egyszer már megroppant nemzetiséget. Ez az állítás megvilágítóbb erejű annál, mintsem hogy a nemzetiség elvének igazi hívei ne egyeznének bele készséggel a birodalom amaz elvek alapján történő átalakításába, amelynek révén reményeik csak el lennének napolva.

Úgy tűnik, a nemzetiségelv nem általában a birodalom egységének, hanem csak a birodalomnak mint alkotmányos államnak a létével áll ellentétben. Sokak számára ez talán újabb érv, hogy ragaszkodjanak ehhez az elvhez.

Ha biztosítva van az egyes ember személyes szabadsága, ha van törvény előtti egyenlőség, ha az eleven tartományi és községi élet mindenki számára biztosítja az önkormányzat áldásait: akkor nemigen van még mit kívánnia az egyes embernek. Az állam számára, Ausztriának Oroszország és Törökország közötti sajátos helyzetében, talán jobb is, ha a legfontosabb államérdekek abszolút kormány kezében vannak. A helyzet olyan nehéz és veszélyes, hogy alkotmányos rendszer talán nem is felelne meg a célnak.

Távol legyen tőlem, hogy az államélet valamely formáját úgy tekintsem, ami egy jól elrendezett polgári társadalom létét kizárólagosan biztosítaná. Még kevésbé táplállok ilyen nézetet a március 4-én oktrojált alkotmányról.

Bizonyos körülmények között viszonylag legjobb lehet az az alkotmány is, melyben abszolút monarchikus hatalom helyet talál magának. Kérdés csak az, hogy ez vonatkozik-e Ausztriára?

Ennek az írásnak egy korábbi részében megmutattam, hogy a nemzetiségelv az európai államok felbomlásához vezet, ha a gyakorlatban alkalmazzák a neki tulajdonított értelemben. Lássuk most, hogy ez az elv, Ausztriára alkalmazva az egyenjogúsítás köntösében, nem vezet-e ugyanehhez a következményhez?

Három részre tagolódik a kérdés:

Az alkotmányos szabadság minden feláldozása mellett is keresztülvihető-e tökéletesen az egyenjogúsítás elve Ausztriában?

Részleges keresztülvitele elvezethet-e a kedélyek várt lecsillapításához?

Az elv további fejlődése során nem vezet-e itt is az állam felbomlásához?

Egyenként kívánunk figyelmet szentelni mindegyik kérdésnek.

VII. Fejezet

**Soha nem valósítható meg tökéletesen az osztrák
birodalomban a nemzetiségek egyenjogúsításának elve**

Arkhimédész mondta állítólag, hogy csak egy szilárd pontra van szüksége, és kiemeli sarkaiból az eget és a földet. Sokat csodálták, és gyakran ismételték ezt a kijelentést, jóllehet földhözragadt matematikusok, mint *Fergusson* kiszámították az emelő hosszát, melyre még szükség volna a kísérlethez. A nagy szűrakuszai öntudata a politikában sem ritka, de sehol nem oly szembeszökő jelenség, mint Ausztriában. Nem ifjoncokról van szó, akiknek poéta kedélye a politika száraz mezejére tévedt, és nem politikai sarlatánokról, akik a lehetőséggel kudarcot vallottak, és most a szájtató tömeg előtt a lehetetlen kivitelére vállalkoznak. Komoly államférfiakat látunk itt munkában. Ha szokatlan természeti jelenségek rémítik a népet, akkor szokták mondani, hogy a világ kifordult sarkaiból: senki nem csodálkozhat azon, hogy Ausztriáról is ez a hiedelem az elmúlt év eseményei után. Államférfiak azonban nem ringathatják magukat illúziókban a dolgok valódi állását illetően. Jól tudják, hogy Ausztria még a helyén van, de ahhoz, hogy a legutóbbihoz hasonló viharokat elkerülje, ki kell emelni sarkaiból, és újra fel kell építeni egy barátságosabb égalj alatt. Az államnak, amely évszázadokon át fejlődött a történeti jog magva körül, újjá kell alakulnia a nemzetiségek egyenjogúságának elve alapján. Ha hinni szeretnénk az óriási vállalkozás sikerében, amelyet az államvezetés terén megkísértettek, akkor mindenekelőtt arról kell meggyőződünk, hogy az egyenjogúsítás elvében tényleg olyan szilárd, kimozdíthatatlan pontot sikerült találni, amelyre az új államépület felépíthető. S miképpen tehetjük ezt?

Ahogy igen súlyos ellentmondások mutatkoznak már a különös nemzetiség fogalmát illetően is, s látszólag kevesek tudják, hogy nemzetiségi törekvéseiket a történelemre alapozzák-e, avagy egyedül a nyelvi elkülönülésre, úgy ugyanezt a homályt tapasztaljuk a nemzetiségi egyenjogúsítás elvének tekintetében is.

Kétlem, hogy bárki olyan meghatározását tudná adni az egyenjogúsításnak Ausztriában, amellyel csak egy részük elégedett lenne azoknak, akik ezért az elvért harcolnak, hiszen épp azok, akik a leghangosabban követelik az egyenjogúsítást, egészen mást akarnak, mint a tényleges egyenlőséget.

Nagy bizonyossággal megjósolható, hogy az elv abban a pillanatban elveszti támogatóinak legnagyobb részét, amint megkísérelik, hogy helytálló definíció segítségével a határtalan sóvárgás teréről a határozott fogalmak terére vigyék át, és szilárd ponttá alakítsák, amelyre építeni lehet. Még ha el is ismerjük annak szükségességét, hogy Ausztriának sarkaiból ki kell fordulnia, s államférfijaink jártasságát feltételezzünk mindabban, amivel *Arkhimédész* hírnevet szerzett magának, én akkor sem tekinthetem az egyenjogúsítás elvét azon pontnak, amelyről kiindulva a csoda megtörténhet, éppen azért, mert nincs ilyen szilárd pont.

De tételezzük fel, hogy a nemzetiségről alkotott fogalmakat illetően jelenleg uralkodó zavarok rövid időn belül megszűnnek. Ausztria népeinek fel kell áldozniuk az egyenjogúsítás elvének az eredeti értelemben vett megvalósítása érdekében politikai szabadságuk legnagyobb részét. Tegyük fel, hogy most ugyanezt teszik történeti emlékeikkel is, és valamennyien megegyeznek abban, hogy a jövőben a nyelv lesz a nemzetiségi igények egyetlen fokmérője.

Még emez előfeltevés mellett is két dolog szükséges az egyenjogúsítás elvének tényleges életbe léptetéséhez:

1. *Ha a nemzetiségelv megvalósítása érdekében az osztrák állam minden birodalmi ügyét átengedik a koronának, és az állampolgárok befolyását a tartományok belső igazgatására korlátozzák, akkor e tartományok határait a nemzetiségi, illetve világosabban kifejezve a nyelvi különbségek mentén kell meghúzni.*

2. *Gondoskodni kell arról, hogy egyetlen nemzetiség se panaszkodhasson amiatt, hogy a központi kormány háttérbe szorítja, és nem vehet részt a birodalmi ügyek irányításában.*

Az első dolog világos. Ahogy a nemzetiségi különbségek és a vetélkedés kiváltotta harc lehetetlenné teszik a közös összbirodalmi gyűlést, úgy ugyanezen nehézségek a birodalom egyes részeiben és a hozzájuk tartozó tartományi gyűlésekben oly módon kerülhetők el, hogy minden nemzetiség önálló egészet alkot. Ha nem akarnak az egyes tartományokban fölös zavart kelteni, amely végül az egészre is visszahatna; ha el akarják kerülni, hogy a tartományi gyűlések hivatalos nyelvétől kezdve az egyes hivatali helyek betöltéséig minden, ami a tartományon belül történik, ezernyi konfliktusra szolgáltatson okot; hogy a kisebbségi nemzetiség folytonosan elnyomásra, a többség a kisebbség jogtalan igényeire panaszkodjék, és minden esetben a központi hatalom beavatkozásaért kelljen folyamodni (ami óhatatlanul annak egyre nagyobb hatalmához, de ezzel együtt egyre nagyobb népszerűtlenségéhez vezet), míg végül bekebelezi a tartományi élet teljes hatókörét, de egyidejűleg meggyűlölteti

magát valamennyi nemzetiséggel²: ezért a birodalmat nemzetiségek szerint kell felosztani. Az egyenjogúsítás elvének leglelkesebb képviselői világosan átlátták a dolgok illetén állását, és az elv alkalmazása alapfeltételének tartják a nagyobb tartományok nemzetiségi különbségek szerinti felosztását.

Ami a másodikat illeti: minden hevesen védelmezett elvről feltételezhető, hogy alkalmazása az általa nyújtott erkölcsi megnyugváson túl fontos az egyes emberek érdekei miatt is. A nép gyakran tiszta fogalmak iránt lelkesedik, és számos politikai mozgalom nemritkán csak akkor magyarázható meg, ha feltételezzük, hogy politikai eszmék ugyanazt a hatást váltják ki a tömegekből, mint a vallási eszmék. Azonban a nép vezetőiről általában kevésbé ideális szemléletet feltételezhetünk. Azok is, akik a legköltoőbb eszmék nevében lépnek fel, rendszerint jóval gyakorlatiasabbak, mint hinnők. Tagadhatatlan, hogy a legmagasabb államhivatalokban való részesedés vágya, amelynek betöltése sokak számára csak az egyenjogúsítás elvének elismerésével válhat valószínűvé, szintén szerepet játszik az elv állhatatos képviselésében. Ezért a megnyugvás érdekében szükséges, hogy az össz állam igazgatásában, amely minden nemzetiség számára közös, számoljanak e személyes igényekkel is. Vagy úgy, hogy az uralkodónak folyamatosan gondja legyen rá, hogy figyelembe vegye az egyes nemzetiségeknek megfelelő arányszámokat a magasabb hivatalok betöltésénél, vagy pedig – ami még jobb azért, mert éppen az abszolút államokban mindent be kell vetni, hogy panasz ne legyen a monarcha személye ellen – úgy, hogy bizonyos törvényes normákat állítanak fel, amelyeknek megfelelően a különböző hivatalok az egyes nemzetiségek között eloszthatók. Olyan viszonyra gondolok, mint ami korábban létezett a három, jogokkal rendelkező nemzet – a magyar, a székely és a szász – között Erdélyben, mindössze azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben nemcsak az egyes nemzetiségek hivatalokra való jelölhetőségére kell tekintettel lenni, hanem azoknak tényleges betöltésére is.

Kérdés tehát, hogy teljesíthető-e ez a két feltétel, amelyekről az egyenjogúsítás elvének gyakorlati alkalmazása függ?

Fordítsuk először is figyelmünket az elsőre.

Miképpen oszthatók fel az osztrák birodalom tartományai nemzetiségek szerint?

Gyakran hallható a vélekedés, miszerint *csak Magyarországon valószínű meg az ország nemzetiségek szerinti felosztása*. Az ország a forradalommal eljátszott történeti jogait, tabula rasa-nak tekintendő, amelyre zavartalanul emelhető új

épület az ész elveinek vagy bármiféle előítélet követeléseinek alapján. A felosztás mintegy büntetés volna, vezeklés a történekeért és egyben biztonság a birodalom számára, hogy nem ismétlődik meg az elszakadási kísérlet. Nyugodt megfontolással mindenki beláthatja e nézet téves voltát. Nemcsak azért, mert nincs veszélyesebb és esztelenebb politika, mint a bosszú politikája, és nem tekinthető a birodalom egyik fele számára büntető intézménynek amaz alkotmány, melynek tartós belső békét és külső erőt kell biztosítania, hanem azért is, mert komoly államférfi, bármilyen szigorúan ítéljen is a Magyarországon történekekről, nem nyúlhat olyan eszközökhöz, amelyek révén ismét semmivé lenne a birodalom egységének eszméje, amelyért annyit harcoltak. Nincs tényleges egység abban az államban, ahol két különböző elv létezik a különböző részek számára, és az egyik tartományban a történeti jog elve, a másikon a nemzetiségelv az uralkodó. Lehetetlen, mert értelmetlen az intézkedés, amely ilyen állapotokat teremtené, s ezt senki sem tételezheti föl az osztrák birodalom államférfijairól.

De még ha efféle szándék fel is volna tehető, kivihetetlenülé miatti hamar le kellene mondani róla.

A magyarországi nemzetiségek helyzetét tekintve azt találjuk, hogy a nemzetiségek mindegyike túlnyúlik az ország határain, sőt, többnek csak kisebb töredéke tartozik Magyarországhoz. Ha a nemzetiségek egyenjogúsítása elvének következtében tartományi önállóságot biztosítanak e kisebb töredékeknek, akkor e Magyarországtól elválasztott részek vagy egyesülnek rokonaikkal, vagy más tartományokban azonos kedvezményeket kell biztosítani e rokonoknak. Az utóbbinak egyenes következménye volna minden tartomány felosztása. Az első esetben közvetve jutnánk ugyanezen eredményhez, hiszen a nyelv-rokonság miatt Magyarország egyetlen része sem egyesülhetne más tartományokkal anélkül, hogy a nemzetiségek aránya meg ne változna az adott tartományban. Minden nép, amely most többségben, vagy legalábbis jelentős kisebbségben van az adott tartományban, szintén nemzetiségi különállást kérne, ha ez az arány hirtelen megváltozik. Ezt annyival kevésbé lehetne megtagadni, mivel Ausztria az utóbbi események következtében nemcsak a büntetéshez való jogot, hanem a jutalmazás kötelességét is megszerezte magának, és ha a birodalom egyes nemzetiségei jutalmat érdemelnek, az nem a birodalom azon része lesz, melyet magyarok laknak.

Világos tehát, *ha a szétagolás elvét elfogadják Magyarország esetében, akkor azt az egész birodalomban meg kell valósítani. De hogyan?*

Egyik fő oka annak, hogy az államélet terén megkísérelt gyakori változtatásoknak oly kicsiny hányada sikerül, az, hogy a legtöbb nehézség mindig

csak a kivitelezés során adja elő magát. Ahogy nem a hírhedett Szküllä és Kharübdisz süllyeszti el a legtöbb hajót, úgy nem a nagy akadályok állnak minden újtás útjában, nem az ellenállás, amelyet nagy erőfeszítések árán kell leküzdeni, hanem sokkal inkább az apró nehézségek, az a nem sejtett ellenállás, amelyet nem emberek, hanem a fennálló körülmények fejtenek ki, bármilyen elaggottaknak is látsszanak. Ebben rejlik a politikai kísérletek legnagyobb veszélye. A részletek ismerete különbözteti meg a nagy államférfit azoktól, akik nagyszerű eszmékkel kápráztatják el a világot, amelyek kivihetőségét azonban soha nem gondolták végig. A részletek messzemenő ismeretét feltételezem Ausztria államférfijairól, mindazonáltal meg vagyok győződve arról, hogy váratlan akadályokba fognak ütközni az egyenjogúsítás elvének alkalmazása során, ha nem az elv ellenségeinek, akkor barátainak részéről. Itt csak arra a nehézségre szeretném felhívni a figyelmet, amely maguknak a viszonyoknak a természetében rejlik, és amelynek ezért mindenki számára nyilvánvalónak kell lennie. S itt találjuk szemben magunkat a kérdéssel: *hogyan húzzuk meg az egyes nemzetiségek határait?*

Feltételeztem, hogy a nemzetiség fogalmának megállapítása során tisztán a nyelv lesz a mérvadó, és mindenki lemond minden történeti igényről. De így is új nehézséggel találjuk szembe magunkat. A nemzetiségi jogok utáni törekvés ugyanolyan következményeket vált ki a népek esetében, mint az egyéni függetlenség utáni törekvés az egyes emberek esetében. Elkülönül, aki erősnek, kiválónak érzi magát, míg szívesen csatlakozik másokhoz a gyengébb, a kevésbé kiváló, és kész egy nagyobb egészben feloldódni. Ahogy a középkorban az egyes lovag, aki őseire és erős várára volt büszke, elutasított magától minden közösséget, míg ugyanebben az időben és ugyanebből az indítékból – hogy ti. szabadságát és önállóságát biztosítsa – a polgárság körében a közösséggé formálódás egyre szélesebb méreteket öltő műve ment végbe, úgy az osztrák birodalomban is a teljes önállóság, illetve az egyesülés iránti ellentétes törekvés tapasztalható, mégpedig ugyanannak a nemzetiségelvnek a nevében. Amíg a lengyel és szerb törzs határozottan követeli nemzeti egyéniségének elismerését, addig másfelől, éspedig más szláv népcsoportok esetében ugyanilyen világosan kifejezett igény mutatkozik az egyesülés iránt. Melyik legyen követendő a két irány közül az osztrák birodalomban az új tartományi felosztás vezérelveként?

Ha az osztrák birodalom – eltekintve a mindenütt idegen nemzetiségekkel körülzárt magyar elemtől – csakis szláv népekből állna, akkor mindenképpen tanácsosnak tünnék az utóbbi irányt követni. De ebben az esetben is

számos nehézség merülne fel. A magyar nemzetiség fokozatos beolvasztása még despotikus kormány alatt is sokkal nagyobb nehézségeket idézne elő a tizenkilencedik században, amikor a nemzetiség érzése ilyen eleveenséggel támadt fel, mint a középkorban a szláv nemzetiségeknek a német elembe való beolvasztása. Ausztria szláv törzseinek összevegyítése a valláson túl számos egyéb nehézséget idézne elő még ott is, ahol ezért a leginkább lelkesednek. Ugyanez volna a helyzet a román népek egyesítésének esetében. De bármekkora is e nehézségek: ha az osztrák birodalom – a magyart kivéve – csak szláv ajkú népekből állna, akkor törekedni kellene valamennyi nép asszimilációjára, s talán el is érhetnők a célt, ha az osztrák birodalomban benn rejlő egész erőt ennek elérésének szentelnénk. De mivel a birodalom nagy része nem szláv ajkú népekből áll, és a vagyonos és műveltebb osztályok nagy része (akiknek nézeteitől mindenekelőtt függ az állam által követett irány) nem szláv, ezért nem feltételezhető, hogy Ausztria teljes erejét szlávjai asszimilációjának szentelné. És nem is tanácsos, hiszen minden lépéssel, melyet Ausztria a szlávok egyesítése érdekében tesz, és miáltal azt létének alapjaként ismerné el, szükségképpen eltaszítaná magától a nem-szláv népeket, ami a német és az olasz elem esetében nem történhetne meg nagy veszélyek nélkül. Az osztrák birodalomban lakó valamennyi szláv egységének eszméje szükségképpen Németország és Itália egységének eszméjéhez vezet. Nem lehet érdeke a birodalomnak, hogy túl sok támogatást nyújtson emez eszme elterjedéséhez.

A második értelemben kell tehát értelmezni a nemzetiség fogalmát, és a birodalom új felosztásának olyan elvek alapján kell megtörténnie, amelyek különálló tartományi életet biztosítanak nemcsak az egyes nagy törzseknek, hanem ezek minden egyes tagjának is.

Miképpen történjék ez?

Tiroltól Erdélyig nincs tartomány, amelynek határai ne változnának meg jelentősen a nemzetiségek szerinti felosztással. E változások igen különbözők. A nemzetiségek szerint felosztás egyes tartományokban – mint Tirolban – a tartomány teljes megszűnéséhez vezetne³, másutt – mint Erdélyben – a tartomány előre nem látható megnövekedése volna a következmény.⁴ Nem szándékom itt a különös esetekbe belemenni, csupán egynéhány általános kérdést említenék meg, melyeknek megválaszolásán múlik, hogy egyáltalán lehetségesnek tarthatjuk-e Ausztria nemzetiségek szerinti felosztását.

Az osztrák birodalomban nincs éles határ az egyes nemzetiségek között. Kevés tartomány van, amelynek lakosai csak egyetlen nemzetiséghez tartoznak, és majdnem minden tartományban van olyan vidék, amelyik egyik

nyelvterülethez sem igazán tartozik. Közvetlenül a népvándorlás korát követően egy ideig azt az elvet követték, hogy egy ország lakosait eltérő származásuk szerinti saját törvényeiknek kell alávetni. Nemcsak a magánjog, hanem az egyes embernek a közügyekben való részesedése is ettől az elvtől függött, és az egyes népek gyűlésére csak annak tagjait hívták meg. Szigorú következetességgel kétségtől most is csak így lehetne megvalósítani a nemzetiségek egyenjogúsításának elvét. Ha a nemzetiségelv szerint osztjuk fel az osztrák birodalom tartományait, akkor e felosztás csak úgy lehet tökéletes, ha nem a területet, hanem a népességet alapul véve történik meg, és az egyes közösségek politikai jogait nem a szomszédjaikkal, hanem rokonaikkal közösen gyakorolják. Jóllehet nemrégén még léteztek az osztrák birodalomban ehhez hasonló viszonyok⁵, mindazonáltal nem hiszem, hogy ezek korunkban fenntarthatók volnának. A birodalom ama részeiben, ahol összekeveredve él több nemzetiség, szükségképpen fel kell állítani egy elvet, amelynek alapján eldönthető, hogy e kevert lakosságú vidékek törvény szerint mely nemzetiséghez tartoznak. Mi legyen ez az elv? Kinek a döntésétől függjön az elv alkalmazása?

Nem érzem magamat arra hivatottnak, hogy megválaszoljam e két kérdést, amelyek meghaladják képességeimet, csupán két általános megjegyzést tartok fontosnak:

Egyfelől azt, hogy az egyszerű többségi elv felállításával csak részben szűnnek meg a létező nehézségek. Olyan vidékeken, ahol csak két nemzetiség keveredik, amelyek közül az egyik a többség, vagy ahol egy nemzetiség számszerűleg az összes többi meghaladja, ott elegendő a többségi elv, és nem lehet kétségünk pl. afelől, hogy az erdélyi szászok földjének vagy a szerb vajdaság egy részének a román tartományhoz kellene tartoznia. Más a helyzet ott, ahol több mint két nemzetiség keveredik, és közülük egyiknek sincs abszolút többsége. Ha meg akarjuk oldani e nehézséget, akkor a felállítandó elvnek alkalmazhatónak kell lennie ezekre az esetekre is, amelyek Magyarországon egyáltalán nem ritkák. Véleményemet gyakorlati példával megvilágítva: jóllehet a többségi elv alapján bizonyosan állítható, hogy a Bácska nem tartozhat a szerb tartományhoz, ennek az elvnek alapján eldönthetetlen, melyik nemzetnek van joga az országrészhez.

Másfelől azt, hogy bármiféle elv választása mellett igen kíváncs voltam a korona érdekében, hogy annak az egyes esetekben való alkalmazása ne a koronára háruljon. A trón nem tűnhet fel pártként a nemzetiségi küzdelemben, és az már emberi természetünkben van, hogy a bírót, aki ellenünk ítélt a vitában, pártossággal vádoljuk, még ha igazságos volt is döntése. Tegyük fel, hogy mindkét

kérdést eldöntötték. Ott, ahol egy nemzetiség alkotja a népesség túlnyomó többségét, nem lehet más a döntés, mint hogy az ország a többségi nemzetséghoz tartozzék. A március 4-i alkotmány azonban cenzushoz köti minden politikai jog gyakorlását, ami oly mérsékelt, hogy azt a minisztérium nemigen cserélné fel az általános választójog elvével. Kérdés tehát: mely többségre kell az új felosztásnál tekintettel lenni? *Általában a népességre, avagy csak azokra, akik a március 4-i alkotmány értelmében politikai jogokkal rendelkeznek?*

Mindenkinek el kell ismernie, aki az osztrák birodalom viszonyaival tisztában van, milyen döntő befolyást fog gyakorolni e kérdésnek eldöntése a birodalom tervbe vett új felosztására. A vagyon és a műveltség ugyanis egészen egyenlőtlenül oszlik meg a különböző nemzetiségek között; az ország több része kétségkívül a román vagy rutén nemzetiséghez tartozna, ha csak a népességszámot tekintjük, míg ugyanilyen vitathatatlanul volnának a német vagy magyar nemzetiséghez tartozók abban az esetben, ha azoknak a számát tekintjük, akiket a március 4-i alkotmány politikai jogokkal felruház.

Itt is másokra bízom a döntést, és csak azt jegyzem meg, hogy mivel minden alkotmányos országban általában a népességnek, és nem pedig a politikai jogokkal rendelkezők arányának megfelelően oszlik meg a népképviselő, ezért természetesnek tűnik, ha ebben az esetben is ugyanígy járnának el. Egyébként nem várható, ennek az elvnek megfelelő döntés ott, ahol a politikai jogokkal rendelkezők többsége más nemzetiséghez tartozik, mint a nép többsége – már amennyiben a döntés a tartomány végzésétől függ. Itt az elv egészen más eredményekre vezetne, ha alkalmazni kívánnák.

Ha azért vennék tervbe a tartományok nemzetiségek szerinti felosztását, hogy a nyelvnek a tartományi élet keretén belül a legmesszebb menő jogokat biztosítsák, akkor felette különös, ha e jogokat azok gyakorolják, akik e nyelvet vagy csak részben ismerik, vagy sok esetben teljesen idegen számukra. Ha azt akarják, hogy a tartományok többségi nyelv szerinti felosztása a várt eredményhez vezessen, akkor a többséget egyidejűleg részesévé kell tenni a politikai jogoknak is.

Minden többség egyénekből áll. Mielőtt tehát meg akarnák határozni az egyes tartományok kiterjedését, óhatatlanul *szükséges, hogy megegyezzenek egy elvben, amelynek alapján eldönthető, hogy az egyes személyeket melyik nemzetséghoz soroljuk.*

Magától értetődik egy ilyen elv felállításának fontossága az egyes tartományok számára. Nagyságuk, s ezáltal a birodalomban elfoglalt állásuk fontossága függ attól, hogy milyen elv alapján fogják megítélni az egyes személyek

nemzetiségét. Nézetem szerint a nyelv olyan körülmények között, ahol majd mindenki több nyelvet ismer (márpedig kevert lakosság esetében ez mindennapos) éppoly kevésbé tekinthető a nemzetiség csálhatatlan ismertetőjelének, mint az, ha a kérdés eldöntését magukra az emberekre bíznák. A monda szerint hét görögországi város formált jogot a dicsőségre, hogy Homéroszt polgárai közé számlálhassa: az osztrák birodalom ekképpen való berendezésénél, amikor minden nemzetiségnek külön tartományt kell alkotnia, a kevert nemzetiségű területeken, ahol a tartomány hovatartozása a többségtől függ, minden tizenkét gyerekes apával ugyanez megtörténhet.

A kérdés, hogy melyik nemzetiség mellett dönt, sokkal fontosabb annál, semmint hogy ne kísérelnék meg befolyásolni a döntést. S mivel az államnak kötelessége minden nemzetiségnek azonos védelmet biztosítani, ezért gondoskodni kell előre megállapítandó normákról az egyes emberek nemzetiségének eldöntése érdekében azért, hogy a tartomány jogai biztosítva legyenek egyes emberek hasznosulása vagy önfejűsége ellen.

Első pillanatban e vélemény különösnek tűnhet. A nemzetiség fogalma aligha korlátozódik másra, mint arra, melyik nyelvet ismeri el valaki anyanyelvének. Az állammal (azaz az összbirodalommal) szemben mindenki ugyanabban a viszonyban marad, bármelyik nemzetiséget is választja. Sem az állammal szembeni jogainak, sem pedig kötelességeinek köre nem változik: miért vennék el tőle az önrendelkezés jogát e kérdésben? Azonban bármennyire helyénvalóan hangozzék e végkövetkeztetés, bármilyen nevetségesnek tűnjenek az ellenkező vélemény folyamányai, mégis ott, ahol bizonyos elveket állítanak fel, amelyek szerint az egyes ember nemzetiségét megítélik, elkerülhetetlen, hogy emberekről, tekintet nélkül ellenkező állításukra, bíróságilag kelljen megítélni, hogy szlávok, románok vagy németek. E következmények rendkívülisége magának az elvnek a rendkívüliségében rejlik.

Ha jogokat ad az a körülmény, hogy az ember bizonyos nemzetiséghez tartozik, mint például hivatalok betöltésénél⁶, akkor az az egyes ember, sőt az állam számára is igen fontos lehet; ha kötelességeket ró rá, amelyek nyomasztónak tűnnek, vagy tényleg azok⁷; ha a nemzetiség mindenekelőtt elv, amely az egész állam alapjául szolgál, akkor alkalmazását nem lehet az egyes ember önkényére bízni.

Milyen elvek alapján dönthető el az egyes esetekben a nemzetiség kérdése? Az egyes embernek csak a nyelvét és a nevét kell-e tekinteni, avagy a származását is, és az utóbbi esetben milyen szabályt kell követni? Az anya dönti-e el az egyes ember származását, mint a régi germán hercegi családokban vagy

az amerikai rézbőrűeknél, avagy az apa? És milyen szabály vagy milyen bírói ítélet alapján kell ennek megtörténnie? Mindennek meghatározását azoknak engedem át, akik lehetségesnek tartják a birodalomnak a különböző nemzetiségek szerinti felosztását. Csak azokra a kérdésekre akartam felhívni a figyelmet, amelyeket feltétlenül el kell dönteni a birodalom nemzetiségek szerinti felosztásának meghúzása előtt, s ennek szükségességét senki nem tagadhatja.

Mielőtt eldől, hogy milyen elv alapján határozható meg azon vidékek nemzetisége, amelyeken többnemzetiségű kevert lakosság él, és kit is illet a döntés ilyen esetekben; mielőtt világosan látunk abban a tekintetben, hogy a tartományi felosztásnál általában a lakosság többségére vagy csak a politikai jogokkal rendelkezők többségére kell-e tekintettel lenni; mielőtt végre megtudjuk, milyen elvek alapján és ki fogja eldönteni az egyes emberek nemzetiségét, addig nem valósítható meg a birodalom új, nemzetiségek szerinti tartományi felosztása, és még akkor is nyitva marad egy kérdés, mégpedig mind között a legnehezebb.

A felosztás alapja nem a történeti jog, hanem a *status quo*, amelyben a különböző nemzetiségek (nyelvek) a birodalom különböző részein elhelyezkednek. Tagadhatatlan, hogy a kiindulásként szolgáló elv súlyos megsértése nélkül e felosztás nem tekinthető véglegesnek.

Összeegyeztethetetlen az igazságosság elveivel, századunk felvilágosodásával és az szabadság és egyenlőség szent elveivel, hogy egy népnek egy országban azért biztosítsunk különös jogokat, mert e nép ősei hódították meg az országot századokkal korábban. Akkor bizonyos még kiáltóbb igazságtalanság egy népcsoportnak csupán azért biztosítani jogokat egy tartományban, mert száz évvel korábban a lakosok többsége annak a nyelvét beszélte. *A tartományok nyelvek szerinti felosztásának elve felveti annak a lehetőségét, hogy újra el kell majd végezni a felosztást, ha a tartomány nyelvi viszonyai megváltoztak.* Szükséges, hogy a törvény előre meghatározzon bizonyos időtartamot, amelynek leteltével a lakosság nemzetiségek szerinti megszámolását egy új tartományi felosztás végett meg kell ismételni.

Mivel az államra hátrányos, sőt veszélyes következményekkel jár akár a húsz vagy harminc évenkénti jelentős változás a tartományi felosztásban; mivel másfelől bizonyos, hogy amennyiben egyszer elfogadják a nemzetiségi vagy nyelvi különbségeket az egész birodalmi szervezet alapelveinek, akkor az egyes nemzetiségek mindent el fognak követni, hogy a lehetőséghez képest kiterjeszkedjenek, és ezáltal új tartományi felosztást kényszerítsenek ki, amelytől előnyöket várhatnak: ezért az államnak korlátokat kell az erőszakos térítés

útjába állítania, vagy legalább támogatnia kell ama tartományokat, amelyeknek törekvése a nyelvi viszonyok szerinti *status quo* fenntartására irányul.

Milyen eszközökkel lehetséges ez?

Ha valaki komolyan utánagondol e kérdésnek, akkor ezúton fogja a leginkább belátni a birodalom felosztásának kivihetatlenségét – amely pedig elkerülhetetlen, ha meg akarják valósítani az egyenjogúsítás elvét a neki tulajdonított értelemben. A magam részéről nem ismerek olyan eszközt, amely a polgári szabadsággal összeegyeztethető, s amely az osztrák birodalom nyelvi viszonyait megóvná attól a fluktuációtól, amelyet a különböző népcsoportok gyakori és szakadatlan érintkezése gerjeszt, és amely – ha a nemzetiségek különbségét fogadnák el a tartományi felosztás alapjaként – az állam szervezetét sem engedné a szilárdságnak azon fokára jutni, amely nélkül feladatának soha nem felelhet meg. Vagy azt akarná állítani valaki, hogy az az állam feladata, hogy még akkor is ragaszkodjon egyszer felállított elvéhez, ha miatta minden polgári szabadság megsemmisül?

Az egyenjogúsítás elvének felemás megvalósításához is fel kell áldozni Ausztriában a politikai szabadság ama magasabb fokát, amellyel minden alkotmányos állam rendelkezik. Feltételeztem, hogy Ausztria állampolgárai hozzá fognak járulni olyan politikai berendezkedéshez, amelyben abszolút hatalomnak engedik át az állam valamennyi szorosabb értelemben vett birodalmi ügyét, és a polgároknak a közügyekben való részvételre vonatkozó joga a tartományi életre korlátozódik. Éppen a tartományok nemzetiségi konfliktusoktól mentes, szabad mozgásterének az érdekében ismertem el a tartományok nemzetiségek szerinti felosztásának szükségességét: most tehát áldozatul kell dobni az elvnek az egyes ember egyéni szabadságát is? Eltűrheti-e az állam, hogy minden tartomány, amely a többség értelmében mintegy a nemzetiség tulajdonának nyilvánítatik, az erkölcsi, sőt anyagi kényszerítő eszközök sorát alkalmazza a kisebbség nyelvi asszimilálásának érdekében?

Ha feltételezzük, hogy Ausztria tartományait különböző nemzetiségei szerint kell felosztani, ha elgondolható egy olyan akárcsak félig-meddig ésszerű felosztás, amely mellett a legtöbb tartományban nem marad kisebbség, amelyik egy másik nemzetiséghez tartozik; ha az új tartományi felosztás alapjául szolgáló cél az volt, hogy minden nemzetiségnek egyenlő jogokat biztosítsanak saját körében, azaz minden eszközt, amelynek segítségével fejlődését és erősödését reméli: akkor a legnagyobb bizonyossággal megjósolható, hogy egy tartományban sem fognak hiányozni a legdurvább nyelvi kényszerítő intézkedések. Mivel minden nemzetiség, amelyet az egyik tartományban kisebbségként elnyomnak,

egy másikban többségként megtorlásokat alkalmazhat, így e kényszeres folyamatnak a dolgok természetes fejlődésének értelmében a legmagasabb szintre kell elérnie, és végül el kell vezetnie ahhoz a meggyőződéshez, hogy az egyenjogúsítás elve ezen az úton csak annyira valósult meg, hogy nincs a birodalomban nemzetiség, amely kisebbségként ne érezné magát határtalanul elnyomva.

Az állam nem fog ehhez hozzájárulni – kiálthatnak erre egyesek –; az állam mindenütt a kisebbség védelmezőjeként fog fellépni, és korlátokat fog állítani a többség elnyomó kedvének. Ezt elismerem, de ha nem is óhajtom vizsgálni, hogy vajon célszerű-e az a politika, amellyel az állam mint egész a többséget minden részében maga ellen fordítja, és hogy az állam ebben az esetben legalább azok hálájára számíthat-e, akiket megvédett, mivel a német és szláv elem, amelyet az egyik tartományban meg kell védeni a másik elem túlkapásai ellen, a másikban többséget alkot, és ott sértve érzi magát a központi kormány hasonló intézkedései ellen, mindazonáltal engedtessek meg egy kérdés: milyen nyereséggel jár a tartományi felosztás az egyes nemzetiségek számára, ha elveszik tőlük nemzetiségük megerősítésének eszközét, és hogyan képzelhető szabad fejlődés egy tartományban, ha a központi hatalom beavatkozását minden pillanatban szükségessé teszi az elnyomás ellen gyakran ok nélkül panaszkodó kisebbség védelme?

Létezhet olyan vélemény, hogy éppen a tartományok köreibe való beavatkozás erősíti a központi hatalmat, és ezáltal a birodalom konszolidációjához vezet. Átadhatják magukat egyesek a reménynek, hogy ezáltal a német elem fog erősödni és terjedni. Nézetem szerint egyik sem valószínű. A központi hatalom kétségtelenül megnövekedett befolyását a birodalom minden részében a központi hatalommal szemben támadó ellenzéki szellem több mint ellensúlyozná, és szilárdan meg vagyok győződve arról, hogy a német elem terjeszkedésének útjába nem állítható legyőzhetetlenebb akadály, mint a támogatás. Nézetem szerint az elmondottakból világosan kiderül, hogy *az osztrák birodalomban kivihetetlen a tartományok nemzetiségek szerinti felosztása, amelyet bevett értelmében az egyenjogúsítás elve első alapfeltételének kell tekintenünk.*

A második követelés, amelyet a birodalommal szemben támasztottak az egyenjogúsítás elvének nevében, annak szükségszerű következményeként, a magasabb állami hivatalok betöltésére vonatkozik.

Lehetséges-e azoknak az állásoknak a tekintetében, amelyeket a központi hatalom tölt be, olyan meghatározott arányszámot felállítani, amelynek alapján ezek szétoszthatók az egyes nemzetiségek között?

Szó nem fér hozzá, hogy a nézetek különfélék lesznek a feltételezett arányokat illetően, hogy egy kérdést sem fognak vitatni nagyobb lelkesedéssel, amely az egyenjogúsítás elvéből következik, mint ezt: hány hivatal jusson az egyes nemzetiségeknek? Egyébként szilárd normát kell felállítani, amennyiben a központi hatalom – illetve voltaképpen a trón – nem akarja magát a háttérbe szorítás miatti örökös zaklatásnak, és minden hivatal betöltésénél a valamely nemzetiség iránti elfogultság vádjának kitenni. Aki kételkedik ebben, és nincs abban a helyzetben, hogy a helyszínen szerezzon magának ismereteket arról, milyen értelmet tulajdonítanak a tartományokban az egyenjogúsítás fogalmának, az vegye kezébe valamelyik tartományi újságot, vagy akár a fővárosban megjelenő újságok egyikét, és elég panaszra fog lelni, hogy miért nem ügyelnek eléggé itt a szláv, ott a német elemre; hogy miért csak magyar nevű férfiakat jutalmaznak hivatalokkal, miközben valamely más nyelvterület kiválóságai még állásukra várnak! Sőt egy komoly, és a nemzetiségi kérdés tekintetében meglehetősen higgadt lap a minisztérium nagy fogyatékoságául róttá fel, hogy *Klumer* báró mellett nincs egy magyar Horvátország képviselőjében.

Szép az egyenjogúsítás eszméje, és sokan tiszta szépsége miatt vonzódnak hozzá. Platói érzések létét a politikában sem kívánnám kétségbe vonni, sőt a nagy többség esetében feltételezem a tiszta lelkesedést, de azt senki nem tagadhatja, hogy sokan vannak, akik azért tartják szépnek a fogalmat, mert lefordítható hatszáz vagy néhány ezer gulden évi jövedelemre. Ezeket is ki kell elégíteni, éppen mert lelkesedésük a legzajosabb, és sokkal jobb, ha igényeiknek a törvény szab határt, mintha önnön érdemeiket illető érzéseikre bíznák annak megítélését, méltányosan bántak-e velük.

Ausztriának sajnos nincs annyi minisztériuma, mint ahány nemzetisége. Csak a nagyobb nemzetiségek kapnak tehát minisztériumot, a kisebbeknek cserélgetni kell. A horvát bán horvát, a vajda szerb, Észak-Szlovákiában északi szlávra, Ruténiában ruténra bízták a tartomány vezetését. Ha valamely kabinet minisztere német, akkor az államtitkárnak csehnek kell lennie, a cseh miniszternek olasz államtitkárja van, és ahol az utóbbi hivatalt magyarra bízták, ott rutén minisztert kell találni, és így tovább, amíg ki nem fundálják, hány udvari tanácsos, titkár és írnok jár minden százezres lélekszámú nemzetnek. Az olvasóra hagyom, hogy elképzelje magának ezen adminisztráció sajátos vonásait,

amely az egyenjogúsítás elve alapján rendezkedik be. Csupán azt jegyzem meg, hogy nincs igaza annak, aki azt hiszi, hogy e követelések ártalmatlanok, mert a józan ésszel ellenkeznek. Ugyanis:

egyrészt hasonló követelésekkel már jelentkeztek, és ma is jelentkeznek, és bizonyára még gyakran lesz így, amíg e sorok nyomtatásban megjelennek;

másrészt annak a törvényi szabályozása, hogy a tisztán politikai hivatalok bizonyos száma bizonyos vallás híveinek jusson, bizonyosan sokkal kevésbé tekinthető a vallási egyenjogúsítás következményének, mintha ugyanezt különböző nemzetiségek követelnék az egyenjogúsítás nevében; és mégis azt látjuk, hogy mindenütt, ahol vallási okokból harc bontakozott ki, és végül elismerték az egyenjogúsítás elvét, az efféle rendelkezéseket mindig a vita lecsendesítésének fő eszközeként tekintették;

harmadrészt hasonló viszonyok az osztrák birodalomban – legalábbis a magyar koronához tartozó részeiben – a közelmúltig fennmaradtak. Aligha kell hozzátennem, hogy egy ilyen intézményt, ami alkotmányos államban kivihetetlen, abszolút monarchiában is felette károsnak tartok, és hogy jóllehet meg vagyok róla győződve, hogy az egyenjogúsítás elve egyfelől a tartományok nemzetiségek szerinti felosztásához, másfelől a központi igazgatás hivatalainak a nemzetiségre való szigorú tekintettel történő kiosztásához vezetne, de éppen ezért magát az elvet tartom az osztrák birodalomban kivihetetlennek.

Tegyük fel, hogy ebben is tévedek. Mondjuk, hogy olyan elvet találtunk a birodalom nemzetiségek szerinti felosztására, ami ellen semmi nem hozható fel, hogy találtunk törvényt, amelynek alapján a hivatalok szétoszthatók a különböző nemzetiségek között anélkül, hogy ebből a birodalomnak különösebb kára származna.

Montesquieu egész komolyan azt állítja *A törvények szellemé*-ben, hogy hasznos volt a bírói hivatalok megvásárolhatósága és ezzel összefüggő örökölhetősége, mert ezáltal mindenki nevelődhetett a hivatalára. Talán használható e nézet annak az államberendezkedésnek az esetében, amely szerint a közhivatalokat a különböző nemzetiségek szerint kell szétosztani, és pl. odaítélni a németeknek a haditengerészetet, a magyaroknak az ipart, a szerbeknek az igazságügyet, a románoknak a közoktatásügyet stb., hogy minden nemzet már zsenge gyermekkorától azokra a hivatalokra nevelhesse fiait, amelyeket egyszer be kell tölteniük.

Most a következő kérdés felé fordulunk: vajon mindezek intézkedések, amelyek bizonyosan csak nagy nehézségek árán kivihetők, meg fogják-e nyugtatni a birodalom lakosainak többségét, vagy pedig nem inkább sérteni fogják-e a többséget igazságszerzetében?

VIII. Fejezet

**Az egyenjogúsítás elvének tökéletlen megvalósítása
nem eredményezhet megnyugvást**

Többször megjegyeztem ebben az írásban, hogy az egyenjogúsítás utáni törekvés mindig szupremáciára való törekvés. Az egyenjogúsítás biztosítása, amennyiben valóban nem más, mint amit a szó jelent, és minden nemzeti-ségi szupremáciát megszüntet, akkor a dolgok természete folytán senkit nem elégíthet ki. De tegyük fel gyakorlatiasan a kérdést: „Az osztrák birodalmat lakó nemzetiségek közül melyik az, amelyik megelégedne az egyenjogúsítás⁸ elvének alkalmazásával?”

A német? A német nemzetiséget az egyenjogúsítás elvének alkalmazása a legtöbb országban – ideszámítva a katonai határőrvidéket is – megfosztaná mind-amaz előnyöktől, amelyeket korábban élvezett anélkül, hogy ezért a magyar korona országaiban kárpótlást találna. Az egyenjogúsítás elve ugyanis magával hozza, hogy itt más nyelv váltsa fel a magyart, de ez nem lehet a kisebbség nyelve, és ezért a német elem csak annyit nyerne, hogy a jövőben a magyar szupremáciát szerb, román vagy szlovák szupremácia váltja fel.

A szláv? Már korábban megjegyeztem, hogy a szlávság nemzeti-ségi törekvéseiben másik irányt is követ azon célon túl, hogy idegen elemektől elkülönüljön: a különböző szláv törzsek egyesülésének irányát. És ha a pánszlávizmus eszméjét pusztá fantomnak tarthatjuk is, azért a kisebb körökben való egyesülés eszméje, a valamennyi délszlávot egyesítő nagy tartomány utáni vágy széles körben elterjedt, míg azok számára, akik a birodalom északi részét lakják, ugyanez a csehek zászlaja alatt történne. A szláv népesség ama része számára, amelynek körében efféle irányok uralkodóak, semmiképp nem eredményezne megnyugvást amaz intézkedés, amelynek révén minden egyes szláv törzs megszerzi önállóságát – mert, ismétlem, az osztrák birodalom viszonyai közepette csak ilyen megoldás lehetséges. Ami a többit illeti, csak annyit jegyzek meg, hogy a nép – mindenekelőtt a szláv nép – aligha oly felvilágosodott, mint a minisztérium, és a nép, ha arról van szó, hogy a másféle különüljön el, nem fogja a nemzeti-ségi egység kedvéért elfelejteni a vallási különbségeket, amely már most is eltávolodást, sőt gyűlöletet váltott ki ugyanannak a nemzetiségnek törzsei között.⁹

A románok? Az osztrák birodalmat lakó nemzetiségek között nincs még egy, amelyik annyit nyerne a tartományok nemzetiségek szerinti felosztásával, mint éppen a román. Szinte a teljes Erdélyen és Bukovinán kívül a román elem Magyarország jelentős részére is igényt formálhat. De olyan nemzetiség sincs még egy a birodalomban, amelyiknek több oka lett volna a panaszra a korábbi viszonyok alatt. Erdélyben, ahol az országot nemzetiségek szerint felosztották, soha nem ismerték el a román nemzetiséget, pedig a népesség többségét alkotta. Mindeközben a legnagyobb elnyomást szenvedte el vallási tekintetben, részben mert azon fáradoztak, hogy a nép egy részét a katolikus egyházba tereljék, részben mert azokat, akik kitartottak a görögkeleti vallás mellett, minden egyházügyi tekintetben kiszolgáltatták szerb hittársaik fenntartásának. Az osztrák birodalom nemzetiségei között nincsen tehát másik, amelyiknek több oka volna elégedettnek lenni az állam nemzetiségek szerinti felosztásával. A kérdés csak az, vajon alkalmazható-e az elv olyan kiterjedésében, ahogy az a románoknak kedvező volna, és ha az erdélyi szászoknak tett ígéreteket tekintjük, vagy akár azt, amit már a szerbek megkaptak, akkor ez nem feltételezhető. Minekutána nagy biztonsággal kijelenthető, hogy bármilyen tetemesek is legyenek az előnyök, amelyek a román nemzetiség számára korábbi viszonyaikhoz képest az egyenjogúság alapján származnának, a nép soha nem elégedne meg az elv ennyire tökéletlen alkalmazásával.

Felleges szólni a lengyelekről, akiket most újabban lengyel és rutén népre osztottak fel, és a magyarokról, akik ezzel az egész berendezkedéssel csak vesztenének. Itália nemzeti törekvései más irányt követnek, mint hogy kielégíthetők volnának az egyenjogúsítás elvével, ahogy azt Ausztria nyújtani tudja. Ez az elv legfeljebb azt tudja nyújtani annak az országnak, hogy mostantól megszabadítja a német hivatalnokoktól. S most kérдем: hol, mely nép esetében, mely tartományban várható, hogy a tartományok nemzetiségek szerinti felosztását meglelégedéssel fogadják? Márpedig, ismétlem, az egyenjogúsítás elve a bevett értelemben csakis így valósítható meg. E tekintetben már beszélhetünk tapasztalatoktól.

Az a mód, ahogy Horvátországban és a szerb vajdaságban az egyenjogúsítás nevében tett engedményeket fogadták, példaként szolgálhat számunkra arra nézvést, hogy a jövőben mit várhatunk e tekintetben. A remény veszélyes eszköz, amellyel a népet fel lehet lelkesíteni. Könnyen fel lehet ébreszteni a reményt, de nehéz valóra váltani azt, és még senkinek sem sikerült, hogy azzal tisztázza magát a tömegek előtt ígéretei nem teljesítésének vádja alól, hogy később lehetetleneknek minősítette azokat.

Ha az egyenjogúsítás elvének alkalmazása még azok körében sem vált ki meglepődöttséget, akiknek kedvez, milyen következményekkel jár az eljárás itt, ahol jogokat csorbít, érzéseket, sőt érdekeket sért?

Teljesen elvonatkoztatok Magyarországtól. Vélekedésem szerint nem okos dolog felállítani azt az alapelvet, hogy örökre eljátszhatók olyan jogok, amelyek nem egy nemzedék jogai, annak a nemzedéknek a hibái vagy bűnei miatt. Az igazságtalanságába vetett általános meggyőződésben rejlik az ok, amiért minden újabb alkotmány eltörölte a vagyoneklcobzást, s én nem hiszem, hogy a civilizált világ jogérzéke jóváhagyja azt az elvet, miszerint egy nép minden joga egy tette miatt semmisnek tekintendő. De még ha feltesszük is, hogy Magyarország felosztása ellen, főleg a célszerűség szempontjából, ellenvetéseket kellene támasztani¹⁰, mindeközben az intézkedés igazságosságát nem vonja senki kétségbe. Megmutattam, hogy amennyiben a nemzetiségek szerinti felosztás elvét alkalmazzák, az nem korlátozható kizárólag Magyarországra. Akad-e valaki, aki azt gondolná, hogy egy olyan tartománynak a felosztása, amelyik vérrel állt helyt a birodalom egységéért, amelyik megingathatatlan hűségében kitartott a dinasztia mellett, megvalósítható, vagy akár csak komolyan megkísérelhető lehetne anélkül, hogy annak igazságérzetét súlyosan ne sértené? Próbálják meg felosztani Tirolt, vagy elválasztani Stájerország és Karintia szláv körzeteit a németektől, és ha az anyagi nyugalmat nem is dúlná fel egy ilyen intézkedés, azért az erkölcsi fogalmak összezavarodása, amelyet előidézne, előbb-utóbb sajnálatosan a felszínre törne.

Szilárdan meg vagyok győződve arról, hogy egy efféle vállalkozás nem szerepel a kormány tervei között. Még azok is, akik a legtöbbször szót emelnek a tartományok nemzetiségek szerinti felosztásáért, Tirol és Stájerország esetében értelmetlennek tartanák az elv alkalmazását. A hatás mindenképp ugyanaz marad, és az egész különbség abban áll, hogy az utóbbi esetben mások éreznék magukat erkölcsi érzéseikben sértve, mint az elsőben. Magukban a tartományokban – hogy a példánál maradjak – mások panaszkodnának a jogsértés miatt; Tirolban a németek helyett az olasz, Stájerországban és Karintiában a szláv elem. Ott az olaszok, itt a délszlávok éreznék sértve magukat – s az utóbbiak alighanem joggal – amiatt, hogy a kormány abban a pillanatban, amint ott alkalmazta volna saját elvét, ahol ebből a szláv népeknek nagy előnye származott volna, feladta azt.

A népet nagylelkűnek, jónak, hűnek szokták nevezni, s minderre számos példa felhozható, azonban van egy tulajdonsága, amely minden népre minden korban jellemző. Ez a jogérzék. A jog alapjáról alkotott fogalmak különbözők.

Ez a legtöbb esetben a jelen állapot, amelyet a hosszú múlt szentesít – a történeti jog; máskor bizonyos alapelvek, amelyeket minden jog megváltoztathatatlan zsinórmértékül állítottak fel: de a népnek, mégpedig minden népnek, amint műveltségre tesz szert, mindig szüksége van rögzített normára, amely szerint megítélheti az egyes viszonyok és cselekedetek igazságosságát. Ha eltávolodunk a történeti jog alapjáról, és helyette egy alapelvet állítunk fel, akkor a nép annak alkalmazását fogja igényelni, minden következményével együtt. Az osztrák birodalomban a nép minden jogfogalma a történeti jogon alapul, és sok időt venne igénybe, míg e jogfogalom nyomai is eltűnnének egy olyan országban, ahol még azok is rá hivatkoznak¹¹, akik ellen a történeti jog dolgozik.¹² De ha mégis megtörténik, akkor csak úgy lehetséges, ha a történeti jog helyébe lépő alapelvet minden következményével együtt kiteljesítik. A nemzetiségi jogok elvének éppen olyan határozottnak és biztosnak kell lennie, mint amilyen a történeti jog elve volt. Csak így tudja megnyugtatni a nép jogérzékét, és csak azt az állapotot tarthatjuk tartósnak, amely ezt az érzést megnyugtatja.

A francia köztársaság alapjaiban inog, pedig olyan elveken épült, amelyekben fél évszázada senki nem merészelt volna kételkedni. Megrendült, mert örök ellentétben állnak vele ama királyság történeti igényei, melyet megtagadtak és vérpadra vontak. Másfelől állandó igényeket támasztanak vele szemben azoknak az eszméknek nevében, amelyeken az új államnak kellene alapulnia, és amelyek minden rendezett állam létével ellentétben állnak. A francia köztársaság tanulság legyen mindenki számára, aki nem ismerte még fel, mennyire fontos az államnak, hogy a nép jogfogalmai ne rendüljenek meg.

Azt hiszen, bebizonyítottam ebben az írásban, hogy az osztrák birodalomban a nemzetiségi egyenjogúsítás elve nem valósítható meg a neki tulajdonított értelemben. Megmutattam, hogy az erre irányuló kísérletek a megelégedettség előidézése helyett csak a birodalom lakóinak jogfogalmait zavarnák össze. Csupán egyetlen dolog tárgyalásával vagyok adós: *milyen befolyást gyakorolna emez elv további fejlődése az osztrák állam jövőjére?*

IX. Fejezet

A nemzetiségi egyenjogúsítás eszméje további fejlődése során szükségképpen a birodalom felbomlásához vezet

Aki ismeri az osztrák birodalom létrejöttének módját, továbbá jelen viszonyait is, azt talán elfogja a kétség: vajon van-e egyáltalán olyan elv, amely felválthatná a birodalomban a történeti jog elvét? Ha pedig félreteszi a kételyt, és efféle elv keresésébe fog, akkor nehezen fog tudni választani az utóbbi hatvan év alatt felállított elvek egész sorából, az emberi jogoknak az 1793. évi alkotmányban felállított elvétől egészen az isteni jog dogmájáig. Csupán egyvalami tűnik bizonyosnak: hogy a nemzetiségelv nem lesz ezek között. Senki nem tételezheti fel, hogy a nemzetiségelv tehető a jövő alapjául abban az államban, amely ennyi nemzetiségből áll, s közülük egyik sem alkot többséget, ahol egynek kivételével a nemzetiségek egyike sem tartozik maradéktalanul az államhoz, ráadásul akkor, amikor az állam létét éppen a hozzá tartozó népek nemzetiségi mozgalma veszélyezteti.

A birodalomra leselkedő veszélyeket illetően minden további beszéd feleslegesnek tűnik azok után a tapasztalatok után, amelyeket Magyarországon szerezhettünk a nemzetiségelvről. De mivel ezekre látni valóan senki nincs tekintettel, ezért engedtessek meg nekem, hogy röviden emlékeztessenek rájuk.

Gyakran szoktuk nagy gépezetnek tekinteni az államot. Egyeseknek fekete-erdei óra, melyet a súlyok tartanak mozgásban, és melynek nincs egyéb célja, mint hogy mutassa az idő előre haladását. Másoknak óriási szövő-fonógép, amely a kuszált embertömeget egyforma szálakra bontja, és sima szöveté dolgozza fel. Ahogy az órában kerék kerékhez illeszkedik, és valamennyi a tengelye körül forog anélkül, hogy helyét elhagyhatná, úgy kell működnie az államnak is. Ha nem úgy működik, ahogy elvárnánk, akkor a mechanizmusban van a hiba. Talán túl könnyű a súly, talán néhány kerékkel többre van szükség, vagy a csavarokat kell meghúzni. Az az igazi államférfi, aki mindehhez ért. Meggyőződésem szerint ennél nagyobb tévedés nem létezik. Mindig is csalódní fog az, aki anélkül ítél meg emberek közötti viszonyokat, hogy érzéseikre tekintettel volna. Azoknak a népeknek során végigtekintve, akik a legnagyobb emléket hagyták maguk után, azt tapasztaljuk, hogy

ezek nem azok voltak, akiknek alkotmánya leginkább megfelelt a tökéletesség eszményének elméletben, hanem azok, ahol az egyes ember leginkább kötődött az államhoz, ahol a legforróbb volt a hazaszeretet. A legtökéletesebb szerkezet is csak mozgatóerő segítségével tud céljának megfelelni, és *az állam mozgató ereje: a nép érzései*. A legjobb államigazgatás sem tudja az államot olyan veszélyektől megvédeni, amelyekről egyedül a hazafiság óvhatja meg a polgárokat. Ausztriának is szüksége van erre az érzésre, és ki tagadhatná, hogy az osztrák birodalom régi tartományi határainak szétszaggatása megsemmisítené ezt az érzést.

Mondhatják azt, hogy a birodalom egységes állam, adhatnak neki olyan alkotmányt, amelyik felülmúlja a francia alkotmányt a központosítás tekintetében, vonalzó és derékszög segítségével feloszthatják teljesen egyenlő részekre az egészet az igazgatás megkönnyítése végett, és mindezt viszonylag rövid idő alatt megtehetik; de azt a fogalmat, amelyet 35 millió ember a „haza” szóval kapcsol egybe, bármilyen téves vagy értelmetlen legyen is, államférfi nem fogja akarata vagy retorikai művészete révén megváltoztatni. Márpedig *ez a fogalom* – talán Österreich tartomány kivételével – *sehol nem a birodalomhoz, hanem mindenütt az egyes tartományhoz kötődik*.

Ne essünk tévedésbe, mert talán nincsen tárgy, ahol a tévedés jóvátehetlenebb károkat okozna. *Az osztrák hazafiság* – az egész birodalmat átfogó hazaszeretet – megtalálható az államférfiaknál, a hadseregnél, a legműveltebb osztályok egy részénél, és tovább fog terjedni azzal a meggyőződéssel együtt, hogy az osztrák állampolgárság egyet jelent az alkotmányos szabadság fogalmával. S végül terjedni fog, ha olyan történelme lesz egyszer az új, egységes Ausztriának, amely valamennyi osztályt áthatja, és háttérbe szorulnak azok az érzések, amelyekkel most az egyes ember saját tartományához kötődik. *Azonban pillanatnyilag e patriotizmus ismeretlen a nép körében*. Valamennyi nép gyakran helytállt, mégpedig férfiasan, a birodalom javáért. A francia háborúk története adalék arra nézvést, milyen erő rejlik Ausztriában mint államban. De az ezrek és ezrek között, akik vérüket ontották a birodalomért, bizonyára csak kevesen voltak, akiket a birodalom fogalma lelkesített tette. A cseh, a magyar és a horvát saját királyáért és saját országának dicsőségéért állt csatasorba, és azért maradt fenn az állam, mert nem akadt része, amelynek fiai ne áldozták volna fel magukat készséggel saját hazájukért.

Azt gondolnák egyesek, hogy a nép érzései kormányzati intézkedések tárgyát képezik, mint valami központi főpénztár, amelyet áthelyeznek egyik helyről a másikra? Avagy úgy vélekednek egyesek, hogy szebb, dicsőségesebb dolog

a nagy, hatalmas Ausztriát szeretni, mint a kicsiny Tirolt vagy Horvátországot, és hogy mindenki könnyen meggyőződhet e tágabban értelmezett hazaszeretet előnyeiről, minekutána az, amit szeret, csak része a nagy egésznek, és akárhogy is igyekszik, nem szolgálhatja külön hazáját anélkül, hogy egyben az egésznek javát is elő ne mozdítaná? Nincs keresztény vallás, amelynek dicsőségéhez ne járult volna hozzá az önfeláldozás csodája. Minden egyháznak megvannak a maga mártírjai, akik bátran mentek a halálba, és egyik sem halt meg valamely keresztény felekezetért anélkül, hogy egészében elő ne mozdította volna a kereszténység ügyét. Általában véve a kereszténység eszméje szép és magasztos. Miért nem lelkesedett senki annyira az általános fogalomért, hogy felekezeti különbségre való tekintet nélkül életét áldozta volna azért, ami közös a keresztény vallás minden formájában? Eljöhét még ez az idő; talán a jövő fogja rádöbenteni a keresztényeket arra, milyen közel állnak egymáshoz, és az egyes emberek kebléből a kereszténység fogalma a különös felekezet fogalmát kiszorítja. Aki azonban ezt manapság kísérelné meg, aki meg akarná győzni a katolikus és protestáns hittérítőt arról, hogy értelmetlenség magát különös hitéért feláldozni, az, ha fáradozása eredménnyel jár, csak arra a következtetésre juttatná az illetőt, hogy egyáltalán ne áldozza fel magát, és nem lelkesítené fel a kereszténységért általában. Ugyanezek az eredmények várhatók, ha vissza akarnák szorítani a gyűlölt provincializmust az osztrák birodalomban amaz ország-együttesek lerombolása révén, melyekhez most a patriotizmusok kötődnek. Talán sikerül is megsemmisíteni a nemkívánatos patriotizmust, de az óhajtottat megteremteni nem.

És valószínű-e mindez egyáltalán? Az embernek szüksége, hogy egy nagyobb egészhez tartozzék. Az egyéni előnyök utáni törekvés soha nem töltheti ki egész létét. Harmincöt millió ember közös szellemiség nélkül éppen olyan elképzelhetetlen, mintha minden önösség híján próbálnánk meg ugyanennyit elképzelni. Minden arra irányuló igyekezet mellett is, hogy azáltal rombolják le a tartományi patriotizmust, hogy megszüntetik tárgyát a tartományok új felosztásával, minden bizonnyal túl fogja élni a Tirol, Stájerország vagy Magyarország iránti szeretet e tartományok létét. Aki eddig szerette hazáját, nem fog másképpen gondolkodni, mint korábban. A történelem és a jelenkor azt mutatja, hogy nem diplomáciai elismerésre és hivatalos elnevezésre van szükség ahhoz, hogy egy országot lakosai forrón szeressenek. Az emberi természet az oka, hogy az ember jövőt is reméljen ott, ahol a múltat látta, és a hazaszeretet reményei csak az emlékezettel együtt sülyedhetnek el. Mert ahol szerettünk, ott hiszünk a halhatatlanságban.

És ki nem látja a veszélyeket, amelyek ez esetben az osztrák birodalmat fenyegetnék? Míg az állam korábban támaszra lelt egyes népcsoportjainak hazafiságában, mert hiszen mindegyik azt érezte, hogy szűkebb hazájának léte a birodalom lététől függ, úgy most ugyanez az érzés az állam ellen fordulna. Ha egyszer kialakul a meggyőződés, hogy az egységes Ausztria léte összeegyeztethetetlen az egyes tartományok integritásával, akkor fog majd az egyes tartományok patriotizmusa – és, ismétlem, másmilyen osztrák birodalmi hazafiság egyelőre nem létezik – ez ellen az egységes Ausztria ellen fordulni. Csak akkor van egy állam igazán veszélyben, ha nemes érzések is ellene támadnak.

De tegyük fel, hogy ez nem fog bekövetkezni. Feltett szándékom, hogy nem utasítok el semmilyen feltételezést, ami a lehetőségek körébe tartozik, és elismerem, hogy mintegy varázsütésre eltűnnek majd az utolsó nyomai is a korábbi hazafias érzéseknek abban a pillanatban, amint befejeződik a birodalom nemzetiségek szerinti új felosztása. Az északi szláv egy csapásra közönyössé válik az ország iránt, amelyben apái vallási szabadságukat kiharcolták, amelynek szenvedéseiben és örömeiben, érdemeiben és tévelygéseiben mindmáig híven osztozott. Elfelejtí, hogy egyszer magyar volt, s e névre büszke. A „Csehország” név nem hagy nyomot lakóinak szívében, Stájerország és Erdély emlékei csak a levéltárakban lesznek fellelhetők. Ahogy újrarajzolják a birodalom térképét, és megváltoztatják a jelenlegi tartományi határokat, úgy ugyanez megy végbe az állampolgárok szívében is: hazaszeretetük elveszti korábbi határait. Még államférfiaknak is nehezen sikerül *bevégezett tényként* elismerni azt, ami kényük ellen történik: de én minden állampolgárról feltételezem a politikai előrelátás e fokát, és elfogadom, hogy testületileg beleegyeznek abba, ami történt, és miután belátták a korábbi viszonyok visszaállításának lehetetlenségét, megszabadulnak minden érzéstől, ami immár cél nélkülív lett.

De mi következik mindebből?

Ha elvették a néptől a korábbi hazafogalmat, ha megsemmisítettek minden hazafias rézést, amely korábban lelkesítette, azért fel fog-e támadni e romokon az egységes Ausztria gondolata és az iránta való szeretet?

Nem hiszem ezt.

Kétségkívül akkor sem fognak Ausztria népei eltompult önösségbe süllyedni. Kétségkívül továbbra is lelkesedni fognak egy fogalomért, és feléje fordítanak minden szeretetet, amellyel korábban hazájukon csüggték: *de ez a fogalom nem a nagy, egységes Ausztriának, hanem szükségképpen saját külön nemzeti-ségüknek a fogalma lesz.*

Aki a közelmúlt történelmét ismeri, és tudja, mennyit fáradoztak a nemzetiségi érzés felkorbácsolásáért akár a forradalomnak, akár a fennálló rendnek az érdekében; mennyi ígélet hangzott el, és mennyire általánosan átadta magát mindenki az ígéretek teljesülésébe vetett reményének – annak nem lehet kétsége efelől, és csak az nem világos, vajon e fogalom Ausztria léte és fejlődése szempontjából kedvezőbb-e, mint az eddig fennálló történeti elvű tartományi felosztás volt.

Mindenekelőtt fel kell hívnom olvasóim figyelmét egy körülményre, amit egyetlen államférfi sem hagyhat figyelmen kívül, és amit egyébként oly ritkán emlegettek a nemzetiségelvről folyó egész vita során, hogy arra kell gondolnom, fontosságát nem méltányolják eléggé.

Az osztrák birodalmat lakó nemzetiségek közül – a magyart kivéve – nem találunk egyet sem, amelynek határai túl ne nyúlnának a birodalom határain. Délen a szerbek és a románok közvetlen szomszédságban vannak a török birodalomban lakó rokonaikkal, északon pedig a lengyel és rután népelem terjed messze államunk határán túl. A nemzetiségi érzés ébredése nem államunkra jellemző sajátság, mint ahogy az sem, hogy ezt az érzést új jogviszonyok alapjává tegyék. Sőt, amilyen hevesen tört ki nálunk a nemzetiségi harc, annyira tekinthető nagy részint olyan mozgalom eredményének, amelyet a birodalom határain kívül készítettek elő.

Ennek az állításnak a helyességét nehéz volna vitatni.

Ha számot akarunk adni arról, e körülmények mellett milyen következményekkel jár a nemzetiségelv elismerése Ausztriában, illetve ennek gyakorlati alkalmazása az állam tartományi felosztására, akkor arra a meggyőződésre kell jutnunk, e következmények nem korlátozódhatnak az osztrák birodalom keretein belülre. *Ahogy a nemzetiségi kérdés nem kizárólag osztrák kérdés, úgy megoldást sem kizárólag Ausztria számára kell találnunk,* és e jelenség legalább annyira érinti a közvetlen szomszédokat, mint Ausztriát magát. Sőt, Ausztria számára csak akkor létezik végleges megoldás, ha annak hatása messze túlnyúlik a birodalom határain. Nemzetisége szerint határolt szerb vagy román tartomány nem képzelhető el anélkül, hogy ezáltal jelentősen fel ne erősödjék a török birodalom azonos nyelvet beszélő néptörzsei között a nemzetiségi mozgalom.

Ausztria nemzetiségek szerint felosztott tartományai a számukra biztosított több vagy kevesebb politikai szabadság mértékében fognak a birodalom határain kívül lakó nemzetiségek nemzeti törekvéseinek gócpontjává vagy harcmezejévé válni. Miután Ausztria elismerte a nemzetiségi különbséget

a tartományi felosztás alapjának, ez vagy területe jövőbeni kiterjesztésének előkészítése addig a pontig, amíg a birodalom és benne lakó nemzetiségek határai egybeesnek, vagy az első lépést tette meg önnön felbomlásának irányába, hiszen maga húzta meg a határokat, amelyek mentén az egyes részek fokozatosan leválhatnak.

Egyiknek mindenképpen be kell következnie.

A fennálló rend minden tisztelete mellett, amelyet – kevés kivételtől eltekintve – a pillanatnyilag egyedül lehetséges megoldásnak tartok, mindazonáltal távol áll tőlem, hogy Európa területi felosztását olyasvalaminek tekintsem, amelyen semmi változás nem történhet. Sőt, ha figyelmesen szemléljük a dolgok jelen állását, szinte úgy tűnik, hogy az államférfiak bölcsességének, amely eddig az elaggott fenntartásán fáradozott, mihamarabb az új épület megalapozásának nehezebb feladatát kellene megkísértenie. Az európai diplomácia valóságos egyiptomi tudománnyal próbálta távol tartani a török birodalomtól az enyészet nyomait; de ahogy a kiszáradt fa körül, amely lombtalan ágaival többé nem tarthatja távol a földtől a nap termékenyítő sugarait, magok fejlődnek, s a törzset körülvevő vegetáció friss zöldje arra emlékeztet bennünket, hogy eljött az idő, amikor az óriást az első vihar a földre dönti, úgy jelzi nekünk a friss élet, amelyet a török birodalomban az oszmán törzs mellett tapasztalunk, hogy e hatalom napjai meg vannak számlálva. Előttünk ismeretlen okokból kíváncsnak tűnhet Ausztria államférfijai számára, hogy az elkerülhetetlen mihamarabb bekövetkezzék. Nem fogom taglalni ezt a kérdést. Egyvalami azonban világos számomra: azon eszköz, amelyet a kívánság teljesezéséhez választanak, nem lehet olyan, amely a monarchia számára majdnem annyira veszélyes, mint az oszmán birodalom számára. Jóllehet a török birodalom feloszlását előidéző eszközök egyik leghatékonyabbikának kell tekintenünk mindazt, ami újraélesztheti és támogathatja a török birodalomban lakó keresztény népeiségek nemzetiségi mozgalmait, ugyanez előbb-utóbb Ausztriában is hasonló hatást fog kiváltani.

Ha az osztrák birodalomban eltérnek a történeti jog alapjáról, és elfogadják, hogy az 1848. év eseményei és a rákövetkezők által az állam egységén kívül minden elveszett, ha magának a királyságnak megváltozott a jogalapja a birodalom nagy részében, és a birodalom egyes részeinek viszonyait egészében, akár egymáshoz képest a nemzetiségelv szerint kell meghatározni, akkor ennek az elvnek kell irányt szabnia a birodalmat lakó valamennyi nép tevékenységének. Ausztria valamennyi népe, németek és olaszok, szlávok és románok számára a törekvések célja, az erőfeszítések tárgya nem lehet egyéb, mint ezen

elv tökéletes megvalósítása. Franciaország nem talál nyugalmat azóta, mióta elhagyták a történeti jog talaját és az egyenlőségelvet tették az állam alapjául, és nem is fog találni addig, amíg az elvet meg nem valósítja minden következményeivel együtt, vagy ismételt kísérletek után meg nem győződik kivihetlenségéről. Ausztria sem fogja visszanyerni nyugalját, ha egyszer lemondott a történeti jogról, csak akkor, ha tökéletesen megvalósította a nemzetiségelvet. És ki ringathatná magát abban a hitben, *hogy a nemzetiségelv tökéletesen megvalósítható akkor, amennyiben a birodalom jelen alakjában megmarad.*

A nemzetiségelv nagyszerű jövő csíráját tartogathatja az osztrák birodalom számára. A nemzetiségek egység eszméje veszélyesnek tűnhet államunk léte számára, ha csak a német és az olasz elemet tekintjük. A birodalom déli és keleti részén azonban fontos összetevője az erőnek, az elv tökéletes megvalósítására irányuló törekvésből nagyobb és hatalmasabb állam jöhet létre, mint a mienk volt. Ezt az államot *hívhatják Ausztriának, de az nem lesz többé a mostani Ausztria*, és a fennálló rendszer barátai talán túl öregnek érzik magukat ahhoz, hogy ebben a reményben vigaszt leljenek cserébe mindama szenvedésért, amelynek árán megvalósítható.

X. Fejezet

A nemzetiség elvének befolyása a birodalom politikai berendezkedésére

Meggyőződünk arról, hogy bármennyire különbözők is legyenek a nézetek a nemzetiség fogalmáról, a nemzetiségi törekvések alapja mindig a magasabb képességekről való meggyőződés, célja pedig az adott nemzetiség uralma, és hogy ezért a nemzetiségi jogok utáni törekvés ellentétben áll a szabadság és egyenlőség fogalmaival, illetve szinte valamennyi európai állam létevel.

Különös figyelmet fordítottunk az osztrák birodalomra, és beláttuk, hogy a nemzetiségelv – a neki tulajdonított szokásos értelemben – itt is lehetetlenné teszi nemcsak a szabad alkotmánynak, hanem egyáltalában a jól elrendezett államnak a létét is.

Mert a nemzetiségek egyenjogúsításának elve – a neki tulajdonított értelemben – még akkor sem megvalósítható, ha lemondunk az alkotmányos szabadságról.

Mert a részleges megvalósítás a megelégedés megteremtése helyett csak összezavarná az állampolgárok jogfogalmait, és sértené jogérzéküket.

Mert végül az elv további fejlődése során szükségszerűen a birodalom felbomlásához vezet.

Ebből következik, hogy a nemzetiségi egyenjogúsítás elve a neki tulajdonított szokásos értelemben soha nem valósítható meg az osztrák birodalomban. De tévedne, aki azt gondolná, hogy ennek az élénk mozgalomnak az eredménye, amelyet a nemzetiségelv századunkban, és különösen Ausztriában kiváltott, csupán arra a megszerzett meggyőződésre korlátozódna, hogy az ember valami kivihetetlen dolog után fáradt.

Eszmék soha nem mozgattak meg népeket anélkül, hogy ne gyakoroltak volna jelentős hatást egész fejlődésükre. Ha tökéletes tévedés is századunk vezéreszméjét látni a nemzetiségelvben – egyetlen eszme számára éppúgy lehetetlen a világalalom, mint egyetlen ember számára – azért bizonyossággal megjósolható, hogy korunk nemzetiségi mozgalmai tartós eredményeket hagynak hátra maguk mögött az emberiség fejlődéstörténetében. Sőt, ha figyelmesen szemléljük a jelenkor eseményeit, akkor egy-kettő ezek közül máris előre látható.

Korunk egyik legnagyobb és legműveltebb népének törekvése az egység iránt, amelyet a nemzeti tudat gerjesztett, talán nem arra hivatott, hogy célját a jelenleg követett úton elérje, viszont semmiképp nem marad tartós hatás nélkül az európai államélet arculatára. És ha meggondoljuk, hogy az államhatárok szinte sehol nem esnek egybe a nemzetiségi határokkal, és hogy korunkban a nemzeti tudat a testvériség korábban ismeretlen érzését hívja elő olyan népcsoportoknál, amelyek különböző politikai államalakulatokban élnek megosztottan, akkor szinte úgy tűnik, mintha a nemzetiségelv arra volna hivatott, hogy a különböző államok között létező ellentéteket sok tekintetben elsimítsa.

Ahogy a nemzetiségelv a különböző államok egymás közötti viszonyaira jelentős és meggyőződésem szerint, üdvös hatást gyakorol, úgy ugyanez feltelezhető az egyes államok belső berendezkedését illetően. Ha előítéletektől mentesen kívánunk számot adni azon következményekről, melyet a nemzetiségért folytatott harc Ausztriában az állam alkotmányára gyakorol, akkor a nemzetiségelv általános következményei e tekintetben meglehetősen valószínűséggel előre megbecsülhetők.

Fordítsuk figyelmünket feladatunknak erre az oldalára.

Beláttuk, hogy a nemzetiségi jogokról alkotott fogalmak, ahogy azokat Ausztriában felállították, aligha egyeztethetők össze nemcsak egy bizonyos államformával, hanem általában egy jól elrendezett állam létével sem.

És mivel európai szükségszerűség egy nagy állam létezése azon a helyen, amelyet az osztrák birodalom elfoglal, és mivel nagy állam léte kizárólag úgy lehetséges Európának ezen a részén, ha mindazon néptöredékek, melyekből az osztrák birodalom áll, egy egésszé egyesülnek: ebből következik, hogy a nemzetiségi jogokról alkotott fogalmakat úgy kell módosítani, hogy feloldódjon az ellentét, amely jelenleg létezik e fogalmak és a jól elrendezett állam léte között.

Szükségszerűségként elismerem annak az államnak a létét, amely a birodalom valamennyi népét egyesíti magában, és ezért meg vagyok győződve arról, hogy a nemzetiségi jogról alkotott fogalmat arra a mértékre kell korlátozni, amely összeegyeztethető ennek az államnak a létével. De éppen így hiszem azt is, hogy *maga a fogalom* – legalábbis pillanatnyilag – ugyancsak szükségszerűség, és hogy *nem létezhet állam, amelyben a nemzetiségi érzések létét nem veszik figyelembe.*

Ha az állam közvetlen ellentétbe kerül népeinek nemzetiségi törekvéseivel, ha a jogokra vonatkozó követelések közül azokat sem elégíti ki, melyeket létének veszélyeztetése nélkül megtehet, akkor ennek korántsem lesz következménye

a nagy állam megsemmisülése azon a helyen, melyet államunk elfoglal, hiszen, ismétlem, a nagy állam léte szükségszerűség Európának e részén. Továbbá a birodalmat alkotó népek nagy részének újra és újra egy állammá kell egyesülnie nemzetiségének érdekében, jöllehet ez az eljárás előbb-utóbb *a jelenleg létező osztrák állam felbomlásához fog vezetni.*

Nehéz elképzelnünk egy olyan államalakulatot, amely az európai műveltség közvetítői feladatának jobban megfelelne, mint Ausztria. Épp azon körülmény teszi Ausztriát mindenekfelett alkalmassá e feladat ellátására, hogy a civilizáció legmagasabb fokán álló népcsoportok – a német és az olasz – a végzet csodás rendelkezése folytán állami összeköttetésben vannak olyan népekkel, amelyek a műveltség alacsonyabb fokán állnak, de rokonság révén jelentős befolyást gyakorolnak azon népekre, akik a birodalmon kívül élnek, és részesedniük kell a civilizációban. Ha ezt nem ismerjük fel, ha nem látjuk be, hogy amaz eszmék, amelyek egész népeknél egyidejűleg jelentkeznek, nem akaratukból folynak, hanem mindig viszonyaik szükségszerű következményei, és nem semmisíthetők meg kényszer és erőszak által, ha elfeledjük, hogy az egyes népek mint a birodalom tagjai csak akkor felelhetnek meg rendeltetésüknek, ha megőrzik és fejlesztik különös nemzetiségüket, melynek révén a birodalmon kívül élő rokonaikhoz kötődnek – akkor Ausztria megszűnik létezni, hogy világátörténelmi feladatát egy új államalakulatnak engedje át, amint arra ezernyi példa van a történelemben. Az államok csak addig léteznek, míg meg tudnak felelni rendeltetésüknek.

Mindenkinek tehát, aki Ausztria megmaradását akarja, megkerülhetetlen feladata, *hogy összeegyeztesse az erős, egységes állam szükséges feltételét és a nemzetiségi jogok fogalmait.* Csakis akkor van jövője Ausztriának, ha ez sikerül.

De hogyan történhet ez meg?

A nemzetiség fogalma Ausztria-szerte meghatározatlan. Félig a történelem eseményeire épül, és az állam területi megosztását követi, félig pedig a nyelvi különbségeken alapul. Senki nem döntheti el, melyik az általánosabb e két fel fogás közül, melyikre kell ennél fogva nagyobb tekintettel lenni, főleg, ha annyit kijelenthetünk e tekintetben, hogy a két irány közül, amelyekben a nemzeti ségely megnyilvánul, mindig az kerül előtérbe, amelyik az adott pillanatban inkább veszélyben érzi magát.

Ebből következik, *hogy az osztrák állam berendezésénél mindkét irányra tekintettel kel lenni,* és az egyes tartományok történelmi jogai, illetve a nyelvi különbségek nevében támasztott igények csak annyira sérthetők meg, amennyire azt az állam egysége múlhatatlanul megköveteli. Ausztriának ezért hármas feladatot kell megoldania:

*egy erős, egységes állam megalapozását;
az egyes részek történeti jogra alapozott nemzetiségi igényeinek összeegyeztetését az egység szükségleteivel;
az egyes nemzetiségek nyelvi különbségekre alapozott igényeinek összeegyeztetését az egyes részekre vonatkozó történeti jogelvrrel és a birodalom egységének követelményeivel.*

A birodalom egysége

Ausztriának mindenekelőtt egységre van szüksége. A *föderáció laza köteléke nem elégséges* egy olyan államban, amelyik egy szinte kötelezően terjeszkedő, és egy hanyatlófélben levő hatalom között fekszik, és ezért mindenekfelett erősnek kell lennie.

Nem több alkotmányos birodalom konföderációjára van szükség, amelyeknek mindegyike megőrzi szuverenitását, és az egészhez csak egyes közös ügyek tekintetében, illetve a perszónalunió révén kötődik, hanem *az egységes alkotmányra*, amely megfelel egy olyan államnak, amelyben csak egyetlen igazán szuverén hatalom van. A szuverenitás nem darabolható fel, az egész államot érintő ügyeket nem lehet szétosztani, nem adható meg az a jog az egyes tartományoknak, hogy az összbirodalom igazgatási szerveit felelősségre vonhassák, amennyiben nem akarjuk megsemmisíteni az egységes államot a birodalom tartományokra való széttagolásával, hogy aztán széthulljon azokra az atomokra, melyekből kialakult.

Az egyes tartományok történeti jogai

Az osztrák birodalomban sok szót ejtettek már a föderatív államforma mellett és ellen. Úgy vélem, itt lenne az idő, hogy tisztába jöjjünk a fogalommal, illetve kiváltképpen a föderáció és az egységes állami alkotmány közötti különbséggel. Ehhez nem kell egyéb, mint hogy mindkét kifejezést abban az értelemben használjuk, amelyet a tudományban általánosan elfogadnak.

Ennek értelmében a föderáció független államok közötti puszta szerződés, illetve szövetség, amely a szerződés cikkelyein alapul. A föderációban minden állam saját jogainak és kötelességeinek legfőbb bírója. Ezzel szemben az alkotmány állandó kormányzati forma, ahol az egyszer megadott hatalom visszavonhatatlan, és minden változás csak mindazok közössége révén, akiket az alkotmány érint, s csak az abban meghatározott módon történhet meg.

Ebből következik, hogy az állami egység szükséglete, amelyet a birodalmat illetően elismertünk, az egyes tartományok történeti jogra alapozott igényeivel ellentétbe kerülhet amaz intézmények révén, amelyekkel az állami egységet meg akarják alapozni. Ugyanakkor ez az ellentét nem a dolgok természetében rejlik. A baj oka itt is a fogalmi zavarban keresendő, amelynek vádja alól az egyes tartományok történeti jogainak védelmezőit éppoly kevésbé tudjuk felmenteni, mint ellenfeleiket. Az előbbiek *az egység fogalmát összekeverik a kormányzati centralizációéval*, és mintha elfeledkeznének arról, hogy az államkötelék szilárdsága nem a központi kormányzat számára fenntartott tárgyak számától függ, hanem attól, hogy minden megfelelően rendeltetésének, amire szükség van az egység megőrzésének érdekében, és hogy e tekintetben az állam teljes szuverenitással döntsessen. Az egyes tartományok történeti jogainak nevében pedig olyan igényeket támasztottak, amelyek éppen a történeti jogokkal – azaz a népek történeti fejlődésével – állnak ellentétben, és csak akkor alapozhatók meg, ha mindarról nem vesznek tudomást, ami háromszáz év alatt történt.

A birodalom egysége nem abban áll, hogy az egyes tartományok egész közigazgatását legfelsőbb szinten egy közös belügyminiszter vezesse, és a közoktatás az egyes koronaországokban igenis átengedhető saját hatóságoknak anélkül, hogy ebből veszély származna az állam egységére nézve. Sőt, az egymásnak ellentmondó nézeteket illetően is, melyek a Magyarország és Horvátország, Erdély és Tirol között létező vallási viszonyokra vonatkoznak, jobb volna, ha átengednék az egyes országok közigazgatásának a vallást érintő ügyeket, és a központi kormányt felmentenék annak kényszere alól, hogy az e tekintetben felállított elveinek kivételek során keresztül szerezzen érvényt, és ezáltal a vallási kérdések küzdőterévé válják. Épp így a tartományok történeti igényeinek nevében csak az követelhető, amivel már *ténylegesen rendelkeztek*, vagyis ama szabad tevékenységi kört, amelyet az abszolút kormány március előtt szabadon meghagyott az egyes tartományoknak.

Még ha Magyarország, Erdély és Horvátország viszonyait tekintjük is, akkor sem terjedt e kör oly szélesre, hogy veszélyeztetné a birodalomnak az abszolút kormány által képviselt egységét. Ezek a korábbi viszonyok között alkotmányosnak nevezett országok most jogaik közül a részleges adómegajánlási jogot¹³ a nagy egésznek kell, hogy átengedjék. Ezért azonban kárpótolni fogja őket a részvétel az általános birodalmi gyűlésben, valamint saját ügyeik felelős vezetése, így tehát e változással nemcsak az alkotmányos szabadság, hanem a tartományi önállóság tekintetében is nyerniük kell. A birodalom összes többi tartománya, amelyek a birodalom újjáalakítása során aligha kapnának

más állást, mint az előbb említett koronaországok, többet nyernének ennek az önállóságnak a biztosítása révén, amely a birodalom egységét nem zavarja, annál, amivel évszázadokon keresztül rendelkeztek. Ebből következik, hogy csak akkor nem lehetséges összeegyeztetni az egyes tartományok történeti jogait az egységes állam szükségleteivel Ausztriában, ha azok, akik a birodalom egységéért munkálkodnak, többet akarnak elérni az egységnél, és a történeti jogért küzdők többet a történeti jognál.

A nemzetiségek nyelvi igényei

Megmutattam, milyen következményekkel járna a birodalom felosztása lakóinak nyelvi különfélesége szerint. Mivel a tartományi élet keretein belül nem elégíthetők ki azok az igények, amelyek a nemzetiség nevében a nyelvi különbségek alapján támadtak, és ezen igények létét éppoly kevésbé lehet tagadni, mint az államra való veszélyességüket, amennyiben ez azokkal közvetlen ellentétben kerül, ezért az efféle harcnak elejét kell venni szabad községi alkotmánnyal és az egyes embernek biztosított lehetőséggel, hogy nyelvi nemzetiségének megőrzésért egyesülhessen az azonos nyelvet beszélőkkel, egyszerűen: nagyfokú *egyéni szabadsággal*.

A mondottakból kitűnik, mi a véleményem arról, mely államformát tartom az egyedül lehetségesnek az osztrák birodalomban.

Ausztriának egysége van szüksége, és ennél fogva olyan hatalmi intézményekre, amelyek fenntartják az egységet. Közös birodalmi gyűlés és közös minisztérium nélkül, amely valamennyi ügyet viszi, ami az egész államot érinti, s amely – csekély kivétellel – csakis saját kinevezésétől függő közhivatalnokokat alkalmazhat, miközben maga az általános birodalmi gyűlésnek, és csakis annak felelős: általános birodalmi gyűlés és efféle birodalmi minisztérium nélkül az egység nem képzelhető el.

Vannak ügyek, amelyek csak az összbirodalmat érintik: például minden, ami az uralkodóval és családjával, a szárazföldi és tengeri hatalommal, a kereskedelemmel és a külügyekkel függ össze. E dolgok tekintetében az összbirodalom cselekvési köre magától értetődik. Minden egyébnek, mint a pénzügynek, közlekedési eszközöknek stb. tekintetében csak azt az elvet kell felállítani, hogy *mindent, ami az egész államot érinti, csakis az összbirodalom szervei igazgathatnak*.

A birodalom egysége csak akkor maradhat fenn, ha gondoskodnak a fenntartásához szükséges szervekről, és megállapítják ezek működési körét.

Éppígy értelmetlen dolog az a tartományi alkotmány, amelynek nincsenek meg az eszközei, amelyeknek a segítségével feladatának saját körében meg tud felelni. Aligha képzelhető el, miképpen állhatna fenn az összbirodalom, ha minisztériuma minden egyes tartományi gyűlésnek felelősséggel tartozna. Épp ilyen különös volna, nézetem szerint, külön tartományi gyűlésekről beszélni, *ha a tartomány nem rendelkezne belső ügyeinek irányításához* – és csakis azokhoz – *saját, kizárólag neki felelős közigazgatási hatóságokkal*. Ha ezt nem akarják, akkor a következő lehetőségek egyike mellett kell döntení. Vagy külön-külön felelős a birodalmi minisztérium minden egyes tartományi gyűlésnek – amit csak azok tarthatnak lehetségesnek, akiknek nincsen világos fogalmuk az alkotmányos életről; vagy pedig a kizárólag az egyes tartományokat illető kormányzati intézkedésekről is a birodalmi minisztérium felel a birodalmi gyűlésnek – miáltal azt megterhelnék az egyes tartományok ügyei, és akadályoznák saját feladatában; vagy pedig a kormányzatnak az egyes tartományokat érintő cselekedetei esetében egyáltalában nincs felelőssége, azaz az összbirodalom alkotmányos formái mellett a legnagyobb abszolutizmus lépne életbe az egyes tartományokban, miáltal az állam alkotmánya a polgárok szemében minden gyakorlati értékét elvesztené.

Mivel teljességgel lényegtelen, hogy minisztereknek nevezik-e azokat, akiket az egyes tartományok ügyeinek felső vezetésével megbíznak, magától értetődik, sőt a fogalomzavar káros következményeiről az utóbbi időben szerzett tapasztalataink nyomán célszerűbbnek is tűnik szerényebb nevet – alighanem az államtitkár elnevezést – választani. A lényeg kizárólag *a tartomány belső közigazgatásának elválasztása az összbirodalométól*, és csakis ez tekinthető a tartományi alkotmány szükséges következményének.

Végezetül amaz igények kielégítése végett, amelyek a nyelvi különbségen nyugvó nemzetiség nevében támadtak, szabad közösségi életről kell gondoskodni. Mert csak ezek léte mellett lehetséges ezeket az igényeket is kielégíteni Ausztriában, ahol többszörösen keverednek a különböző nyelvek. Csak úgy tehetők ezek az igények az állam szempontjából ártalmatlanná, ha kielégítik őket. Egyébként mivel a nyelvek keveredése olyan mértékű az osztrák birodalomban, hogy a nevükben a nemzetiségi jogokra formált igények még akkor sem elégíthetők ki, ha minden közösségnek biztosítják a szabad fejlődés ama körét, amely az állam egységével összefér; sőt, mivel a többség uralma mindig abban a mértékben válik egyre nyomasztóbbá, ahogy korlátozódik annak gyakorlati köre, ezért ott, ahol különböző nyelvű lakosok egyesülnek egy közösségben, a kisebbség jogait a többség túlkapásaival szemben meg kell védeni

azáltal, hogy – éppen nyelvi tekintetben – iskolákban, egyesületekben minden lehető egyéni szabadságot biztosítanak nekik.

Ahogy a különböző vallásoknak, úgy a különböző nemzetiségeknek is csak az egyes ember egyéni szabadsága révén biztosíthatók egyenlő jogok ugyanabban az államban. A reformáció kiváltotta véres harcok oka éppen abban rejlik, mert képtelenek voltak belátni ezt az igazságot, és nem az egyénnek, hanem minden egyes vallásnak mint egésznek próbáltak jogokat biztosítani az államban. Ahol az alkotmány biztosítja az egyének egyenjogúságát, ott a nemzetiségek egyenjogúsága elveszti gyakorlati jelentőségét. Ahol mindenkinek ugyanannyi joga van, mint a másiknak, akármilyen nemzetiséghez tartozzék is, ott egyik nemzetiség sem tekinthető az állam által előnyben részesítettnek.

Nagy felgerjedések pillanataiban még soha nem sikerült elégedetté tenni embereket azáltal, hogy minden *lehető*t biztosítottak a számukra. Megjósolható, hogy attól még nem fognak egy csapásra megszűnni a nemzetiségi mozgalmak Ausztriában, mert az állam viszonyait a megadott módon rendezik el. Mivel minden nemzetiségi törekvés alapja a magasabb képességről való meggyőződés, célja az uralkodás, ezért lesznek nemzetiségek, sőt kell lenniük nemzetiségeknek a birodalomban, amelyek sértve érzik majd magukat, ha egyformán tekintettel lesznek minden nemzetiségi jog iránti igényre, éppen azért, mert *mindenkinek* jutott belőle. Népeknél, mint az egyes embereknél, nem újdonság, hogy lealacsonyítást látnak az egyenlő helyzetben.

Újra fel fognak vetni már megoldott kérdéseket is, és bizonyára még gyakrabban előhozzák a nemzetiségi jogok kérdését azok, akiknek számára a politikai agitáció szükséglet vagy mesterség. Az általános birodalmi gyűlésben és az egyes tartományok gyűléseiben használatos nyelvek kérdése még alkalmat, talán túl jó alkalmat, fog adni a harcra. Szilárd meggyőződéseim szerint azonban mindez még az adott viszonyok között sem jár veszélyekkel az államra nézve,

mert éppen azáltal, hogy teret engedtek a nemzetiségi mozgalmaknak az államon kívül a tartományban és a községben is, a harc kevésbé heves lesz;

mert a birodalom fenntartása közös érdeke valamennyi népnek, mégpedig oly nyilvánvalóan, hogy ezt is el kell majd ismerniük, amint magukat mint az összbirodalmat tekintik – azaz az első birodalmi gyűlésben, éppen abban a pillanatban, amikor a leginkább féltő volna a nemzetiségi viszály új kitérése –, míg a különböző nemzetiségek érdekei csak annyiban közösek, amennyiben egyformán elnyomva érzik magukat az állami egység nevében. A nyomás megszűntével a nemzetiségi nyugtalanság fennmaradhat ugyan, de ellenszenvének tárgya nem az állam, hanem a többi nemzetiség lesz;

végül *mert* harcolni lehet értelmetlen célokért, de győzni soha, kivéve ha az ellenfél a harc hevében ugyancsak értelmetlen ígényekkel lép fel.

Ha az állam mindent megadott a nemzetiségi törekvéseknek, ami hatalmában állott (azaz ami létével összeegyeztethető volt), azokat is, amelyeket a történeti jog nevében, és azokat is, amelyeket a nyelvi különbségek nevében támasztottak, akkor az egyes nemzetiségek közti nyugalanság éppúgy veszélytelen az államra, mint a különböző vallások megléte, amely esetben elég okosak voltak, és biztosították az egyéni szabadságot vallási tekintetben, s ezáltal a különböző felekezetek tényleges egyenjogúsítását. És erről annál inkább meg vagyok győződve, mert *az osztrák állam monarchikus formája révén mindig túlsúlyban lesznek azok az intézmények, amelyek egységét fenntartják*, még akkor is, ha minden lehetséges engedményt megadnának az egyes tartományok kormányzati önállóságának és a községek autonómiájának érdekében.

Mivel nem lehet feladata ennek az írásnak, hogy részletes rajzát adja Ausztria alkotmányának, illetve kritikáját a március 4-i alkotmány egyes pontjainak, vagy változtatásokat javasoljon, amelyekre az alkotmány, nézetem szerint, rászolgálna, és amely változtatásokra, úgy hiszem, sor fog kerülni, amint Ausztria népei tartományi gyűléseikben és a közös birodalmi gyűlésben kifejezhetik róla véleményüket, úgyhogy legyen elég, amit mondtam. Csak abbéli szilárd meggyőződésemet fejezem ki még, hogy a nemzetiségi kérdés csak így oldható meg Ausztriában, és előbb-utóbb meg is fog oldódni.

Mert elképzelhetetlen, hogy végül ne arra a meggyőződésre jussanak, hogy csak azáltal tehetők a nemzetiségi törekvések *az állam egységének szempontjából* ártalmatlanná, ha szükségeszerű következményeiket elismerik az állam-szervezet formájában.

Hiába ment keresztül nagy forradalmon, Ausztria nem adhatja fel egy csapásra a történeti jog elvét.

A népszuverenitás elve nem fogja háttérbe szorítani az egyéni szabadságét.

Az alkotmányos szabadságot nem kereshetjük azon az úton, mint más népek.

Ezek ama szükséges következmények, amelyeket a nemzetiségelvnek ki kell váltania a birodalom szervezetében.

A nemzetiségelv ugyanezt fogja eredményezni más államokban is, csak esetleg később jönnek felszínre. A francia forradalom elvei az államok egyre nagyobb mértékű központosításához vezettek, korunk nemzetiségi törekvései révén pedig mindenütt az állami széttagolódás szükséglete kerül előtérbe. Bárhogy ítéljük ennek az eseménynek a következményeiről, fontosságát senki nem tagadhatja.

Befejezés

A szorongatottság nehéz korát éljük, s az általános bizonytalanság érzése kerítette hatalmába a népeket. Nem annyira az új iránti kényszer hajszol mindnyájunkat előre, mint inkább a meggyőződés, hogy a fennálló nem tarthat tovább. Bárhogyan is ítéljük meg a jelenkor mozgalmának végeredményét, amelyben sokan egy szebb jövő kezdetét, mások egy haldokló civilizáció nehéz haláltusáját látják, korunk komoly jelentőségét nem lehet nem felismernünk: boldog kornak aligha nevezhetjük.

„Mindenért a demokrácia elve a felelős” – hangoztatják az államférfiak –, „amíg ragaszkodtok hozzá, semmi nem fog jobbra fordulni”. „Éppen mert nem akarjátok elismerni a demokráciát, éppen mert nem engeditek, hogy tökéletesen éljünk győzelmével, ezért nem megy semmi előre.” „Az emberek túl sok szabadságot akarnak”, így panaszkodik az egyik; „nem akarják, hogy az életben élvezhessük a szabadságot, amit megígérték” – állítják ellenfelei. Melyik véleménynel értsünk egyet?

Ha figyelemmel tekintünk Franciaország jelenlegi helyzetére, ahol a jelenkor visszássága a legvilágosabban élénk táruul, és a párharcok a leghevesebben kitörttek, akkor arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy másutt kell keresnünk a visszásságok okát és a megjavításuk eszközeit.

Az esemény, amelyet az újkor valamennyi törekvése kiindulópontjának tekinthetünk, a francia forradalom – a szabadság és egyenlőség nevében kezdődött meg. Azonban a viszonyok, melyek közé az ország közvetlenül azután jutott, hogy felkelt a szabadságért, arra vezettek, hogy a szabadság fogalma idejekorán a háttérbe szorult. Egész Európától fenyegetve mindenekelőtt nemzetiségi önállóságát kellett megvédelmeznie. Erősebbnek, hatalmasabbnak kellett lennie, mint korábban, s ha fenn akart maradni, a nép teljes tevékenységét az önfenntartás hatalmas munkájára kellett összpontosítania, olyan eszközt kellett adni a végrehajtó hatalom kezébe, amellyel még az abszolút királyság sem rendelkezett, vagy legalábbis soha fel nem használt. *A szabadság eszméjének helyébe, melynek nevében a forradalom megkezdődött, a népszuverenitás elve lépett*, amely az egyenlőséggel következménye, amennyiben az elvet az egyes polgárnak az állam vezetésében való részvételének jogára vonatkoztatjuk, viszont az egyes ember szabadságának tekintetében csak azt a hatalmat jelöli, amely azt korlátozza.

Franciaország anélkül ment keresztül sok hányattatáson, hogy tudatában lett volna e tévedésnek, anélkül hogy a szabadság neve alatt egyébre, mint a népszuverenitás elvére törekedett volna. A Konvent a francia nép nevében elfoglalta XIV. Lajos helyét, és a nagy király abszolút kormányzati hatalmát, amely előtt minden egyes akaratnak meg kellett hajolnia, még következetesebben gyakorolta. Napóleon, aki felváltotta a Konventet, csak ezt az elvet fejlesztette tovább. Ugyanezt cselekedték utána az alkotmányos hatalmak, melyeket a restauráció visszaállított, majd a júliusi dinasztia, s végül a fiatal köztársaság.

A szabadságért folytatott harc Franciaországban fél évszázada a kormányzati hatalomért folytatott harccá vált. A szabadság: a kormányzás joga. Annál szabadabb minden alkotmány, minél többeknek adja meg ezt a jogot, és minél nagyobb mértékben biztosítja e jogot az egyes embernek. A legszabadabb azonban az az alkotmány, ahol mindenki részt vehet abban a többségben, amely az egyes ember cselekedetei fölött rendelkezik.

Más szavakkal: annál szabadabb egy alkotmány, minél inkább kormányoz minden egyes ember, és minél inkább kormányozzák az egyes embert.

Ne gondolja senki, hogy ezért mondom ezt ki ilyen nyersen, hogy a mondat hamissága szembeűnőbb legyen. Gondoljunk arra, hogyan formulázta a maga számára a kommunizmus – ez a logikájában oly egyenes szekta – a politikai szabadság ideálját, és meg fogunk győződni arról, hogy bevezetni sem szükséges ezt a definíciót.

A *politikai szabadságnak* a francia forradalom előtti általános fogalma szerint, amely Angliában még jelenleg is megtalálható, a szabadság első feltétele, hogy ne legyen abszolút hatalom az államban. A királyi hatalmat a parlament korlátozza, és viszont. Magában a parlamentben alsó- és felsőház állnak egymással szemben. És ha mindeme hatalmak összeesküdnének az egyes polgár szabadsága ellen, akkor védelmet nyújt számára az elnyomás ellen az esküdt-szék bírói hatalma, amely testület tagjainak legfőbb érdeke a polgári szabadság megóvása.

A szabadságnak Franciaországban, illetve az újkorban majd mindenütt felállított ideálja szerint kívánatos, sőt szükséges, hogy legyen abszolút hatalom az államban. Annak érdekében, hogy az állam legfontosabb feladatának, az önfenntartásnak megfeleljen, szükség van (ahogy Rousseau mondotta) egy kényszerítő erőre, amely az állam minden tagját oda állítja, ahová az egésznek java megkívánja. Az államnak abszolút hatalma van az övéi felett, és ezeknek nincsen szükségük az állammal szemben garanciára, hiszen a szuverenitás magáé a népé, és a népnek semmi ártó szándéka nem lehet magával szemben.

E fogalmak szerint a polgári szabadság mindössze abban áll, hogy az államhatalmat a szuverén nép nevében és legalább közvetve általa gyakorolják.

Angol fogalmak szerint az egyenlőség abban keresendő, hogy minden polgár ugyanolyan védelmet élvez az állammal szemben, saját körében ugyanolyan szabadsággal mozoghat, nincs jobban alávetve az államhatalomnak, mint bármely polgártársa, és ha egyszer hoznak egy törvényt, annak értelmében ugyanúgy bánnak vele, mint bárki mással. Egyszóval az *egyenlő egyéni szabadság* az, amit Angliában az egyenlőség neve alatt értenek.

Mivel az államról alkotott újabb fogalmak szerint az egyéni szabadság fogalma feloldódott a népszuverenitás fogalmában, azért az egyenlőség – a neki tulajdonított értelemben – csak minden egyes polgárnak az egészet megillető abszolút hatalomból való arányos részesedéséből áll. Nem csupán a már meghozott törvények egyenlő alkalmazásának függvénye az egyenlőség, hanem sokkal inkább a törvényhozásban való egyenlő részesedésnek.

Melyek lesznek mármost e felfogás szükségszerű következményei?

Ha a szabadság a népszuverenitás fogalmának megvalósításából áll, és az egyenlőséget az államhatalomban való egyforma részesedésben keresik, akkor szükséges:

1. *Hogy az államhatalom köre egyre inkább kiterjedjen*, nemcsak azért, mert minden hatalom természetében rejlik, hogy folyton terjeszkedjék, hanem mert ez esetben a hatalmat birtoklók természetes irányulását efelé azok is támogatni fogják, akik határt szabhatnának neki, és más körülmények között szabnának is – nevezetesen maga a nép. Minél messzebb ér az állam hatalma, annál nagyobb a nép szabadsága; a polgári élet minél több viszonya vonódik az államhatalom körébe, annál tágabb lesz a kör, melyben az egyes ember mint a népszuverenitás részese hatalmát gyakorolhatja.

2. *Hogy annál szűkebbre legyenek vonva az egyéni szabadság határai, minél messzebbre terjed az államhatalom felségterülete*. Nemcsak azért, mert az egyén is kevesebb teret talál az önrendelkezéshez, ha növekszik azoknak a dolgoknak a köre, amelyeket az állam magának tart fenn, hanem azért is, mert az államnak, ha az ügyek nagy részét átveszi, és ezáltal polgárai tevékenységét megbénítja, s velük szemben mintegy a gondviselés szerepét játssza, akkor lehetőség szerint biztosítania kell magát tevékenységének pillanatnyi megzavarása ellen. Ez csak akkor lehetséges, ha nagymértékben korlátozza az egyes ember szabadságát az állammal szemben.

Ebből következik, hogy mivel a politikai szabadság megvalósításának érdeke minden egyes embertől személyes önállóságának feláldozását kívánja, azért

minden egyes ember azt fogja követelni, hogy legalább e fogalom valósuljon meg tökéletesen, és hogy valósággá váljék mindenki politikai egyenlősége és uralma. Csodálkozhatunk-e tehát, hogy e körülmények között az emberek nem tudnak megállni a politikai egyenjogúsítás követelésénél, hanem szükségképpen a viszonyok tényleges egyenlőségének kívánata felé haladnak tovább?

A szabad, általános választás az egyetlen eszköz, melynek révén a nép nagyobb államokban politikai befolyását gyakorolhatja. Az a kérdés tehát, hogy vajon elérhető-e szabad államokban a politikai befolyás tényleges egyenlősége anélkül, hogy ez a tulajdonnak és a társadalmi állásoknak a tényleges egyenlőségéhez vezetne, egész egyszerűen tehát erre vezethető vissza: Lehetséges-e, hogy ott, ahol a vagyon és a társadalmi állás tekintetében nagy különbségek léteznek, a választójog révén mindenkinek egyenlő politikai befolyást lehessen biztosítani?

Századok óta foglalkoznak a legnagyobb törvényhozók és államférfiak a kérdéssel, miképpen gyakorolható a választójog a legcélszerűbben. Az ókor köztársaságaiban sem volt ennél égetőbb létkérdés, és mégsem találtak – még azokban az országokban sem, ahol a törvényhozó feladata elsősorban az egyenlőség elvének megvalósítása volt –, olyan választási törvényeket, amelyek mellett bizonyos osztályok ne gyakoroltak volna a választók arányán túlmenő befolyást, és fenyegetésekkel vagy ígéretekkel, gyakran akár csak a választások alkalmával fokozódó tevékenységükkel, ne használták volna fel az általános választójogot saját céljaik elérésére. Valóban azt gondolnák, hogy a nép nem ismeri az általános választójog e szükségszerű hiányosságait, és hogy nem veszi észre a tényleges egyenlőtlenséget, amellyel ezt az elméletileg egyenlő jogot gyakorolják, avagy még ha így is volna, nem akadnának-e százak minden választás után, akik felvilágosítanak a népet a dolgok valódi állásáról?

A népszuverenitás nevében abszolúttá tették az államhatalmat. Az egyetlen garancia, amellyel az egyes ember e végtelen hatalommal szemben rendelkezik, abban áll, hogy minden ember egyenlő befolyást gyakorolhat azon hatalmak megalkotására, amelyek uralkodnak rajta a népszuverenitás nevében. Csodálkozhatunk-e tehát, ha a nép szenvedélyesen követeli, hogy valósággá váljék a Charta (az 1849. március 4-i alkotmány), illetve az egyenlő választójog mint egyetlen dolog, amelyet számára a Charta nyújt? Csodálkozhatunk-e, ha minden okot felkutat, amelyek megzavarják abban, hogy ténylegesen gyakorolja azokat a jogokat, amelyeket úgy tüntettek fel előtte, mint egész jólétének orvosságát, és ha ezen okok megszüntetését követeli? S nem a társadalmi helyzet, mindenekelőtt a tulajdon egyenlőtlensége-e az, ami útjában áll a választójog

gyakorlásánál a tényleges egyenlőségnek? Maga Montesquieu, akit senki nem vádolhat kommunista eszmékkel, állította fel az alapelvet, hogy *egy jó demokráciában egyenlőnek és egyenlően kicsinek kell lennie minden ember vagyonának*. (V. könyv, VI. fejezet) Ugyancsak ő jelentette ki egyértelműen (VI. könyv VI. fejezet), *hogy az embernek mindenképpen olyan vagyonszösség felé kell tartania, melyet Platón ír le Államában, annak érdekében, hogy elérje az általános jólét és a polgári erény bizonyos fokát*.

Meglepő-e, ha a népnek ugyanez a véleménye, és magát a vagyoni egyenlőtlenséget támadja meg, hogy magának a legtöbb jogot biztosítsa, jobban mondva azt, amire mint egyetlen elidegeníthetetlen tulajdonára tekint, hiszen minden egyéb tekintetben azok határozatainak van alávetve, akik a népszuverenitás nevében gyakorolják az abszolút államhatalmat? Éppen ebben látom a szocialista és kommunista törekvések veszélyét, s ennek a számlájára írható szinte csodával határosan gyors elterjedésük. Logikus következményei azoknak az elveknek, amelyeket axiómaként fogadtak el az államéletben.

Ha az abszolút népszuverenitás elvét állították egyszer a szabadság helyébe, és ezáltal feladták az egyéni szabadság eszméjét, s az egyenlőségben keresnek az egyén számára garanciát az abszolút állam ellen, akkor ez utóbbinak kell megvalósulnia, és a szabadság egyszer már feladott eszméje nem helyezhető szembe a szükségszerű végkövetkeztetéssel.

Ezért nem a demokrácia fogalmának tulajdoníthatók Franciaország jelenlegi bajai, hanem sokkal inkább a fogalmi zavar késztetett bennünket arra, hogy *mindenek felett álló* abszolút, sőt *despotikus hatalmat követeljünk a számszerű többségnek*. A veszélyek oka nem a szabadságban rejlik, amelynek az emberiség most is, mint mindig, előrehaladását köszönheti, s ezzel együtt mindent, ami nemes és nagyszerű a történelemben, hanem abban, hogy felcserélték a szabadság fogalmát a népszuverenitásával, és ezáltal teljességgel elveszett a szabadság helyes fogalma.

Franciaországban megsemmisítettek minden történeti jogelvet, hogy lehetővé tegyék az egyenlőség és a népszuverenitás fogalmának megvalósítását. Csodálkozhatunk-e rajta, ha semmi nem tud ellenállni a megvalósításra irányuló nyomásnak? A népakarat abszolút hatalmának biztosítása érdekében lerombolták az összes védművet, amellyel a szabadság a királysággal szemben rendelkezett, és amelyre a többség zsarnoksága ellen is szüksége volt. Atomjaira bontották az államot: csodálkozhatunk-e rajta, ha most a legnagyobb államférfiak egyike arról panaszkodik, „hogy Franciaországban az egyes ember szabadsága szemben áll az egész nemzet számszerű többségével, és ezért minden

védelmet nélkülöz"! Egyetlen középpontba akarták összevonni 35 millió ember életét és politikai tevékenységét: csodálkozhatunk-e azon, ha minden erre az egy pontra nehezedik, és ezáltal zavar keletkezik; ha abban az országban, ahol despotikus uralmat biztosítottak a parlamenti többségnek, most, hogy Guizot szavaival éljek, *a zsarnokság joga és a felkeléshez való jog állnak egymással szemben?* Voltaire után, aki az orosz államformát így jellemezte: orgyilokkal korlátozott abszolút monarchia; nevezzük az államot felkelés korlátozta teljes zsarnokságnak?

Ha nem tévedek nagyot, akkor közel már az idő, amikor általánosan érvényre jut a viszonyok helyes szemlélete, ahová már néhányan eljutottak. Franciaországban is el fogják ismerni, hogy bármennyit is köszönhetnek az első forradalomnak, nem szolgálhatnak a jövő épületének alapjául azok az elvek, melyeket fegyverül használtak minden ellen, ami fennállott, és amelyeket csak azért fogadtak el általánosan, mert a középkorral szembeni törvényszerű *ellenhatásnak* tűntek fel. Egyszer a központosítás hazájában is meg fognak arról győződni, hogy amennyire jótékony hatást fejtett ki az elv sok tekintetben, annyira hibás döntés volt akkor feladni, amikor azt az állam egysége megkövetelte. Egy nagy népnek mégiscsak többre, mint egyetlen szervre van szüksége nyugalmanak megteremtéséhez, és ugyanúgy törekedni fognak arra, hogy e szerveket kialakítsák, mint ahogy korábban erőszakos és gyors lerombolásukon fáradoztak. Ha azonban azt a befolyást tekintjük, melyeket Franciaország eszméi egész Európa eszméire gyakoroltak, az általános törekvést, hogy nálunk is meghonosítsák azokat az elveket, amelyek hatvan év óta nem hozták el sem a rendet, sem a nyugalmat Franciaország számára, ha látjuk, hogy Ausztriában hogyan mozgattak meg mindent mindkét részről abban a tévhitben, hogy mindennek, amit a történelem létrehozott, óhatatlanul ellentétben kell állnia a józan ésszel, annak érdekében, hogy lerombolják a történeti jog alapjait, jöllehet ezáltal ezáltal alappillérét ásták alá, pedig az állam alapját akarták megerősíteni – hiszen az osztrák állam kizárólag azért tekinthető európai szükségyszerűségnek, mert nem teremthető a helyén másik állam a történeti jog alapján –; ha megfigyeljük, hogy miként értenek egyet a legnagyobb fokú központosítás megteremtésének törekvéseiben azok a pártok, amelyek minden másban ellenségesen állnak egymással szemben, és végül belátják, hogy egyedül a nemzetiségelv képes gátat vetni mindezen törekvéseknek, akkor ki kell alakulnia bennünk a meggyőződésnek, hogy a nemzetiségelv nagy és jótékony hatással van Ausztriára, és bármilyen súlyos szenvedéseket mérjen ránk, ha félreértjük az elvet, akkor is a népek sorsán örökődő gondviselés jótéteményét

fogjuk látni az ausztriai nemzetiségek hirtelen ébredésében. Be kell látnunk, a gondviselés nem engedi, hogy a szabadság, amely a kereszténységen nyugszik, Róma szabadságához hasonlóan sírba szálljon.

Aki azt hiszi, hogy az állam egysége a minisztériumi hivatalnokok hierarchiájában fellelhető, a szabadság pedig az egyéni önállóság feladásában és a parlamenti többség korlátlan hatalmában, s abból a sajnálatosan elterjedt meggyőződésből indul ki, hogy a feladat, melyet a szabadság barátai maguk elé tűztek, csak akkor tekinthető megoldottnak, ha sikerül tökéletesen utánozni Franciaország alkotmányát, az egész erejét arra fordítja, hogy lehetőleg mihamarabb gyökerestül kiirtódjanak Ausztriából a nemzetiségi jogok fogalmai azzal a meggyőződéssel együtt, amely alapjául szolgál. Mert amíg fennállnak, ideálja nem megvalósítható. Én más véleményen vagyok.

Ha a szabadság a legfőbb jó az ember számára, akkor azt ugyanúgy meg kell védelmezni a szuverén többség zsarnoki hatalmával, mint az egyes ember zsarnokságával szemben. Ez mindkét esetben csak akkor lehetséges, ha intézményekről gondoskodunk annak érdekében, hogy az egyes ember ne álljon elszigetelten a zsarnoki hatalommal szemben, ha meg akarja óvni szabadságát túlkapásaival szemben.

Szilárd meggyőződésem, hogy a központi hatalmat csak azoknak az ügyeknek az átengedése erősíti, melyek a dolgok természete folytán másnak *inkább* át nem engedhetők. Továbbá meggyőződésem, hogy rosszul szolgálja a birodalom egységét, ha érdekében azt követelik, ami minden jobb érzésű embernek a legértékesebb: a hazafiúi érzések feláldozását, amelyek között nevelkedett. És meggyőződésem, hogy végül csakis egyetlen eszköz marad, miáltal az állam megóvható az erőszakos felfordulásoktól, az, ha úgy szervezik, *hogy az egész hatalom a központon keresztül ne kerülhessen egy csapásra egy vakmerő kisebbség kezébe*, mint Franciaországban.

Aki osztja e meggyőződést, akinek a szabadság több mint név, és a birodalom egysége inkább szívügye, mintsem hogy úgy teremtsen meg, ahogyan azt a szabadság neve javasolja, az egész tevékenységét arra fordíthatja, hogy *olyan irányt adjon a nemzetiségi törekvéseknek* (amelyek egyszerre nem semmisíthetők meg), *ami nem áll ellentétben Ausztria egységének szükségleteivel*. Ehhez csak az szükséges, hogy megpróbálják felvilágosítani Ausztria minden nemzetiségét saját érdekeiről. Ezek az érdekek össze vannak kötve egy nagy állam létével, amely őket megóvja, mint ahogy Ausztria fejlődését és eljövendő nagyságát az biztosítja, hogy benne minden itt élő nemzetiség létének feltételét lássa. Igazi érdekeink felismerésétől függ a birodalom jövője.

Államférfiaknak nem lehetnek efelől kétségeik. Tudniuk kell, hogy egy olyan állam, mint Ausztria, nem alapozható meg úgy, ha egyes részeit egymással szembeállítjuk, hogy az ellenerő tartsa fenn, mint gyermekek teszik kártyaváraikkal, melyek – az első fuvallatra összeomlanak. Ausztria népeinek is mihamarabb ugyanerre a meggyőződésre kell jutniuk, hogy a szabadságért való annyi fáradozás után ne történjen meg velük az ellenkezője annak, amit nekünk *Kolombusz Kristóf* története elbeszél: a nagymogul birodalmát kereste, és tudtán kívül Amerika partjainál kötött ki.

Eötvös jegyzetei

1. Az elvek akkor a legveszélyesebbek, ha általánosan elismerik őket abban a reményben, hogy fejlődésüket irányítani fogják. Elveket le lehet győzni, de szükségszerű következményeiket nem.
2. Általános tapasztalat, hogy minden államszervezet, amely gyakran kényszerül felsőbb beavatkozáshoz nyúlni, végül feloldódik a nagyobb hatalomban, amelynél védelmet keresett, és hogy ez utóbbinak befolyása együtt növekszik népszerűtlenségével. Mindig tartósabb a rosszkedv a kedvezőtlen döntés miatt, mint a köszönet a segítségért. És mivel kisebb csoportok vitáiban az, aki magasabb nézőpontból tekinti azt, ritkát adhat igazat kizárólag a vitatkozók egyikének, ezért a központi hatalom gyakran mindkét fél rosszállását kivívja, ha döntőbíróként lép fel a tartományok nemzetiségi konfliktusaiban.
3. Ha feladjuk a történeti jog alapját, akkor nincs ok, amiért ne egyesülhetne Tirol kétötöde az itáliai, háromötöde a német tartományokkal.
4. Amennyiben majd a teljes Erdély román tartománynak tekinthető a nemzetiségi jogok elve alapján, akkor hozzá kell csatolni Magyarország és Bukovina vele határos részét is.
5. Csupán az erdélyi szász enklávét említem, és a magyarországi jász, kun és hajdú kerületek viszonyait. Nemcsak közösségek, hanem személyek esetében is van példa arra, hogy az említett országban a származástól függő jogok elvét alkalmazták. Az úgynevezett szabad királyi városokban a nemességet mindig megye joghatósága alá tartozónak tekintették, és tisztújításkor szavazatát nem a város lakóinak gyűlésében, hanem a megyegyűlésen adta le. Ha egy félig szláv, félig németajkú helység lakosai választójogukat külön gyűlésekben gyakorolnák, akkor ez tulajdonképpen ugyanennek az elvnek az alkalmazása volna más körülményekre.
6. Mivel vannak egyes nemzetiségek az osztrák birodalomban, ahol kisebb számban fordulnak elő állami hivatalokra alkalmas személyek, ezért németek számára felette tanácsosnak tűnhetnék szolgálati előmenetelükre való tekintettel másik nemzetiségre áttérni, amennyiben az egyenjogúsítás elve alapján minden nemzetiség bizonyos számú állami hivaltalt kap.

7. Mivel különböző az egyes tartományok nagysága, mivel egyeseknek saját tulajdona, majd mindegyiknek már most saját tartományi terhei vannak, és mivel nagyon eltérők lehetnek a belső közigazgatás kiadásai is a tartomány kulturális fokának különbsége miatt, ezért az egyes embernek anyagi szempontból rendkívül fontos lehet az, hogy melyik tartományhoz számolják. Ezáltal azok a terhek, amelyeket mint osztrák állampolgár visel, ugyan nem változnak, de a tartományi költségvetés esetenként könnyebb vagy nyomasztóbb teher lehet.
8. Mindig csak a jelenleg általánosan elfogadott értelemben beszélek az egyenjogúsítás elvéről.
9. Itt csak a katolikus és görögkeleti szerbek közötti ellenségeskedést említem meg. A szerb tartomány önállósága révén a katolikus egyházhoz tartozó szerbek egy olyan ország lakosaiként, akiknek vallása többségben van, olyannak lakóivá válnak, ahol kisebbségben vannak. S ha fel is tételezzük, hogy a görögkeleti szerbek nem büntetik majd polgártársaikat a korábban élvezett előnyökért, akkor sem igen várható, hogy a változás számukra kellemes lesz.
10. Lehet valaki odaadó híve a monarchikus elvnek és az uralkodó dinasztiának, és mégis képviselheti azt a véleményt, hogy jobb volna, ha a dinasztia uralkodásának jogalapja három évszázad történeti jogán nyugszik, mintsem az 1848. év tettein. Bármennyire óhajtja valaki Ausztria koronájának fényét, azért gondolhatja úgy, hogy ez azáltal, hogy Magyarországot beleolvasztják, inkább súlyában, mint értékében fog növekedni.
11. A szerbek.
12. Az osztrák birodalom tartományiban – a magyar korona országait kivéve – korábban szinte egyforma viszonyok uralkodtak. Azáltal, hogy egy egyházközséget Morvaországhoz, Csehországhoz vagy Sziléziához számítottak, helyzete kevésbé változott meg, és mégis mindenki tudja, milyen nehézségekkel járt, ha adminisztratív megfontolásokból meg akarták változtatni e tartományok határát. Egyik tartomány sem engedett a magáéból, bármilyen kicsiny és a többi tartománytól körülzárt területről volt is szó. Hogy gondolhatnák, hogy kevesebb nehézséggel járna a területi változtatás abban az esetben, ha ezáltal a lakosok nemzetiség szerinti állása is megváltoznék?
13. Ismeretes, hogy a magyar országgyűlés adómegajánlási joga csak a közvetlen adókra terjedt ki.

A politikus és a publicista

Mezey Barna

Eötvös József és a magyar börtönügyi terminológia

Szerb Antal jellemzi úgy az 1832–36-i országgyűlésen baráti társasággá formálódó előkelő származású írói kört, a harmincas évek országgyűlési ifjúságát, mint az elmélet és kritika irányába nyitó, a romantikus nemzedék költői lendületét intellektuális keretbe záró „gondolkozó, tanuló, gyűjtő, rendszerező, kultúraközvetítő nemzedék”-et.¹ Kevés szót veszteget rájuk: mint mondja, kevésbé alkotó, mint inkább elmélkedő, az intellektuális regényben kiteljesedő generáció az övék. Éppen ez az intellektualizmus az, ami Eötvöst és társait a politikai reformok frontjára vezette, s mely lehetővé tette, hogy a nagy átalakulás égető kérdéseit ne pusztán költői hevülettel, hanem szakmai elmélyüléssel legyenek képesek kezelni.

Mint ismeretes, a reformkor politikai érája olyan távlatokat nyitott meg a társadalmi változásokat felelősen vállaló arisztokrata és középnemesi rétegek előtt, melyekre korábban gondolni se lehetett volna. A ferenci abszolutizmus meghátrálása egyik következményeként kitárult a világ, lehetővé és divattá lett az utazás. A tudásvágyó ifjú előkelők számára ugyanolyan magától értetődő volt az európai országok bebarangolása, mint a vármegyei tisztviselőknek, jómódú nemeseknek. A harmincas évek Magyarországon szokássá lett a fejlett országok beutazása, elsősorban London, Párizs, a német államok elérése, de néhányan eljutottak az Egyesült Államokba is. A főúri családok fiainak pályájához tartozott az egy-két esztendősi külhoni tartózkodás. (Így ismerte meg Angliát Széchenyi, Eötvös vagy Wesselényi, de számos középnemes család sarja is szerzett tapasztalatokat nyugaton, ahogyan Bölöni Farkas Sándor vagy Szemere Bertalan.)

A tapasztalatok, a haladás napnyugati eredményeinek összegzése a hivatalviselők személyén keresztül a legközvetlenebbül is megfertőzte a rendi szervek gyakorlatát, de megjelent egy újabb közvetítő csatorna is, a viharos gyorsasággal kiépülő nyilvánosság, a sajtó és az általa formált, politikussá váló közvélemény. Alig akadt olyan nyugatot járt utazó, aki ne kísérelte volna meg

¹ SZERB A.: *Magyar irodalomtörténet*. Magvető, Budapest, 1978⁶, 343–344.

összefoglalni élményeit, megfigyeléseit, észrevételeit legalább egy rövid cikkben a *Tudományos Gyűjtemény*, az *Athenaeum*, a *Themis* vagy a *Pesti Hírlap* hasábjain, de mind gyakoribbá váltak az önálló esszé kiadványok, útirajzok vagy éppen pamfletek publikálása is. A korábbi rendi beidegződöttségektől eltérően már nem volt ritka a földbirtoknak, nemesi életmódnak hátat fordító magatartás, elterjedt és közkedvelté vált a polgárosult életforma, mind több hívet szerzett a nyugaton megtapasztalt új értékrend.

A szépirodalom művelése az egyik lehetséges módja volt az új eszmék terjesztésének, az olvasni vágyó közönség meggyőzésének, a haladás táborának növelését célzó törekvéseknek. A reformerek sikerének lehetőségeit növelte az olvasni vágyó közönség robbanásszerű megnövekedése, a tömeges igényné bővülő érdeklődés az irodalom iránt.² Számos területen pedig a szépirodalom és a szakmai érvelés nem vált el egymástól. Eötvös két munkája például, a *Vélemény a fogházjavítás ügyében* (1837) és *A falu jegyzője* (1845) ugyanannak a politikai problémának, a vármegyerendszer tradicionális képleteinek kritikája lett, eltérő eszközökkel. A *Vélemény* erős megalapozású börtönügyi szakmunka, *A falu jegyzője* a Szerb Antal által intellektuális regénynek nevezett, szenvedélyes, szatirikus bíráló, cselekményes, romantikus fordulatokkal teli bűnügyi történet. Kisebb azonban a távolság közöttük, mint hinnénk: a *Fogházjavítás* izzó elkötelezettsége a büntetőjogi viszonyok megreformálásáért erős érzelmi elkötelezettséggel igyekszik meggyőzni olvasóját a változtatás szükségességéről. De *A falu jegyzőjében* is fölbukkan a rendi társadalom börtönügyének szakmai kritikája, a tömlőállapotok, a vármegyei büntető gyakorlat bírálata. Eötvös „reformer volt egész szívével, s mélyen hitte, hogy megfelelő reformok mindenkor kiküszöbölik a forradalmat, elmulasztásuk viszont okvetlenül elhozza. E gondolat, e feladat szolgálatában fogant egész életműve.”³

1. A nyelvújítás és a jogi terminológia kibontakoztatása

Tudott, hogy a magyar államnyelv csak nehezen törte át a latinság falait. Igaz, a magyar hivatali nyelv és a jogi szaknyelv (különösen a protestáns erdélyi fellejtelemség időszakára vonatkozóan⁴) bírt ugyan előzményekkel.⁵ Mindennek

² BÓKA L. – PÁNDI P. (szerk.): *A magyar irodalom története 1849-ig*. Gondolat, Budapest, 1971⁴, 330.

³ KLANICZAY T. (szerk.): *A magyar irodalom története*. Kossuth, Budapest, 1982, 200.

⁴ MÁRKI S.: *A magyar, mint államnyelv 1607-től 1711-ig*. Ifj. Klein Móránál, Arad, 1879, 27.

⁵ SZÉP B.: Adalékok a magyar jogi szaknyelv kialakulásának történetéhez. *Magyar Nyelvőr* 133, 2009/3., 310.

ellenére a latin (nem kevésbé a németnek a felvilágosult abszolutizmus egységsítő törekvéseiben játszott köz-szerepe ellenében) a 19. századig megmaradt hivatalos (és jogi) nyelvnek. 1790-ben⁶ vette kezdetét az a folyamat,⁷ melynek eredményeképpen a reformkorban diadalra juthatott a hivatalos magyar nyelv.⁸ Az 1805:4. tc. hatására⁹ lassan a vármegyékben,¹⁰ majd az alsó táblán is használni kezdték a magyar nyelvet.¹¹ Az üzenetek nyelve 1830-tól, a feliratoké 1840-től, míg a királyi leiratoké 1844-től lett magyar.¹² Ez volt az a közjogi támasz, melynek mentén megújult, részben megteremtődött a magyar jogi szaknyelvnyelv.

„A nyelvújító és nyelvtisztító törekvések a szó legtágabb értelmében vett politikai és jogi szakszókincséből indultak ki.”¹³ Ezzel összefüggésben aligha vitatható a jogászság meghatározó szerepe a polgári átalakulásban. Ennek a szerepvállalásnak meghatározó összetevője volt az is, hogy egyfelől a jogászműveltség alapvető feltételként fogalmazódott meg a rendi (vármegyei és kormányzati) hivatalokba készülő nemesség számára, lett légyen az egyetemi vagy praktikus felkészülés. Másfelől az államtudományi ismerteket közvetítő, a kormányzat és közigazgatás világában eligazodást nyújtó jogi képzés egy olyan hivatásrend alapjait vetette meg, mely a legalkalmasabb volt a politikai mozgalmak kezelésére, az állam, az alkotmány megreformálására, a haladás előmozdítására. Témánk szempontjából nem tűnik lényegtelennek az sem, hogy a jogtudományi és politikai alapozás a fiatal reformer generációt különlegesen érzékennyé tette az alkotmányos változásokra, érdekeltté a mozgalmak való részvételre. Mindezeket tekintetbe véve nincsen semmi különös abban, hogy a jog- és államtudományi műnyelv a politikai vitáknak (is) homlokterébe került, s a Magyar Tudományos Akadémia tevékeny támogatásával néhány évtized alatt szinte teljessé vált.¹⁴

⁶ 1790:16. tc.: hogy a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék.

⁷ Vö. 1792:7. tc.: a magyar nyelv tanításáról és használatáról.

⁸ NOVÁK B.: Nyelvpolitika a jogi szaknyelv tükrében. In: KASSAI I. (szerk.): *A nyelvújítás, mint nyelvpolitikai aktus*. Pécsi Nyelvtudományi Doktori iskola, Pécs, 2013, 67.

⁹ 1805:4. tc.: a magyar nyelv használatáról

¹⁰ CSÁKÁNY B.: Jogi szaknyelv – jogi köznyelv. *Korunk* 1972/10., 1469.

¹¹ Vö. CSIZMADIA A. – KOVÁCS K. – ASZTALOS L.: *Magyar állam-és jogtörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1975, 216–217.

¹² 1844:2. tc.: a magyar nyelv és nemzetiségről.

¹³ NYOMÁRKAY I.: Nyelvújítások Közép-Európában a 19. században. Kísérlet az anyanyelvi terminológiák kialakítására a közép-európai nyelvekben. *Magyar Nyelvőr* 131, 2007/2., 186.

¹⁴ Vö. *Törvénytudományi műszótár*. Közre bocsátja a Magyar Tudós Társaság. Eggenberger J. és Fia Acad. Könyvtárusnál, Pesten, 1843, 1847².

A teljesség jogi szempontú feltétele volt az a folyamat, melynek eredményeként a feudális-rendi joggyakorlatból a társadalmi igényeknek megfelelően kibonthatókká lettek az egyes jogágak. A jogágazatosodást megelőzőn hiábavaló elvárás lett volna a kifejezés-használatok elkülönülése, a szakterminusok pontosítása, definíciók rögzítése, a terminológiai kérdések tisztázása. Közismert, hogy a magyar közjog keretei a rendi alkotmányvédő harcok, másrésről a Habsburg-dinasztia legitimációs törekvéseinek eredményeképpen már a 16–17. századra körvonalazódtak.¹⁵ A büntetőjog jogágazatosodása a 18. században következett be, párhuzamosan a büntető törvénykönyvek megalkotására irányuló szándékokkal.¹⁶ A kereskedelmi jog a 18. és 19. század fordulóján stabilizálódott.¹⁷ Amihez az utolsó pillanatig nem engedte a nemesség közel férkőzni a reformjogalkotást, az a törvénykezés és a rendi magánjog¹⁸ volt, mert ezekben látta befolyásának legfontosabb garanciáit. Így az úriszék eltörlésére, csakúgy, mint az ősiség felszámolására 1848-ig várni kellett.¹⁹

A magyar jogi szaknyelv megteremtésének kereteit a nyelvújítás biztosította. Kazinczy országos polémikiát kiváltó háborúja az új magyar nyelvért nem egyszerűen a szépirodalom újjászületésének mozgalma volt, hanem a darabos, nehézkes köznyelv korszerűsítésével a közigazgatás, a jog és a tudomány közvetítésére alkalmas közeg megteremtésének folyamata is. Ugyanis a „tudatosan szervezett közigazgatáshoz kapcsolódó, részben új, de mindenképpen új tartalommal is rendelkező fogalmakat kellett széles társadalmi rétegek számára érthetővé tenni, tehát lehetőség szerint anyanyelvükön kifejezni”.²⁰

S a harc mindezekkel egy időben mélyen politikai is volt. A hivatalos feladatokra alkalmas magyar nyelv a nyelvi függetlenség mentén az állami-kormányzati függetlenségnek is záloga lett. A magyar nyelv jogait megkérdőjelező és megnyirbáló bécsi kormányzat ellen folytatott küzdelem a reformkori függetlenség-fogalom szerves elemévé lett. Eötvösök csoportja ennek a nyelvi háborúnak egyik osztagaként is értelmezhető, különösen, hogy tudjuk,

¹⁵ DAVID, R.: *A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1977, 59.

¹⁶ BÓNIS Gy.: *A magyar büntetőtörvénykönyv első javaslata 1712-ben.* Sárkány ny., Budapest, 1934, 44.

¹⁷ HORVÁTH A.: *A részvénytársaságok és a részvénytársasági jog kialakulása Magyarországon.* Rejtjel, Budapest, 2005, 113.

¹⁸ HOMOKI NAGY M.: *Az 1795. évi magánjogi tervezetek.* Jatepress, Szeged, 2004, 19.

¹⁹ 1848:11. tc.: azon ügyekről, melyek eddig a földesúri hatóságok által intéztettek; és 1848:15. tc.: az ősiség eltörléséről.

²⁰ NYOMÁRKAY I. m. 186.

nem csak szoros kapcsolatban álltak Kazinczyval, de egyenesen barátsággént volt jellemezhető viszonyuk.²¹

2. A fogházjavító mozgalom

A magyar büntetőjog (büntető eljárásjog és börtönügy) megreformálására irányuló szándékok reformkori megújulása egy új eszmei irányzat hazai követőinek, a magyar liberálisoknak törekvéseiből fakadt. A liberalizmus és a romantika együtt robbantak be a magyar közgondolkodásba. A szabadelvűség szépirodalmi alapozása az érzelmeken át terjedő szabadság- és méltóságesszmény oszlopain nyugodott. „A legtöbb politikai munka, melyet elolvastak, elvek helyett inkább a liberalizmusnak valamely nemzettestben való, aktualizált megnyilvánulásait tárgyalta, még hozzá többnyire a forradalmi kitörésnek meg sem szilárdult halmazállapotában”.²² A fiatal magyar liberálisok, a későbbi meghatározó ellenzéki politikusok és pártvezérek Börne, Byron, Heine, Hugo, Lamartine, Lamennais szíveket és érzelmeket megnyerő szépirodalmi művein lelkesedve váltak a szabadelvűség hívévé. Többek között Dahlmann, Michelet, Rotteck, Tocqueville, és Welcker Magyarországon is ismert és közkedvelt közjogi és társadalomtudományi munkái tették lehetővé a hazai liberalizmus eszmei kibontakozását.²³ Eötvösök ezeket forgatva sajátították el a szabadelvűség eszméit, politikai szárnypróbálgatásaikhoz belőlük merítettek eszmei muníciót.

A jogászok, szépirok, politikusok, bölcseleti gondolkodók közös megfontolásaiból kiformalódó eszmei áramlat a fennálló berendezkedés kíméletlen kritikájával alapozta meg az ellenzék politikai programját. A haza felemelése, a haladás ideája és a társadalomformáló reformok gondolatkörében hangsúlyos üzenetet hordozott a humanizmus és az emberek egyenlőségének követelése. Az igazságtalanság és az egyenlőtlenség deklaráltan leglátványosabb terepe e korszakban a büntetőjog nyers brutalitása, ami a kriminális szankciók alkalmazásában, a kivégzések rituáléiban, a megszégyenítő büntetések nyilvános lealázásaiban, a testet-lelket rohasztó tömlőcöztetési gyakorlatban manifesztálódott. Ez a praxis lényegében érintette a liberalizmus szabadságesszményének a jobbágyrendszer felszámolásában megfogalmazódó célkitűzését. A jelenség maga is dokumentálja a magyar reformkori szabadelvűség szellemi szimbiózisát: a kapitalizált nyugat modern polgári eszméinek a polgárságot nélkülöző,

²¹ SZERB i. m. 344.

²² SZEKFŰ Gy.: Kossurth és a negyvenes évek. In: HÓMAN B. – SZEKFŰ Gy.: *Magyar történet*. 5. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1943⁷, 311.

²³ SZEKFŰ i. m. 307.

második jobbágyság rendszerétől terhelt, elmaradott magyar társadalom valóságával (és vágyaival) történő összeolvadását.²⁴

Azon a feudális-rendi Magyarországon, ahol mindenki az országgyűlési küzdelmekre figyelt, ahol a Habsburgokhoz fűződő évszázados viszony átalakítása volt a beszéd- és vitatéma, ahol tradicionális intézményeket bombázott a radikális ellenzék (olyanokat, mint az ősiség, az örökös jobbágyság vagy a nemesi adómentesség), ahol Széchenyi a *Hitelt* adta közre, vajmi kevés érdeklődésre számíthatott a börtönügy. Önmagában semmi sem indokolta, hogy bárki is odafigyeljen a tömlöcbe dugott gonosztevők sorsára, különösképpen életkörülményeikre. A börtönügy mégis a politikai polémia fókuszpontjába került.²⁵

A tömlöc a fiatal szabadelvűek szemében az önmagát túlélő későközépkori magyar úri valóság tanúságtevője, a jobbágyok fölött vérhatalmat gyakorló úriszék, a vármegye olykor parlagi, provinciális rendi hatalomgyakorlásának elborzasztó szimbóluma lett. A lobogó romantikus érzelmek táplálására kevés olyan intézmény kínálta magát, mint a feudális tömlöc. A földalatti bűzös vermek, a csontvázza aszott, járványoktól legyengített rabok látványa, a börtön kreálta emberi roncok elrettentésül szolgáló sétáltatása és nyilvános megvertetése súlyos érvekké váltak a liberális politikusok argumentálásában.

A börtönügy megváltoztatását felkarolók indíttatása döntően eszmeiek, politikaik és érzelmiek voltak. Az országban hiányoztak ugyanis bűnügyi statisztikák,²⁶ leszámítva a Helytartótanács bizonyos nyilvántartásait a súlyosabb ügyekben,²⁷ s különösképpen nélkülözték a kimutatásokat a börtön hatékonyságáról. Mit sem lehetett tudni a tömlöc szerepéről, hiányoznak az információk a visszaesésről, nincsenek adatok a javítással, megjobbulással kapcsolatban. A későbbi börtönügyi munkák megállapításai logikus következtetések csupán és a nyugati szakirodalom konklúzióinak átvételéből születtek. A fiatal liberálisok világjárása, tapasztalatai, olvasottsága volt szükséges ehhez a szintetizáláshoz, nem kevésbé az adaptációs kísérletekhez.

²⁴ VÖ. TÖKÉCZKI L.: A magyar liberalizmusról. In: Uő (vál.): *A magyar liberalizmus. Századvég*, Budapest, 1993, 514.

²⁵ MEZEY B.: *A polgári börtönügyi tudományosság a 19–20. század Magyarországon*. (Különnyomat a Jogtörténeti Értekezések 20. számából.) ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, Budapest, 2000, 15.

²⁶ PULSZKY Á. – TAUFFER E.: *A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása különös tekintettel Magyarországra*. Emich Gusztáv, Pest, 1867, 268.

²⁷ HAJDÚ L.: *Büntett és büntetés Magyarországon a XVII. század utolsó harmadában*. Magvető, Budapest, 1985, 9.

„Vagy devalválni kell a jogot, vagy fölemelni a kötelességet. Én jogaimból engedni nem akarok, hanem részesülni akarok a kötelességekben...az egységes büntetőjog kialakulásának feltétele a jogegyenlőség.” S „...mi azon nagy áldozat, mit jelen pillanatban a nemességtől kívánunk? Az: hogy büntető tekintetben kiváltsággal ne bírjon, hogy ő, ki a törvényeket maga alkotta, álljon ezen törvények alatt, melyeket alkotott, hogy nemesi kiváltsága ne legyen egyszersmind kiváltság arra, hogy gonosz tetteket követhessen el, hogy a bűnt büntetés épen ne, vagy későn érje”²⁸ – szögezte le Eötvös József reformkori programnyilatkozatában. Nem véletlen ennek fényében, hogy a nemesekre is kiterjesztett, általános büntetési rendszer gondolata a polgári átalakulást előkészítő általános polémia részévé tette a börtönügyi kérdések kifejtését is. Ha a feudális tömlöc a jogegyenlőtlenség egyik jelképe lett, a börtönügy modernizálása a polgárosodás felé tett lépést szimbolizálta.

A börtönügyi tudományosság hazai kibontakozása a harmincas évtized közepére-végére tehető. A szakirodalom a fogházjavítók úttörőjének Bölöni Farkas Sándort tartja, aki észak-amerikai útjának naplóját tette közkinccsé, melynek néhány fejezetében elemezte az általa meglátogatott amerikai fegyintézetek állapotát is. Mint írta, eközben „azon kínzó állapotba voltam téve, hogy vagy tudatlannak maradjak Hazám dolgairól, vagy hazudjak, vagy piruljak egy amerikai előtt”.²⁹ Utazónk röstelkedve emlékezett arra is, hogy a büntetés-végrehajtási intézetekben tett látogatásai során az amerikai szakemberek élénken érdeklődtek a magyar viszonyok után „ők is nagy kíváncsisággal óhajták volna hallani [...] fogházaink mely rendszeren alapulnak? S mely nevezetesebb intézeteink, az emberiség ’s nemzeti művelődés előmozdítására?” – s nem hogy megnevezni nem tudott ilyen intézetet, de borzongva kellett magában felidéznie a hazai tömlöcök képét: „Nálunk a fegyházak a megromlott erkölcsök szemétházai.”³⁰

E szembesülés írásos rögzítése az első (igaz, laikus) tanúságtétele annak a mozgalomnak, melyet a magyar liberálisok indítottak útjára, s mely nem egészen tíz esztendő alatt egy forradalmian új gondolkodást honosított meg a közvélekedésben. Erőfeszítéseik eredményeként úgy lett a politikában és a nyilvánosságban a fogházak állapota és szárnyra kelt a fogházjavítás, a tömlöcviszonyok átalakításának eszméje.³¹

²⁸ B. EÖTVÖS J.: *Beszédei*. Ráth Mór, Budapest, 1886, 202.

²⁹ BÖLÖNI FARKAS S.: *Utazás Észak-Amerikában 1834*. Ifj. Tilsch János, Cluj, 1935, 62.

³⁰ BÖLÖNI FARKAS i. m. 61.

³¹ MEZEY A *polgári börtönügyi tudományosság* i. m. 18.

Ekkor már konstatálhatjuk az amerikai javító rendszer próbájának és első kísérleteinek lezajlását. Munkák tucatjai elemezték a büntetés-végrehajtási praxisban bevezetett philadelphiai és auburni rendszerek tanulságait, statisztikai adatokkal alátámasztott következtetések álltak rendelkezésre. A magyar fogházjavítók számára a börtönjobbítás egész katalógusát tárta fel a nemzetközi irodalom. Az amerikai börtönügy a 19. század első harmadában kiteljesítette a Howard által megkezdett átalakítás nagy munkáját. Az amerikai szakemberek számba vették a filantróp börtönrezsím követelményeit, kiegészítették különböző architektúrális tervekkel, kimunkálták a magánrendszer és a hallgatórendszer konstrukcióját, s a húszas évek próbálkozásainak elemzését is elvégezve, az európai fogházjavítók kezébe adták már a végrehajtási szisztémák első tudományos értékelését is.

A fogházjavító polémia résztvevői, a honi szerzők, (a börtönügyi törvényjavaslat vitáiban résztvevő követek és főrendek) kisebb-nagyobb tapasztalataikat kapcsolták össze a „nyugati” modellek ismertetésével, apróbb javaslatokat téve a hazai végrehajtás mikéntjére. A szakmai vitában Magyarországon lényegében csak a hallgatószisztéma és a magánrezsím hazai hívei törtek lándzsát – külhoni munkák ellenérveit ismételgetve. Ennek ellenére e mozgalom eredménye lett jó néhány új elv meggyökereztetése hazánkban, a szabadságvesztés-büntetés megtisztítása a dehonesztáló hatásoktól, a börtönfunkciók szétválasztása, a rezsimek megismertetése, a fogvatartottak bizonyos osztályozása, a rabjogok korlátozott tárgyalása. A fogházjavítók állást foglaltak a rabsegélyezés mellett, s új, egészséges börtönök építéséért szálltak síkra, a legmodernebb megoldások és a börtönügy legújabb eredményeinek figyelembevételével. S végül általánossá lett a munkáltatás elfogadása és a munkára kötelezés elve.

3. Eötvös József a börtönügyért

A magyar fogházjavító mozgalom meghatározó szerzője volt báró Eötvös József, ki hírlapi vitáikkein és országgyűlési beszédein túl két komoly szakmunkát publikált a fogházjavítás dolgában. Az elsőt egyedül jegyezte,³² a másikat társszerzővel készítette: Lukács Móriccal.³³ Az 1837-ben a *Themis*ben, majd 1838-ban önálló kötetként is megjelent műve a humánus alkotása, az emberhez méltó büntetés szövege. Sodró lendületű, a szakirodalmat pontosan tükröző, egy felelős gondolkodó meggyőződését híven kifejező mű.³⁴

³² EÖTVÖS J.: *Vélemény a fogházjavítás ügyében, Ns. Borsod vármegye' ebbeli küldöttségéhez.* Heckenast Gusztáv, Pest, 1838.

³³ EÖTVÖS J. – LUKÁCS M.: *Fogházjavítás.* K. n., H. n., 1842.

³⁴ MEZEY A *polgári börtönügyi tudományosság* i. m. 25.

„Institutióink nagyobb része a' középkor szüleményei, valamint azokat a' homályos hajdan szükségstől, vagy egyes indulatok-, 's szenvedélyektől vezéreltetve alkotá, úgy hagyták azt a következő századok, 's úgy bírjuk mi”.³⁵ A hazai tömlöcügy látéletének felvételét követően a fogvatartottak elkülönítésének hiányával foglalkozik, a szerinte közel negyven százalékos arányt kitevő, gyanúsítottként letartóztatottak és az elítéltek együtt őrzésének beláthatatlan káraival. A magyar büntetésvégrehajtási rendszer megreformálásának alapfeltételeként fogalmazza meg a pontos helyzetismeretet, a hűvös és emberséges szemléletmódot. A reform során nem a tüneteket, „a' lánczok terhességét”, „a börtön homályosságát”, „a magány szörnyeit”, „az étkek durvaságát” kell csupán orvosolni. Az érdemi változást az alapoknál lehet és kell elérni, az egész rendszert megváltoztatni.

Ismeretes, hogy Eötvös a hallgató rendszer híve volt. Nem véletlen tehát, hogy igyekszik számba venni azokat az amerikai intézeteket, ahol szerinte bizonyíthatóan megbukott már pennsylvaniai elgondolás, s elősorolja a szakirodalom minden ismert ellenérvét. Hivatkozik a magánzárkás börtönök hatalmas építési költségeire, a természetellenes magányosság jellemtorzító hatásaira, a tébolyodási ráta. Ahogy írja, „az auburnira szavazok, meg lévén győződve, hogy az, nem csak mert építési költségei csekélyebbek, a' rabok' szerzeménye pedig, melly nagy részint tartásukra fordítatik, nagyobb, már olcsósága végett ajánlhatóbb, de hogy az egyszersmind hazánkra nézve sokkal célirányosabb, minthogy henyeléshez szokott pásztoraink, kik nagy részt tömlöczeinket töltik, a kényszerített munkában nagyobb büntetést találának, mint a' philadelphiai magányban, mellyet ha bár Isten szabad ege alatt, régen megszoktak”.³⁶

Lehetetlennek tartja a fennálló rendszer építészeti reformját. A vármegyei tömlöcök helyébe olyan intézeteket kell állítani, melyek eleve börtönnek épülnek, így berendezésük célszerűen alakítható a legkorszerűbb elvekhez. Az ismert architekturális elképzelések közül Jeremy Bentham panoptikus elgondolását látja leginkább kivitelezhetőnek.

A szabadságvesztés-büntetés hatékony alkalmazásának alapfeltétele, hogy világos célt szolgáljon, mely Eötvös megfogalmazásában az elítéltnak a társadalom hasznos tagjává nevelése. A börtönnek el kell szakadnia attól a késő középkori felfogástól, miszerint a bűnös törvényen kívüli, jogfosztott páriává válik, s ehelyett biztosítani kell a reményt a becsületes élethez. Ennek garanciája kell legyen a tisztességes ellátás és a takarékoságot is biztosító munkáltatás. Ugyanakkor ő sem tud teljes egészében megszabadulni a kor dilemmájától: vajon a bezárást,

³⁵ Eötvös *Vélemény* i. m. 4.

³⁶ Eötvös *Vélemény* i. m. 26.

a szabadság elvonását önmagában lehet e büntetésnek tekinteni? Vagy szükség van még további sanyarításokra? Utóbb, a *Kelet népe*-vitában már szembe szállt e kérdésben Széchenyivel,³⁷ itt azonban még bizonytalankodik. Szükségesnek tartja a szabadság mellett más „anyagi gyönyörűségektől” való megfosztást, így italtól, bizonyos ételektől, kényelemtől stb. Ezek a megvonások mintegy „keményítik” a büntetést. A rabok tartása tehát nézete szerint nem lehet jobb, mint a szegény béres életnívója, de az élelemkorlátozás nem vezethet testi veszedelemre sem.

A Lukács Móriccal együtt publikált munka, a *Fogházjavítás*, lényegében a *Vélemény* kiegészített, bővebben illusztrált és magyarázott változata. Ebben is a hallgató rendszert tartják „a’ legczélszerűbb börtön”-nek.³⁸ Ugyancsak a benthami építkezést ajánlják bevezetésre, s hasonlóképpen vélik: a büntetés célja az elitéltre nézve a „repressio és javítás”.³⁹ Amit részletesebben jellemeznek, az a képzeletbeli börtönigazgatás számos momentuma, úgy a belső kormányzás, mint a börtönállapotok, melyekre az egészséges helyzetnek kell jellemzőnek lennie (tisztaság, fürdő, sétálóudvarok). Eötvös gondolkodásában a visszavezetés egyre határozottabb helyet foglal el: a szabad életben esélyeket kell biztosítani a szabadulónak. A tisztességes élethez a felkészítés, a lelki oktatás, a becsületes karakter mellett némi induló pénzzel is el kell látni, s ez a fogvatartása idején végzett munkájából származhat.⁴⁰

Eötvös József, mintegy mellékes eredményként, két fogházjavító munkájában jelentős eredményként könyvelhette el a magyar börtönügyi szakterminológia megalapozásának művét. A börtönügyi tudományosság Magyarországon Bölöni Farkas, Szemere, Eötvös, Lukács előtt nem létezett. Egységes magyar nyelvű szókincse nem volt. A nyugat-európai és az amerikai szakirodalom magyarra fordítása és ebben az alkotó munkában a magyar szakkifejezések megtalálása, definiálása nagy felelősséget rótt a fiatal báróra.

Amikor ugyanis a korszerű szabadságvesztés-büntetés mellett érvelt, élni kellett a nyugati szakmai irodalom argumentációs készletével: az emberhez méltó elhelyezés, az egészségügyi gondoskodás, a társadalomba történő visszavezetést szolgáló lelki gondozás, oktatás, foglalkoztatás, elkülönítés, a jobbítás követelményének formulázásával, akárcsak a kifejlődő börtön-architektúra követelményeinek rögzítésével. Egy olyan fogvatartási rendszerben, melynek szereplői még az intézmény megnevezésében sem állapodtak meg.

³⁷ EÖTVÖS J.: *Kelet Népe és Pesti Hirlap*. Landerer és Heckenast, Pest, 1841.

³⁸ EÖTVÖS – LUKÁCS i. m. 313.

³⁹ EÖTVÖS – LUKÁCS i. m. 70–76.

⁴⁰ EÖTVÖS – LUKÁCS i. m. 253.

A 19. század első felének büntetőpraxisában a tömlöc kifejezés szinte korlátlanul uralkodott. A tömlöc, „temlech, zoros temlec, thömlöch” fordulat már a 12. századi törvénykezési nyelvben ismert volt és 'carcer' (a mai terminológiában 'börtön') értelemben használták. Még 1868-ban is gyakorlatban voltak a tömlöc, tömlöcöz, tömlöcbe zár, tömlöcre ítélt kifejezések a börtön, fogház (bebörtönöz, börtönbe zár stb.) szinonimájaként.⁴¹ Valójában a bírói függetlenségről szóló törvény⁴² végrehajtásával,⁴³ az ügyészségek felállításával,⁴⁴ majd az első magyar büntető törvénykönyvvel⁴⁵ került lomtárba⁴⁶ a magyar büntetés-végrehajtás nyolcszáz esztendőös kulcsszava, melynek szívósságát jelzi, hogy napjainkban konstatalható csak végeleges elavulása.⁴⁷

A vármegyei reformkori hivatalos szóhasználatban az épület, melyben a rabokat fogva tartották két, egymással egyenértékű, szinonim kifejezéssel határozott meg: a „fogház” és a „tömlöc” szavakkal. A két terminus semmiféle további tartalmat nem hordozott, s alkalmazásuk nem kötődött sem formai sem tartalmi szempontokhoz. Nincs nyoma a megyei hivatalos szóhasználatban a fokozatok megkülönböztetésének, esetleg „becsületes” karakterű helyek megjelenésének. Zala vármegyében a munkavégzés céljára frissen épített épület megnevezése éppúgy „tömlöc”, mint a várban fennálló megyei intézményé.⁴⁸ A Vas vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek és iratok tanúsága szerint a börtön szó hivatalos felbukkanása csak 1840-ben rögzíthető. Addig általában rabokról, a rabok ügyéről, szóltak. Új szint hozott a büntetés-végrehajtásba a dolgozóház építésének terve. Ettől kezdve bár a leggyakoribb erre az intézményre a 'dolgozóház' megnevezés, előfordult a 'dolgoztató ház', 'dolgozó intézet', 'fenyítő dolgozóintézet', a 'munka intézet', a 'Megyei Munka Ház', 'rabok dolgozóháza' is, mely a tömlöchöz kapcsolódó műhelyek, műhelyház neve volt.⁴⁹ A változó terminológia egyértelműen jelöli a bizonytalan szóhasználatot és a helyét kereső gyakorlatot.⁵⁰

⁴¹ BALLAGI M. (szerk.): *A magyar nyelv teljes szótára*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1868, 657.

⁴² 1869:4. tc.: a bírói függetlenségről.

⁴³ 1871:31. tc.: az első folyamodású bíróságok rendezéséről.

⁴⁴ 1871:33. tc.: a királyi ügyészségről.

⁴⁵ 1878:5. tc.: a magyar büntetőtörvénykönyv a büntetésekről és vétségekről. 20. § A büntetések.

⁴⁶ MEZEY B.: *A magyar polgári börtönügy kezdetei*. Századvég, Budapest, 1995, 190.

⁴⁷ ZAICZ G. (főszerk.): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta, Budapest, 2006, 860.

⁴⁸ Zala Megyei Levéltár IV. 1. b. 1826. № 1157.

⁴⁹ Vas Megyei Levéltár IV.1.a. 1838. 2106.

⁵⁰ MEZEY B.: *A fenyítőházak forradalma*. Gondolat, Budapest, 2013², 393.

Eötvös a nyelvészet kínálta lehetőségek mindegyikével élt. Szép Beáta összefoglalása szerint a terminusalkotás három kialakult módja a korábbi szavak új tartalommal feltöltése, az adaptált latin szavak átvétele, és a tükörfordítás.⁵¹

Szóhasználatában a tömlőc többnyire a meglévő intézményrendszer megjelölésére szolgál.⁵² Ilyen értelemben fordul elő nála a „tömlőczjavítás”⁵³ és a „tömlőczeink jobbítása” is. A fogház (jóllehet néha a legáltalánosabb, vagyis a fogva tartó intézet értelemben is használja, inkább a megújuló büntetésvégrehajtás tökéletes intézetével lenne szinonim: „véleményem szerint a’ legjobb fogház bizonyára az volna, mely sem az egyik, sem a’ másik rendszert nem követné egészen.”⁵⁴ Kifejezései között azonban felbukkan a javító ház⁵⁵ és a jobbító fogház is.⁵⁶ Feltehetően úgyszintén fordításából fakadt a „büntető ház”.⁵⁷ A munkáltatás kapcsán (mellékelt terveiben is) rögzíti a „dolgozóház” megjelölést, mely a korszak vármegyei börtönügyi szókincsének állandó elemévé vált.⁵⁸ A börtön negatív értékítélettel párosulva kerül elő: „mellyet régi börtönünkből készíthetünk, távol leend a’ philadelphiai poenitentiaría’ tökéletől”.⁵⁹ Bató Szilvia a korszakra vonatkoztatva ugyanazt állapította meg a börtön szakkifejezés használatáról, mint a fogságról: lényegében ugyanolyan parttalansággal használták a néhány napos bezárástól az életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetésig, a kihágásért történő, rövid tartamú elzárásra csakúgy, mint a vizsgálati fogságra.⁶⁰

A belső berendezés vonatkozásában a zárkára a szoba kifejezést alkalmazza, kivéve a toldalékot, ahol az amerikai szabályzat fordításban a kamra, cella (cellula) szó helyettesíti a zárkát.⁶¹

⁵¹ SZÉP B.: Adalékok a magyar jogi szaknyelv kialakulásának történetéhez. *Magyar Nyelvőr* 133, 2009/3., 311.

⁵² EÖTVÖS *Vélemény* i. m. 6., 7., 9.

⁵³ EÖTVÖS *Vélemény* i. m. 17.

⁵⁴ EÖTVÖS *Vélemény* i. m. 24., 30.

⁵⁵ EÖTVÖS *Vélemény* i. m. 21.

⁵⁶ EÖTVÖS *Vélemény* i. m. 22.

⁵⁷ EÖTVÖS *Vélemény* i. m. 23.

⁵⁸ EÖTVÖS *Vélemény* i. m. 28.

⁵⁹ EÖTVÖS *Vélemény* i. m. 28.

⁶⁰ BATÓ SZ.: A „büntetési rendszer” átalakításának megjelenése Kossuth Lajos Pesti Hírlapjában. PhD-értekezés, 2007, 205.

⁶¹ EÖTVÖS *Vélemény* i. m. 51., 56.

A fogságot fogvatartás értelemben veszi igénybe, mely „csak egy ideig tartó”, honnan a „rab szabadúlni fog”.⁶² Felbukkan még az „elzárás” szó is, mely a fogságon belüli, tehát rezsimre vonatkoztatott kifejezés, mely például a nappali közös munka után alkalmazott éjjeli elzárás (tehát bezárás, elkülönítés) értelemben olvasható Eötvösnél.⁶³ Bató Szilvia elemzése szerint a század negyvenes éveiben a szabadságvesztés-büntetés szinonimájaként leggyakrabban a *fogság* terminus technicust alkalmazták a kor cikkírói és a levelezők egyaránt. A *Pesti Hírlap* nemzetközi tudósításai 1841 és 1844 között 130 szabadságvesztéssel kapcsolatos hír közül 83 esetben ezzel a szakkifejezéssel fordították a hírben szereplő szabadságvesztés-büntetést. A 122 idevágó hazai információból 45 alkalommal szerepelt a fogság. A szabadságvesztés-büntetés teljes értékű, egyenértékű, s hasonlóképpen általános megfelelőjéről van szó.⁶⁴

A fogvatartott megnevezésére Eötvös többnyire a rab kifejezést használja, de előfordul a tömlöcöztetett kifejezés is.⁶⁵ (A korabeli büntetés-végrehajtási szóhasználatban a fogvatartottak egyöntetű megnevezése „rab”, „rabszemély” volt, függetlenül attól, hogy elítélt vagy ítéletre váró, hogy rövidebb időre került börtönbe vagy tizenöt esztendő büntetését töltötte. (Nyelvünkben a rab török hódoltság kori jövevényszó, szláv eredetű ’rob’ = rabszolga, szolga értelemben, jelentése: fogoly, börtönbe zárt személy.⁶⁶) Eötvös az elítélt és a rab pontosabb meghatározására (az előzetes letartóztatásba kerültek megkülönböztetésére) ajánlja a „gyanúsak” megjelölést,⁶⁷ illetve „az ítélet előtt elzárt ártatlanok” helyzetére is felhívja a figyelmet.⁶⁸ Az eltérő pozícióra ajánlja a „rövidebb elzárásra ítélt”, „rövidebb időre ítélt” megnevezést is azon (ma úgy mondanánk: társadalomra kevésbé veszélyes) személyekre, kikre az auburni rendszer rezsimje „való sikerrel nem alkalmazható”.⁶⁹ Az ő esetükben, jóllehet töretlen híve a hallgató rendszernek, megengedi a lealázás-mentes magányrendszer alkalmazását.⁷⁰ A rezsim taglalása kapcsán támogatólag szól a classificatióról, „a’ raboknak különböző osztályokra való elosztásáról” is.⁷¹ A ’fogoly’ megjelölés

⁶² Eötvös *Vélemény* i. m. 12.

⁶³ Eötvös *Vélemény* i. m. 21.

⁶⁴ Bató i. m. 203., 205.

⁶⁵ Eötvös *Vélemény* i. m. 10.

⁶⁶ ZAICZ i. m. 675.

⁶⁷ Eötvös *Vélemény* i. m. 14., 24.

⁶⁸ Eötvös *Vélemény* i. m. 24–25.

⁶⁹ Eötvös *Vélemény* i. m. 24.

⁷⁰ Eötvös *Vélemény* i. m. 26.

⁷¹ Eötvös *Vélemény* i. m. 42–44.

a toldalékban (a connecticuti fogház szabályzatának fordításában bukkan fel), így élhet az olvasó némi feltételezéssel, hogy a fogház, mint pozitív tartalommal bíró (korszerű amerikai) intézmény fogvatartottjaként a fogoly is ezt a megítélést viseli.⁷² Utóbb azonban visszatér a rabhoz, s ettől kezdve felváltva dolgozik vele.⁷³

Az amerikai rendszerekkel szemben határozza meg a vegyes bezárást, mint az alkalmatlan, hazánkban alkalmazott megoldást, mely nem más, mint a gonosztevők iskolája.⁷⁴ Ezzel áll szemben a hallgatás és a magánosság rendszere.⁷⁵ Mindkettő a jobbító rendszerek kategóriájába tartozik.⁷⁶ A hallgatás rendszere (az auburni *silent system*) „az éjjeli magános elzárást megtartván, nappal közös munkát rendel, de a legszorosabb hallgatás által feltartván azon morális elközlönözést, mely nélkül a rabot társai rossz befolyásától megőrizni nem lehet.”⁷⁷ A magános elzárás rendszere két mintát mutatott fel, az eredetileg auburnban kipróbált és becsődölt „magános munkátlan elzárás” (*solitary system*), illetve a javított formájában alkalmazott „munkával öszveköttött tökéletes magánosság” (*separate system*).⁷⁸

A reformkorban a személyzet megjelölésére sem alakult ki egységes terminológiai fordulat, de úgy tűnik, a tömlöc felügyeletét általában hajdúk látták el, megkülönböztetve az „úti hajdútól”, „a botos embertől”, a pandúrtól és a főispán, illetve az alispán rendelkezésére álló vármegyei katonáktól. Eötvös a személyzet vonatkozásában többnyire a praxisban használatos elnevezéseket ajánlja, így a kulcsárt, a várnagyot, a tömlöctartókat, de új kifejezéseket is forgalomba hoz. Ilyen az intézetek vezetésére címzett kormányzó és alkormányzók valamint a felügyelésre rendelt küldöttség.⁷⁹ A connecticuti fogházzszabályzat szövegében felügyelőkről, felvigyázókról és örökről szól.⁸⁰

A fogházjavító vitákban kialakított-csiszolt szókincs az 1843. évi országgyűlési viták idejére gyarapodott, használatában Eötvös határozottabbá vált.⁸¹

⁷² Eötvös Vélemény i. m. 51.

⁷³ Eötvös Vélemény i. m. 54.

⁷⁴ Eötvös Vélemény i. m. 13., 5.

⁷⁵ Eötvös Vélemény i. m. 13.

⁷⁶ Eötvös Vélemény i. m. 17.

⁷⁷ Eötvös Vélemény i. m. 21.

⁷⁸ Eötvös Vélemény i. m. 20., 21.

⁷⁹ Eötvös Vélemény i. m. 45–46.

⁸⁰ Eötvös Vélemény i. m. 54.

⁸¹ Felséges Első Ferdinánd [...] által szabad Királyi Pozsony Városába 1843-dik évi május 14kére rendelt magyar országgyűlésen a' méltóságos Fő-Rendeknél tartatott országos ülések Naplója

Szakmai tekintélyének egyik jellegzetes bizonyítéka, hogy miként mások is, Batthyány Lajos a főrendek tárgyalásai során következetesen követte és erősítette Eötvös pozícióit. Érvanyagát magáévá téve, ő is letette voksát a hallgatórendszer mellett. „Elfogadom báró Eötvös indítványát a két mintabörtön felállítására nézve. Ez a véleményem.”⁸² Batthyány a büntetési tételrendszer kialakítását ellenezte (azt ti. hogy a rabok bűncselekményei és bűnösségük szerint „scálát” alakítsanak ki. Úgy véli ezt teljesen a bírókra kellene bízni: „e tekintetben báró Eötvös József véleményét pártolom”.⁸³ Eötvös munkássága alapja lett a büntetőjogi törvény kidolgozására rendelt bizottmány tevékenységének is, javaslatai beépültek a törvénytervezetbe. A javaslatok kodifikációs precizítása (nem kevésbé Deák jogász talentuma) befogadta, tökéletesítette, továbbfejlesztette Eötvös szakmai ajánlásait.

Eötvös munkáinak igazi értéke a témakimunkálása teljessége. Nem a büntetés-végrehajtás egyes kérdéseihez szólt hozzá, hanem a maga egészében szemlélte és kezelte a börtönreformot. Ez értelemszerűen egy szakmai nézőpontból hiánytalan magyar szóhasználatot követelt meg tőle, a büntetési célok meghatározásától, az építészeti feltételek összefoglalásáig, a rezsimkérdésektől a börtönigazgatás taglalásáig. Eötvös a reformkori szakirodalom szinte maradvékta „szótárát” tette le az asztalra.

Pozsonyban. Az országgyűlési irományok kiadóhivatalában. Landerer és Heckenastnál, Pesten, 1843. (Továbbiakban FN.) 61. ülés, 1843. november 3. FN 1843/44. II. 196.

⁸² 62. ülés, 1843. november 4. FN 1843/44. II. 207.

⁸³ 63. ülés, 1843. november 6. FN 1843/44. II. 223–224.

Magyarics Tamás

Szegénység Irlandban – **Eötvös József és reformkori magyar utazók**

Írország a reformkori magyar közgondolkodásban

Írország – némi túlzással – elsősorban nem a saját jogán került a magyar köztudatba a reformkor idején. A középpontban Nagy-Britannia állt számos okból következően. Politikailag az alkotmányos királyság és a szerves alkotmányos fejlődés a Magna Charta óta elfogadható és követhető mintát jelentett a magyar politikai elit döntő többségének. Gazdaságilag a jövőt képviselte a technológia és gazdaság szervezésében; az elméletet tekintve Adam Smith vagy David Ricardo munkái jól ismertek voltak a gazdaság iránt érdeklődők számára. Az ipari forradalom kori brit társadalom azonban már ellentmondásosabb megítélésben részesült: Charles Dickens karcolatai (pl. *Sketches by Boz*, 1836), novellái és regényei nem éppen vonzó képet festettek a korabeli brit társadalomról, sőt egyenesen elborzasztó leírását adták a szegényházaknak, a nagyvárosi nyomortanyáknak, az azokban uralkodó egészségügyi és egyéb viszonyoknak. Írország minden esetben a brit birodalom európai szegény, sőt nyomorgó rokonaként jelent meg; s mivel nem rendelkezett a nála nem sokkal jobb helyzetben lévő Skóciához hasonlóan egy Walter Scott-tal, még romantikus mázat sem kapott az általános szegénység és elmaradottság. Ugyanakkor ez a „szegény rokon” imázs volt az, ami – többek közt – felkellette az alkotmányos, politikai, gazdasági és társadalmi változásokat sürgető „kiművelt emberfők” figyelmét, a brit-ír és az osztrák-magyar párhuzam sok tekintetben természetesen adta magát.

Az 1830-as évek közepéig magyar utazók nem nagyon jutottak el Írországba; a magyarországi Írország kép gyakorlatilag teljes mértékben német közvetítésen keresztül alakult ki. A két legtöbbet emlegetett forrás az *Augsburger Allgemeine Zeitung* és Friedrich Ludwig Georg von Raumer 1832–1850 között kiadott több kötetes Európa-történelme volt (*Geschichte Europas seit dem Ende des*

15ten Jahrhundert). Az *Allgemeine Zeitung* külfölddel foglalkozó cikkeit rendszeres megjelentették fordításban a magyar folyóiratok és időszaki kiadványok, de Raumer Európa-történelmének Írországgal foglalkozó részét is a *Társalkodó* adta ki 1936-ban. A két német forrás mellett még a *Társalkodó* által William Cobbett magyarul megjelentett írországi leveleit is (1834) említhetjük, mint aránylag gyakran hivatkozott korabeli referenciát. Ezekből megtudhatjuk, hogy az állatoknak jobb dolga van Angliában, mint az embereknek Írországbán, és hogy a szegényházakban borzalmas körülmények között él „sok ezer torz külsejű ember”. Az írországi viszonyok fő okát a torz birtokviszonyban jelölte meg Cobbett: elaprózott bérlemények, „sehol egy jó termőföld”, a földművesek három-négy négyzetméteres és két-három méter magas viskókban laknak, tűzeggel fűtenek, bútortat szinte nem is létezik, s bárkit ki lehet lakoltatni, aki nem képes megfizetni az irracionálisan magas bérleti díjakat.¹ A kiadvány 1836-ban egy német utazó feljegyzéseit idézve azt írta, hogy Dublinban a legnagyobb fényűzés a legnagyobb nyomor mellett létezik (érdekes módon többen is, az idézett német utazóhoz hasonlóan, Nápolyhoz hasonlították az ír nagyvárost). A *Hasznos Mulatságok* hasonló gondolatokat fogalmazott meg, amikor leszögezte: „Írland a Nagyoknak és Gazdagoknak vagyon teremtvé, akiknek határtalan birtokaik vannak, de akik azokat művelik, a legnyomortabb állapotban élnek.”² A már idézett két kiadvány mellett – a teljesség igénye nélkül – megemlíthető az *Érdekes Könyvtár*, a *Rajzolatok*, az *Austria*, a *Századunk* és a *Pesti Hírlap* is, mint amelyek rendszeresen közöltek híreket, „kis színeseket” (például, egy biztosítási csaló ál-halotról), vagy irodalmi műveket (így az 1798-as felkelés idején játszódó „Szezelem és bosszú”-t).

Aki a legnagyobb hatást gyakorolta a korabeli magyar közgondolkodásra ír emberek közül az Daniel O’Connell (1775–1847) volt. Sokat mondó tény, hogy amikor Rómába menet 1847-ben Genovában elhunyt, „[T]iszteletére a St. Andrea della Valle templomban a kor neves szónoka, P. Joachim Ventura tartott gyászbeszédet, amit szinte azonnal lefordítottak magyar nyelvre, és 1848-ban Veszprémben Ramstetter Károly” kiadásában meg is jelentettek.³ O’Connell a korabeli Európában sokak szemében a „jó polgár, jó keresztény” példaképe volt, aki fáradhatatlanul küzdött az ír katolikusokat sújtó diszkriminatív

¹ CSORBA A.: *Magyar-ír kapcsolatok 1867-ig*. K. n., Debrecen, 1944, 36–37.

² CSORBA i. m. 35.

³ LUKÁCSI Z.: „Gondolatok Daniel O’Connell római gyászbeszéde (1847) kapcsán. Kézirat. Elhangzott Győrben 2013. március 14-én a Győri Egyházmegye által szervezett konferencián. A „Gyászbeszédet” a Győri Egyházmegyei Könyvtár kétnyelvű hasonmás kiadásban 2013-ban megjelentette.

törvények visszavonásáért (amire 1829-ben aztán s or is került), s aki „300 év után első katolikus képviselőként helyet foglalhatott az angol parlamentben”.⁴ Magyarországon a liberális, centralista politikusok, akik közé Eötvös József is tartozott, O’Connellben elsősorban azt a politikust látták, aki egyrészt ugyan elutasította az elnyomásba való belenyugvást, de az erőszakos forradalmakat is (részben erre a személyes élményei indították; a katolikusokat a felsőbb fokú tanulmányokból kizáró angol törvények miatt a forradalmi Franciaországban tanult és elborzadt a forradalmi diktatúra megnyilvánulásaitól); *ars poeticája* szerint aki erőszakot használ, az nem méltó a szabadságra.

Reformkori magyar utazók a Brit-szigeteken

Az Angliát a korai reformkorban felfedezőik élére kívánczik, természetesen, gróf Széchenyi István. „Széchenyi 1821 már tavaszán Brudern József báróval, Festetics László és Károlyi Lajos gróffal elhatározta, hogy versenydíjat alapít. A lóversenyzésben nagy tapasztalatokkal rendelkező Hunyady József grófot is megnyerték ügyüknek, de Hunyady 1822 elején bekövetkezett halála miatt a munka oroszlánrésze Széchenyire maradt.”⁵ Később Wesselényi Miklós báró is csatlakozott a társasághoz és 1822. május 14-én Széchenyivel együtt Dovernél Angliába érkezett lovakat vásárolni és a lóversenyzés részleteit kitanulni. Széchenyi István augusztus 11-ig maradt és, ahogy *Naplójában* írta, „Londont minden öröm nélkül hagytam el”.⁶ Wesselényi útinaplója sem bővelkedik kellemes angliai élményekben, s ehhez többek közt az is hozzájárult, hogy perbe keveredett egy megvásárolt ló ügyében. Továbbá, július 23-i bejegyzésében már – igaz, még nem politikai okokból – felsejlik a Széchenyi Istvánnal való későbbi szakítás, mert – mint megjegyzi – „Csak Széchenyinek kerestünk lovakat, egész tevékenységünk csak az ő céljai felé irányult”.⁷ Megjegyzendő, hogy ekkor egyikük sem fordított különös figyelmet az angliai politikai, társadalmi és gazdasági viszonyoknak; a lovakkal kapcsolatos ügyeken kívül gyakorlatilag kizárólag a társasági élet híreit tartották érdemesnek feljegyezni, bár Wesselényi Oxfordban jártakor felfigyelt arra, hogy a diákok „nem haszontalan theóriákkal [...] hanem praktisch életre practice készülnek”.⁸

⁴ LUKÁCSI i. m.

⁵ ESTÓK J.: Széchenyi és a ló dolga. *Rubicon*, XXIV. évf., 247. sz., 57.

⁶ SZÉCHENYI I.: *Napló*. Gondolat, Budapest, 1978, 271.

⁷ BÁRÓ WESSELÉNYI M.: *Útinaplója 1821–1822*. <http://mek.oszk.hu/09200/09257/09257.htm>. 1822. július 23.

⁸ WESSELÉNYI i. m. 1822. május 13.

Széchenyi István a következő szűk másfél évtizedben még kétszer tért vissza Angliába: 1832-ben és 1834-ben. Az előbbi úton gróf Andrássy György volt az útítársa, s figyelme ekkor már sokkal szélesebb kört ölel fel. Az utókor által közhelyszerűen ismételtetett „fontolva haladás”-t érdemesnek tartja kiemelni a Magna Charta és az Aranybulla közös említésekor, amikor feljegyezi, hogy „Anglia fokozatos kifejlődése révén tökéletes”.⁹ Szinte az egész korra metaforikus jelentéssel bír, hogy a lovak helyett ekkor már MacAdam „négyszögletes kövei”, a vas, a szén, a gőzgép, a hidak kötik le az érdeklődését, s aránylag hosszan számol be a kor technikai csodájáról, a vasútról, s meg is teszi az utat a *Comet*-en oda-vissza Manchester és Liverpool között. Legjobban azonban a brit birodalom gerincét adó hajóipar nyűgözi le: „megtekintettünk egy dokkot, amely éppen épül [...] Mi fogható ehhez! [...] hacsak nem a piramisok vagy a küklpszok művei tán?”¹⁰ Az 1834. január 18.– április 12. közötti angliai út elsősorban politikai élményeket hozott számára a *Napló* tanúsága szerint: a korabeli brit politikai *Who's Who* szinte minden egyes prominens tagjával találkozott Lord Palmerstontól kezdve Wellington hercegen át Sir Robert Peelig.

Időrendben haladva Bölöni Farkas Sándort lehet említeni ebben a sorban, bár nagyon is marginálisan, aki a gróf Bély Ferencsel együtt megtett észak-amerikai látogatására menet rövid időre megállt Belfastban, s mindössze annyit jegyzett fel, hogy „Irlandia akkor szegény esztendejével és jussai visszaszerzésével küzdött”.¹¹

Pulszky Ferenc 1836-ban tett nyugat-európai útjáról emlékirataiban meglehetősen szűkszavúan ír. Általános érvényű megállapítása szerint „A harmincas években Angolország a kontinentális utazók előtt még jóformán terra incognita volt; Londonban ugyan sok látogató fordult meg, de az ország belsejét kevesen látogatták, mert ott más nyelvvel, mint az angollal nem lehet boldogulni”.¹² A nyilvánvaló nyelvi okok mellett az akkori közlekedési viszonyok miatti nagy távolság is közrejátszott ebben a viszonylagos ismeretlenségben. Pulszky az *Életem és korom*-ban mindössze pár szót veszteget Írországra: „lármas, piszkos, elhanyagolt Irland”, ahol Dublint, a Giants' Causeway-t és Londonderry-t kereste fel.¹³ Az *Úti vázlatok 1836-ból*-ban már bővebben és némileg kedvezőbben ír Erin-szigetéről. Nagy-Britannia „sötét foltjának” tartja,

⁹ SZÉCHENYI i. m. 721.

¹⁰ SZÉCHENYI i. m. 725.

¹¹ CSORBA i. m. 43.

¹² PULSZKY F.: *Életem és korom*. Szépirodalmi, Budapest, 1958. I–II. kötet. I. 122.

¹³ PULSZKY i. m. I. 124.

azaz, Eötvös Józsefhez hasonlóan Angliát teszi felelőssé a szigetország állapotáért. Kiemeli a kontrasztot a bőséges természeti áldás és a nyomorúság legsőbb foka között; példaként Dublint hozza fel, ahol a legszebb utcákon is félmeztelen emberekkel lehet találkozni. Ugyanakkor megállapítja, hogy „egyébként szorgalmas, eszes nép”-ről van szó; Liverpool, Manchester és más angol ipari városok munkásságának kétharmada ír származású. (E. P. Thompson ezt a jelenséget elsősorban nem annak tulajdonította, hogy az ír munkások „olcsóbbak” lettek volna az angoloknál, hanem inkább annak, hogy a rettenetes írországi viszonyok elől menekülve jobban tudtak alkalmazkodni a korabeli, ipari forradalom kori ugyancsak szörnyű életkörülményekhez a nagy ipari városokban.¹⁴) Pulszky az angol és az ír viszonyok közötti különbséget nagy részben a valláskülönbségnek tudja be, de nem derül ki pontosan, hogy mit ért alatta. Egyrészt értelmezhető a megjegyzés a katolikusok ellen 1829-ig érvényben lévő diszkriminációra való utalásként, míg Eötvös megemlíti azt az angol (pre-weberiánus) vélekedést, hogy a katolikus vallás nem ösztönzi az embereket újításra, keményebb munkára, s az írek ezért maradtak le az angolok mögött.

Pulszky Ferencsel egy évben Trefort Ágoston is megkezdte nyugat-európai utazásait 19 éves korában. Közel két hónapot töltött Angliában, s szűkszavú feljegyzéseit az 1840-es *Árvízkönyv*ben tette közzé *Utazási töredékek* címmel.¹⁵

Szemere Bertalan 1837. augusztus 4-én lépett ír földre, még pontosabban ekkor érkezett Dublinba. Első útja Nelson oszlopához vezetett és onnan szemügyre véve a tájat, fenségesnek találta azt. Az oszlopról leszállva azonban „többé nem gyönyörködtem [...] borzasztó nyomor, melyet sehol sem láttam” tárult a szeme elé.¹⁶ „Most érzem s mondám először: a föld a siralom völgye!”¹⁷ Szemere Eötvöshöz hasonlóan az ír elmaradottság fő okát a birtokviszonyokban látja; azaz, egyfelől a nagybirtokok, másfelől az apró, a megélhetést gyakorlatilag alig-alig biztosító parcellák jellemezték a korabeli Írországot. Továbbá, ugyancsak Eötvössel megegyezően, felfigyel az olcsó napszámra, a bizonytalan

¹⁴ THOMPSON, E.P.: *The Making of the English Working Class*. Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1991. „In England [the Irish] were capable of astonishing feats, showing a [...] willingness, alacrity and perseverance in the severest, the most irksome and most disagreeable kinds of coarse labour, such for instance as attending on masons, bricklayers and plasterers, excavating earth for harbours, docks, canals and roads, carrying heavy goods, loading and unloading vessels.” 473.

¹⁵ Vö. MANN M.: *Trefort Ágoston élete és működése*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

¹⁶ SZEMERE B.: *Utazás külföldön*. I–II. kötet. Geibel K., Pest, 1845, II. 157.

¹⁷ SZEMERE i. m. 159.

és kevés munkára (erősen idényjellegű, főleg a burgonyatermesztéstől függő volt a foglalkoztatás), túl magasak voltak a földbérleti díjak – ahogy megfogalmazta, a „legáldottabb év termése sem elég ennek lefizetésére”.¹⁸ Ebből adódóan „örökös forradalmi állapot” uralkodik a szigetországban, „aminek kútfeje a kivetetés [kilakoltatás]”.¹⁹ Írország ebben az időben új kifejezéssel gazdagította az angol nyelvet: *agrarian crimes*. A kilakoltatottak, a nincstelenek, sőt gyakran a bérlők az új bérlők, közbenjárók (spekulánsok) és birtokosok ellen fordultak. Az ír birtokviszonyok egyik sajátossága a nagyszámú ún. *absentee landlords* volt, ami még önmagában nem okozott volna nagy elégedetlenséget, de a földbirtokos és a bérlő között egyfajta láncolat alakult ki, és közvetítők egyre magasabbra srófolták a bérleti díjakat, hogy nekik is meglegyen a hasznuk. Így adódhatott, hogy az évi 1–2 fontról induló bérleti díj végül 5–6 fontra is felment, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy a bérlőnek semmi sem maradt. Az 1800-as évek első felében egymást érték a különböző agrár szervezkedések és megmozdulások: ezek közül a legjelentősebb az 1821–1824 közötti *Irish Agrarian Rebellion* volt – a felkelésre Eötvös „Rock kapitány” – mozgalmaként utal; *Captain Rock* mitikus vezére volt a felkelésnek.²⁰

Gróf Dessewffy Aurél 1840 júliusban tett „hivatalos” látogatást Angliában, amikor a helyi börtönviszonyokat ment tanulmányozni. Angliából rövid időre átment Írországba is, s lényegében ugyanazt jegyzi meg, mint a korábbi írországi magyar utazók: az írek szegények, elmések és jószívűek, de „angol elnyomás sújtja őket”.²¹ Két fiatal magyar, Tóth Lőrinc és Gorove István két évvel később jártak Angliában és Írországbán; mindkettőjük úti beszámolója 1844-ben jelent meg két különböző kiadványban Pesten. Tóth Lőrinc rendkívül lehangoló képet fest a korabeli ír viszonyokról: a Belfastból Dublinba vezető úton „megtestesültek előttem a nyomor képei, melyeket Cobbet leveleiből olvasék”.²² A hivatkozott levelek a *Társalkodóban* jelentek meg, amely 1834. 3. számában William Cobbett angol publicista és közéleti ember négy, a szolgálójának Írországból küldött levelét közölte a szörnyű írországi viszonyokról.

¹⁸ SZEMERE i. m. 162–163.

¹⁹ SZEMERE i. m. 164.

²⁰ EÖTVÖS J.: *Szegénység Irlandban*. In: Uő: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*, I–III. kötet. Budapest, Helikon, 1978, I. 38. Eötvös tanulmánya angolul is megjelent: BARON J. EÖTVÖS: *Poverty in Ireland*. In: HURST, M. ed.: *Ireland Through Continental Eyes*. Thoemmes Press, Bristol 2000, Vol. 1, 1–63. INGLIS, H. D.: *A Journey throughout Ireland, during the Spring, Summer, and Autumn of 1834* című munkája a sorozat második köteteként jelent meg.

²¹ CSORBA i. m. 52.

²² CSORBA i. m. 53.

(Cobbettre különben mások is előszeretettel hivatkoztak a korabeli brit viszonyok iránt érdeklődők közül.) A szerző Dublint „a koldusok városának” találta, melyet „a brit korona undok sebé”-hez hasonlít.²³ Tóth Lőrinc és Gorove István felkereste Daniel O’Connellt, a – Magyarországon is – legismertebb korabeli ír politikust; sőt, az utóbbi szinte csak a személyével foglalkozik írországi élményeinek leírásakor.

Eötvös József: Szegénység Írlandban **Keletkezéstörténet**

Báró Eötvös József 1836. július 1. és 1837 tavasza között járta be Nyugat-Európát. Franciaország, Belgium és Németország, illetve a különböző német politikai entitások szerepeltek a kontinensen meglátogatott helyek között, s ezt követően került sor a brit-szigetek meglátogatására. Az utazások során szerzett tapasztalataiból leszűrt fő műve a *Szegénység Írlandban*, de a büntetőjog és a börtönreform iránti érdeklődése ugyancsak egy nagyobb tanulmányban öltött testet, az 1839-ben a Szalay László által szerkesztett *Themis* című időszaki kiadvány 2. számában publikált *Vélemény a fogházjavítás ügyében* Ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez című írásában. A külföldi liberális országokban ebben a témában korábban szerzett tapasztalatokról Bölöni Farkas Sándor írt az *Utazás Észak-Amerikában* címmel kiadott úti beszámolójában. Eötvös József a connecticuti börtön szabályzatát a saját tanulmányának „toldaléka-ként” (függelékeként) ki is adta.²⁴

A *Szegénység Írlandban* a *Budapesti Szemle* első számában látott napvilágot 1840-ben; a mindössze két számot megélt folyóirat második számában Eötvös másik híres korabeli tanulmánya, *A zsidók emancipációja* jelent meg. A két írás látszólag egymástól távol eső témáját a nemzetiség és a polgárosodás útjában álló korabeli feudális – földbirtokviszonyokból adódó – és vallási, valamint politikai jellegű diszkrimináció történeti elemzése köti össze.

Eötvös József Írország iránti érdeklődését – saját bevallása szerint – Daniel O’Connell keltette fel. Az ír sziget helyzetével kapcsolatban őt is az a kontraszt izgatta elsősorban, ami a korabeli – sok tekintetben minta ország – Anglia és a vele egy politikai közösségben, földrajzilag mindössze pár mérföldre fekvő Írország között mutatkozott. „De honnan e különbség?”, teszi fel a kérdést. „A két hon felett egy ég boltozik: Írland földje jó és termékeny, mint a brit

²³ CSORBA i. m. 54.

²⁴ Eötvös J.: *Vélemény a fogházjavítás ügyében* Ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez. In: *Uő: Reform és hazafiság*. I. 22–27.

szigeté”); „Anglia s Irland egy kormány alatt él. – Ez, mint amaz, képviselő alkotmánnyal bír; ez, mint amaz, arisztokratikus, Angliának négy törvényszéke van, Irlandnak ugyanannyi, s hasonló név alatt bírászkodó. Irland, mint Anglia, grófságokra osztatik, mind a két országban municipális testületek találhatnának, mind a kettőben a szociális hatalmak első foka az egyház. Mind e két országban a törvények végrehajtása, a kormány rendeleteinek eszközzése, hasonló nevű s hatáskörű tisztviselőkre bízatik. Sheriffet, hadnagyot, kormányzót s békebírárt találni minden irlandi, mint minden angol grófságban.”²⁵ A tudósi érdeklődés mellett, természetesen, a másik – és nyugodtan mondhatjuk, az igazi indíték – a jobbító szándék; a máshol látott, tapasztalt jó átvétele és rossz elkerülése vagy kijavítása, ha már létezik. Ahogy Eötvös József írja a *Szegénység Irlandban* bevezetőnek minősíthető soraiban: „talán nem leendő érdektelen a magyar közönség előtt is, ha ezen ország állapotjáról [...] röviden értekezendem. Úgyis, valamint azért tanuljuk a múlt kor történeteit, hogy belőlök jelen állapotunkra találjunk oktatásokat: úgy néha jó határainknak körén is túl nézni, mert sok fekszik ott, mi talán reánk nézve jósolás.”²⁶

Szegénység Irlandban

A mű alapvetően két részből áll: az első – modern kifejezéssel élve – az ír állapotok szociológiai szempontból való leírásával és elemzésével foglalkozik, a második pedig Írország vázlatos történetének áttekintéséből vezeti le a korabeli állapotok kialakulását.

Az a fentieket is figyelembe véve cseppet sem meglepő, hogy Eötvös József is a földbirtokviszonyok vizsgálatával kezdi a munkáját. Lényegében ugyanazokat a strukturális bajokat említi, mint a többi korabeli magyar utazó – bár meg kell jegyezni, hogy Eötvös sokkal alaposabb szakirodalmi ismeretekkel rendelkezve írt erről a kérdésről is; a jelen esetben meg kell említeni H. D. Inglis, *A Journey throughout Ireland during the spring, summer and autumn of 1834* című munkáját. Az ír földbirtokviszonynál Eötvös is kiemeli egyfelől az óriási, mindenekelőtt angol tulajdonban lévő földbirtokokat, amelyek esetében a bajokat tetézi, hogy a tulajdonosok főleg Angliában költik el a hasznukat – modern kifejezéssel élve repatriálták a profitjukat ahelyett, hogy visszaforgatták volna a helyi gazdaságba és ezzel segítették volna a régió felzárkózását. A második fő gond a „közbenjárók” (*middlemen*) szerepe, akik felverik a bérlemények árát és gyakorlatilag a megélhetési szintre szorítják a bérlők nagy részét. Mindezt,

²⁵ Eötvös *Szegénység Irlandban* i. m. 30.

²⁶ Eötvös i. m. 30.

többek közt, a túlnépesedés tette lehetővé: az 1830-as években nyolc milliót is meghaladta az ír sziget népessége (jelenleg nagyjából négy és fél millióan élnek az Ír Köztársaságban és körülbelül 1.7 millióan Észak-Írországban). Nagy volt a verseny az aránylag kevés számú bérleményért, és a potenciális bérlők irracionálisan magas díjakat ígértek, sokszor a csodában bízva, hogy azt ki is tudják fizetni, csak hogy megszerezzenek egy szerény parcellányi földet. A mezőgazdasági munkások rétege egyébként három kisebb csoportra oszlott: a „kis farmerekére”, akiknek a haszonbérleti földje 5 *acre*-nél nagyobb volt (azaz, kb. 2 hektárnál), a kisbérlők (*cottier*), akiknek a bérleménye nem érte el a 2 *acre*-t (azaz, még egy hektárt sem), és végül a napszámosok, akik fél *acre*-nél (0.2 ha) is kisebb területből próbáltak megélni – kevés sikerrel.²⁷ Eötvös egy érdekes jelenségre hívja fel ezzel kapcsolatban a figyelmet: a szezonális „megélhetési bűnözés” a régi burgonya elfogyása és az új burgonya megjelenése között június és augusztus között felívelt, amikor az élelmiszerlopások, a betörések és a rablások száma megnőtt. (Köztudott, hogy a burgonya jelentette sokak számára szinte kizárólagosan az ételmezt, s az 1840-es években bekövetkezett burgonyavész közel a felére csökkentette Írország lakosságát; nagy kivándorlási hullám vette kezdetét, aminek az első számú célpontja Észak-Amerika volt, de Nagy-Britanniába is százezer számra emigráltak, míg több százezren éhen pusztultak.) Az erőszakos cselekedeteket sok esetben nem a jobb módúak ellen követték el, hanem bérlők a többi bérlő ellen, esetenként azért, hogy elüldözzék a többieket a vidékről és ezáltal csökkentsék a földért folyó rivalizálást. Eötvös három zsellér lakóhelyét is meglátogatta. Az egyiket ezekkel a szavakkal írta le: „vert földből vala csinálva, csak egy szobából állt, sem szél, sem eső ellen nem őrizve lakóit; földje felette vizes vala, bútorul egy vékonyan takart ágyon, falócán s vaskatlanon kívül egyebet nem találtam benne; a háznak nem vala sem kéménye, sem ablaka, csak a földön szétszórva látszott egy kevés gallytöredék, mely ott elégettetett; a lakó 2 ftot fizetett nyomorult hajlékáért”. El lehet ezek után képzelni, hogyan nézhetett ki a napszámosok lakhelye, „kikhez képest még a [zsellér] sorsa boldognak nevezhető”, tette hozzá Eötvös.²⁸

A gazdasági függés – nem meglepő módon – politikai függéssel is együtt járt. „Egy urának akarátja ellen adott voks, politikai véleményei ellen aláírt kérelem elég arra, hogy valaki földjéről elhajtassék, tory, radikal és whig között nincs, ki az ellenpártnak e részben szemrehányásokat tehetne.”²⁹

²⁷ Eötvös i. m. 32.

²⁸ Eötvös i. m. 36.

²⁹ Eötvös i. m. 35.

Természetesen, a torz földbirtokviszonyok önmagukban nem magyaráznák a korabeli siralmas írországi állapotokat annak ellenére, hogy Eötvös József a mezőgazdaságnak sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint az iparnak és a kereskedelemnek. A további okok elemzésénél a szerző azt a retorikai fogást használja, hogy röviden bemutatja az angol – paternalizmustól sem mentes – magyarázatokat és azokkal polemizálva fejt ki a véleményét. Öt kérdéskört tárgyal ilyen módon: 1) a katolikus vallás szerepét; 2) az anglikán egyház támogatását; 3) a túlnépesedést; 4) a távollévő nagybirtokosokat (*absentee landlords*); és 5) a szegénytörvények (*Poor Laws*) hiányát.

Az angolok szerint „a pápista hitvallás [...] minden nagyobb művelődéssel ellenkezik”, írja Eötvös. A tétel cáfolatául számos példát hoz fel arra, hogy egyes országok katolikus többségű régiói milyen „indusztriális” eredményeket értek el, de visszamegy egészen az ókori Görögországig is azt bizonyítandó, hogy „[n]incs vallás, s ha volna, a katolikus bizonyára nem az, mely az emberi iparnak gátat szabna, [...] az [elnyomásnál] az emberé a bűn, nem a vallásé”.³⁰ Az íreket az előítélet, hogy nem szorgalmasak, az emigrációba is elkísérte; a legnagyobb ír diaszpóra közösség az Egyesült Államokban hosszú évtizedekig szenvedett ettől a hátrányos társadalmi megkülönböztetéstől – mindenekelőtt az angol és skót eredetű különböző protestánsok oldaláról. A katolikusok elleni előítéletek az ún. naturista mozgalmakban kaptak elsősorban lábra; a politikai legmagasabb szintjein mindössze egyszer, 1960-ban sikerült John F. Kennedynek leküzdeni ezt a hendiiket.³¹

Az anglikán egyház támogatásának a kérdésében Eötvös József először is kétségeinek ad hangot, hogy katolikusokra is kivetett adó igazságos-e, és erkölcsös-e. Ettől eltekintve adatokkal bizonyítja, hogy míg Írország 8 592 000 lakosa 865 535 font sterling egyházi adót fizet, addig Nagy-Britannia 17 779 000 millió lakosa 3 197 225 font sterlinget, azaz, közel kétszer akkora összeget, mint az írek. Eötvös érvelése szerint az írek által fizetett összeg „terhesebb” a helyi lakosságnak, mint az angolnak, „de ez a következménye, de nem oka szegénységének”.³² A képet itt árnyalhatjuk: egy jelentősen alacsonyabb jövedelem mellett nagyjából feleakkora egyházi adó relatívan magasabb adót jelentett az íreknek és ez prolongálta a lemaradásukat a britekhez képest. Szemere Bertalan

³⁰ EÖTVÖS i. m. 39.

³¹ Írorszában szinte kultikus tisztelet övezi John F. Kennedyt. 1963 –as írországi látogatásának (és abban az évben bekövetkezett halálának) 50. évfordulójára az arlingtoni sírján égő örök lángján meggyújtott fáklát vittek el a Kennedy-család származási helyére, Wexford megyébe és 2013. júniusban ott is fellobbantottak egy „örök lángot” az emlékére.

³² EÖTVÖS i. m. 40.

szerint az angol munkás évi 33 font sterlinget keresett, míg ír társa mindössze 5 fontot³³ – ha az adatok, vagy legalábbis az arányok helyesek, akkor az írek fejénként háromszor annyi egyházi adót fizettek, mint az angolok.

A túlnépesedés kérdésében Eötvös összehasonlító adatokkal próbálja cáfolni az angol vélekedéseket. Két számsorral dolgozik. Elsőként az egy főre eső földterületet tekinti át – korábban már említettük, hogy a mezőgazdaságot tartotta első sorban értékkeremtőnek az iparral és a kereskedelemmel szemben –, és ebből kiderül, hogy Írországbán nem kisebb, hanem ellenkezőleg, nagyobb földterület jut egy emberre, mint Angliában. Mindezt példákon keresztül is érzékelteti a szerző: Galway grófságban, amely a legszegényebb ír területek közé tartozott, ugyanannyi föld jutott minden egyes lakosra, mint a nálánál egyértelműen gazdagabb olyan angol grófságokban – így Berkshire-ben, Buckinghamshire-ben, Devonban, Essex-ben, stb. Írországon belül sem állja meg a helyét a földterület nagysága és a lakosság életszínvonala közötti egyenes arányosság: a legnagyobb jóléttel rendelkező Waterfordban egy *acre*-vel kevesebb föld jut átlagosan az emberekre, mint a legszegényebb Galway-ben és Meath-ben.³⁴ Nyilvánvaló az egydimenziós statisztikában rejlő tévedés lehetősége. Eötvös nem veszi figyelembe, többek közt, a földek termelékenységét, az alkalmazott megművelési technológiákat, az adóterheket, a megművelt földek nagyságát, a piacra jutás feltételeit – és azt az alapvető tényt, hogy Anglia sokkal iparosodottabb volt, és az egyes régiók gazdagságát már egyre inkább az ipari és kereskedelmi tevékenység határozta meg.

Az *absentee landlord*-okkal kapcsolatos brit vélekedést sem tartja megalapozottnak; mint írja, „én őket csak mint birtokosabb consummenseket tekintvén, távollétüket Írlandra nézne fontosnak nem tartom”.³⁵ A jelenséget inkább erkölcsi kérdésnek fogja fel, illetve Svájc és Franciaország példájából kiindulva kifejti, hogy egyrészt nem feltétlenül szükséges egy gazdag arisztokrácia, másrészt – az utóbbi esetében – éppen a nagybirtokosok elszegényedésével kezdődött a gazdaság fejlődése. Az *absentee landlord*-okkal a probléma elsősorban a már említett közvetítői lánc kialakulása volt, amely a bérleti díjak emelkedésével járt együtt.

Eötvös a szegénytörvények – és a szegénytörvények – meglétét az ipari országokban tartja fontosnak; mint írja, az „egészen, vagy legalább nagyrészt szántó-vető országokban azokat inkább károsaknak, mint hasznosaknak

³³ SZEMERE i. m. 46.

³⁴ EÖTVÖS i. m. 40.

³⁵ EÖTVÖS i. m. 40.

gondolom”.³⁶ Érvelése – kimondatlanul – a gazdasági tevékenységben a mezőgazdaság elsőbbségének elvére vezethető vissza. Szerinte a mezőgazdasági országokban a munkások sorsa biztosabb, mert alapvető és közvetlen – táplálkozási – igényeket elégítenek ki, s ennél fogva rájuk mindig körülmények között szükség van. Gondolatmenete szerint a gyári munkás élete azért bizonytalanabb, mert jobban ki van szolgáltatva az egyes termékek iránti változó keresletnek, illetve a gyártulajdonos magas élelmiszerárak mellett, mivel nem képes versenyezni külföldi termelőkkel, kénytelen elbocsátani embereket. Eötvös József még a gabonatörvények eltörlése előtt járt Írországbán és Angliában, amikor a mesterségesen, magas védővámokkal fenntartott mezőgazdasági árak védték a brit mezőgazdasági termelést a külső versenytől, és a gyári munkások közötti szegénység egyik tényezője éppen az aránylag magas élelmiszerárak voltak. A gabonatörvényeket aztán Sir Robert Peel kormánya törölte el 1846-ban, utat nyitva minden korábbinál intenzívebb ipari termelésnek Nagy-Britanniában. Ráadásul Eötvös erkölcsi alapon sem tartja helyesnek a szegényházak fenntartását. „Én embert természetesen szorgalmatoszt nem ösmerek, s habár a méh vagy hangya ösztön által szorgalmatosak, azt tartom, hogy az ember, mint nemesebb állat, csak okok által bírathatik arra, mit tennie kellemetlen; ha ezek, azaz *szükség s remény*, megszűnnek, vesztegleni fog; s nem hiszem, hogy volna sok – mert egyes balgatag lehet –, ki, ha bizonyos arról, hogy élelméről gondoskodva van [...] s tudva, hogy élelve szegényi törvény által biztosítva van, azt nem fogadná el inkább egykedvűen, mint hogy izzadva keresse”.³⁷

Végző elemzésben a fenti helyzet, akár a brit, akár Eötvös József szempontjából nézzük, inkább okozat, semmint ok; a valódi okokat Eötvös Írország történelmének rövid áttekintésében véli felfedezni, ami tanulmánya második, hosszabb felét teszi ki. Lényegében az 1169-es brit hódítással kezdi az elemzést, és leszögezi, hogy önmagában ez a tény, ti. hogy egy gyengébb nemzetet egy erősebb meghódít, nem kivételes eset Európa történelmében, más nemzetek ellenben nem hanyatlottak ilyen mélyre, mint az írek a 19. század első felében. Az egyik okot az asszimiláció hiányában találja meg: sem az angolok, sem az írek nem voltak hajlandók asszimilálódni különböző okokból, aztán pedig III. Edward 1366-ban kiadott kilkeny-i statútuma (pontosabban, 35 törvény) hazaárulásnak minősítette, ha egy angol írrel házasodott vagy akár ír gyereket adott. A 16. század elején megkezdődött reformáció újabb falakat emelt

³⁶ Eötvös i. m. 41.

³⁷ Eötvös i. m. 42.

a két közösség közé. Az ellenségeskedések még a korábbinál is erőszakosabb formákat öltöttek: az angolok sok esetben tűzzel-vassal léptek fel a „páristák” ellen. Eötvös úgy érvel, hogy „[a] reformációval az írlandi történetekben új időszak kezdődik. A nemzetiség helyébe a vallás különbsége lép, s hol előbb csak a nem angol rész nyomattatott, ott az elnyomás most ez ország minden lakosaira, kik hitöket változtatni nem akarják, terjesztetik ki”.³⁸ Talán szerencsésebb, vagy inkább pontosabb lenne úgy fogalmazni, hogy a nemzeti és a vallási hovatartozás együttesen szélesítette az árkot, általában, a protestáns angolok és a katolikus írek között. Az angol erőszakos térítés nem hozta meg a várt eredményt, s ennek eredményeként kezdődött el I. Erzsébet, I. Jakab és I. Károly alatt a betelepítés. Ezzel párhuzamosan a földtulajdonban gyökeres változás következett be: az ír katolikusok ellenállásának leverése után hatalmas földterületeket koboztak el tőlük: pár évtized leforgása alatt másfél millió *acre*-nél is több föld tulajdonjoga került át angol és skót birtokosok kezébe, majd I. Károly „rossz szelleme”, Thomas Wentworth, Strafford grófja az egész Connaught tartományt a koronához csatolta. Az írek 1641-ben Phelin O’Neill (Eötvös Józsefnél O’Mial) vezetésével felkeléssel válaszoltak, amit az angolok kegyetlenül levertek és megtoroltak: Eötvös 500 000-nél is több áldozatról ír.³⁹

Az ír történelem egyik mélypontja Oliver Cromwell országlása alatt következett el: a katolikusoknak (gyakorlatilag az íreknek) elrendelték, hogy mindössze a Connaught tartományt alkotó öt megyében (Sligo, Mayo, Roscommon, Galway és Clare) telepedhetnek le, a többi három tartomány (Ulster, Leinster és Munster) a maguk 27 megyéjével a protestánsoknak jutott.⁴⁰ (Az ír-magyar szellemi és vallási kapcsolatok szempontjából óriási jelentőségű volt, hogy a Galway-ből származó Jack Lynch clonfert püspök a katolikus üldözések elől 1652-ben menekülni kényszerült és Magyarországon talált második otthonra Püsky János győri püspök hívására. A magával hozott Madonna-szentkép 1663-ban bekövetkezett halálakor Győrben maradt, és 1697. március 17-én, Írország védőszentjének, Szt. Patriknak a napján véres könnyeket hullatott. A szentkép azóta is zarándokhely ír és magyar katolikusoknak egyaránt.) Miután azonban ez a rendelkezés gyakorlatilag végrehajthatatlan volt, az angolok visszatértek

³⁸ Eötvös i. m. 46.

³⁹ Eötvös i. m. 48.

⁴⁰ Egy 1641-es felmérés szerint Wexfordban a katolikusok 77 százaléka elvesztette földbirtokát, a maradék 23 százalék az eredeti birtokuknak körülbelül a felét kapta meg Connaught sokkal gyengébb minőségű, köves területein. FOSTER, R. F.: *Modern Ireland 1600–1972*. Penguin, Harmondsworth, Middlesex, 1988, 111.

a földbirtokosok cseréjére és kialakították azt a később évszázadokon keresztül megmaradt társadalmi szerkezetet, amelyben a felsőbb osztályokat az angolok, az alsóbbakat pedig az írek alkották. Ehhez „segítségükre” voltak az írek is, akik a II. Károly és Orániai Vilmos közötti vetélkedésben ismét a rossz oldalon találták magukat: az 1690. július 14-i boyne-i csata után (amit az ír protestáns Orániai Rend azóta is rendszeresen megünnepel), újabb 4 000 ír földtulajdonost fosztottak meg a birtokaiktól; végeredményben Írország 11 millió *acre* nagyságú területéből mindössze egy millió *acre* maradt ír tulajdonban.

Az angol kormány a kezdetleges ír ipari tevékenységet is korlátozta: 1699-ben olyan importvámot vetett ki az Írországból érkező gyapjútermékekre, amelyek lehetetlenné tették azok exportját, s mivel a belső kereslet gyenge volt, az ír gyapjúipar szinte még azelőtt hanyatlani kezdett, mielőtt megerősödhetett volna. Mindez klasszikus gyarmati politikának felelt meg: a nyersanyagokat a peremterületeknek kellett szállítani, míg a feldolgozás, a hozzáadott érték termelése az anyaországban történt.

Az ír állapotok végletes romlását azonban a katolikusok, gyakorlatilag az összes ír ellen, az élet minden területét érintő törvények okozták, melyekre vonatkozóan Eötvös József egyetértően idézi Edmund Burke-öt: „Utálom e törvényeket bűnös tökéletességök miatt; mert meg kell vallanom: e rendszer tökéletes, erős és összefüggő, jól átgondolt és kidolgozott minden részleteiben. Tudós szerkezetű s tökéletes munkálatú erőmű s oly alkalmas a nép elnyomására, elszegényítésére és lealázására, sőt maga az emberi természet elnyomására, hogy ember gonosz ügyességében ennél tökéletesebbet talán nem alkotott még.”⁴¹ A Westminster ugyanis kizárta a katolikusokat minden közhivatalból, a hadseregből és a törvényhozásból; a katolikusok nem vehettek ingatlant; kizárta őket a városi kormányzatokból, bár különféle mesterségeket űzhettek, de – például – kötelesek voltak dolgozni a katolikus ünnepeken is. Igaz, a hatóságok nem minden esetben szereztek érvényt a törvény betűinek, de ahogy Eötvös örökérvényűen megjegyzi: „Nem kellene elfelejtenünk soha, hogy a tett a jognál sokkal kisebb fontosságú, mert a tettetnek holnapja nincs.”⁴² Ezért fontos a jog uralma az egyeduralommal szemben; „minden ember, ki hatalmat bír, visszaélésekre hajlandó, s bennök annyit halad, míg határokat nem talál” [Montesquieu].⁴³

A boyne-i csatát követően háromnegyed évszázadig az angol elnyomás akadálytalanul érvényesült Írországban, de az amerikai függetlenségi mozgalom

⁴¹ Eötvös i. m. 54.

⁴² Eötvös i. m. 55.

⁴³ Eötvös i. m. 56.

és háború egyik hatásaként Írországból is mozgalmak alakultak, ha nem is annyira jól szervezettek és erősek, mint Észak-Amerikában, a függetlenség egyes attribútumainak visszaszerzésére. Az írországi angolelles mozgalmak az olyan titkos agrártársaságokkal kezdődtek az 1760-as években, mint a *Whiteboys* (1760) és az *Oakboys* (1764) (az utóbbiakat *Peep O'Day Boys*-ként is ismerik), de valódi jelentőségre az *Irish Volunteers* és Henry Grattan fellépésével tettek szert. Az *Irish Volunteers* 1782-ben kinyilvánította, hogy „földi hatalomnak Írlandban törvényeket hozni hatalma nincs, kivéven a királyt s írlandi közönségeket”⁴⁴ – itt Eötvös hangsúlyosan és egyértelműen az ír parlament függetlenségére⁴⁵ és az alkotmányos királyságra utal, mely a reformpárti magyar politikai elit követelése is volt. Az ír hazafiak egy része számára azonban a francia forradalom radikalizmusa jobban imponált, és nem csupán az angolok, hanem a saját mérsékeltjeik, mint a már említett Grattan ellen is felléptek. 1798-ban aztán „előre látott zendülés” tört ki, melynek eredménye újabb jelentős embervesztés, majd 1800-ban az unió megteremtése volt, azaz, az ír parlament megszüntetése.

Eötvös József is nagy elismeréssel ír Daniel O'Connell erőfeszítéseiről a katolikusok emancipációjáért. A „fontolva haladás” eszméje is megjelenik a „nagy agitátor” munkásságának eötvösi értékelésében; az általános nekibuzdulás helyett célravezetőbbnek tartja, ha egy-egy adott ügyet próbál az ember vagy egy ország sikerre vinni és az aztán az élet más területein is érezteti majd a hatását. Eötvös metaforikus szóhasználatával: „Ha vizet keskeny csőbe szorítunk, ahelyett, hogy természete szerint elszéledné, emelkedni fog; így az ember mennyivel keskenyebb körre szorítjuk, annyiival magasabbra emelkedik ez egy kis ponton, mely szabadságának engedtetett, s melyről, mint az ugrókút, ha legmagasabb fokát eléri, ismét el fog terülni a neki rendelt rónán.”⁴⁶

A kiutat Eötvös József, cseppet sem meglepő módon, a nyugodt építőmunkában látja; véleménye szerint O'Connellnek és támogatóinak be kell látni, hogy a forradalmi agitációnak egy adott ponton meg kell szűnni; Eötvös a forradalmi állapotot és a törvények uralmát nem tartja egyszerre fenntarthatónak. A jogbiztonság helyreállítása minden fejlődés alapja – valamint a nép alapvető igényeinek kielégítése, ahogy erről két különböző helyen is megemlékezik a szerző. Felfogása rendkívül nagy távolságra van attól a gondolattól, ami

⁴⁴ Eötvös i. m. 58.

⁴⁵ VII. Henrik uralkodása alatt született az ún. *Poyning's Law*, mely kimondta, hogy minden ír törvényjavaslatot a *Privy Council*nek kell jóváhagyni. Ez az ír törvénykezés fölötti angol ellenőrzés volt az ír alkotmányos sérelmek közül az egyik, ha nem a legsúlyosabb.

⁴⁶ Eötvös i. m. 62.

Kossuth Lajostól származik, de Abraham Lincoln révén vált igazán ismertté: „A népért, a néppel, a nép által”. Eötvös Józsefnél kizárólag a „népért” mozzanat jelenik meg: „Az irlandi nép nem törvényeket kíván. Anyagilag szenvedett, anyagi éledeleket akar”, majd pár oldallal később „A népnek kenyér kell, ruházat, néha egy kis tánc vagy bor, a többi, – az, mit az emberi nem isteni bélyegének szoktunk nevezni, minden, mi az érzemény, gondolat világába tartozik, a népet nem illeti.”⁴⁷

A befejező oldalak kitekintései és általános elvi álláspontok hangsúlyos megjelenítései mindenki számára nyilvánvalóvá teszi, hogy Eötvös József – és a korabeli magyar reformértelmiség – Írországra mint „állatorvosi lóra” tekintett, és ezért fordított viszonylagosan kitüntetett figyelmet erre a földrajzilag és kulturálisan Magyarországtól távol lévő országra (habár a kor legjelesebb költői, így például Vörösmarty Mihály, érdeklődött a Brit-szigetek kelta irodalmi hagyományai iránt). Itt ugyanis jelen voltak mindazon politikai, gazdasági, társadalmi, jogi és vallási tényezők, amelyek – részben – a magyar viszonyokat is jellemezték. Az angol-ír alkotmányos berendezkedés bizonyos tekintetben átfedést mutatott az osztrák-magyarral, jóllehet a magyar állami önállóság sokkal markánsabban volt jelen a megelőző évszázadokban, mint az íreké.⁴⁸ Eötvös József klasszikus nemesi liberális látás- és gondolkodásmódja, a jog uralma iránti elkötelezettsége hatja át a *Szegénység Írlandban* minden sorát, és az ehhez társuló tudományos igényű, széles kitekintést adó társadalomrajza emeli a művet a legjobb magyar publicisztikai teljesítmények sorába.

⁴⁷ EÖTVÖS i. m. 60. és 64.

⁴⁸ Az angol-ír és az osztrák-magyar párhuzam a 19. században, különösen annak második felében ismételtelen felbukkan az érdekelt feleknél. A kérdést több tanulmányban is körüljárta Frank Tibor. Lásd, többek közt, FRANK, T.: The Austro-Hungarian Compromise of 1867 and Its Contemporary Critics. *Hungarian Studies* 14, 2000/2. A szerző megemlíti Arthur Griffith egy 1904. január 2-án a *The United Irishman*-ben megjelent írását is. Ugyanebben az évben Griffith *The Resurrection of Hungary. A Parallel for Ireland* címmel könyvet jelentetett meg, amely olyan hatalmas sikert aratott Írországbán, hogy 20 000 példány fogyott el belőle az első három hónap alatt. GRIFFITH, A.: *The Resurrection of Hungary. A Parallel for Ireland*. UCD Press, Dublin 2003, A-viii. (Patrick Murray előszava). A témáról lásd még KABDEBÓ, T.: *The Hungarian-Irish Parallel and Arthur Griffith's Use of His Sources*. St. Patrick's College, Maynooth, 1988.

Gábori Kovács József

Ellenzéki párttöredékek közeledése a publicisztika útján 1845-ben¹

A *Pesti Hirlap*ot 1844 júliusában kézhez kapó centralisták azonnal tárgyalni kezdték lapjukban fő elvüket, a központosítást. E lépésüket azonban a reform-ellenzék zöme ellenségesen fogadta. Részben ennek is köszönhetően Eötvösék 1845 novemberében kompromisszumot kötöttek az ellenzék megerendszert védelmező szárnyával. A megegyezés értelmében egy időre elhalasztották lapjukban a központosítás eszméjének hirdetését. Azonban az ellenzék egymással szemben álló csoportosulásai még ezt megelőzően, 1845 márciusa és augusztusa között is folytattak párbeszédet az összefogás szükségességéről és lehetőségeiről. A vita során a centralisták a *Pesti Hirlap*, míg a municipalisták az *Erdélyi Hiradó* hasábjain fejtették ki az egységesüléssel kapcsolatos nézeteiket. A *Pesti Hirlap*ban a központosítók csoportjának szinte minden tagja felszólalt, de a legnagyobb horderejű centralista irányultságú hozzászólások Eötvös József tollából származnak. A párbeszéd végül sikertelenül ért véget, hiszen a kívánt kompromisszum csak később, 1845 novemberében jött létre. A polémia során mégis világossá vált, hogy az ellenzék egységesülését mindkét csoport kívánja, és a megegyezés elmaradását nem csupán a centralisták, hanem mindkét ellenzéki csoport elvhűsége okozta.

A reformellenzék szakadása az után következett be, hogy a centralisták hirdetni kezdték a *Pesti Hirlap*ban a szerintük idejétmúlt megerendszer eltörlésére irányuló programjukat. Az opposíció túlnyomó többsége ugyanis a helyhatósági rendszert olyan intézménynek tekintette, mely képes gátat vetni a kormány túlkapásainak, így azt akkori állapotában fenn kívánta tartani, és azon csupán kisebb, a rendszer lényegét nem érintő változtatásokat hajtott volna végre. A centralisták ezzel szemben nem tartották elegendőnek

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

a megyerendszer által nyújtott alkotmányos garanciákat, így az alkotmány védelmének feladatát egy központosított, parlamentnek felelős kormány kezébe adták volna. Az ellenzék megyerendszert védelmező szárnyát nevezték a korszakban municipalistának.

Az ellenzéken belüli szakadás annak ellenére következett be, hogy Eötvös József már első cikkei egyikében kifejtette, hogy a centralisták nem akarják addig eltörölni a megyerendszert, míg az alkotmányos életre nincs más biztosítékuk.² Ezt a kitételt a centralisták később többször is megismételték.³ Emellett Szalay László a szerkesztői szerepkörre készülve Trefort Ágostonon keresztül az ellenzék több tekintélyesebb tagjának – Pulszky Ferencnek, Ghyczy Kálmánnak és Lónyay Menyhértnek – is szavát vette, hogy írnak az általa szerkesztett lapba.⁴ Ezt minden bizonnyal azért tette, hogy bizonyítsa a folytonosságot Kossuth és saját *Pesti Hirlapja* között. Pulszkyék azonban látva, hogy Szalay milyen elveket akar velük népszerűsíteni, elálltak korábbi szándékuktól. Az olvasók idegenkedését a centralista eszméktől – illetve a centralisták értekező stílusától – mindennél jobban mutatja, hogy a *Pesti Hirlap* példányszáma 1844 végére a tizedére, 5200-ról 500-ra csökkent.⁵

Az összefogás szükségességét kifejtő cikkek sorában az első az *Erdélyi Híradó* szerkesztője, Teleki Domokos tollából származik, aki korábban kárhoztatta a centralistákat amiatt, hogy a *Pesti Hirlapban* olyan kérdéseket tárgyalnak, melyeket legfeljebb „a’ harmad-negyedizig következő maradék” fog a teendők közé sorolni.⁶ 1845. március 11-én megjelent *Átalakulásunk* című írásában azonban kifejtette, hogy mivel a centralisták által kívánt változtatások az adott pillanatban még nem megvalósíthatók, a törvényhatósági rendszerrel, mint pótszerrel kell élniük, és azt „a’ kor igényei szerint ennek szükségéből fölmerülő eszmék, legyenek azok központosításiak vagy a’ törvényhatósági szellemből folyók, alkalmazása által” kell tökéletesíteniük. Erre nézve pedig „kell hogy kezet

² E. [Eötvös J.]: Központosítás és helyhatósági rendszer IV. *Pesti Hirlap* (A továbbiakban PH), 1844. július 25., 372. sz., 503–504.

³ Lásd például E. [Eötvös J.]: Egység és bizodalom. PH, 1844. augusztus. 22., 380. sz., 573–574. T. Á. [TREFORT Á.]: Reform. 1845. március 13., 438. sz., 165. E. [Eötvös J.]: Állásunk, PH, 1845. március 23., 441. sz., 189–190. E. [Eötvös J.]: Ügyünkben II. PH, 1845. július 3., 496. sz., 5–6. CSENERGY A.: [Az olvasóhoz]. PH, 1845. július 1., 495.

⁴ FENYŐ I.: *A centralisták: Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Argumentum Kiadó, Budapest, 1997, 254.

⁵ SZALAI G. (kiad.): *Szalay László levelei*, Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1913, 111.

⁶ Gr. TELEKI D.: Hirlapi sajtónk I–V. *Erdélyi Híradó* (A továbbiakban EH), 1845. január 3., 1. sz., 3. EH, 1845. január 7., 2. sz., 9–10. EH, 1845. január 10., 3. sz., 17. EH, 1845. február 14., 13. sz., 97–98. EH, 1845. február 18., 14. sz., 105–106.

nyujsanak a központosítás mint a megyei rendszer baráti”⁷ Teleki Domokos tehát közelíteni igyekezett egymáshoz az egymással szemben álló ellenzéki csoportok álláspontját. Mivel a centralisták korábban többször is kimondták, hogy mindaddig, míg nincs jobb alkotmányos garanciájuk a megyerendszernél, fenn kívánják tartani azt, várható volt, hogy Teleki közeledési kísérletére válaszolni fognak. Eötvös március 23-ai *Állásunk* című vezércikkében viszonzta Teleki Domokos gesztusát, kimondta, hogy a két lap között „a főelvekre nézve lényeges különbség nem létezhetik”, és, hogy „e honnak felvirágzása csak akkor lehetséges, ha mind azok, kik azt valósággal kívánják, barátságosan kezét fogva, mennyire lehet, egy uton haladnak kitűzött céljuk felé”⁸ Ugyanakkor Eötvös hangsúlyozta, hogy szerinte távolabbi céljaik is jóval hamarabb fognak megvalósulni, mint azt az *Erdélyi Hiradó* gondolja, valamint, hogy a helyhatósági rendszer mellett a szükséges reformok többsége nem léptethető életbe. Mindezt elegendő oknak vélte arra, hogy eszméiket továbbra is tárgyalja a *Pesti Hírlap*ban. Teleki közeledési kísérlete tehát nem maradt hatástalan, hiszen Eötvös is elismerte, hogy elveik a főbb pontokban megegyeznek, azonban a centralista arra nem volt hajlandó, hogy az őt és társait a municipalistákkal szembe állító kérdésekben engedjen. Teleki ennek ellenére április 8-án megjelent cikkében sikerként értékelte a köztük megkezdődött párbeszédet,⁹ igaz azt is kijelentette, hogy továbbra is fenntartandónak véli akkori állapotában a megyerendszert.

Az egymással polemizáló cikkeket olvasva egyértelmű, hogy mindkét publicista az általa jónak tartott rendszer mentén képzelte el az ellenzéki csoportosulások összefogását, elveiből tehát egyik sem volt hajlandó engedni. Márpedig e nélkül a cikkekből megelőlegezett kézfogás semmiképpen sem jöhetett létre, így annak ellenére, hogy Teleki a két párttöredék közötti első közeledési kísérletet sikeresnek tekintette, sikertelenként kell értékelnünk ezeket. Ugyanígy vélekedhettek az *Erdélyi Hiradó* munkatársai is, hiszen 1845. április 18. és 28. között Kovács Lajos már más taktikával kísérelte meg közelíteni egymáshoz a szemben álló feleket.¹⁰ Kovács Lajos cikkeiben Telekivel és Eötvössel ellentétben nem próbálta elbagatellizálni a centralista és municipalista eszmék közti különbséget, hanem rámutatott a köztük lévő lényeges

⁷ X. Z. [Gr. TELEKI D.]: Átalakulásunk. EH, 1845. március 11., 20. sz., 153. (A hírlapokból vett idézeteket jelöletlenül emendáltam. – K. J.)

⁸ E. [EÖTVÖS J.]: Állásunk. PH, 1845. március 23., 441. sz., 189.

⁹ X. Z. [Gr. TELEKI D.]: Átalakulásunk II. EH, 1845. április 8., 28. sz., 217.

¹⁰ KOVÁCS L.: Pesti Hírlap és a Centralisatio I–III. EH, 1845. április 18., 31. sz., 241–242. EH, 1845. április 22., 32. sz., 249–250. EH, 1845. április 28., 34. sz., 265–266.

eltérésekre. Szerinte azonban a *Pesti Hirlap* centralizációval foglalkozó cikkei között is következtetlenség fedezhető fel. Azok a kívánatok ugyanis, melyeket Eötvös József *Központosítás és helyhatósági rendszer* címmel megjelent cikksorozatában¹¹ kifejtett, szinte minden ponton megegyeznek a municipalistákéival. A különbség mindössze annyi, hogy Eötvös rendszerét a „centralisatio” nevével jelöli meg. Eötvös reformjavaslatai: a statutarius jog túlterjesztése ellen korlátok kellenek, az adókievetés és a közlekedési eszközök elrendezése az országgyűlésen történjék, a verificatiót bízzák a törvényhozásra, az utasításokat töröljék el. Ezek közül Kovács Lajosnak egyedül az utolsóval szemben vannak ellenvetései. Ő azt szeretné, ha csak a pótlóutasításokat törölnék el, egyébként Eötvös „centralisatiójával a’ megyerendszer leghőbb barátai is kibékülhettek”.¹² Szerinte tehát Eötvös elveiben rendkívül közel áll a municipalistákhoz. Úgy látja viszont, hogy az Eötvös által kívánt centralizáció különbözik az Irinyi József által a szintén a *Pesti Hirlap*-ban felállított rendszertől, melyet Szalay László és Trefort Ágoston is támogatnak. Irinyi szerint a megyerendszer „valóságos rossz organisatio”, ezért azt parlamentáris kormányval kell felcserélni.¹³ Szalay a rendi alkotmányt képviselő akarta alakítani és felelős kormányt szeretne. Az Eötvös és Irinyi, illetve Szalay által képviselt elvek összehasonlítása után Kovács Lajos megállapítja, hogy Eötvös mindvégig következetes maradt a közvetlenül a lap átvétele után kifejtett elveihez, Szalay és Irinyi viszont jóval tovább mentek társuknál e téren. Ez indokoltá teszi Kovács szerint, hogy feltegye a kérdést a centralistáknak: „Tudni szeretnők mégis minden esetre, mivel hogy a’ P.[esti] Hirlap már a’ homályt oszlatni kezdi, mellyik centralisatiót tekintsük sajátkép a’ P.[esti] Hirlapénak; a’ b.[áró] Eötvösét-e, vagy az Irinyiét? mert ha e’ kettő egy helyen megfér, úgy igazán „nem kell kétségbe esni” a’ municipalitasok legforróbb barátai, s’ a’ centralisatio antimunicipalis apostolai a’ P.[esti] Hirlapban meglelik organumjokat együtt, egy helyen.”¹⁴ Kovács Lajos, miután kimutatta cikkében, hogy Eötvös József reformjavaslatai alig mutatnak eltérést a municipalistákétól, ügyes retorikai manőverrel úgy állítja be a *Pesti Hirlap*-ot, mint amelyben egymás mellett jelenhetnek meg

¹¹ EÖTVÖS J.: Központosítás és helyhatósági rendszer I–IV. PH, 1844. július 4., 366. sz., 451–452. PH, 1844. július 11., 368. sz., 469–470. PH, 1844. július 14., 369. sz., 477–478. PH, 1844. július 25., 372. sz., 503–504.

¹² KOVÁCS L.: Pesti Hirlap és a’ Centralisatio II. EH, 1845. április 22., 32. sz., 249–250.

¹³ IRINYI centralizációval kapcsolatos nézeteire nézve lásd I. J. [IRINYI J.]: Átalakulásunk I–IV. PH, 1845. február 16., 431. sz., 104–105. PH, 1845. február 20., 432. sz., 113–114. PH, 1845. február 23., 433. sz., 123–124. PH, 1845. február 27., 434. sz., 131–132.

¹⁴ KOVÁCS L.: Pesti Hirlap és a’ Centralisatio III. EH, 1845. április 28., 34. sz., 265–266.

a centralisták és a municipalisták eszméi, és amely így az ellenzék közös orgánumául szolgál. Kísérletet tesz tehát a két szemben álló csoport kibékítésére azáltal, hogy bizonyítani véli, Szalay megnyitotta lapját a municipalisták cikkei előtt. Kísérlete arra irányul, hogy a két szemben álló csoportot kibékítse azáltal, hogy a *Pesti Hirlap* egyik meghatározó politikusát a municipalistákhoz közel állónak mutatja. Az idézett szövegrészben kiemelt, „nem kell kétségbe esni” kifejezés pedig egy, a *Pesti Hirlap*ban korábban megjelent írásra utalt.¹⁵ Ennek szerzője, Szalay László a konzervatív *Budapesti Híradó*val polemizált. Kifejtette, hogy ők továbbra is azon elvek mentén kívánnak haladni, melyeknek a *Pesti Hirlap* korábban, azaz Kossuth idejében orgánuma volt. Egyetlen kivétel ez alól a megerendszer bírálata, azonban – mint ironikusan megjegyezte – a helyhatóságok barátainak nem kell kétségbe esniük, mivel a municípiumok védelmét ezentúl a konzervatív *Budapesti Híradó* fogja ellátni. Kovács Lajos imént idézett cikkében láthatóan Szalay ez utóbbi megjegyzésére válaszolt. A megerendszer barátainak nem kell kétségbe esniük, hiszen orgánumuk támadt a centralista *Pesti Hirlap*ban. Kovács Lajos tehát amellet, hogy próbálta közelebb hozni egymáshoz a két szemben álló párttöredéket, szóhasználatában gúnyolta is Szalayt, amiért az mégiscsak teret engedett a municipalista eszméknek lapjában.

Mindamellett, hogy Kovács Lajos megpróbálta közelebb hozni a szemben álló párttöredékeket, felhívta a figyelmet arra a veszélyre is, amit a centralisták tevékenysége hordott magában. Rámutatott, hogy más okból ugyan, de a centralisták mellett a kormány is ostrom alá vette a megerendszert. Így, ha a törvényhatósági rendszer hanyatlásnak indul, nem lehet tudni, hogy „a’ hatalomnak esik-e martalékul, vagy enyészetéből egy szebb institutio virágzik-e fel”.¹⁶ Kovács szerint a *Pesti Hirlap* aligha merheti felvállalni a következményeket. Ebből egyértelművé vált, hogy a békülékeny hangnem ellenére Kovács Lajos jobban örült volna, ha Eötvösök beszüntetik a megerendszer hatáskörének csökkentésére irányuló törekvésüket.

A közeledés kérdése legközelebb 1845 júliusában merült fel a centralisták írásában. Eötvös ekkor *Ügyünkben* című cikksorozatában¹⁷ válaszolt Kovács Lajos írására. Láthattuk, hogy Kovács Lajos az Eötvös által nem sokkal a *Pesti Hirlap*

¹⁵ [SZALAY L.]: [Pesti Hirlap és Budapesti Híradó]. PH, 1844. július 21., 371. sz., 493. Mk. In: SZALAY L.: *Publicistai dolgozatok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988, [Reprint kiadás], I. 209–213.

¹⁶ KOVÁCS L.: *Pesti Hirlap és a’ Centralisatio* III. EH, 1845. április 28., 34. sz., 265–266.

¹⁷ E. [EÖTVÖS J.]: *Ügyünkben I–IV*. PH, 1845. július 1., 495. sz., 1–2. PH, 1845. július 3., 496. sz., 5–6. PH, 1845. július 4., 497. sz., 9–10. PH, 1845. július 6., 498. sz., 13–14.

átvétele után megnevezett reformjavaslatokkal egyetértett, mivel azokat a municipalisták többsége már korábban elfogadta. Eötvös azonban cikkeiben Kovács nyilatkozatát úgy interpretálja, mintha az *Erdélyi Híradó* cikkírója ezen eszméket a centralisták agitációjának eredményeképpen fogadta volna el. Kovács cikkét pedig bizonyítéknak tekinti arra nézve, hogy az *Erdélyi Híradó* egyetért a centralista eszmékkel. Mivel pedig az *Erdélyi Híradó* „e’ hon’ szabadelvű többségének egyik főorgánuma”, Eötvös úgy véli, elveinek e lap által történő elfogadása a centralista eszmék terjedését jelzi, ami nagy meglepéssel tölti el őt és társait. Ugyanakkor fájjalja is, hogy Kovács magát a centralisatio eszméjét nem propagálja, így hosszasan győzködi vitapartnerét a centralista elvek helyességéről, miközben ismét hangsúlyozza, hogy egy oldalon állnak az *Erdélyi Híradó*val. Elutasítja Kovács azon észrevételét, hogy ő és Irinyi centralizációs rendszere eltér, a különbség Eötvös szerint mindössze annyi, hogy ő a jelen teendőit, míg Irinyi a jövőt írja le. Itt Eötvös újra szükségesnek véli hangsúlyozni, hogy a centralisták addig nem mondanak le a megyerendszerről, amíg az alkotmánynak nem lesz jobb garanciája. Cikksorozata utolsó darabjában Eötvös kiemeli a haladó párt programjának azon pontjait, melyek a megyék hatáskörét csökkentik, ezeken keresztül kívánja bizonyítani, hogy köztük és a megyerendszer védelmezői között csupán annyi a különbség, hogy a centralisták kimondták, fő céljuk a központosítás. Ugyanitt fejt ki azt is, hogy a centralista elvekkel szemben az adott pillanatban a konzervatívok és a municipalisták állnak. A konzervatívokkal nem fognak tudni szót érteni, a municipalistákkal viszont lehetséges, ami iránt nagy bizalommal él, és meg van győződve arról is, hogy a következő országgyűlésen az egész ellenzék a centralisták zászlaja alatt fog küzdeni.¹⁸

Eötvös cikkeiből kiderül, hogy a centralisták csak saját elvi alapjaikon tudták elképzelni a municipalistákkal való együttműködést, és úgy tűnik, biztosak voltak elveik győzelmében. Ugyanazon a napon, mikor Eötvös *Ügyünkben* cikksorozatának első része megjelent a *Pesti Hírlap*ban, vette át Szalay Lászlótól Csengery Antal a lap szerkesztését. Csengery beköszönő cikke is aznap jelent meg a lapban.¹⁹ Az új szerkesztő írásában a *Pesti Hírlap*ot az ellenzék egyetlen orgánumának nevezte, amivel azt próbálhatta hangsúlyossá tenni, hogy a centralisták egy oldalon állnak – vagy az adott helyzetet tekintve egy oldalon kellene állniuk – a reformellenzékkel.

Eötvös és Csengery ugyanazon a napon kezdték el keresni a kapcsolatot a municipalistákkal, ami egyértelműen e lépés tervszerűségét mutatja. Ráadásul

¹⁸ E. [Eötvös J.]: *Ügyünkben* IV. PH, 1845. július 6., 498. sz., 13–14.

¹⁹ CSENERGY A.: [Az olvasóhoz]. PH, 1845. július 1., 495.

Szemere Bertalan 1845. május 15-én a borsodi megyegyűlésen elhangzott egységesülést sürgető beszéde a lap 1845. június 27-i számában, mindössze négy nappal a szerkesztő-váltás előtt jelent meg.²⁰ A centralisták tehát saját pártegységesülést sürgető cikkeik megjelenése előtt, azok mondanivalóját alátámasztandó hasonló tartalmú beszédet közöltek egy, a municipalisták által is elfogadott politikustól. Ez szintén a tervszerűségekre mutat. Az pedig, hogy a kapcsolatteremtést a szerkesztőváltással egy időben kísérelték meg, felveti a lehetőséget, hogy maga a szerkesztőváltás is a közeledés megkönnyítése érdekében történt. Ezt valószínűsíti az a tény is, hogy Kovács Lajos *Pesti Hirlap és a' Centralisatio* című cikksorozatának utolsó darabja 1845. április 28-án jelent meg, míg az Eötvös által válaszul írt *Ügyünkben* első része több mint két hónappal ez után, 1845. július 1-jén.²¹ A két cikksorozat megjelenése közt eltelt meglehetősen hosszú idő egyértelműen arra utal, hogy Eötvös választását szándékosan időzítette a szerkesztőváltás pillanatára.²² Ezt valószínűsíti az is, hogy a szerkesztő-változást hírül adó közlemény mindössze nyolc nappal az után jelent meg a *Pesti Hirlapban*, hogy Kovács Lajos cikksorozatának utolsó darabja napvilágot látott az *Erdélyi Híradó* hasábjain.²³

A centralisták 1845. júliusi kapcsolatkeresése a municipalistákkal nem merült ki Csengery és Eötvös cikkeiben. Július 13-án Szalay László is kimondta egyik írásában, hogy az ellenzék különböző csoportosulásainak szorosabban kellene együttműködniük egymással, de közben érezte is, hogy ez csak a centralisták elvi alapjain jöhet létre.²⁴

A centralisták 1845 júliusában mutatott közeledési szándékára az *Erdélyi Híradó*ban Teleki Domokos reagált.²⁵ Írásaiban Teleki jelezte, hogy érzékelték a centralisták szándékát, azonban tisztában vannak azzal, hogy Eötvösök

²⁰ Törvényhatósági dolgok. PH, 1845. június 27., 493. sz., 421–422.

²¹ A szóban forgó cikksorozatokat lásd fentebb.

²² A két cikksorozat időben annyira távol jelent meg egymástól, hogy a *Jelenkor* és az *Erdélyi Híradó* hasábjain időközben már vita is zajlott Kovács Lajos cikkeiről. (A. n.: Centralisatio. *Jelenkor*, 1845. május. 18., 40. sz., 236–237. W.; Észrevételek Pulszky Ferenc „Centralisatio” című értekezésére I–IV. EH, 1845. június 10., 46. sz., 361–362. EH, 1845. június 20., 49. sz., 385–386. EH, 1845. június 24., 50. sz., 393–394. EH, 1845. június 27., 51. sz., 401–402.) Az *Erdélyi Híradó* cikkeit író W. (valószínűleg Brassai Sámuel) szerint vitapartnere Pulszky Ferenc volt, Pulszky azonban ezt a *Pesti Hirlapban* cáfolta. (PULSZKY F.: [Nyilatkozat]. PH, 1845. július 8., 499. sz., 17.)

²³ Kovács Lajos említett írása április 28-án, míg Szalay közleménye május 6-án jelent meg. (SZALAY L.: Szerkesztői változás, PH, 1845. május 6., 464. sz., 297.)

²⁴ SZALAY L.: Tévedések I. PH, 1845. július 13., 502. sz., 29.

²⁵ X. Z. [Gr. TELEKI D.]: Központosítás és önvédelem. EH, 1845. július 29., 60. sz., 473–474. X. Z. [Gr. TELEKI D.]: Központosítás és önvédelem, EH, 1845. augusztus 1., 61. sz., 461–462.

a közeledési kísérlet ellenére sem hajlandóak engedni elveikből, így kénytelenek visszautasítani a feljük nyújtott békejobbot. Ezentúl pedig egyszerre kívánnak küzdeni a centralisták, és a konzervatívok ellen is.

Az *Erdélyi Híradó* tehát egyértelműen nemet mondott a centralisták közeledési kísérletére. Ennek okát Teleki Domokos cikkeiben a centralisták eszméikhez való ragaszkodásában jelölte meg, írásaiból azonban nyilvánvaló, hogy ő ugyanúgy nem volt hajlandó engedni elveiből, ahogyan Eötvösök sem. A megegyezés elmaradásában ugyanakkor az is szerepet játszhatott, hogy ellenzéken belüli vezető pozícióját egyik csoport sem kívánta kockára tenni engedékenységgel. Teleki és az *Erdélyi Híradó* a centralista *Pesti Hirlappal* végül Csengery új programot adó cikke után békült meg,²⁶ mely 1846. január 1-jén jelent meg. Erről a *Rokon hangok* című írásból szerezhetünk tudomást.²⁷

Teleki Domokos válaszát követően az időközben a centralistákhoz egyre közelebb kerülő Kemény Zsigmond próbálta meg még egyszer közelíteni egymáshoz a két ellenzéki csoport álláspontját Gyerő Jenő álnéven a *Polemia a Budapesti Híradó ellen* című cikksorozattal.²⁸ A korábban az *Erdélyi Híradót* is szerkesztő Kemény már 1845 januárjában fontolgatta,²⁹ hogy Pestre költözik,³⁰ és egy ottani lapba fog dolgozni,³¹ így ezt követően Magyarországon is kívánt kapcsolatokat építeni. Ehhez egyedül Jósika Miklós segítségét vehette igénybe, hiszen közeli barátai közül egyedül ő tartózkodott Pesten. Ezt Kemény 1845. február 7-ei levelében írja is Jósikának, és kéri, hogy regényét – *A hírlapszerkesztő naplója* – bármi áron adja el.³² Jósika azonban nem talált kiadót a regény számára.³³ Ez indokoltta tehette, hogy következ

²⁶ CSENGERY A.: [Uj program], PH, 1846. január 1., 599. sz., 1.

²⁷ X. Z. [Gr. TELEKI D.]: *Rokon hangok*, EH, 1846. január 16., 109. sz., 33.

²⁸ Gyerő Jenő [KEMÉNY Zs.]: *Polemia a Budapesti Híradó ellen* I–VII. EH, 1845. augusztus 22., 67. sz., 529–530. EH, 1845. augusztus 26., 68. sz., 537–538. EH, 1845. augusztus 29., 69. sz., 545–546. EH, 1845. szeptember 2., 70. sz., 553–554. EH, 1845. szeptember 5., 71. sz., 561–562. EH, 1845. szeptember 9., 72. sz., 569–570. EH, 1845. szeptember 12., 73. sz., 553–577. Mk., *Polémia a Budapesti Híradó ellen*. In: KEMÉNY Zs.: *Korkívánatok: Publicisztikai írások 1837–1846*. Kiad. RIGÓ L.: Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983, 387–415.

²⁹ Kemény Erdélyi Híradóval való kapcsolatára lásd például: PAPP F.: *Báró Kemény Zsigmond*. MTA, Budapest, 1922, I. 191–205; RIGÓ L.: *A hírlapíró Kemény (1837–1846)*. In: KEMÉNY Korkívánatok i. m. 481.

³⁰ [B.] Kemény Zsigmond–[B.] Jósika Miklósnak, 1845. január 28. In: PINTÉR B. (kiad.): *Kemény Zsigmond levelezése*. Balassi Kiadó–ELTE, Budapest, 2007, 38–40.

³¹ [B.] Kemény Zsigmond–[B.] Jósika Miklósnak, 1845. március 15. In: PINTÉR i. m. 43–45.

³² [B.] Kemény Zsigmond–[B.] Jósika Miklósnak, 1845. február 7. In: PINTÉR i. m. 41–42.

³³ PINTÉR i. m. 42.

regénye értékesítéséhez egy másik elismert írótól is segítséget kérjenek. Erre még 1845 márciusa előtt sor kellett, hogy kerüljön, mivel Kemény e hónap 15-én keltezett levelében már utalt arra, hogy Eötvös segít neki kiadót találni Gyulai Pál című regényéhez.³⁴ A *Pesti Hirlaphoz* való közeledésre kiváló alkalmat nyújthatott a Kemény regényei körüli huzavona, aminek megoldására valószínűsíthetően Jósika kérte fel Eötvöst, hiszen Kemény Hartlebennel Eötvös által kötött szerződését ő juttatta el Keményhez.³⁵ Az irodalmi indítatású kapcsolatfelvétel után pedig már Eötvös személye is a *Pesti Hirlap* felé orientálhatta az erdélyi író. Kemény és a centralisták közeledését politikai nézeteik hasonlósága is okozhatta. Kemény ugyanis *Korteskedés és ellenszerei*³⁶ című röpiratában már több ponton is a centralistákéval megegyező elveket fejtetett.

Visszatérve Kemény cikksorozatához: Kemény ebben a két ellenzéki csoport álláspontját kívánta közelebb hozni egymáshoz. Erre a konzervatívok és ellenzékiek közötti viszony kiéleződése nyújtott lehetőséget és esélyt. Dessewffy Emil mint a *Budapesti Híradó* szerkesztője ugyanis olyan közös ellenségként tűnt fel a politikai porondon, akivel szemben az összefogás szükségessé vált. Az ellenzéki csoportosulások kompromisszumára azonban a helyzet ekkor még nem érett meg, így Kemény cikksorozata válasz nélkül maradt. Ugyanakkor e cikkek azt mutatják, hogy Kemény politikai elveit tekintve a két ellenzéki párttöredék között állt. Ő ugyanis Teleki Domokos említett kijelentése ellenére a municipalisták lapjában vette védelmébe Eötvöséket. Ráadásul egy olyan manővert, melyet cikkeiben Kemény kívánt végrehajtani, csakis a municipalisták lapjában kísérelhetett meg egy olyan személy, aki a két ellenzéki csoportosulás között állt. Egy *Pesti Hirlap*-beli cikk ugyanis e lap municipalisták általi elutasítása következtében nem kelthetett volna ilyen hatást még talán akkor sem, ha egy municipalista vezető írta volna. Egy centralista pedig a köztük fennálló ellentét miatt nem védhette volna saját pártját a municipalista lapban. Ráadásul a cikk álnév alatt jelent meg, vagyis Kemény – valószínűleg a *Korteskedés* megjelenése után őt ért támadások miatt – nem akarta nyíltan védelmébe venni a centralistákat. Továbbá az utasítások eltörlésének elvével – aminek védelmével leginkább igazolhatta volna Kemény centralista-pártiságát – nem foglalkoznak a cikkek, csak a verificatio országgyűlésre bízásának kérdésével, amit a municipalisták is szükségesnek tartottak.

³⁴ [B.] Kemény Zsigmond–[B.] Jósika Miklósnak, 1845. március 15. In: PINTÉR i. m. 43–45.

³⁵ [B.] Wesselényi Miklós–[B.] Kemény Zsigmondnak, 1845. július 1. In: PINTÉR i. m. 54–55.

³⁶ KEMÉNY Zs.: *Korteskedés és ellenszerei I–II*. Kir. lyceum, Kolozsvár, 1843–1844.

Keményt ekkor semmiféleképpen sem sorolhatjuk a centralisták közé annak ellenére, hogy cikksorozatában rokonszenvvel fordul Eötvösök felé. A centralista-municipalista vitában ugyanis láthatóan nem akar állást foglalni. Mint a cikksorozat második darabjában írja: „Én eddigi szavaimmal nem akartam sem dicséretet, sem gyalázatot mondani a centralistákra; de egyedül annyit törekedtem bebizonyítani, miként Dessewffy Emil gróf igen felületesen fogta föl közelebbi éveink küzdelmeit”.³⁷ Dessewffy szerint ugyanis a centralisták csakis azért fordultak a megyerendszer ellen, mert az ellenzék tevékenysége következtében megnőtt a megyei kicsapongások száma.³⁸ Kemény viszont kimutatja, hogy a rendbontások miatt a konzervatívokat legalább akkora felelősség terheli, mint az ellenzék. Eötvösök megyerendszer ellen fordulásában pedig a centralisták külföldi olvasmányai és a múlt országgyűlésen történtek – tudniillik, hogy több olyan eszme is felmerült ott, amit a központosítási tantól kölcsönöztek – nagyobb szerepet játszottak, mint a kicsapongások. Kemény nem tagadja a megyerendszer hibáit sem, de ezeket csupán azért taglalja, hogy általuk bizonyítsa a konzervatívok és az ellenzék egyenlő felelősségét a kicsapongásokban. A centralisták eszméivel tehát nem mutat rokonságot a cikk.

Legközelebb 1845 szeptemberében került napirendre a közeledés kérdése, mikor a *Pesti Hírlap* Szemere Bertalannak egy fáklyás zene alkalmából tartott szónoklatát közölte kétszer is, egyszer a *Fővárosi Ujdonságok* rovatban, egyszer pedig vezércikként.³⁹ A centralisták feltehetően korábbi tapasztalataikból okulva folyamodtak ehhez a megoldáshoz, hiszen sejtették, hogy ha korábban cikkeikkel nem tudtak célt érni, akkor most sem fognak. Ellenben, ha túl gyakran hangoztatják közeledési szándékukat, saját gyengeségük érzését keltik. Szemere beszédének közlésével azonban módjuk nyílt úgy érvelni az egységesülés mellett, hogy nem csorbították tovább tekintélyüket, ráadásul így a reformellenzék egyik prominens tagját szólaltathatták fel elképzelésük

³⁷ Gyerő Jenő [KEMÉNY Zs.]: Polemia a Budapesti Híradó ellen II. EH, 1845. augusztus 26., 68. sz., 537–538. Mk. KEMÉNY Zs., Polémia a Budapesti Híradó ellen. In: KEMÉNY Korkívánatok i. m. 395.

³⁸ Kemény bevallása szerint: D [Dessewffy E.]: A Pesti Hírlap legujabb vallomásai I–II. *Budapesti Híradó* (A továbbiakban BpH), 1845. július 6., 210. sz., 13. BpH, 1845. július 8., 211. sz., 17. D [Dessewffy E.]: A központosítók tévedései. BpH, 1845. július 11., 213. sz., 25–26. D [Dessewffy E.]: Eszmetöredékek azon kérdés felett: vajjon lehető-é nálunk az új P. Hírlap szerinti „parlamentaris kormány?”. BpH, 1845. július 13., 214. sz., 29. [Dessewffy E.]: Lehetne-é rajtunk igazítani?. BpH, 1845. július 18., 217. sz., 41. – Kemény kihagyott egy cikket a felsorolásból: D [Dessewffy E.]: Mikép lehet magunkon igazítanunk?. BpH, 1845. július 17., 216. sz., 37.

³⁹ □: Fővárosi Ujdonságok. PH, 1845. szeptember 28., 546. sz., 211. A. n.: Szemere Bertalan nézetei az ellenzék jelen állásáról. PH, 1845. október 2., 548. sz., 219.

igazolására. Közeledési kísérletük azonban ekkor sem ért cél, így az ellenzéki orgánumokban zajló hosszadalmas polémia hatástalan maradt. Rövidesen azonban a kormány, illetve a konzervatív eszmék térnyerése arra készítette a szemben álló ellenzéki erőket, hogy összefogjanak, és az 1845. november 18-i értekezleten egy látszólag a municipalisták számára kedvezőbb kompromisszumot kössenek, mely azonban hosszú távon mégis a centralista eszmék terjedését biztosította.⁴⁰

⁴⁰ A kompromisszumról lásd: GÁBORI KOVÁCS J.: A centralisták szerepe az ellenzék egységesítésében. *Századok*, 146, 2012/3., 563–607.

Deák Ágnes

„...optimismus és pessimismus közti folytonos oscillálás”
Eötvös József politikai programja
a Schmerling-provizórium idején*

Eötvös József báró politikai gondolatairól és az őt foglalkoztató tervekről az 1861 novembere és 1865 nyara közötti időszakban bőséges információk állnak rendelkezésünkre, jórészt két forrásnak köszönhetően. Egyrészt az akkor Bécsben élő és dolgozó újságíró, Falk Miksa visszaemlékezéseiből tájékozódhatunk, aki levelezésük tanúbizonysága szerint is igen intenzív munkakapcsolatban állt Eötvössel ezekben az években, másrészt pedig Eötvös naplójegyzetei tudósítanak.¹ Valamennyi történész és irodalomtörténész erre a két forrásra támaszkodhatott ezeknek az éveknek az összefoglalásakor. Ennek megfelelően – bár Eötvös igencsak fordultatos politikai pályafutásának más szakaszait illetően nagyon eltérhetnek a tudósi értékelések egymástól – erre a periódusra vonatkozóan egybecsengnek az értékelések: Eötvös az 1849 utáni politikai útkezesés kacskaringói után 1860–1861-ben Deák Ferenc táborába tér, s amikor újra megnyílik a legális politizálás tere az 1860 októberi diploma kibocsátása után, „teljesen azonos állásponton” találjuk a két politikust.² 1861 őszétől azonban újra a rendeleti kormányzás időszaka következik, s ez ismét eltávolítja egymástól a két kiemelkedő politikai személyiséget. Deák úgy vélte, miután az 1861. évi országgyűlés kinyilvánította az 1848 áprilisi törvényeket egyedüli legális

* A tanulmány az OTKA K 83777. sz. „A Schmerling provizórium története” című kutatási program keretében készült.

¹ FALK M.: Báró Eötvös József életéből, Báró Eötvös József és az 1867-iki kiegyezés, Trefort Ágoston. In: *Uő: Kor- és jellemrajzok*. S. a. r. FALK E. Révai Testvérek, Budapest, 1903, 205–240., 241–280., 323–359.; BÁRÓ EÖTVÖS J.: *Naplójegyzetek – gondolatok 1864–1868*. S. a. r. LUKINICH I. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1941.

² FERENCZI Z.: *Báró Eötvös József 1813–1871*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1903, 218.; vö. még: ANTALL J.: Eötvös József Politikai Hetilap-ja és a kiegyezés előkészítése 1865–1866. *Századok* 99, 1965/6., 1099–1129.; SÖTÉR I.: *Eötvös József*. 2. átdolg. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 306–307.; SCHLETT I.: *Eötvös József*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1987, 195–229.; BÓDY P.: *Eötvös József*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2004, 88–100.; DEVESCOVI B.: *Eötvös József*. Kalligram, Pozsony, 2007, 261–269.

kiindulópontnak minősítő programot, s az uralkodó ezt elfogadhatatlannak minősítette, meg kell várni, míg a birodalom megoldatlan kül- és belpolitikai problémái elmozdítják az uralkodót erről az álláspontról. Ha majd ő kezdeményez, megnyílhat a kompromisszumok útja, addig azonban csak a passzív várakozás lehet az egyedüli helyes politikai magatartásforma. Eötvös azonban nem értett egyet a hallgatás és passzivitás deáki gyakorlatával. Miközben az egyesületi szerveződés területén szerteágazó és intenzív tevékenységet végzett,³ az informális politikai térben is kezdeményezni kívánt, mégpedig három irányban: Egyrészt együttműködést épített ki Trefort Ágoston támogatásával az osztrák-német liberálisok ún. autonomista csoportjának két jelentős alakjával, Moritz von Kaiserfelddel és Dr. Karl Rechbauerrel. Nem tudjuk, pontosan mikor kezdődött a szorosabb kapcsolat közöttük, Falk Miksa leginkább Eötvös *Politikai Hetilapjának* megindulásától (1865 nyár) dokumentálja ezt.⁴ Eötvös tevékenysége azonban legalábbis 1865 nyarat követően nem csak az autonomista körökben keltett figyelmet, mutatja ezt például az Ignaz Plener pénzügyminiszter köréhez tartozó Bartholomäus von Carnerivel folytatott levélváltása is 1866-ban.⁵

Ezzel egyidőben Eötvös 1863 szeptemberében közelítő gesztusokat tett az akkor még nagyhatalmú Anton Schmerling államminiszter felé is, aki az osztrák-német liberálisok legnagyobb tekintélyű vezetőjeként élvezte az uralkodó bizalmát. A Magyarországon dúló szárazság s a nyomában járó nyomor orvoslásának érdekében Eötvös 1863 szeptemberében Bécsben járva az uralkodónál Schmerlinget is felkereste, s javasolta: az uralkodó hívjon össze új magyar országgyűlést, melyen maga is jelenjen meg, az majd bizalmat kelt, s elindíthatja az egyezkedés folyamatát. Falk visszaemlékezése szerint Schmerling nem zárkózott el ettől, s a terv mindenekelőtt Forgách Antal gróf magyar kancellár ellenzésén bukott meg, aki szerinte hiúságból lépett fel ellene.⁶ Ferenczi Zoltán azonban helyesen hozzátette ehhez, hogy az országgyűlés „aligha vezetett volna sikerre”, s ez is lehetett Forgách ellenkezésének oka, ahogy a kortárs Kecskeméthy Aurél is úgy vélte, Schmerling támogatna ugyan egy újabb országgyűlést, de csak azért, hogy annak eredménytelensége után

³ FERENCZI Bátor *Eötvös Józsefi*. m. 226–227., 235., 246.

⁴ FALK I. m. 334–335., 384.; az autonomistákról lásd: SOMOGYI É.: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 28–30., 46–54.

⁵ FRANK T.: Eötvös és Carneri. Ismeretlen osztrák–magyar véleménycsere a dualista berendezkedésről. *Aetas* 20, 2005/3., 147–154.

⁶ FALK I. m. 227–228.

megbuktathassa Forgáchot.⁷ Ugyanakkor Falk nyilatkozata Eötvös találkozásáról az államminiszterrel némileg ellentmondásos, hiszen visszaemlékezése egy másik helyén meglehetősen csípős hangulatúnak ábrázolta a magyar és az osztrák-német politikus találkozását, igaz, másutt pedig több találkozóról beszélt, de nem közölt részleteket.⁸ Schmerling a maga emlékirataiban nem említette Eötvöst,⁹ s mivel minisztériumának iratai nagyrészt elpusztultak, hivatali irataiból sem nyerhetünk pontosabb értesüléseket.

Harmadrészt Eötvös igyekezett Deákot és híveit az aktívabb politikai véleménynyilvánításra sarkallni. Eötvös és Deák személyes viszonyát illetően az információink szinte kizárólag Eötvöstől származnak vagy közvetlenül (naplójegyzeteiből és leveleiből) vagy Falk közvetítésén keresztül, s mindezekelőtt a távolságtartást és a véleménykülönbségeket tárják elélnk.¹⁰ Kettejük habitusbeli és politikai programbeli eltéréseit leginkább Voinovich Géza emelte ki a történeti irodalomban,¹¹ a többi szerző mértéktartóbban nyilatkozik ugyan, de ők is Eötvös elégedetlenségét és 1865 nyara előtt egyelőre csak látens ellentéteiket hangsúlyozzák.¹²

Új források ezekre az évekre vonatkozóan nemigen tűntek fel, s azok is legfeljebb egy-egy mozaikdarabot helyeznek élesebb megvilágításba. Ezen források egyike Lónyay Menyhért 1864. november 27. és 1865. február között

⁷ FERENCZI BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF i. m. 239–240.; FERENCZI Z.: *Deák élete* 2. köt. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1904, 409.; Kecskeméthy naplójegyzete, 1862. máj. 16. *Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878*. S. a. r. RÓZSA M. Franklin-Társulat, Budapest, 1909, 130.

⁸ Eszerint Eötvös a Schmerlingnél tett első találkozója alkalmával „szorgosan kerülte a politika érintését”, távozása előtt Schmerling kérdezett rá gúnyosan: mikor fogják ők felváltani a jelenlegi kormányt. Eötvös válaszára, miszerint előbb még az ókonzervatívok következnek, majd utána jutnak kormányra Magyarországon a szabadelvűek, Schmerling így szól: „Majd meglátjuk, kedves Eötvös!”, mire Eötvös: „Igenis meglátjuk, kedves Schmerling!” Azután Schmerling hirtelen áttért az „excellenciás uram” stílusra, erre Eötvös: „...én épp oly kevésbé vagyok excellenciás, mint önnek kedves Eötvöse!” FALK i. m. 223.

⁹ *Österreichs Weg zur konstitutionellen Monarchie. Aus der Sicht des Staatsministers Anton von Schmerling*. Hrsg. von L. HÖBELT. Peter Lang, Frankfurt am Main, 1994.

¹⁰ FALK i. m. 223., 229., 246., 330.; EÖTVÖS *Naplójegyzetek* i. m. 36–37., 48., 59., 85–86., 146.; de például Kecskeméthy Aurél 1862 novemberében azt jegyezte fel naplójában, hogy Eötvös szerint Deák véleményével egybehangzóan nem kell sokat emlegetni a kiegyezést, „előbb-utóbb, sőt hamar teljesíteni fogja a Felség a nemzet méltányos igényeit”. *Kecskeméthy Aurél naplója* i. m. 146–147.

¹¹ Vö. „Ennyi különbség mellett nem csoda, ha ritkán találkoztak. Eötvösnek Deák egész körében kevés jó embere volt.” Eötvöst egyedül Andrássy kapcsolta Deák köréhez, ő volt „köztük a közbenjáró, ő közvetítette nézeteiket”. VOINOVICH G.: *B. Eötvös József*. Révai Testvérek, Budapest, 1904, 84.

¹² Vö. például: SÖTÉR i. m. 306–307.

vezetett naplója.¹³ Lónyay szintén Deák köréhez tartozott ezekben az években, ha – Eötvöshöz hasonlóan – nem is szerepelt Deák legközelebbi munkatársai között. Ezekben a hónapokban igen gyakran beszámol egy-egy Eötvössel való eszmecseréről, ezért naplósorai az Eötvös életművet kutatók érdeklődésére is számot tarthatnak.

Mindenekelőtt Deák és Eötvös viszonyát állítja elénk némiképp más fénytörésben. Lónyay szerint 1864 szeptemberében „Pepi azt mondja, hogy sokszor órákat tölt vele [Deákkal], és vele mindenben egy véleményben van”, aminek lenyomatát Eötvös naplójegyzeteiben is megtaláljuk egy novemberi bejegyzésben.¹⁴ Lónyay naplósorai azonban azt mutatják, hogy 1865. nyár előtt létezett egyfajta tudatos együttműködés is Deák és Eötvös között. 1864. november 28-án reggel például Lónyay Deáknál tett látogatást, amikor Kemény Zsigmond is jelen volt, s kérdezte Deákot, „adhatja-e a Wiener Lloydnak az adressére vonatkozó jeles cikkét. D[eák] azt mondá, igen, egyetért vele. A cikket, mint nekem Eötvös mondá estve, ő írta, mégpedig az öreg úr tudtával”.¹⁵ Falk is említette, hogy a *Wiener Lloyd* számára írt Eötvös cikkeket, elsősorban azt a praktikus hasznót hangsúlyozva, hogy az 1862 végén elfogadott új sajtótörvény nyomán szabadabb ausztriai sajtórendtartás előnyeit ki lehetett használni így, miközben Magyarországon a provizórium viszonyai között a még mindig érvényben lévő 1852. évi sajtópátens rendelkezései és a sajtóperekben illetékesnek nyilvánított hadbíróságok árnyékában a szabad politikai véleménynyilvánításra nem volt mód. Lónyay naplóbejegyzése azonban ennél jóval kifinomultabb politikai manővert sejtet: Eötvös pesti levelet küldött a bécsi szerkesztőségbe Deák tudtával, melyben részletesen tárgyalta a bécsi birodalmi tanács uralkodóhoz intézett feliratának a Magyarországgal kapcsolatos politikát illető részét, nem fedve fel magyar létét, amire azután a *Pesti Napló* reagál, ismét csak Deák jóváhagyásával, megerősítve az Eötvös cikkében foglaltakat, s ezzel mintegy erősítve a bécsi liberális sajtó magyarbarát színezetét, ami természetesen a magyarországi közvéleményre is kedvező hatást gyakorolhatott.¹⁶ Mindeddig

¹³ LÓNYAY M.: „Jegyzetek. 1864. töredékek”. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára, Ms 5306/4.; vö. HANÁK P.: *1867 – európai térben és időben*. S. a. r. SOMOGYI É. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2001, 108.

¹⁴ Lónyay Menyhért naplója, Tuzsér, 1863. [!] szept. 8. (Lónyay naplóját modernizált helyesírással idézem.); Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 87.

¹⁵ Lónyay Menyhért naplója, Buda, 1864. nov. 29. Vö. „Bécsi dolgok”. *Pesti Napló*, 15. évf. 273–4436. sz. 1864. nov. 29., vö. HANÁK i. m. 119–120., 179.; a birodalmi tanács felirati vitájáról lásd: SOMOGYI i. m. 48–54.

¹⁶ Vö. Eötvös levele Bánó Józsefnek, Szenttornya, 1864. okt. 12. In: EÖTVÖS J.: *Levelek*. S. a. r. OLTVÁNYI A. Magyar Helikon, Budapest, 1976, 380.

úgy láttuk, Deák nagyon tartózkodóan viselkedett az osztrák-német liberális tábor tagjainak minden egyes közeledési kísérlete során, ragaszkodva ahhoz a magyar közjogi állásponthoz, amely a hagyományos nemesi alkotmányjogi felfogásból kiindulva a politikai rendezés kulcsát a nemzet és az uralkodó kétpólusú rendszerében kialakítandó közjogi kompromisszumban látta, s a birodalom „másik” felének politikai erőit e tekintetben pusztán nézői szerepre kárhóztatta, elutasítva bármiféle kompetenciát a részükről e tárgyalások befolyásolására. A fenti naplórészlet viszont arra enged következtetni, hogy Eötvös és vele együtt legközelebbi politikai harcostársa, Trefort Ágoston tudatos kapcsolatépítő tevékenysége az ausztriai liberális táboron belül élvezte Deák színpalak mögötti támogatását.

Lónyay naplója már 1864 szeptemberében arról tanúskodik, hogy olajozottan működött az információcsere Eötvös és a Lajtán túli liberálisok egyes vezetői között.¹⁷ Ugyanakkor érdekes, hogy amikor 1864 decemberében Lónyay értesülései szerint Kaiserfeld és társai, „kik mindenképpen kiegyenlítést kívánnak velünk”, arra a meggyőződésre jutottak, hogy óhajtanó lenne, „ha a magyar pártvezérekről, különösen Deák pártjáról tudnák, miképp gondolkoznak a kiegyenlítésről”, Visontai Kovács László, Érkövi Adolf és Hollán Ernő tűnik fel Lónyay szerint önjelölt közvetítőnek, mintha nem lenne egyértelmű, hogy leginkább Eötvös az, aki Deák köréről információkat szolgáltathat számukra.¹⁸

Lónyay is megörökíti, hogy 1864 nyarán közölte vele Eötvös, hogy ő „párszor Schmerlinggel személyesen értekezett – akkor azon véleményben volt, hogy S[chmerling] őszintén kívánja a magyar kérdés elintézését”.¹⁹ Ez a bejegyzés

¹⁷ 1864 szeptemberében jegyzi fel Lónyay, hogy Eötvös levelező viszonyban áll a Reichsrat ellenzéki tagjai közül némelyekkel, s a Schmerling elleni fellépés során „ők nagy többségbe[n] hiszik magukat, nem ugyan szám szerint, de az erkölcsi súlyt tekintve – ha t[udni]l[ik] amidőn műveltség nélküli servilis Ruthen és Olah szavazatokat leszámítják.” Lónyay Menyhért naplója, Tuzsér, 1863. [!] szept. 8., vö. HANÁK i. m. 124. Lásd még: Dr. Karl Rechbauer levele Eötvöshöz, Graz, 1866. febr. 22. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Levelestár; Kaiserfeld négy levele Trefort Ágostonhoz, 1866. júl. 5. – 1868. jan. 13. Uo.; Kaiserfeld három levele Falk Miksához, 1866. szept. – 1867. jan. 5. OSzK Kt Fond IV/440.; Trefort Ágoston öt levele Falk Miksához, 1863. dec. 25. – 1864. szept. 14. OSzK Kt Fond IV/924.; Eötvös egy Montalembert-hez írott levelében beszámol 1866. február 16-i parlamenti beszédének sikeréről Magyarországon és Ausztriában, mint írta, Ausztriából, Stájerországból, Morvaországból naponta kapott elismerő leveleket. Eötvös levele Charles de Montalembert-hez, Pest, 1866. febr. 27. Közl.: CSEPELI R.: Eötvös József levelei Charles de Montalembert-hez. *Aetas* 13, 1997/1., 137–139.; Eötvös kiterjedt levelezői kapcsolatához lásd még: HERMANN R.: Eötvös József öt levele 1849-ből és 1864-ből. *Századok* 142, 2008/1., 205–219.

¹⁸ Lónyay Menyhért naplója, Buda, 1864. dec. 16.

¹⁹ Lónyay Menyhért naplója, Tuzsér, 1863. [!] szept. 8.

is többszöri találkozásra vall, mindenképpen az ismert 1863. szeptemberi találkozót követően, de további információt sajnos nem közöl. Nem tudjuk, hogyan vélekedett Deák a Schmerlinghez való közeledésről, de feltehetőleg nem helyeselte azt. Egy közvetett bizonyíték rendelkezésünkre áll e tekintetben: 1863 szeptemberében Eötvös – ahogy említettük – az inség és az alföldi vasút ügyében érkezett Bécsbe, az uralkodótól azt kívánta elérni, hogy az inség sújtotta alföldi területeken munkahely- és pénzkereseti forrás teremtése céljából az alföldi vasúttársaság számára korábban jóváhagyott 750 000 forintnyi összegből azonnal előlegezzenek 10 000 forintot, hogy a munkálatok megkezdődhessenek. Azonnal találgatások jelentek meg a bécsi sajtóban: például hírek arról, hogy az uralkodó „Budapestre” szándékozik utazni, s ezt Eötvös bécsi tartózkodásának tulajdonították, mondván, a bárónak „sűrűn volt alkalmá a vezénylő államférfiakkal eszméket cserélni”. A *Pesti Napló*ban a bécsi tudósító, azaz Falk Miksa tollából cáfolat jelent meg szeptember 10-én: Eötvös Bécsben csak „rég barátait” látogatta meg, a „vezénylő államférfiak” közül pedig csak Ignaz Plener pénzügyminiszterrel és Forgáchcsal találkozott a vasút ügyében. Azt ugyan a közlemény sem tagadta, hogy a Forgáchnál tett látogatás alkalmával „általános kérdések”-et is érintettek, de hangsúlyozta, nincs hír arról, hogy Eötvös nyilatkozatai milyen hatást gyakoroltak a kancellárra. Cáfolta egyúttal, hogy Eötvös találkozott volna Schmerlinggel, aki akkor épp nem is tartózkodott Bécsben, s határozottan kijelentette: „...ezen két államférfi közt eddig a magyar ügy körül sem közvetlen, sem közvetett közlekedésnek nem volt helye. Kívánjuk azonban, hogy a »Presse« tudósítása ne legyen tettelegesen alaptalan, hanem csak – elhamarkodott!”²⁰ Egy héttel később már a 18-án lezajlott uralkodói audienciáról számoltak be a lapok, s hogy „a fogadtatás Ő Felsége részéről igen kegyes volt; - az inségről részletesen tudakozódván, Ő Felsége szívélyes részvétét méltóztatott kifejezni”, s azonnali intézkedést ígért az előlegezés érdekében. A *Pesti Hírnök* azt is tudni vélte, hogy Ferenc József ez alkalommal a „hazai közügyek”-et is szóba hozta, s „ezen ügyek iránt szintén nagy rokonszenvvel méltóztatott legmagasb nézeteit nyilvánítani”²¹ (kiem. az eredetiben) Minderről a *Pesti Napló* is beszámolt, azonban az időközben lezajlott találkozásról Eötvös és Schmerling között mélyen hallgatott. A bécsi utat követő napokban tartotta a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesülete nagygyűlését, melynek elnöki pozícióját

²⁰ „* *”: Bécs, sept. 8. (vezércikk). *Pesti Napló* 14. évf. 205–4070. az. 1863. szept. 10.; Eötvös útjának céljáról lásd még: Különfélék c. rovat. Uo. 212–4077. sz. 1863. szept. 18.

²¹ Különfélék c. rovat. *Pesti Napló* 14. évf. 213–4078. sz. 1863. szept. 19.; *Sürgöny*, 3. évf. 214. sz. 1863. szept. 20.

Eötvös töltötte be, s a banketten Eötvös már meleg hangú pohárköszöntőt mondott az uralkodóra, „ki az ország szűkölködőinek segélykezet nyújtott; éljen Ferencz József!”²² Nyilván nem véletlen, hogy – legalábbis a közbeszédben – ekkor bukkant fel először a hír, hogy Eötvös saját újságot készül indítani. Az „egyik bécsi lap” pesti levelezője (talán maga Eötvös?) röppentette fel a hírt, hogy január elejétől Hunfalvy János szerkesztésében indul a lap, s eleinte inkább nemzetgazdasági érdekeket fog szolgálni, később azonban majd „határozott politikai jellemet öltend”, s a „transactio ügyében egy vagy több lándzsát törend”. A hírről beszámoló félhivatalos lap, a *Sürgöny* ehhez azonnal hozzátette, hogy a tudósítás „hitelességéről azonban nekünk eddigelé tudomásunk nincsen”.²³

A rendelkezésre álló források igen szűkszavúan tudósítanak arról, hogy ezekben az években Eötvös milyen konkrét feltételekkel tekintette kivitelezhetőnek az államjogi kompromisszumot. Hogy hogyan nem, arról sokkal többet tudunk: nem az uralkodóval, hanem a birodalmi tanács liberális táborával megegyezve kívánta a közjogi rendezést kimunkálni;²⁴ a birodalom egységét és nagyhatalmi állását sokkal inkább hangsúlyozta, mint Deák;²⁵ a birodalmi közös ügyek körét szélesebbre húzta, mint Deák 1865 májusában a Bécsben megjelenő, de a magyar konzervatívok által finanszírozott *Debatte* című lapban nyilvánosságra hozott programjában;²⁶ a közös ügyek

²² Napi újdonságok c. rovat. *Sürgöny* 3. évf. 217. sz. 1863. szept. 24.

²³ Napi újdonságok c. rovat. *Sürgöny* 3. évf. 265. sz. 1863. nov. 19.; mivel a lap indításának történetét a történeti irodalom már részletesen feltárta, erre nem térünk ki. Vö. ANTALL J.: Eötvös József és a Politikai Hetilap engedélyezése. *Magyar Könyvszemle* 79, 1963, 100–107.; Uő: Modell és valóság. Eötvös József a kiegyezési politika sodrában. In: *Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1973, 213–244. Az engedélyeztetés forrásait lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár D 191 Magyar királyi helytartótanács elnöki iratok 1624.IV.B.1864. „Trefort Ágost lapengedélyérti kérelme”

²⁴ Vö. Eötvös levele Falkhoz, Svábhegy, 1865. jún. 17.: „éppen nem osztom D. nézetét, ki mindent csak az alkotmányos Ausztria népeitől remélek csak ennek képviselőivel kezet fogva akarok elérni”. In: Eötvös *Levelek* i. m. 408. Idézi például: FERENCZI BÁRÓ Eötvös Józsefi i. m. 246.; SÖTÉR i. m. 307.

²⁵ Vö. „Eötvös politikai felfogásában mindig megmaradt oly árnyalat, mely szerint ő az összbírodalom elvét, melynek hazánk válhatatlan alkatrésze, minden más érdek fölé helyezte.” FERENCZI BÁRÓ Eötvös Józsefi i. m. 249.

²⁶ Vö. „Eötvös közössé akart tenni majd mindent. A liberális párt jobb szárnyán 1865. előtt valójában közös ügynek tartották nemcsak a kül- és hadügyet, de a pénzügyet, kereskedelmet, közlekedést, stb. is.” BEKSICS G.: *Kemény Zsigmond a forradalom s a kiegyezés*. 2. jav. és bővített kiadás. K. n., Budapest, 1883, 312–313.

tárgyalására birodalmi parlament létezését sem utasította el.²⁷ Ismét csak Voinovich Géza értékelte – még nem ismerve Eötvös naplójegyzeteit – a leg-sarkosabban, szerinte ugyanis „Eötvös ellenben minden compromissumot elfogadott volna, mely hamar kínálkozik és reménynyel kecsegtet”.²⁸ Eötvös naplójegyzeteinek nyilvánosságra kerülése azután alapvető pontokon cáfolta Voinovich álláspontját.

Lónyay naplója szintén ad újabb támpontokat e tekintetben is. Feljegyezte ugyanis, hogy 1864 nyarán Eötvös a következő programot fejtette: „E[ötvös] előttem fel is olvasta azon pontozatokat, melyek mellett hiszi a kiegyenlítést, melynek veleje, legyen itt is, mint Bécsben a Lajtán túli tartományokra nézve egy szűkebb birodalmi tanács, annak legyenek felelősek az egyes specialis ministerek. Ő neki már készen volt a ministeri listája. Belügy Bartal György, cultus Eötvös, igazságügy Szalay László, akkor még ő élt, engem valami pénzügyi csonkolt tárca félének vitelére szánt. Deák lenne az egész elnöke, ha ugyan belement volna a combinatióba, a conservativok közül csak Sennyey Pálra gondolt, kit Bécsbe[n] vélte alkalmazni. Erdély és Horvátországok számára is akart helyet nyitva tartani. A közös pénzügy, hadügy, külügy és kereskedelemre vélt birodalmi ministereket felállítani, kik felelősek lettek volna azon testületnek, mely a két szűkebb Reichsratból paritási alapon alakult volna. Szép és elfogadható alapok, csak azt nem hívém akkor is, midőn mondá, de most sem hiszem, hogy erre belenyugvását mondotta volna ki S[chmerling]. Pepi barátunk jellemében fekszik az optimismus és pessimismus közti folytonos oscillálás. Legelőbb múlt hetfűn midőn a [!] Akadémiai ülés után E[ötvös] Dénesnél Kemény Zsigmonddal az estvét együtt tölténk, mindkettő a legfeketébb szemüvegen nézték a dolgokat mind jelenben, mind jövőben. Fontos ember lehet mégis az államminister, a napokban egy beszédében azt állítá, hogy már a jelen évben 350, azaz háromszázötven magyar emberrel értekezett a magyar viszonyokról, ezt annak megmutatására mondá, hogy jelét adja annak, miszerint a magyar kérdés megoldásán gondolkodik és fáradozik. Be kevés független ember lehetett e 350 közt, Pepit és a conservativeket kivéve többi valószínűleg vagy hivatalnok vagy instans volt.

Egyéberánt 1862-be [!] Tiszáék, a határozatiak is értekeztek vele. Szegény Almásyról is állíták ezt.”²⁹ Ismerjük ezt a programot Eötvös saját

²⁷ Vö. „Csak a központi parlamentet utasították vissza, kivéve Eötvöst, s még néhány mást, kik Deákat és Keményt tervezgetéseikkel túl akarták szárnyalni.” BEKSICS i. m. 312–313.

²⁸ VOINOVICH i. m. 81–82.

²⁹ Lónyay Menyhért naplója, Tuzsér, 1863. [!] szept. 8. Nincs információnk sem Tiszáék, sem pedig Almásy Pál állítólagos Schmerlinghez való közeledéséről. A naplóbejegyzést említi: CIEGER A.:

szövegezésében is 1864. szeptember végi feljegyzéséből, Lónyay sorai ehhez mindenekelőtt a miniszteri kombinációt és a közös ügyek abból kikövetkeztethető pontosabb körülhatárolását teszik hozzá.³⁰

Eötvös programja eszerint ekkoriban közel állt a konzervatívok Apponyi György gróf vezetésével 1862 decemberében papírra vetett dualista programjához, de nem azonosítható azzal. A közös ügyek körét már a konzervatívok is az októberi diplomában meghatározottól eltérően körvonalazták. A külügy nem számított igazi közös ügynek 1860 őszén, mivel abban az uralkodó megtartotta magának az egyeduralkodói jogkört, ahogy a hadügyek fontos részében is, így a birodalmi tanács kompetenciájába tartozó közös ügyekként a diploma a hadügyeknek a hadsereg kiegészítésével és ellátásával kapcsolatos részével, a pénzügyekkel, a vám- és kereskedelemügyekkel, a vasútüggyel és a hírközléssel (posta, távíró) számolt. Apponyi memorandumja a külügyeket szintén uralkodói felségjogként tárgyalta, ahogy a hadügyek túlnyomó többségét is, azonban a diplomában a birodalmi tanácshoz utalt hadkiegészítési és ellátási ügyeket a magyar országgyűlés részére kívánta fenntartani. A pénz- és kereskedelmi ügyekben birodalmi és országos ügyek szétválasztását indítványozta, a vasútügyet és a hírközlést meg sem említette mint lehetséges közös ügyet.³¹ Eötvös felsorolásában viszont – ahogy Deák 1865 májusi programjában is³² – a külügy és a hadügy egy sorban szerepel a többi közös üggyel, ami jelzi az alkotmányos intézésre való igényt. Ugyanakkor Eötvös is számított különálló magyar – Lónyay megfogalmazásában – „csonkolt” pénzügyminisztériumra, a pénzügyeket illetően már ugyanolyan megosztást javasolt, mint Apponyi, illetve majd Deák. Nem említ viszont Lónyay az Eötvös javasolta magyar kormányban hadügyminisztert és kereskedelemügyi minisztert. Az utóbbit Eötvös későbbi feljegyzéseiben is teljes egészében birodalmi ügynek minősítette, nem tudjuk azonban, önmagában ebből a forrásból következtethetünk-e arra, hogy ekkoriban Eötvös a hadügyet még teljes egészében birodalmi ügyként kezelte volna. Mindhárom program kizárta viszont a vasútügy és a hírközlés közösségét. A kereskedelemügy szerepeltetése a közös ügyek sorában elkülöníti Eötvös elképzelését Deák programjától, ahogy az is, hogy a két parlament küldötteiből

Lónyay Menyhért 1822–1884. *Szerepek – programok – konfliktusok*. Századvég Kiadó, Budapest, 2008, 118.

³⁰ Eötvös: *Naplójegyzetek* i. m. 61–64.

³¹ Az uralkodó számára készült memorandum szövegét közli: *Deák Ferencz beszédei*. Közli KÓNYI M. Franklin-Társulat, Budapest, 1903, III. köt. 302–315.

³² Deák ú. n. májusi programját lásd: DEÁK F.: *Válogatott politikai írások és beszédek*. II. köt. S. a. r. DEÁK Á. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 312–319.

paritás alapján választott egységes testület nála inkább hasonlított a konzervatívok memorandumában szereplő egységes birodalmi tanácshoz (bár Apponyi is „delegáció”-nak nevezte azt), mint Deák delegációihoz, melyek az 1865. májusi program szerint még az egyes parlamentektől kapott utasítások alapján tárgyalhattak volna csak a közös ügyekről, azaz Deák eredetileg megtartotta volna a két parlament hatáskörében a közös ügyeket az utasítási rendszeren keresztül, amiről azután le kellett mondania.

Összehetjük Eötvös programját az 1861 ősztől gombamód szaporodó más kiegyenlítési tervekkel is. A közös ügyeket illetően mind az uralkodói felségjogok kétségbevonása, mind pedig a birodalmi ügyek körének szűkítésére törekvés e röpiratok többségét jellemzi, miközben a közös ügyek alkotmányos tárgyalására nézve nagyon szerteágaztak a vélemények. Apponyi memoranduma mellett Eötvös programjának legközelebbi rokona nem meglepő módon Trefort Ágostonnak egy 1862 augusztusában papírra vetett, de majd csak az 1880-as években megjelent programja.³³

Már Falk is közölte Eötvös hozzá intézett levelét Deák májusi programjáról: „Deák programja s főképp az, hogy a Debattéban jelent meg, nemcsak a határozati pártnál, hanem a legtisztább vérű feliratiaknál is rossz hatást szült. D. teljes meggyőződése szerint ártott magának, az ügynek azonban bizonyosan nem. A program ezen formában elfogadhatatlan.” Eötvös mindenekelőtt azt kifogásolta, hogy Deák nem határozza meg pontosan, hogy mely ügyekben rendelkezik majd „elhatározó szavazat”-tal azon „közös testület, mely a közös ügyek tárgyalásával megbizatik”.³⁴ Ezzel Eötvös valóban egy tisztázatlan pontra mutatott rá, hiszen Deák szövege úgy fogalmazott, hogy a két delegáció „szükséges meghatalmazással” ellátva tárgyal, s nézeteltérés fennállásánál csak a kérdés „égető” volta esetén, mivel „újabb meghatalmazás szerzése nem látszik lehetségesnek avagy célszerűnek”, irányozta elő országgyűlési „utasítás” mellőzését.³⁵ Eötvös naplójegyzeteiben is „gyenge s nem practicus”-ként elfogadhatatlannak minősítette a közös ügyek tárgyalására vonatkozó deáki javaslatot 1865 májusában.³⁶

Kimutathatók-e változások a rendelkezésre álló források alapján Eötvös terveiben? Naplójegyzeteiben 1865. július 7-én vetette papírra a legrészletesebben

³³ Vö. DEÁK Á.: „Kiegyenlítési program-kovácsaink” 1861–1865. *Századok*, 139, 2005/3., 723–727, 708–709.

³⁴ Eötvös levele Falkhoz, Svábhegy, 1865. máj. 24. In: Eötvös *Levelek* i. m. 399. (Kiem. az eredetiben.)

³⁵ DEÁK F. i. m. II. 317.

³⁶ Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 103.

saját kiegyenlítési tervét, amely az 1864 szeptemberében vázolt program részletesebb és határozottabb kifejtése. Ebben teljes egészében közös ügynek minősíti a külügyet és kereskedelemügyet. A pénzügyek és a hadügyek területén hangsúlyozza a közös ügyek és országos ügyek közötti megosztás szükségességét úgy, hogy a hadügyek területén túlmegy Apponyi memorandumának, de Deák májusi programjának követelésein is, mivel 1848-as minták alapján azt fejtegeti, hogy az ország területén csak magyar ezredek állomásoznak, külön egyenruhával és kizárólag magyar tiszti karral. A másik lényeges új elem az, hogy a két delegációból álló, Eötvös elképzelése szerint még mindig egységes testület tagjait illetően Magyarország „függetlenség”-ének biztosítékaként már nem csak arról szól, hogy mivel a delegáció tagjai egyben a magyar országgyűlés választott tagjai is, „az ország közvéleményének pressioja alatt álnak”, hanem azzal számol, hogy az országgyűlés „küldöttjeinek utasítást adhat, mit ha a törvény nem biztosít is, akadályoztatni practice lehetetlen”, vagy a bármikor visszahívás jogát vindikálja a magyar országgyűlés számára.³⁷ Az utasítás intézménye a jövőbeli delegációkat illetően Deák májusi programjában tűnt fel először, feltehetőleg onnan vette át Eötvös. Ebben az 1865-ös feljegyzésében részletesen kifejti a korábbi feljegyzésben is szereplő államminiszteri intézményt. Eszerint a két birodalmi fél államminisztereinek ellenjegyzése lenne szükséges minden a közös miniszterek által hozott rendelet érvényességéhez. Ez viszont olyan gondolat, amely kifejezetten Eötvös sajátja, párját nem találni a kiegyezést propagáló tervezetekben. (Tudjuk azonban, hogy effajta politikai biztosíték beépítésére nem került sor, hanem ehelyett a két miniszterelnöknek a közös minisztertanács ülésein való részvételét irányozta elő a kiegyezési törvénycikk.)

Eötvös szerette úgy látni, Deákba „csepegtetheti” elképzeléseit, aki azután, ha időbeli késleltetéssel is, de lassan magáénak ismeri el azokat és sikerre viszi. Deákra valóban minden bizonnyal hatottak a sajtóban és önálló munkaként megjelenő kiegyenlítési elképzelések ezekben az években, s így természetesen Eötvös gondolatai is, de 1865. májusi programja mégis a lehetséges elemek egyedi kombinációját testesítette meg. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki a másik irányú hatásgyakorlást sem – Eötvös maga bármennyire egyirányúnak is érzekelte e folyamatot. A Deák és Augustus Antal báró között megindult 1864 decemberi informális tárgyalások első szakasza után Kemény Zsigmond Frankenburg Adolffhoz intézett levelében úgy nyilatkozott, hogy Deák részletesen beszámolt neki az általa Augusszal közölt programról, s úgy látja, az megegyezik azzal,

³⁷ Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 118–125., a két idézet: 64., 123.

amit néhány nappal korábban Deák Kemény, Eötvös, Csengery Antal, Majláth György, Tisza Kálmán, stb. előtt is fejtegetett.³⁸ Eszerint tehát bár igaz az, hogy Deák például a húsvéti cikk megjelentetése előtt semmilyen formában nem konzultált a fővárostól akkor éppen távol levő Eötvössel (de a cikk szövegét papírra vető Salamon Ferencről tudjuk, hogy még Andrássyt sem engedte be magához Deák a cikk születése közben³⁹), ám a fejében körvonalazódó kiegyezési javaslatot a magyar politikai elit széles köreiben ismertette, így Eötvössel is.

Érdemes továbbá Eötvös 1864-es miniszteri listáját összehasonlítani az 1866 őszén fővárosi körökben keringő miniszteri listával. Beksics Gusztáv a következő politikusokat sorolja fel ez utóbbiról: Sennyey Pál báró (akkor a helytartótanács élén álló főtárnokmester), Majláth György (akkor magyar udvari kancellár), Andrássy Gyula gróf, Lónyay Menyhért, Ürményi József, Eötvös József báró.⁴⁰ Eötvös ezzel szemben nem szabadelvűekből és konzervatívokból álló koalíciós kormányban gondolkozott, hanem 1848-as minták szerint legfeljebb a király személye körüli miniszter posztján akart konzervatív politikussal számolni.

Lónyay naplósorai érzékeltetik továbbá, hogy a későbbi pénzügyminiszter „az optimismus és pessimizmus közti folytonos oscillálás” politikusát nem tekintette irányadó politikai személyiségnek. Hajlamos tervezgetéseiben, ahogy borúlátásában is, az idealista álmodozó lelkesedésének megnyilvánulásait látni.⁴¹ Más forrásokból is tudjuk, Eötvös nem volt népszerű politikus személyiség. Az ellenérzéseket – politikusi életművének korábbi kitérői mellett – legközvetlenebbül az 1859-ben megjelent *Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs* című röpirata generálta, melyben Eötvös föderatív szerkezetű, alkotmányos összbirodalom megteremtését hirdette birodalmi parlamenttel s az egyenjogú tartományok autonómiájával, ami nagyon messze állt a későbbi dualista célkitűzésektől. A röpirat megjelenését követő „jeges hangulat”-ot⁴² érezhetően nem oldotta fel 1860–1861 új irányt vett politikai

³⁸ A levelet idézi: BEKSICS i. m. 311.

³⁹ Salamon Ferenc visszaemlékezését közli: *Deák Ferencz beszédei* i. m. III. 399.

⁴⁰ BEKSICS i. m. 318.

⁴¹ Vö. Falk visszaemlékezésével: Deák környezetében „néhány meglehetősen szűk látókörű és közép-szerű tehetséggel bíró emberek voltak, kiknek szemében rég szállkát képeztek ugy Eötvös, mint Trefort szellemi fölényüknél fogva. ... Eötvösről azt mondták, hogy ő poéta, filozófus, de nem gyakorlati államférfi, magyar államférfi pedig éppenséggel nem.” (kiem. az eredetiben). FALK i. m. 330. Lónyay azonban naplójának tanúbizonysága szerint nem tartozott Eötvös rosszakarói közé, épp ellenkezőleg Eötvöst „jóbarátom”-ként tartotta számon. Vö. CIEGER i. m. 115.

⁴² SÓTÉR i. m. 280.

aktivitása és Eötvös csatlakozása Deák köréhez. A provizórium éveiben is számolnunk kell az ebből a forrásból származó elítélő vélemények közvéleményt formáló hatásával. Egy rendőrségi besúgójelentés szerint például amikor néhány honvédtiszt (köztük Vidacs János, Sebes Emil és a valószínűsíthető informátor, Gelich Richárd) Pest-Budáról Vácra kirándult, s politizálás közben Deákot és Eötvöst is kitárgyalták, az utóbbiról a következőképp nyilatkoztak: „megemlítették, hogy ő sokkal rosszabb, mint Schmerling, mivel a februári alkotmány [azaz a februári pátens] alapvetően az ő műve (Ez utalás Eötvös báró 1859-ben megjelent »Die Garantien der Macht und der Einheit Österreichs« című ismert művére.”⁴³ Magyarországon is visszhangra talált tehát az a bécsi körökben népszerű nézet, amely a Schmerling-féle alkotmányos birodalmi centralizáció politikáját igyekezett összekötni Eötvös 1859-es röpiratával.⁴⁴ Egy másik ügynöki jelentésnek köszönhetően Jókai Mórnak egy Eötvös politikai jelentőségét erősen lekezelő megjegyzését is ismerjük ezekből az évekből. Eszerint a prágai *Politik* című lap szerkesztője, Skrejšovsky horvátországi és magyarországi útja során 1865 decemberében találkozott Deákkal, Kemény Zsigmonddal és Jókai Mórral is. A Jókaival folytatott beszélgetés során terelődött a szó Eötvösre, akinek a dualizmust pártoló cikkei a prágai szerkesztő szerint nagyon kedvezőtlen visszhangot váltottak ki a birodalom másik felének szláv politikusai között. Jókai viszont így felelt: „Úgy tűnik, Önök Eötvösnek olyan politikai jelentőséget tulajdonítanak, amellyel hazánkban ő nem rendelkezik. Egy francia mondta egyszer Nyárynak: ugye Eötvös báró pártja nagyon erős? «Igen, tres forte» (Trefort a sógora), felelte Nyáry.”⁴⁵

⁴³ „Von letzterem erwähnte man, er sei weit schlechter als Schmerling, weil die Februarer Verfassung wesentlich sein Werk sein. (Es ist dies eine Anspielung auf das bekannte im Jahre 1849 [!] veröffentlichte Werk des Baron Eötvös »Die Garantien der Macht und der Einheit Österreichs«.) Joseph Worafka pest-budai rendőrigazgató jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1863. júl. 8. MNL OL D 191 9846.IV.A.1863.

⁴⁴ Megemlékezett erről Kecskeméthy Aurél is országgyűlési képviselőkről írt karcolatgyűjteményében: Eötvös 1859-es röpiratát a bécsi politikusok 1859-ben betiltották, 1861-ben azonban az „hallgatótagul »az alkotmányos aera« káthekizmusául fogadtatott el, és az ausztriai alkotmányosság neophitái által tanulmányoztatott, melyből – mint kakuk tojásból – kelt ki a február 26-diki birodalmi tanács!” Azonban a pátens „alkotói” hiába mondogatták, hogy az Eötvös eszméje, ő maga nem ismert rá. Báró Eötvös József. In: *Ujabb árny- és fényképek idősb Kákay Aranyostól*. K. n., Pest, 1866, 72–73.; Kecskeméthy 1861 decemberében a *Sürgöny* hasábjain vette védelmébe Eötvöst és röpiratát Török Jánosnak a Pesti Hírnökben közzétett támadása ellen. Kecskeméthy naplójegyzete, 1861. dec. 26. *Kecskeméthy Aurél naplója* i. m. 119.

⁴⁵ „Sie scheinen überhaupt ihm eine politische Bedeutung beizumessen, die er in unserem Lande nicht besitzt. Ein Franzose sagte einmal zu Nyáry: nicht wahr, die Partei des Baron Eötvös ist

Kecskeméthy Aurél jellemzése Eötvösről ezen évekre vonatkozóan is helytálló: „ámbár köztisztviselőben részesül, s politikai tekintélye elismert – nemcsak népszerűnek nem mondható, hanem pártja sincs; csak barátai, s egyéni hivei vannak, egy kis *compagnie d’élite*je.”⁴⁶ S mégis, a tudós báró gondolatai és értékei ott hagyták lenyomatukat a kor történelmi jelentőségű folyamatain.

sehr stark? – «Ja, tres forte» (Trefort sein Schwager) antwortete ihm Nyary.” „Prag, 8 Dezember 1865”-ös keltezéssel jelentés. (másolat) MNL OL D 185 M. kir. udvri kancellária elnöki iratok 1865.:1711.

⁴⁶ *Ujabb árny- és fényképek* i. m. 76.

A miniszter és a nevelő

Hermann Róbert

Eötvös József a Batthyány-kormányban¹

Eötvös József 1848. évi tevékenységéről már az 1930-as években önálló monográfia jelent meg Hajdu János tollából², az 1970-es években pedig Felkai László tárgyalta igen részletesen Eötvös 1848-as miniszterségét.³ Nagyszámú életrajzának írói is több-kevesebb részletességgel mutatják be Eötvös első miniszteri munkásságát. Ugyanakkor e monográfiákban és tanulmányokban jóval nagyobb tér jutott Eötvösnek, a szakpolitikus miniszternek, mint Eötvösnek, a kabinet tagjának, azaz, annak a szerepnek, amelyet az első magyar kormány legfiatalabb tagjaként a kabinet működésében játszott.⁴ E korábbi összefoglalók részletessége e tekintetben meg sem közelíti a feldolgozottságnak azt a szintjét, amellyel Gángó Gábor kutatásainak köszönhetően Eötvös emigrációjáról rendelkezünk⁵; nem is beszélve annak a folyamatnak a több szerző által is elvégzett elemzéséről, amelynek során Eötvös az 1848–1849-es évek magyar és európai tanulságait levonva, megírta talán legjelentősebb elméleti művét, *A 19. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című munkáját.

¹ A tanulmány egy hosszabb, Eötvös 1848 március – szeptember közötti tevékenységét áttekintő nagyobb munka része.

² HAJDU J.: *Eötvös József báró első minisztersége (1848.)*. MTA, Budapest, 1933.

³ FELKAI L.: *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Akadémiai, Budapest, 1979, 46–110.

⁴ VOINOVICH G.: B. Eötvös József. In: BÁRÓ EÖTVÖS J.: *Levelek. Életrajz*. Révai, Budapest, 1903, 256–259.; FERENCZI Z.: *Báró Eötvös József 1813–1871*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1903; WEBER, J.: *Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage*. R. Oldenbourg, München, 1966, 83–88.; SÖTÉR I.: *Eötvös József*. Akadémiai, Budapest, 1967; SZABAD Gy.: *Eötvös József a politikai útjain*. *Századok* 105, 1971/3–4., 658–669.; SCHLETT I.: *Eötvös József*. Gondolat, Budapest, 1987, 126–139.; VÁRDY, St. B.: *Baron Joseph Eötvös (1813–1871)*. *A Literary Biography*. Columbia University Press distrib., New York, 1987, 26.; BÖDY P.: *Eötvös József*. Eötvös József Kiadó, Budapest, 2004; BÖDY, P.: *Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870. A Study of Ideas of Individuality and Social Pluralism in Modern Politics*. Columbia University Press distrib., New York, 1985.

⁵ GÁNGÓ G.: *Eötvös József az emigrációban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. Ld. még EÖTVÖS J.: *Az 1848-iki [sic!] forradalom története – Müncheni vázlat*. S. a. r., bev., jegyz. GÁNGÓ G. Argumentum, Budapest, 1993; GÁNGÓ G.: *Eötvös József írásai az augsburgi Allgemeine Zeitungban*. *Századok* 128, 1994/3–4., 737–766. – A szerző korábbi, e munkát megalapozó résztanulmányainak felsorolásától itt eltekintek.

1. Milyen szerepe volt Eötvösnek 1848 március-áprilisában a forradalmi átalakulásban és az áprilisi törvények kivívásában?
2. Hogyan került Eötvös a Batthyány-kormányba?
3. Milyen volt a viszonya 1848 előtt későbbi minisztertársaihoz?
4. Milyen szerepet játszott Eötvös a minisztertanácsokon, a kabinet napi működésében?

Eötvös az 1848 március-áprilisi napokban

Eötvös József 1848 március elejéig nem vett részt az – amint később kiderült – utolsó rendi országgyűlés munkájában. Gondolkodott ugyan azon, hogy követjelöltként lép fel Békés megyében, de végül lemondott erről. A szakirodalom egy része szerint a megye konzervatív hangulata riasztotta vissza⁷; valójában a megyében felesége révén birtokos, így „betelepültnek” számító Eötvös kövété választása eleve reménytelen vállalkozás volt. Reménytelenné tette, hogy lehetséges támogatói abból a megyei érdekcsoportból kerültek ki, amely a megelőző években alulmaradt a megyei pozícióharcokban⁸; s reménytelenné tette – nemcsak Békésben, de másutt is – az a megyeellenes agitáció, amelyet Eötvös a korábbi években folytatott. Békés megye egyébként ellenzéki követeket választott, akik közül Tomcsányi József a Kossuth-féle radikálisabb ellenzéki irányvonalat támogatta.⁹

⁶ Nem tudni, hogy pl. Eötvös irt-e Szalaynak 1848 májusa és szeptembere között, amikor ez utóbbi Frankfurtban volt diplomáciai kiküldetésben. Szalay 1848. június 26-án Párizsból írott levelében magától értetődő természetességgel tájékoztatta Eötvöst is párizsi kiküldetéséről. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Kézirattár, Leveleztár. SZALAY G. (szerk.): *Szalay László levelei Eötvös Józsefhez*. Franklin-Társulat, Budapest, 1913, 125–127.

⁷ SÓTÉR i. m. 220.

⁸ Ld. erre Gángó Gábor sajtó alatt lévő tanulmányát a *Századok* 2013. évi 5. számában.

⁹ Békés követőire és Tomcsányi országgyűlési szerepére ld. BARTA I. (s. a. r.): *Kossuth Lajos összes munkái. XI. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen*. Akadémiai, Budapest, 1951 (a továbbiakban: KLÖM XI.), 232.

Már február közepén foglalkozott a gondolattal, hogy Bécsbe utazik, de nem tudunk arról, hogy erre az útra sor került volna.¹⁰ Március 3-án délután a Pozsonyból Pestre érkező Lónyay Menyhért kereste őt fel a lakásán, s ott találta Trefort Ágostont, Csengery Antalt, Kemény Dénest és Kemény Zsigmondot is. Trefort éppen az *Augsburger Allgemeine Zeitung* tudósítását olvasta a február 22-i párizsi forradalmi eseményekről. Másnap, 4-én délután megérkezett a forradalom győzelmének, illetve Kossuth március 3-i felirati javaslatának a híre. Lónyay ezek után döntött úgy, hogy Pozsonyba utazik, „hogy ha az országgyűlésnek nagyszerű kimenetele lenne, abban részt vehessen”. Eötvös közölte, hogy ő is vele tart.¹¹

Eötvös azonban ezen a napon még részt vett az Ellenzéki Kör ülésén, amely az olasz és francia események, illetve Kossuth felirati javaslatának kapcsán a teendőkről érkezett. Az ülésről tudósító titkosrendőri jelentés azon felszólalók közé sorolja Eötvöst, akik nem voltak teljesen elégedettek a felirat szövegével, s ki akarták azt egészíteni az évenkénti országgyűlés, a sajtószabadság, a népképviselő, illetve az esküdtszéki rendszer bevezetésének követelésével is.¹²

Egy titkosrendőri jelentés szerint Batthyány is Pozsonyba hívta Eötvöst, hogy a Kossuth-féle felirati javaslat felső táblai elfogadtatásában támogassa őt. Miután a felső tábla március 4-én délután utasította el Batthyány indítványát a felirati javaslat tárgyalásáról, s Batthyány csak ezt követően üzenhetett Eötvösért, valószínűsíthető, hogy Eötvös még Batthyány üzenetét nem ismerve döntött a Pozsonyba utazás mellett.¹³ (Joseph Andrew Blackwell, a bécsi angol követség féléhivatalos ügynöke szerint Eötvös azért sietett Pestről Pozsonyba, „mert látta, hogy elérkezett az idő a gyakorlatba átültetni a gondolatokat, melyeket a Reform című könyvében fejtett ki”).¹⁴ Csengery Antal jellemrajza szerint tréfásan azt mondta barátainak, azért megy Pozsonyba, hogy mint miniszter térjen vissza.¹⁵

¹⁰ Ld. erre Széchenyi 1848. február 12–13–14-én írott levelét Kovács Lajoshoz, közli BÁRTFAI SZABÓ L.: *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. 1808–1860. A szerző kiadása*, Budapest, 1943, II. 632–633.

¹¹ LÓNYAY M.: Lónyay Menyhértnek 1847–8-diki naplója. In: HERMANN R. (s. a. r.): *Szószerék és csatatér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848–49-ből*. Balassi, Budapest, 2000, 62.

¹² VARGA J.: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Akadémiai, Budapest, 1971, 79–80.

¹³ VARGA i. m. 37. (52. sz. j.), 97–98.

¹⁴ Blackwell 1848. március 19-i jelentését Lord Ponsonbyhoz magyar fordításban közli BLACKWELL, J. A.: *Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetése 1843–1851*. S. a. r., utószó HARASZTI-TAYLOR É., szerk., jegyz. URBÁN A., ford. KATONA Á. Európa, Budapest, 1989, 131. PULSZKY F.: *Életem és korom*. S. a. r. OLTVÁNYI A. Szépirodalmi, Budapest, 1958, I. 319. szerint Eötvös a francia forradalom hírére utazott Pozsonyba.

¹⁵ CSENGERY A.: Eötvös József báró. In: *Uő: Történeti tanulmányok és jellemrajzok*. Kilián Frigyes, Budapest, 1884, II. 162.

Valószínűleg a március 5-én reggel induló gőzessel utaztak Pozsonyba, ahová másnap, 6-án délelőtt érkeztek meg. A hajón Lónyay azt mondta Eötvösnek, „meglátja, hogy sokkal nyugodtabbak lesznek az emberek, mintsem gondoljuk, s hogy a felelős kormány életbe léptetése igen messze van. Jó, ha az országgyűlésen évenkénti országgyűlést nyerünk Pestre, és a közmunkák s közpénztár kezelőire kimondatik a felelősség elve. Ki van mondva a feliratban a felelős minisztérium, de még azok, akik megszavazták, sem igen értik, s így nem is igen óhajtják. Az ily lépések készítik azonban elő a tárgyakat”.¹⁶

Eötvös rövidesen felkereste Széchenyit, aki éppen Bécsbe készült, hogy felajánlja a birodalmi kormányzatnak: ha teljhatalmú királyi biztossá nevezik ki, hajlandó felosztatni az országgyűlést, és rendet csinálni az országban – bizonyos reformok keresztülvitele fejében. Széchenyi, Eötvös és Kovács Lajos ezt követően együtt utaztak Bécsbe. A gróf naplójegyzeteiből nem derül ki, hogy Eötvöst tájékoztatta-e a tervről, ahogy az sem, hogy a velük együtt utazó Kovács Lajos tudott-e róla. A napló alapján úgy tűnik, hogy március 6-án Széchenyi egyedül tárgyalt előbb Apponyi György magyar kancellárral, majd Metternichkel. Másnap, március 7-én Eötvös és Kovács „jól informálva és instruálva” tértek vissza Pozsonyba, Széchenyi viszont még Bécsben maradt, s az elkövetkező napokban megpróbálta meggyőzni a nádort és a Bécsben tartózkodó magyar konzervatív politikusokat ajánlatának helyességéről.¹⁷

A szakirodalom álláspontja nem egységes abban a tekintetben, hogy Eötvös mit tudott Széchenyi tervéről – ha tudott róla egyáltalán. A gróf által tett ajánlat bizonyára nem maradt titokban, a magyar konzervatívok egy része a bécsi Kaszinóban március 7-én már leendő kancellárként üdvözölte, március 8-án pedig Széchenyi a szintén Bécsben tartózkodó Szemere Bertalannal beszélt, s azt mondta neki, hogy ha Vay Miklóst küldik Pozsonyba e feladattal, ő nem megy, ti. Pozsonyba.¹⁸ Ferenczi Zoltán szerint Széchenyi naplójából „világos, hogy a Széchenyi teljhatalmú biztosságának eszméjét ő is elfogadta”; Sőtér István pedig szintén a napló alapján úgy véli, hogy Eötvös „támogatta az ő teljhatalmú királyi biztosságát”.¹⁹ (Sőt, Széchenyi naplóját félreértelmezve, úgy vélik, hogy Eötvös és Kovács is részt vett a nádor és Széchenyi március 7-i megbeszélésén.) Urbán Aladár ugyanakkor úgy véli, nem világos, „hogyan Eötvösnek mi volt a véleménye Széchenyi ajánlatáról, hogy mint teljhatalmú

¹⁶ LÓNYAY i. m. 62.

¹⁷ SZÉCHENYI I.: *Napló*. S. a. r. OLTVÁNYI A., előszó SÓTÉR I., ford. JÉKELY Z. és GYÖRFFY M. Madách – Gondolat, Bratislava – Budapest, 1978, 1203.

¹⁸ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1203–1204.

¹⁹ FERENCZI i. m. 161–162.; SÓTÉR i. m. 227.

királyi biztos vállalkozna az országgyűlés felosztatására, és azt követően a konszolidáció megeremtésére.”²⁰

Eötvös március 7-én Bécsből visszatérve, ismét találkozott Lónyayval. Beszámolt arról, hogy Kossuth felirata „a németekre [...] végtelen befolyást gyakorolt”, s hogy a kávéházakban „olvassák nyakra-főre”, s március 10-én ülnek össze az ausztriai rendek.²¹ Noha Eötvös tudhatta, hogy Lónyay Széchenyi támogatói közé tartozik, mégsem tájékoztatta őt a gróf terveiről – amiből az is következhet, hogy nem is tudott róluk. Március 9-én Lónyay is Bécsbe utazott Kovács társaságában, s a hajón arról beszélgettek, hogyan lehetne a Kossuth-féle felirati javaslatot némi magyarázattal a kormányzat számára is elfogadhatóvá tenni. Miután megbeszélésükön szó sem volt a Széchenyi-féle felajánlkozásról, a Széchenyi március 7-i naplóbejegyzésében említett, Eötvösnek és Kovácsnak adott instrukciók aligha jelentik a királyi biztosság tervével kapcsolatos tájékoztatást.²²

Egy titkosrendőri jelentés szerint Eötvös arról is tájékoztatta elvbarátait, hogy Metternich kancellár szerint a magyar országgyűlés ellen határozottan kellene fellépni, s fel kellene oszlatni. Ezt a kormányzat el is fogadta, de a végrehajtást a körülmények kedvező alakulása esetén tartotta csak kivitelezhetőnek.

Széchenyi március 10-én tért vissza Pozsonyba, s másnap, 11-én Eötvös és Kemény nála ebédeltek. Széchenyi naplója szerint ő maga „tisztességesen” agitált Kossuth „törekvései ellen.”²³ Az agitáció nem lehetett túl sikeres, mert Széchenyi aznap Tasnernak írott levelében már így írt: „Kimondhatlan szomorú a lelkem. Eötvös megjelenése itt bennem legszebb reményeket gerjesztett! Azonban nagyon kár, hogy idejött! Már elkapták! Auch ein armer schwacher Teufel! [Ő is egy szegény gyenge ördög!]”²⁴

²⁰ URBÁN A.: Eötvös József. In: PÁLMÁNY B. (szerk.) *Az 1848–1849. évi első népképviselési országgyűlés történeti almanachja*. Magyar Országgyűlés, Budapest, 2002, 229–236.

²¹ LÓNYAY i. m. 62.

²² Lónyay volt az, aki 1875-ben először ismertette Széchenyi hátrahagyott iratait, köztük a naplóját is. Ismerhette tehát a grófnak a felajánlkozásra vonatkozó naplójegyzeteit, mégsem tett utalást arra, hogy Eötvöstől ő maga is tudott volna a tervről – holott máshol kimondottan hivatkozott Eötvös tanúságára. *Gróf Széchenyi István és hátrahagyott iratai*. Ism. LÓNYAY M. Budapest, 1875. (Különlenyomat a *Budapesti Szemléből*.) Ugyanígy nem érinti Széchenyi felajánlkozását közvetlen munkatársa és barátja, Kovács Lajos sem a március eleji események elbeszélésekor, holott ekkor már a Zichy Antal-féle naplókiadás alapján az ajánlat ténye ismert volt. KOVÁCS L.: *Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848*. Franklin, Budapest, 1889, II. kötet. Ld. még Kovács március 9-én Bécsben Széchenyihez írott levelét, közli BARTFAI SZABÓ i. m. II. 653. Vö. SZÉCHENYI I.: *Gróf Széchenyi István naplói. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához*. A M[agyar] T[udományos] Akadémia megbízásából összeállította ZICHY A. Athenaeum, Budapest, 1884, 546–548.

²³ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1205.

²⁴ Közli BARTFAI SZABÓ i. m. II. 653–654.

Március 12-én Széchenyi tanácskozássra hívta össze az alsóház és a főrendi tábla összesen 71 tagját, s arra próbálta rávenni őket, hogy a Kossuth-féle feliratból hagyják el a népképviselőre, a honvédelmi rendszer átalakítására, a felelős kormányra s az örökös tartományoknak adandó alkotmányra vonatkozó passzusokat, s a többire nézve kérjék az uralkodót, ezek elintézésére küldjön teljhatalmú biztost a diétára. A tanácskozásra Széchenyi Eötvöst is meghívta, s ő el is ment. A tanácskozáson azonban Kossuth ragaszkodott ahhoz, hogy a kormány adjon előzetes biztosítékokat arra, miszerint a feliratban foglalt valamennyi követelést teljesíti. Ezek után a tanácskozás eredménytelenül oszlott fel.²⁵

Március 13-án kitört a bécsi forradalom, ennek hírére március 14-én a főrendi tábla is elfogadta a felirati javaslatot, amelyet másnap az országgyűlés küldöttsége vitt a Ferenc Károly gőzhajón Bécsbe. Eötvöst a felső tábla nem választotta be saját küldöttei közé, ennek ellenére ő maga is ott volt a március 15-én reggel Bécsbe induló Ferenc Károly gőzösön.

Az uralkodó csak március 16-án fogadta a küldötteket. Széchenyi naplója alapján nem egyértelmű, hogy Eötvösnek milyen része olt az aznap délutáni és esti tárgyalásokban, csupán az derül ki, hogy Eötvös éjfélkor tért vissza a Matschaker Hofban lévő közös szállásukra. Miután a később hazatérő Széchenyit negyed óra múlva ismét a Burgba hívták, ahol István nádor közölte vele, Kossuthtal, Batthyányval és Esterházy Pál herceggel, hogy az Államkonferencia elfogadta Batthyány miniszterelnöki kinevezését. A rövid kaszinói ünnepelés után virágos kedvében hazatérő Széchenyi és társai „A törvény nevében” kiáltás kíséretében dörömböltek be szállásuk ajtaján, amivel halálra ijesztették Eötvöst és a vele egy szobában alvó Erdődy Sándor grófot...²⁶

Batthyány miniszterelnöki kinevezésére ténylegesen csak másnap, március 17-én került sor, s a küldöttség aznap indult vissza Pozsonyba. Széchenyi naplójából tudjuk hogy egy hintón utazott Eötvössel a Császár-malmoknál (Kaisermühlen) horgonyzó gőzhajóhoz.²⁷ A küldötteket aznap este ünnepélyesen fogadták Pozsonyban, s miután Kossuth bejelentette Batthyány miniszterelnöki megbízását, s Batthyány is szólta az összegyűltekhöz, a tömeg lelkesen ünnepelte

²⁵ A meghívottak névsorát közli VISZOTA Gy.: *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1930, II. 1045–1046. Eötvös részvételére ld. *Pesti Hírlap*, 8. évf. (1848.) márc. 17. A tanácskozásra ld. VARGA i. m. 42.

²⁶ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1208–1209. Ld. még SPIRA Gy.: *1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a*. Akadémiai, Budapest, 1964, 26.

²⁷ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1209.

a Zöldfa fogadó erkélyén megjelenő Eötvöst, Teleki Lászlót, Szentkirályi Móricot és a többi ellenzéki vezetőt.²⁸

Eötvöst március 18-án a reggeli órákban a Pestről érkező Lónyay Menyhért kereste fel. Eötvös „igen agitálnak [izgatottnak] látszott”, s panaszkodott, hogy már három éjszaka óta nem aludt. Lónyay megkérdezte tőle, hogy benne lesz-e az új kormányban, mire Eötvös „azt mondá egész búsan, bánja, hogy megházasodott, mert azok, kik most a minisztériumban lesznek, fejükkal játszanak”. (Azaz, igen-nel válaszolt.) Ezután együtt reggeliztek, majd miután Eötvös felöltözött, Lónyay fiakerén Batthyányhoz hajtottak. Lónyay egyben közölte Eötvőssel Szalay László és Kemény Zsigmond „azon ideáját, hogy Kossuthot, ki impraktikus miniszter lenne, legjobb volna a törvényjavaslatokat dolgozandó konzulátusba tenni, mely római módra szerveztetnék”. Kilenc óra tájban a gőzhajó-állomáson találkoztak ismét, majd alighanem együtt mentek az alsóház aznapi ülésére.²⁹ A március 18-áról 19-ére virradó éjszaka Eötvös fölkereste Joseph Andrew Blackwellt, akivel az 1843–1844. évi országgyűlés óta jól ismerték egymást. Blackwell szerint Eötvös „dolgozik éjjel-nappal, fáradhatatlan a különböző pártok összebékítésében és a rend fenntartásában”. Blackwell szerint Eötvös „elmondta mindazon intézkedéseket, melyeket hozni szándékoznak, hogy Magyarország olyan erős és virágzó királyság legyen, melynek szövetsége értékes lehet bármelyik országnak, amely Oroszországot sakkban akarja tartani” – azaz Nagy-Britanniának is.³⁰ (Blackwell azt ígérte, rövidesen részletesen is közli Ponsonbyval az Eötvös által mondottakat, de erre vagy nem került sor, vagy szóban tette meg.)

Eötvös március 21-én a felső táblán már miniszterjelöltként szólalt fel a Batthyány által beterjesztett, a földhitel-intézetéről szóló, a táblán előző nap felolvasott törvényjavaslat vitájában, s az úrbéri kárpótlás miatt aggódó főrendeket arról igyekezett meggyőzni, hogy „ezen törvényjavaslat semmi feltétel alatt nem árthat”, s ha az ország helyzete normalizálódik, „ezen törvényjavaslatnak igen nagy haszna lehet éppen a birtokos osztályra nézve...”³¹

²⁸ KLÖM XI. 684.

²⁹ LÓNYAY i. m. 68.

³⁰ Blackwell 1848. márc. 19-i jelentését Lord Ponsonbyhoz magyar fordításban közli BLACKWELL i. m. 131. – Blackwell szerint Eötvös, Szemere, Szalay és a liberális párt más vezetői mosolyogtak Kossuth bécsi fogadtatásán. „Ő a diákok és jurátusok bálványa, hagynunk kell, hadd fussa be pályáját.” I. m. 132.

³¹ *Felséges Első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehországnak e néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-ik évi november 7-ikére rendeltetett magyar-országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartott országos ülések naplója* (a továbbiakban: *Főrendi napló*, 1848), Pozsony–Pest, 1848, 355–356.

Március 22-én a sajtótörvény felső táblai vitájában egyetértett azzal a vélekedéssel, hogy az időszaki sajtó útján elkövetett sajtóvétségek súlyosabb büntetést érdemelnek, mintha ugyanezeket nyomtatott könyv útján követik el, ugyanakkor azt javasolta, hogy a tervezetben foglalt büntetési maximumot ne emeljék meg. A vita egy későbbi szakaszában amellet érvelt, hogy a külföldön kiadott munkák útján elkövethető sajtóvétséget nem kell külön belefoglalni a törvénybe.³²

Március 24-én a szabad királyi városokról szóló törvény vitájában arra hivatkozva sürgette annak mielőbbi elfogadását és a módosító javaslatok mellőzését, hogy a törvényt eleve ideiglenesnek szánják, amint az a javaslat szövegéből is kiderül. Ebben a – szívének oly kedves – törvényjavaslatnak a vitájában ő képviselte a „kormányálláspontot”, s összesen kilenc alkalommal értelmezte a törvényjavaslat paragrafusait.³³ Ugyanezen a napon a nemzetőrsegről szóló törvényjavaslat vitájában megnyugtatta Busán Hermann horvát követet, hogy „Horvátország municipális jogai, bizonyosan, amennyire lehet, ezen törvényjavaslat által méltányolva és fenntartva vannak”, hiszen a tiszti kinevezéseket a bánra és az alkapitányokra bízta. A vita későbbi szakaszában úgy vélte, nem kell Horvátországra nézve külön nemzetőrségi törvényt alkotni, hiszen a nemzetőrségi törvény egyik paragrafusa lehetővé teszi azok felvételét is a nemzetőrségbe, akik nem ütik meg a szükséges vagyoni vagy egyéb kvalifikáció mértékét (a főrendek egy része itt arra gondolt, hogy a horvát határőr katonák többsége nem felel meg a vagyoni kvalifikáció szabályainak). Ugyanakkor határozottan leszögezte, hogy a magyar törvényhozásnak joga van Horvátországra nézve is törvényt hozni, s a horvát hatóságokat csak a végrehajtás szabályozásának joga illeti meg. Ezek körének pontos meghatározását arra hivatkozva utasította el, hogy a horvát tartományi gyűlés nem állandóan ülésező testület. A vita végén pedig ellenezte Teleky Domokos azon javaslatát, hogy a nemzetőrségbe csak az egész telekkel rendelkező jobbágyokat vegyék fel, s azzal sem értett egyet, hogy a törvény a minisztérium belátására bízák a féltelkes jobbágyok felvételét, mondván, hogy „ez egyike azon dolgoknak, melyekről világosan a törvénynek kell rendelkezni...”³⁴ A vita aznap esti folytatásakor a kvalifikáció nélküli személyek felvételét azzal indokolta, hogy így a szerezredeken szolgált közvételeket és altiszteket is be lehet vonni a nemzetőrségbe, s ezek révén fel lehet gyorsítani a kiképzést. Visszautasította Zichy Henrik gróf, mosoni főispán azon felvetését, hogy a főispánok egyszersmind megyéjük nemzetőrségének parancsnokai is legyenek, mondván, hogy

³² *Főrendi napló*, 1848. 386–389. (öt felszólalás)

³³ *Főrendi napló*, 1848. 409–412.

³⁴ *Főrendi napló*, 1848. 412–414., 416–420.

bármennyire tiszteli is a főispánokat, „a vezérség nem tisztán kitüntetés, hanem egyszersmind katonai hivatal”, s „nem civilis, hanem katonai egyének fognak ezen főhivatalokra neveztetni, és így a nemzeti őrsereg hadvezéreket fog kapni, kik egyszersmind a seregek vezérletére alkalmasak lesznek”. Zichy Henrik azon felvetésére pedig, hogy ha valaki nem képes saját költségén fegyvert szerezni, akkor ne legyen nemzetőr, Eötvös kiállt az eredeti javaslat mellett, s egyben kifejtette: a gazdagabbak esetében semmi ok nincs arra, hogy őket is az állam lássa el fegyverrel. A nemzetőrök fegyvertelenül történő tanácskozását megtiltani akarókkal szemben szintén az eredeti, csupán a fegyveresen történő tanácskozást megtiltó változat mellett érvelt.³⁵

Március 25-én a magyar egyetemről szóló törvényjavaslat vitájában ismét azaz érvelt, hogy a törvényjavaslat csak általános elveket mond ki, s kérte, hogy a törvényhozás adjon felhatalmazást a kormánynak a következő országgyűlésig a jelenleg fennálló állapotok esetleges módosítására.³⁶

Bízvást mondhatjuk, Eötvös kulcsszerepet játszott e négy törvényjavaslat felső táblai elfogadtatásában. Batthyány mellett ő volt a legaktívabb kormánytag a felső táblai vitákban; Széchenyi pl. csak a saját közlekedési törvényjavaslatának vitájában vett részt – igaz, ő, mint követ, az alsótáblán is szerepelt. Eötvös jelenlétéről csak az alsótábla március 26-án délután tartott kerületi ülésében tudunk, ahol a választói kvalifikációt tárgyalták.³⁷

Március 27-én táviratban tájékoztatta a Bécsben tárgyaló Batthyányt arról, hogy Varasdon antiszemita zavargás készül.³⁸

Március 28-án ott volt azon a miniszteri konferencián, amelyen a Bécsből visszatérő Batthyány és Deák beszámoltak arról, hogy talán sikerült elérni a felkelő minisztériumról szóló törvényjavaslat ügyében készülő királyi leirat kedvező módosítását. Közben Pestről olyan hírek érkeztek, hogy a város nyugodt, ám a márciusi fiatalok és szövetségeik nemcsak az Udvar, de az országgyűlés ellen is készek fellépni, ha az túl engedékenynek mutatkozna Béccsel szemben. Széchenyi naplójában feljegyezte, hogy az ülés közben szeme „ámuló arcokkal és Eötvös P[epi] pillantásával” találkozott.³⁹

³⁵ *Főrendi napló*, 1848. 422–426. A vitát ismerteti VUKOVICS S.: *Vukovics Sebő emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből*. S. a. T. BESSENTEY F. K. n., Budapest, 1894, 96–97.

³⁶ *Főrendi napló*, 1848. 434–435.

³⁷ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1217.

³⁸ Közli URBÁN A. (vál., szerk., jegyz.): *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*. Argumentum, Budapest, 1999. I. 185–187.

³⁹ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1218.; KÁROLYI Á.: *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*. Magyar

A március 29-én megérkező, előző nap kelt, Zsedényi Eduárd udvari tanácsos által aláírt királyi leirat azonban nem teljesítette be a hozzá fűzött várakozásokat, hiszen a független felelős minisztérium mellett ragaszkodott a magyar királyi kancellária fenntartásához, a hadsereg alkalmazása és a katonai hivatalokra történő kinevezések felségjogként való fenntartásához, s a királyt helyettesítő nádor teljhatalmát és sérthetetlenségét csak István nádorra terjesztette volna ki, a későbbi nádorokra nem.⁴⁰ Az országgyűlés és a kijelölt kormánytagok indulata nem ismert határt. A kijelölt miniszterelnök és miniszterjelöltjei benyújtották lemondásukat, mire a nádor megígérte, hogy keresztülviszi Bécsben a leirat megváltoztatását. A nádor eredetileg Deák társaságában akart utazni, ám az – betegségére hivatkozva – elhárította a felkérést. Széchenyi naplójegyzete szerint „Pázmándy és Eötvös Pepi fontolgatják a szakadék mélységeit, melybe bizonyosan zuhanunk.”⁴¹

Március 30-án távirat érkezett Bécsből, hogy Batthyányt, s a miniszterek közül Deákot, Széchenyit és Eötvöst Bécsbe várják.⁴² A március 30-án tartott tanácskozáson – amelyen Batthyány, Eötvös, Deák, Széchenyi, Szögyény László alkancellár, Bartal György kancelláriai tanácsos, Ferenc Károly, Lajos és István főhercegek vettek részt – Szögyény László alkancellár kifejtette, hogy a megadott engedmények után az országgyűlésnek a pénz- és hadügyminisztériumokkal, valamint az uralkodói udvartartással kapcsolatos kívánságait nem ajánlhatják a királynak. A miniszterelnök és kollégái egységesen elutasították ezt a nézetet. „Legmérsékeltebben és tiszteletteljesebben szólott Eötvös József, ki nyíltan kijelenté sajnálkozását afelett, hogy a dolgok idáig jutottak; de az ellentállást most már ő is lehetetlennek tartotta” – írta később emlékiratában Szögyény. Szögyény őszinte meglepetésére a tanácskozáson résztvevő Bartal is (nyilván a „rossz” királyi leiratot ellenjegyző Zsedényi Eduárddal történt március 29–30-i események hatására is) Batthyányék pártját fogta. Noha maga a tanácskozás eredménytelen maradt, a 30-ról 31-ére virradó éjszaka folyamán Eötvös és Széchenyi kihallgatást kért a főhercegektől, s a várható veszélyek ecsetelése révén, valamint

Történelmi Társulat, Budapest, 1921–1925, I. 111. és 284–285. (Megjegyzendő, hogy Károlyi tévesen Szemerét is a minisztertanácsban résztvevők közé sorolja, holott az ekkor már Pesten volt.) VARGA i. m. 268. szintén tévesen Deák nyilatkozataként hivatkozik Széchenyi szavaira.

⁴⁰ A leiratot közli PAP D.: *Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848–1849*. Heckenast, Pest, 1868, I. 35–37. Tartalmi ismertetését ld. KÖNYI M.: *Deák Ferencz beszédei*. Franklin, Budapest, 1903, II. 209–212.

⁴¹ A leirat hatására ld. SZÉCHENYI 1978 i. m. 1218–1219.; KÁROLYI Á.: *Az 1848-diki pozsonyi törvények az udvar előtt*. K. n., H. n., 1936, 77–84.; VARGA i. m. 248–255.

⁴² SZÉCHENYI 1978 i. m. 1220.; VARGA i. m. 294.

lojális nyilatkozataikkal mégis elérték a leirat módosítását. Így a március 31-i királyi leirat jóváhagyta a mindenkori nádor teljhatalmát, elejtette a kancellária fenntartását, a hadsereg határon túli alkalmazásának és a katonai hivatalokra való kinevezésnek a jogát pedig az uralkodónak tartotta fenn, azonban a király személye körüli miniszter ellenjegyzése mellett.⁴³

A küldöttek március 31-én reggel tértek vissza Bécsből, s a délután fél kettő körül Eötvös társaságában megérkező nádort már Deák, Kossuth és Perczel Mór várták, hogy „ellenőrizték” a végleges leirat szövegét. Mind Deák, mind Kossuth elfogadhatónak vélte az új változatot.⁴⁴ Az ülésterembe siető minisztereket a követek várták a parton, s Deák a *Jelenkor* tudósítója szerint úgy nyilatkozott, „hogyan a leirat körülményeinkben megnyugtathat minden jó hazafit”.⁴⁵

Eötvös ezt követően Perczel társaságában a fővárosba utazott. Megelőzte őket Farkas János, aki március 31-én este 9-kor érkezett meg a fővárosba, de a leirat pontos tartalmát ő sem tudta. A *Pesti Hírlap* szerint csupán azon okoskodás, „gerjesztett némi bizalmat”, hogy ha Eötvös „magára vállalta annak lehozatalát, nem lehet rossz”. Perczel és Eötvös április 1-jén éjjel után érkeztek meg Pestre. A leiratot először „magántanácskozmányban”, majd népgyűlésen olvasták fel, s reggelre mind a lapokban, mind külön röplapként ki is nyomtatták. Ugyanezen a napon mind a Pest városi, mind a Pest megyei Rendre Ügyelő Választmányban felolvasták.⁴⁶ Eötvös külön is tájékoztatta a bécsi tárgyalások részleteiről a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány tagjait. Ugyanakkor elmondta, hogy miután az országgyűlés még nem fejezte be munkáját, a törvények nincsenek szentesítve, „s a mindennapi érintkezés Pozsonyból Bécsbe könnyíti a bonyodalmak feloldását”, a kormány egyelőre nem teheti át székhelyét Pestre.⁴⁷

Egyben be is kapcsolódott a Bizottmány munkájába; a királyi leirat kedvező hatásáról, illetve a népképviselői törvénytervezettel kapcsolatos nézetekről

⁴³ A történetekre ld. SZÉCHENYI 1978 i. m. 1220.; SZÖGYÉN-MARICH L.: *Idősb Szögyén-Marich László országbíró emlékiratai*. Kiadják fiai. Hornyánszky, Budapest, 1903–1918, I. 63–64.; VISZOTA i. m. II. CCCXLV–CCCXLVI.; KÁROLYI 1936 i. m. 84–93.; KÁROLYI 1921 i. m. I. 110. Az éjjeli tanácskozás jegyzőkönyvét és az új leirat szövegét ld. i. m. 244–250. (Mindannyian megjegyzik Szögyén dátumtévesztését, ti. hogy az említett tanácskozásra nem április 2-án, hanem március 30–31-én került sor.); KLÖM XI. 705.; VARGA i. m. 294–299.

⁴⁴ Deák és Kossuth szavait Perczel Mór idézte a Pest megyei rendre Ügyelő Választmány április 1-jei ülésén. *Nemzeti Ujság*, 1848. ápr. 4. 1083–1084. Vö. VARGA i. m. 300.; URBÁN A.: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Magvető, Budapest, 1986, 195–196.

⁴⁵ *Jelenkor*, 1848. ápr. 6. No. 41. 169. „Pozsony, mart 31kén.”

⁴⁶ *Pesti Hírlap*, 8. évf. (1848.) 18. sz. ápr. 3. 290.; Zichy Ferenc – Szögyény László, Buda, 1848. április 1. Közli SZÖGYÉN-MARICH i. m. I. 236.; VARGA i. m. 311.

⁴⁷ PULSZKY i. m. I. 340–341.

Batthyányhoz intézett aznapi jelentést Klauzálon, Szemerén és Pulszkyn kívül ő is aláírta.⁴⁸ A továbbiakban április 1-jén Eötvös elrendelte, hogy hétfőtől, április 3-tól az iskolák újra megnyissák kapuikat.⁴⁹ Április 2-án délelőtt 10 órakor megjelent az egyetemen, ahol meghallgatta az ifjúság követeléseit. Ezek a tanári kar megrostálására, az évenkénti vizsgák eltörlésére, illetve az egyetemi oklevelek kiadásánál fizetendő díjak csökkentésére vonatkoztak. Eötvös végighallgatta a fiatalokat, s ígéretet tett arra, hogy külső előadókat fognak alkalmazni, illetve csökkentik a diplomák díját.⁵⁰ Április 3-án a Pestre érkező Wesselényi Miklós üdvözlésekor ő is szólt a néphez.⁵¹ Április 4-én pedig levélben kérte Korizmic Antal apátot, a bölcsészkar igazgatóját, hogy továbbra is tartsa meg posztját.⁵²

Eötvös csak április 9-én tért vissza a fővárosból Pozsonyba, még éppen időben ahhoz, hogy részt vegyen a délelőtt fél tíztől délután egyig a nádornál tartott miniszteri értekezleten. Ezen a nádor megpróbálta rávenni a kormánytagokat, hogy tárgyaljanak az osztrák államadósság egy részének átvállalásáról, illetve a cs. kir. hadsereg számára újoncok megajánlásáról, de a miniszterek ezt határozottan visszautasították. „Nem adunk újoncokat, nem veszünk át semmiféle adósságokat, a határőrvidéket bekebelezni kívánjuk” – foglalta össze a tanácskozás lényegét Széchenyi naplója. Szintén tőle tudjuk, hogy délután Eötvös felkereste őt.⁵³

Április 8–9-én az uralkodó az utolsó törvényeket is szentesítette, s 11-én Pozsonyban átadta a szentesített törvényeket a nádornak, a miniszterek pedig letették előtte az esküt. Az ünnepély alatt Eötvös azt mondta a mellette álló Zichy Domonkos veszprémi püspöknek, „hogyan ossza meg velük ő is a közörömöt”, mire Zichy így válaszolt: „Kívánom, hogy az új állapot annyi hónapig tartson, mint ahány századon át ősi alkotmányunk fennállott.”⁵⁴

Április 12-én még – kényszerű engedményként – a nádor és a Pozsonyban lévő miniszterek (köztük Eötvös) aláírták azt a nyilatkozatot, amelyben ígéretet tettek arra, miszerint a Katonai Határőrvidéken tartandó országgyűlési választásokkal kapcsolatban oly módon gyakorolják hatáskörüket, hogy „a határőrvidéknek azon katonai beszerkezete, melynek fenntartását a birodalomnak

⁴⁸ Közli URBÁN 1999 i. m. I. 220–221.

⁴⁹ Zichy Ferenc – Szögyény László, Buda, 1848. április 1. Közli SZÖGYÉN-MARICH i. m. I. 236.

⁵⁰ *Marcius Tizenötödike*, 1. évf. (1848) 15. sz. 1848. ápr. 2. 61–62.; *Pesti Hírlap*, 8. évf. (1848.) 19. sz. ápr. 4. 292.

⁵¹ URBÁN A.: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála*. Argumentum, Budapest, 2007, 69.

⁵² URBÁN A.: Eötvös József két levele 1848-ból. *It* 63, 1982/3., 647–648.

⁵³ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1225. Ld. még VARGA i. m. 308–309.

⁵⁴ SZÖGYÉN-MARICH i. m. I. 82.

s Magyarországnak biztossága nélkülözhetetlenül igényli”, mindaddig, amíg azt az uralkodó beleegyezésével a törvényhozás nem módosítja, változatlan maradjon. (Ez volt az 1848:5. törvénycikk szentesítésének feltétele.)⁵⁵

Eötvös és Deák április 13-án utaztak a fővárosba. A kormány többi tagja április 14-én érkezett meg, s miután ünnepélyesen fogadták őket, Batthyány szállására mentek, ahol a Pesten lévő miniszterek is csatlakoztak hozzájuk, s a pesti nemzetőrség díszmenetben vonult el a kormány előtt.⁵⁶ Az ünnepély után Széchenyi Eötvös társaságában tért haza.⁵⁷

Hogyan lett Eötvös miniszter?⁵⁸

Eötvös neve gyakorlatilag a párizsi forradalom hírének megérkezését, illetve a Kossuth-féle felirati javaslat benyújtását követően a megalakítandó kormány lehetséges miniszterei között szerepelt. Egy március 9-i titkosrendőri jelentés miniszterjelöltként említette (érdekes módon, ebben még Deák a leendő miniszterelnök, Batthyány csupán szintén egy a miniszterjelöltek között).⁵⁹ Március 15-én egy jurátus írta Bécsből, hogy másnap indulnak vissza a miniszterekkel, Batthyányval, Kossuthal és Eötvössel.⁶⁰ Ugyanakkor a március 16-án este Bécsből Pozsonyba érkező gőzösön kifejlesztett transzparensen, illetve 17-én este Pozsonyból Pestre érkező gőzösön hozott nyomtatványokon szereplő miniszteri névsorokban Eötvös neve nem szerepelt.⁶¹ Az Ellenzéki Kör ifjúságának javaslatai alapján összeállított, „Kiket kíván a nemzet felelős minisztereknek?” című nyomtatványon leendő „pecsétörként” találjuk, ugyanakkor a vallásügyi tárcát Szentkirályi Móricnak, a közoktatásügyi tárcát Szemerének szánták a lista készítői. Egy, Birányi Ákos és meg nem nevezett társa által készített listán Lónyay Gábor kapta volna a nevelési tárcát, Eötvös viszont nem szerepelt a jelöltek között.⁶²

⁵⁵ Az iratot közli KÁROLYI 1936 i. m. 326–327. és URBÁN 1999 i. m. I. 304–307. A Határőrvidék ügyére ld. KÁROLYI 1936 i. m. 110–123.; URBÁN 1986 i. m. 217–219.

⁵⁶ *Pesti Hírlap*, 8. évf. (1848.) 32. sz. ápr. 17. 342.

⁵⁷ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1227.

⁵⁸ A kormánynévsor kialakulására és a kormány megalakulására ld. URBÁN 1986 i. m. 65–113. Eötvös miniszterségére ld. még URBÁN 2007 i. m. 68–69.

⁵⁹ VARGA i. m. 81.

⁶⁰ Közli V. WALDAPFEL E.: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. Közoktatásügyi Kiadó, Budapest, 1950–1965, I. 105–106.

⁶¹ Lónyay március 17-én Pestről Pozsonyba utazva Komáromban a leendő miniszterek közül Batthyány, Széchenyi, Kossuth és Deák nevét hallotta. LÓNYAY i. m. 67.

⁶² URBÁN 1986 i. m. 66–68.

Egy szintén március 19-én Pozsonyban keletkezett hírlapi tudósítás a biztos jelöltek között Batthyányt, Kossuthot, Deákot, Esterházyt, valamint a hadügyi tárcára Mészáros Lázárt említette. A további négy tárcára még hét jelölt van, írta, Szentkirályi, Eötvös, Pulszky Ferenc, Szemere, Vay Miklós és Széchenyi. A főváros március 19-én Pozsonyban az országgyűlés előtt megjelenő küldöttsége Kossuth, Deák, Széchenyi, Esterházy és Mészáros jelöltségéről hallott.⁶³ A Pesten megjelenő radikális *Marczius Tizenötödike* március 22-i pesti tudósítása Kossuthot, Deákot, Eötvöst, Széchenyit és Esterházy Pált emlegette lehetséges miniszterként, s Eötvösről azt írta, hogy „mint halljuk, a közoktatási ügyek vezérlésével lenne megbízandó”.⁶⁴

Széchenyi március 22–23-án Lunkányi Jánoshoz, illetve 23-án reggel Tasnerhez írott levelében még a szóbeszédre hivatkozva írta, hogy Batthyány, Deák, Kossuth, Szemere, Eötvös és Teleki László lesznek a kormány tagjai.⁶⁵

Eötvös március 18-án Lónyay előtt tett nyilatkozata alapján egyértelmű, hogy az ő miniszteri megbízatása már március 17-én szóba jöhetett.⁶⁶ Blackwell március 19-én hajnali hat órakor írott, nyilván Eötvös fent említett tájékoztatója alapján készült jelentése szerint a leendő kormányban Batthyány lenne a miniszterelnök, Deák a belügy-, Kossuth a pénzügy-, Eötvös a vallás- és közoktatásügyi, Esterházy pedig a „nemzetközi ügyek” minisztere, s Széchenyinek kellene kereskedelem- és közmunkaügyi miniszternek lennie, de sajnos, senki nem bízik benne.⁶⁷ Széchenyi pedig március 20-i naplójegyzetében Kossuth mellett Szemerét, Eötvöst és Pázmándy Dénest sorolta Batthyány munkatársai közé.⁶⁸ Március 22-én Blackwell arról írt Ponsonbynak, hogy Batthyány szerint az ellenzéki főnemese, „természetesen Eötvös kivételével”, tökéletesen alkalmatlanok a közügyek intézésére, így a kormányt a követi karból készül létrehozni. Blackwell azt is megtudta, hogy a miniszterelnök már felajánlotta Eötvösnek a közoktatásügyi, Szemerének pedig a belügyi tárcát, „de egyikük sem lenne

⁶³ ÚRBÁN 1986 i. m. 68–69.

⁶⁴ *Marczius Tizenötödike*, 1. évf. (1848) 4. sz. 1848. márc. 22. 13.

⁶⁵ Az előbbi közli SZÉCHENYI I.: *Válogatott művei*. S. a f. GERGELY A., SPIRA Gy. és SASHEGYI O. Szépirodalmi, Budapest, 1991, II. 413.; az utóbbit SZÉCHENYI I.: *Levelei*. Harmadik kötet. Összegejt., előszó, jegyz. MAJLÁTH B. Athenaeum, Budapest, 1896, 604. és SZÉCHENYI 1991 i. m. II. 415.

⁶⁶ LÓNYAY i. m. 68.

⁶⁷ Blackwell 1848. márc. 19-i jelentését Lord Ponsonbyhoz magyar fordításban közli BLACKWELL i. m. 131–132.

⁶⁸ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1212.

szívesen Kossuth kollégája”. Azt szeretnék elérni, hogy Kossuth legyen ismét lapszerkesztő, de az ragaszkodik ahhoz, hogy miniszter legyen.⁶⁹

Valószínűleg március 22-én délután vagy este került sor Pozsonyban arra az elenzéki konferenciára, melyen a kormányalakítást kérdéseit tárgyalták. Ekkor négy jelölt (Deák, Kossuth, Eötvös és Szemere Bertalan) fogadta el a neki felajánlott tárcát, így Eötvös a vallás- és közoktatásügyit.⁷⁰ Batthyány ezen a napon kérte fel írásban a Pesten lévő Klauzál Gábort és az Itáliában lévő Mészáros Lázárt, s másnap, 23-án pedig szóban Széchenyit és Esterházy Pált.⁷¹ Sőt, 23-án – a Pestről érkező nyugtalanító hírek hatására – bejelentette az alsóházban a kormány névsorát.⁷² Ugyanezen a napon történt meg a háromtagú Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány (Szemere Bertalan, Klauzál Gábor, Pulszky Ferenc) kinevezése is.

Eötvös a bejelentést követően két nappal találkozott Joseph Andrew Blackwell-lel. Blackwell megjegyezte, hogy a miniszterelnök „nem az etikett szerint járt el, mikor a felsőházban felolvasta kollégái nevét, mielőtt Öfelsége elé terjesztette volna”. Eötvös ezt elismerte, de azt mondta, nem volt más választásuk, mert március 22-éről 23-ára virradó éjjel futár jött a pesti Rendre Ügyelő Választmánytól azzal az üzenettel, „hogy ha huszonnégy órán elül nem tudják a végleges minisztériumot kihirdetni, a nemzetőrség megrohamozza a budai fegyverraktárat, és azonnal nemzetgyűlést hív össze Pestre”. Eötvös megjegyezte: ha Batthyáynak nem sikerül „a minisztériumi törvényjavaslatot szentesíttetni, ő a maga részéről azonnal elhagyja Magyarországot, mivel nem óhajtja feleségét – akit gyengéden szeret – a bizonyosan bekövetkező rémségeknek kitenni”. Eötvös egyébként úgy vélte, Bécsben máris elkéstek a törvényjavaslat szentesítésével, mert ha a március 18-i milánói forradalom híre eljut Pestre, bizonyosan nemzetgyűlést fognak összehívni. Sőt, folytatta, tulajdonképpen máris ülésezik egy nemzetgyűlés Pesten; „a megyékből és városokból egymás után érkeznek a küldöttségek a közbiztonsági bizottsághoz, minden küldöttség két vagy három tagja Pesten marad, és részt vesz a bizottság ülésein mint megyéje vagy városa képviselője”. Így néhány héten belül a bizottság jóhiszeműleg nemzetgyűlés lesz. Eötvös szerint az is figyelemre méltó, hogy a megyék ehhez a pesti bizottmányhoz, s nem az országgyűléshez küldik követeket.⁷³

⁶⁹ Blackwell 1848. márc. 22-i jelentését Lord Ponsonbyhoz magyar fordításban közli BLACKWELL i. m. 174.

⁷⁰ URBÁN 1986 i. m. 74–80.

⁷¹ URBÁN 1999 i. m. I. 148–150.

⁷² URBÁN 1999 i. m. I. 157–158.

⁷³ Blackwell 1848. márc. 25-i jelentését Lord Ponsonbyhoz magyar fordításban közli BLACKWELL i. m. 139., 141.

A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány tagjává kinevezett Szemere, a kijelölt belügyminiszter ugyanezen a napon utazott le a fővárosba. Blackwell jelentésében meg is jegyezte, hogy Szemere helyett Kossuthot vagy Eötvöst kellett volna leküldeni, akik mindketten Pesten laktak. „Eötvös különösen népszerű a polgárság körében – folytatta –, akinek jogaiért – a szabad királyi városok jogáért, hogy szavazhassanak a diétán – mindig kiállt. Ezenkívül egyformán jól tud magyarul és németül beszélni, és megvan az a képessége, hogy ugyanúgy le tudja kötni a tömegek és a felsőtábla figyelmét.”⁷⁴

Batthyány hivatalosan április 2-án terjesztette fel az uralkodónak a miniszteri névsort.⁷⁵ A magyar királyi kancelláriának nem volt különösebb kifogása a miniszterjelöltek – így Eötvös – ellen – kivéve Kossuthot.⁷⁶ Az uralkodó április 7-én nevezte ki a minisztereket.⁷⁷ Magára az eskütelre április 11-én reggel 9 órakor az uralkodó és a nádor jelenlétében, a pozsonyi Viczay-házban került sor.⁷⁸

Eötvös és minisztertársai

Batthyányval az 1839–1840. évi országgyűlésen ismerkedhettek meg, amikor Batthyány lett a formálódó főrendi ellenzék vezére. 1839. november 18-án a pozsonyi kaszinóban mindketten részt vettek a csoport „megalakításában”, s egy titkosrendőri jelentés szerint mindketten kiálltak a törvény előtti egyenlőség elve mellett.⁷⁹ (Elvileg ismerhették volna egymást Fejér megyéből is, hiszen Batthyánnak voltak ott birtokai, azonban Batthyány ottani politikai aktivitásáról az 1832–1839 közötti időszakból nincsenek adataink.)

Egy titkosrendőri jelentés szerint Kossuth *Pesti Hirlapjának* megindulása után a pesti Kaszinó 1841. január 31-i ülését követően a mágnásellenzék jelenlévő tagjai közül többen, így Széchenyi, Batthyány, Eötvös és Zichy Ödön élesen ki keltek a *Pesti Hirlap* ellen, mert abban a kormány provokációját vélték felfedezni. Eötvös úgy nyilatkozott, hogy „ha a kormányzat felteszi a veres sapkával, mi is fogjuk tudni, mit kell csinálnunk, nem maradunk hátra, majd meglátjuk, vajon

⁷⁴ Blackwell 1848. márc. 25-i jelentését Lord Ponsonbyhoz magyar fordításban közli BLACKWELL i. m. 140.

⁷⁵ Közli URBÁN 1999 i. m. I. 226–227.

⁷⁶ A Kancellária ápr. 5-én kelt felterjesztését közli BARTFAI SZABÓ i. m. II. 669–671.

⁷⁷ Közli URBÁN 1999 i. m. I. 261.

⁷⁸ Közli URBÁN 1999 i. m. I. 295.

⁷⁹ MOLNÁR A.: „*Viam meam persequor*.” Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökségig (1807–1848). Osiris, Budapest, 2007, 87. Széchenyi naplójegyzetei is tükrözik a kialakuló szoros kapcsolatot. SZÉCHENYI I.: *Gróf Széchenyi István naplói*. Szerk., bev. VISZOTA Gy. Ötödik kötet. (1836–1843). Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1937, 337., 339., 341., 351., 371–372.

a kormányzat marad-e ura a mozgalomnak?”⁸⁰ Érdekes egybeesés, hogy ugyan-ezekben a napokban Eötvös kézbesítette Kossuth Batthyánynak szóló meghívóját a „Hasznos ismereteket terjesztő társaság” (a későbbi Iparegyesület) 1841. január 30-i alakuló összejövetelére.⁸¹

Batthyány az 1843–1844. évi országgyűlésen elmondott beszédeiben rendszeresen támogatta Eötvös indítványait (pl. a börtönügyben), s Eötvöst „tisztelt barátom”-nak nevezte, aki „szokott éles elmével” nyilatkozik.⁸² Batthyány, Eötvös és Teleki László 1843 augusztusában szinte naponta felkeresték József nádort, hogy – a kormánypárt nem kis bosszúságára – megkíséreljék a nádor befolyásolását.⁸³ Egy titkosrendőri jelentés szerint 1843 decemberében Pozsonyban egy olyan „kormánylista” járt kézről kézre, amelyben miniszterelnökként Batthyány, belügyminiszterként pedig Eötvös szerepelt.⁸⁴

Amikor a Cukorfinomító Egyesület 1844. június 30-i ülésén nézeteltérések merültek fel a jelenlévő Batthyány és más alapítók között a gyárépület megvételét és a társaság céljait illetően. Batthyány az eset kapcsán Eötvös József közbenjárását kérte, hogy a *Pesti Hírlap* Batthyány szájaíze szerint tálalja a történeteket. Batthyány – írta Eötvös Szalaynak – „lapunk iránt már most is barátságosabban nyilatkozik, s [őt] minden módon lekötelezni egyik főbb feladásunk”. Batthyány jónak tartaná, folytatta, ha az egész vitatkozásról „az újságokban említés nem is tétetnék”, ha azonban mégis, akkor a cikket kommentárral együtt kellene megjelentetni. Ennek elkészítésére Eötvös vállalkozott, kijelentvén: „Batthyány barátsága sokkal fontosabb, mint bármi más, [ez] az ember valóban egy pártot, s pedig egy hatalmast repraesentál, s igen hajlandó irántunk”.⁸⁵

A *Pesti Hírlap*nak a megerendszert támadó cikkei kapcsán azonban megromlott a viszonyuk. Eötvös egy, szintén Szalayhoz intézett 1845. november eleji levele szerint Batthyány Lajos, Kázmér és Teleki „szokott panaszaikkal lépve fel a Hírlap ellen, miután újra kimondák, hogy az oppositio csak azért jött minoritásba, mert hírlapja nincs, s mi bizonyos a legjobb szándékkal, de rosszul kezeljük a szerkesztést, megkértek, hogy a lapot engedjük nekik

⁸⁰ Ismerteti SZÉCHENYI I.: *A Kelet népe*. S. a. r. FERENCZI Z. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1925, 662–663., ill. VISZOTA i. m. I. XCVI.

⁸¹ SZÉCHENYI 1937 i. m. 441–442.

⁸² Ez utóbbi fordulatra ld. Batthyány 1843. november 16-i beszédét, közli MOLNÁR i. m. 478.

⁸³ SZÉCHENYI 1937 i. m. 755.

⁸⁴ MOLNÁR i. m. 196.

⁸⁵ Eötvös – Szalay, hely nélkül [Pozsony], 1844. júl. 29. Közli NIZSALOVSZKY E. – LUKÁCSY S. (s. a. r.): *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*. Akadémiai, Budapest, 1967, 144–146 és EÖTVÖS J.: *Levelek*. S. a. r. OLTVÁNYI A. Magyar Helikon, Budapest, 1976, 147–148.

által”. Eötvös ugyan egyáltalán nem volt biztos abban, hogy Landerer átengedi Batthyányéknak a lapot, de igyekezett meggyőzni társait, hogy jelentsék ki: ha Landerer átadja a lapot Batthyányéknak, ők visszalépnek szerződésüktől.⁸⁶ Batthyányék ezzel ugyan elégedettek is lehettek volna, de amikor az általuk kiszemelt szerkesztő, Lukács Móric felkereste Eötvöst, az vele is megosztotta a lap Batthyányék által történő átvételével kapcsolatos kételyeit, mire Lukács kijelentette, hogy „a szerkesztést átvállalni nem fogja”. Batthyány és Teleki ezután megtámadták Eötvöst, azzal, hogy nekik tett ígérete nem lehetett őszinte, „s hogy igen különös, hogy midőn ők a lap megszerzésére első lépéseket tesznek”, Eötvös azok ellen dolgozik. Eötvös mentegette magát, mondván, hogy ő csak a várható nehézségeket sorolta el. Az ügy végül azzal rendeződött, hogy Eötvös, Lukács és Teleki közösen megbeszélték a teendőket, s Lukács kijelentette, hogy mégis kész átvenni a lapot. (A dologból végül nem lett semmi, mert Landerernek esze ágában sem volt átengedni a lapot az ellenzéki többségnek.)⁸⁷

A baráti viszony tehát némi törést szenvedett. Noha a közös ellenzéki program kidolgozása érdekében Batthyány és Eötvös 1847 márciusa és júniusa között együttműködtek, s az ellenzéki tanácskozásokon többször is felvetődött Eötvös követségének kérdése, amikor Batthyány 1847 decemberében arról értesült, hogy Eötvös a Pest megyei közgyűlésen indítványt akar tenni, „miszerint a kir[ályi] városok coordinatio [belső rendezés] előtt és nélkül is szavazatot kapjanak”, titkára, Kuthy Lajos által kérte meg barátját, Teleki Lászlót, az Ellenzéki Körben, a Kaszinóban, „s a megyei urak körében minden befolyását érvényessé tenni arra”, hogy az indítvány „essék el, többséget semmi esetre ne nyerjen, s következésképp utasításba ne adassék”.⁸⁸ 1848. március 4-én viszont, amikor kiderült, hogy a főrendi tábla el akarja fektetni a Kossuth-féle felirati javaslatot, ő hívta Pozsonyba Eötvöst, hogy a további küzdelemben támogassa őt.⁸⁹ Egy Jósika Miklósnak tulajdonított névtelen emlékirat is azt írja, hogy Batthyány Eötvös személyes barátja és tehetségének tisztelője volt.⁹⁰

⁸⁶ Közli NIZSALOVSZKY – LUKÁCSY i. m. 155–159 és EÖTVÖS 1976 i. m. 152–157.

⁸⁷ Közli NIZSALOVSZKY – LUKÁCSY i. m. 163–166. és EÖTVÖS 1976 i. m. 157–160.

⁸⁸ Kuthy Lajos levelét Teleki Lászlóhoz idézi MOLNÁR i. m. 265.

⁸⁹ VARGA i. m.; MOLNÁR i. m. 284.

⁹⁰ [JÓSIKA M.?:] *Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes*. Arnoldische Buchhandlung, Leipzig, 1851, I. 110.

Széchenyivel való ismeretségét szinte napra pontosan tudjuk datálni. Eötvös neve először Széchenyi 1831. március 3-i naplóbejegyzésében fordul elő: ekkor értesült arról, hogy „a kis Eötvös” komédiát ír róla, amelyben „Fellegrvári” néven teszi nevetségessé.⁹¹ Március 20-án azt jegyezte fel, hogy egy társaságban Zichy Károlyné Seilern Crescence (Széchenyi szerelme és későbbi felesége) védte őt Eötvössel szemben; feltételezhetően ekkor találkoztak először egymással.⁹² A folytatás sem volt sokkal biztatóbb: Eötvös egy pikniken véletlenül Széchenyi lábára lépett, s ezt „némely emberek” szándékoltnak, „és mintegy megvetés jelét magyarázták.” Eötvös ugyan azonnal bocsánatot kért, de 1831. június 10-én külön levélben is mentegette magát. „Azt vitatják: én a Grófot gyűlölöm. Vajon miért? Azért-e, mert a Gróf hazámnak sok jót tett (mely nagy oka a gyűlölségnek sok úgynevezett hazafinál), vagy azért, mert talán némely ellenkező politikus véleményei vagynak?” – tette fel a kérdést. „Nem egy-e mindkettőnknek kívánata; nem egy hazáért dobog-e szívünk?” – folytatta. Biztosította Széchenyit, hogy „akármilyen történt köztünk, ami a Grófot megbánthatná, mind véletlen volt...” Végül kérte Széchenyit, legyenek barátok, „hogy hazánknak szebb jövőt készítsünk, mert magányosan lehetünk ugyan annak dízére, de csak egyesülve segíthetjük.”⁹³

A korábbi szakirodalom némileg bizonytalan volt abban a tekintetben, hogy a nemes gróf Eötvössel szembeni tartózkodása mennyiben volt megalapozott. Eötvös egy 1831. szeptember 21-én Dessewffy Józsefhez írott leveléből azonban kitűnik, hogy Széchenyiben több nagyravágyást, mint tényleges ügyszeretetet látott: „Gróf Széchenyi jó, talán nagy polgár is lehetett volna, oly országban, hol kész már az építmény, s csak ékességekre s jobb alkalomra van szükség, a nemzet a nagy építőmester, egyes emberek csak munkások legyenek, mert ha ön kénnyel emelik magokat mesterekké, csak ön büszkeségek vál díjokká örök hír helyett. De vannak oly boldogtalan természetek, melyek csak akkor használhatnak, ha ők alkotók, ezek közé számlálom én grófunkat is, és minden jó akarátja, minden buzgó hazafisága mellett az teszi őt oly helyhezetbe, hogy lényre inkább szép, pénzén épült házakban, mint közpolgárjai szívében leszen”⁹⁴

⁹¹ SZÉCHENYI I.: *Gróf Széchenyi István naplói*. Szerk., bev. VISZOTA Gy. Negyedik kötet. (1830–1836). Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1934, 183. A terv közzsajon forgott, ld. erre Stettner György 1831. ápr. 25-én írott levelét Fábán Gáborhoz. Közli TAXNER-TÓTH E.: *A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, 1987, 104–105. Ld. még i. m. 162. és NIZSALOVSZKY – LUKÁCSY i. m. 52., 2. sz. j.

⁹² SZÉCHENYI 1934 i. m. 185.

⁹³ Közli EÖTVÖS 1976 i. m. 69–70.

⁹⁴ Közli EÖTVÖS J.: „Neveljünk polgárokat...” Eötvös József levele Dessewffy Józsefhez. Bemutatja FENYŐ I. Európa, Budapest, 1984, 7–10. Elemzését ld. i. m. 61–72.

Nyilván találkozott a gróffal 1832–1833-ban Pozsonyban, (ekkor kért tőle kölcsön egy „váratlan, becsületben járó kiadás” fedezésére 50 forintot⁹⁵) ezt követően viszont kapcsolatuk igen esetleges volt. 1837 végén egy Szalay Lászlóhoz írott levelében már a *Hitelről* áradozott Szalaynak azzal, hogy az nemcsak könyv, hanem hazafiúi tett. Széchenyi, írja, „egész erejében találá a múltat, s harcot kezdve vele, ő, az áldott rontó; s megmutatva az előítéletet s önséget egész meztelenségében, helyt csinála nekünk, hol építsünk.”⁹⁶

Eötvös és Széchenyi kapcsolata az utóbbi naplójának tanúsága szerint 1838-tól vált intenzívebbé. A nemes gróf 1838. március 25-én tegeződést („Bruderschaft”) ajánlott neki.⁹⁷ Ebben az időben együtt jártak különböző társaságokba, többször együtt étkeztek, s igen szoros volt az együttműködésük az 1839–1840. évi országgyűlésen is. A viszony 1841-ben, Kossuth *Pesti Hírlapjának* megindulása után vált némileg hűvösebbé. Eötvös le akarta beszélni Széchenyit a Kossuth ellen fellépésről, majd amikor megjelent a *Kelet népe*, vitairatot írt ellene. Erről maga Széchenyi vélte úgy, hogy mesterien ügyvéd, s hogy nemigen lehetett volna „veszélyesebben fellépni ellenem”.⁹⁸ Kiegészítette ezt Eötvös buzgólkodása az Iparegyesület megalakítása körül; Széchenyi, aki korábban maga utasította vissza Kossuth ezzel kapcsolatos megkeresését, megsértődött, mert őt nem hívták meg az egyesület alakításakor.⁹⁹

A birodalmi kormányzatot rendszeresen emlékiratokkal bombázó Széchenyi 1843. december 19-én Wirkner Lajostól értesült Eötvös Metternichhez intézett memorandumáról, sőt, Wirkner meg is ígérte, hogy átküldi neki az eredetit. Talán nem véletlen, hogy Széchenyi mindjárt másnap felkereste Eötvöst – de nem találta otthon.¹⁰⁰ Az 53 ívnyi memorandumot Wirkner, 1844. február 17-én valóban át is adta neki, és Széchenyi igen elismerően nyilatkozott róla. Ennek ellenére két nap múlva igen visszafogottan és hidegen viselkedett Eötvössel szemben.¹⁰¹

⁹⁵ A dátum nélküli levelet közli Eötvös 1976 i. m. 82–83.

⁹⁶ Közli NIZSALOVSKY – LUKÁCSY i. m. 99–102. és Eötvös 1976 i. m. 118–122.

⁹⁷ SZÉCHENYI 1937 i. m. 171.

⁹⁸ SZÉCHENYI 1937 i. m. 496. (1841. szept. 2.) Eötvös szerepére a vitában ld. CSABAI T.: *Kossuth Lajos és az irodalom*. Gondolat, Budapest, 1961, 102–108.; VARGA J.: *Keresztútjában a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és a közéleti liberalizmus elváltása 1841–42-ben*. Akadémiai, Budapest, 1983, 28–32., 82–90.

⁹⁹ SZÉCHENYI 1937 i. m. 441–442. (1841. jan. 29.)

¹⁰⁰ SZÉCHENYI 1937 i. m. 788. – Az emlékiratra ld. VELIKY J.: Eötvös József bizonytalan alkotmányos pozíciója – Metternichhez küldött politikai memorandumai 1843-ban. In: *Uő: A változások kora. Polgári szerepkörök és változáskoncepciók a reformkor második évtizedében*. Új Mandátum, Budapest, 2009, 83–92., 94–96.

¹⁰¹ SZÉCHENYI I.: *Gróf Széchenyi István naplói*. Szerk., bev. VISZOTA Gy. Hatodik kötet. (1844–1848). Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939, 27–28.

Eötvös egy későbbi levelének tanúsága szerint maga Széchenyi említette neki, hogy a memorandum nála van.¹⁰²

1844. január 3-án Eötvös Széchenyinek fejtette ki, hogy ha a folyó országgyűlésen a szabad királyi városok nem jutnak újabb szavazatokhoz, ő örökre kivonul a magyar politikából és soha többet nem ír magyarul, „mert a nemzet nem él többé”.¹⁰³ Ugyanakkor Széchenyi az általa benyújtott kétgarasos telekdíj tervének vitája kapcsán Eötvös véleménye miatt is aggódott.¹⁰⁴ Eötvös viszont a kaszinóban úgy nyilatkozott, hogy Széchenyi annyit beszél neki a kétgarasos tervről „hogy inkább 4[-et] fizetek, csak ne untasson”.¹⁰⁵

Május 9-én Eötvös a felsőtábla ülésén Széchenyi ellen szólalt fel¹⁰⁶, s a gróf még novemberben is neheztelt rá, s november 28-án érezhető kárörömmel minősítette unalmasnak Eötvös *Éljen az egyenlőség!* című vígjátékát.¹⁰⁷

1846 januárjában Eötvös Széchenyi előtt fakadt ki, hogy immáron tíz éve van az ellenzék soraiban, de még mindig nem tudja, mit akarnak. Kesergett, hogy hiába a többség, ha nem vihet végbe semmit.¹⁰⁸ Ez az év volt kapcsolatuk egyik „mélypontja”: Széchenyi naplójának tanúsága szerint legközelebb csak december folyamán találkoztak.¹⁰⁹ 1847. augusztus 10-én a nemes gróf szabályosan „beolvasott” Eötvösnek: „Meghökentettél... gyengébbnek találtalak, mint gondoltam. Hagyod magad félreseperni.” Szemrehányást tett neki, „hogy noha nem értett egyet a Védegylettel, mégis aláírta annak nyilatkozatát. Eötvös mentegetőzött: „Visszavonulok, nem politizálok többé.”¹¹⁰

Kapcsolatuk az 1847-1848. évi országgyűlésen vált ismét intenzívebbé. Eötvös már Széchenyi mosoni követté választása után közbenjárt, hogy az ottani radikális ellenzékiek ne csináljanak botrányt, amikor Széchenyi átveszi a megbízólevelet.¹¹¹ Széchenyi már 1847. október végén írt Eötvösnek néhány köszönő

¹⁰² Közli Eötvös 1976 i. m. 207–208.

¹⁰³ SZÉCHENYI 1939 i. m. 4.

¹⁰⁴ Széchenyi – Tasner, Pozsony, 1844. jan. 16. Közli SZÉCHENYI 1896 i. m. 236.

¹⁰⁵ SZÉCHENYI 1939 i. m. 11.

¹⁰⁶ SZÉCHENYI 1939 i. m. 64.

¹⁰⁷ SZÉCHENYI 1939 i. m. 133., 138. Ennek ellenére december 10-én ismét megnézte a darabot. I. m. 142. 1845. november 24-én *A falu jegyzőjét* olvasta: i. m. 289. Egy kiadatlan cikkvázlatában Eötvös *A karthausi* című regényét lényegben olvashatatlannak nyilvánította, s feljegyezte azt a szóbeszédet, hogy a könyv egy francia mű egyszerű fordítása lenne. VISZOTA i. m. I. 757–758.

¹⁰⁸ Széchenyi 1939 i. m. 313.

¹⁰⁹ Széchenyi 1939 i. m. 486.

¹¹⁰ Széchenyi 1939 i. m. 611.

¹¹¹ Széchenyi 1939 i. m. 660. (1847. okt. 22–23.)

sort (nem tudni, milyen ügyben)¹¹², november közepén pedig egyetértett Tasner Antal azon javaslatával, hogy Eötvöst kellene megtenni a Magyar Tudós Társaság elnökévé.¹¹³ Eötvös november 7-én írt Széchenyinek, amire a gróf november 11-én igen barátságos hangon válaszolt, s jelezte, hogy szívesen veszi Eötvös politikai tanácsait.¹¹⁴

Decemberben, amikor rövid időre visszatért Pestre, Eötvössel és társaival tanácskozott a szabad királyi városok belrendezésének és országgyűlési szavazataik növelésének kérdéséről.¹¹⁵ Eötvös ebben az ügyben már december 4-én igen részletes levelet írt Széchenyinek.¹¹⁶

Kapcsolatuk 1848 elején vált igazán intenzívvé. Eötvös – Széchenyi novemberi felszólításnak is engedve – részletes levelekben fejtette ki nézeteit az országgyűlés teendőiről, ugyanakkor nem rejtette véka alá azt a véleményét sem, hogy az ellenzék és a kormány közötti bizalmatlanság miatt az országgyűlésnek aligha lesznek jelentős erdényei, s ezért a kormányzat a felelős, amelynek képviselői „három századon át mindent csak az abszolutizmus eszközeként használtak...”¹¹⁷ Kapcsolatuk intenzitását jelzi, hogy az országgyűlés első négy hónapja alatt Eötvös több levelet írt Széchenyinek, mint az azt megelőző 16 évben!

Eötvös volt az egyik ötletgazdája annak az elképzelésnek, hogy a vukovár-fiumei vasútvonal építését támogassák. És abban anyagilag is érdekelt Kossuthot Széchenyi közlekedésügyi javaslatának népszerűsítésével kellene visszaszorítani és lehetetlenné tenni. Jellemző, hogy Eötvös Széchenyihez intézett leveleinek többsége ebből az időszakból származik. Széchenyi pedig titkárán és barátján, Tasner Antalón keresztül instruálta Eötvöséket.¹¹⁸

Amikor Eötvös március 6-án Pozsonyba érkezett, Széchenyi őszintén megörült neki. Ugyanezen a napon együtt utaztak fel Bécsbe, ahol Széchenyi fel akart ajánlkozni a kormányzatnak, hogy ha teljhatalmú királyi biztossá nevezik ki, rendet csinál az országgyűlésen. Nem tudni, hogy Eötvöst tájékoztatta-e erről a tervről, de annyi bizonyos, hogy sem Eötvös, sem a velük együtt utazó

¹¹² Széchenyi – Tasner, Pozsony, 1847. nov. 1. Közli SZÉCHENYI 1896 i. m. 553.

¹¹³ Széchenyi – Tasner, Pozsony, 1847. nov. 17-18. Közli SZÉCHENYI 1896 i. m. 558–559. Ld. még i. m. 561.

¹¹⁴ Eötvös levele nem ismert, dátumát Széchenyi leveléből ismerjük. Ez utóbbit közli SZÉCHENYI 1896 i. m. 556–557.

¹¹⁵ SZÉCHENYI 1939 i. m. 691–692.

¹¹⁶ Közli EÖTVÖS 1976 i. m. 165–172.

¹¹⁷ Eötvös – Széchenyi, Pest, 1848. jan. 2. Közli EÖTVÖS 1976 i. m. 172–175.

¹¹⁸ Ld. erre Tasnerhez intézett 1848. febr. 17-i, és 24–25-i leveleit, közli őket SZÉCHENYI 1896 i. m. 580., 589–590.

Kovács Lajos, Széchenyi bizalmasa nem volt jelen azokon a tárgyalásokon, amelyeket Széchenyi István nádorral és Apponyi György kancellárral, majd március 11-én a nádor jelenlétében több magyar konzervatív politikussal folytatott. Sőt, Széchenyi naplójegyzetei alapján úgy tűnik, hogy Eötvös és Kovács március 7-én vissza is tértek Pozsonyba.¹¹⁹

Kossuthtal az 1832–1833. évi pozsonyi tartózkodása során ismerkedhetett meg, hiszen mindketten bejáratosak voltak Kölcseyhez. Személyes kapcsolataikra ebből az időszakból nincs konkrét adatunk, sem Eötvös, sem Kossuth fennmaradt leveleiben. (Jelen ismereteink szerint egymással folytatott levelezésükből Eötvös egyetlen, 1847 végén Kossuthhoz intézett levele ismert.)¹²⁰ Eötvös levelezésében először egy 1837. december 19-én Szalayhoz intézett levélben említi az ekkor már a Törvényhatósági Tudósítások szerkesztése miatt fogságban lévő Kossuth nevét; a levélben arra kérte Szalay, hogy küldje meg neki Kossuth – másolatban közkézen forgó – 1837. június 8-án és 10-én tett önkéntes vallomását.¹²¹ Tudjuk, hogy Kossuth 1839. február 23-án a börtönben kapta kézhez az Eötvös által szerkesztett *Budapesti árvízkönyvet*, s ebből tudta meg, hogy a börtönben elkezdett *Macbeth*-fordítása fölöslegessé vált, ugyanis Döbrentei Gábor már lefordította a darabot.¹²² No, és ekkor olvashatta Eötvös *A karthausi* című, az *Árvízkönyv* hasábjain folytatásokban megjelenő regényét is.

Kapcsolatukra a következő adat szintén Eötvös levelezésében található: 1841. március 1-jén Széchenyihez intézett levelében igyekezett lebeszélni a nemes grófort a Kossuth által szerkesztett *Pesti Hírlap* elleni fellépéstől – mint utóbb kiderült, sikertelenül.¹²³ Ugyanakkor egy Szalay Lászlóhoz intézett, 1841. február 6. körül írott levelében kifejtette: Kossuth „talán jobban tenné, ha előadásait néha mérsékelné, vagy legalább az eddig történeteknek felszámolása által enyhítené...”, s nem ártana, ha néha dicsérő megjegyzéseket tenne a felső táblai ellenzék tagjaira is.¹²⁴ Szalayt felhatalmazta, hogy a levél tartalmát közölje

¹¹⁹ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1202–1205.

¹²⁰ Közli EÖTVÖS 1976 i. m. 161–165.

¹²¹ Közli NIZSALOVSZKY – LUKÁCSY i. m. 99–102. és EÖTVÖS 1976 i. m. 118–122. Kossuth vallomását közli PAJKOSSY G. (s. a. r.): *Kossuth Lajos összes munkái. VII. kötet. Kossuth Lajos iratai 1837. május – 1840. december.* Akadémiai, Budapest, 1989 (a továbbiakban: KLÖM VII.), 105–128.

¹²² KLÖM VII. 593., 606–607. Ld. még Kossuth olvasmányainak jegyzékét, közli VISZOTA i. m. I. 685–689.

¹²³ Közli EÖTVÖS 1976 i. m. 135–138.

¹²⁴ Közli NIZSALOVSZKY – LUKÁCSY i. m. 122–124. és EÖTVÖS 1976 i. m. 138–140.

Kossuthtal, s úgy látta, hogy „a Hirlap legutóbbi cikkelyeinek mérsékeltebb hangjából ítélve”, a levél „talán nem egészen hatás nélkül vala”.¹²⁵ Eötvös úgy vélte, Széchenyi azért aggódik a *Pesti Hirlap* radikális hangvétele miatt, mert attól tart, hogy ezáltal a főrendi ellenzékben szakadás történhet.¹²⁶ Eötvös tehát igyekezett kiegyenlítő álláspontot elfoglalni a még ki nem bontakozott vitában, Széchenyi Kossuth elleni fellépése után viszont egyértelműen Kossuth mellé állt, s *Kelet népe és Pesti Hirlap* című röpiratában alaptalannak nyilvánította Széchenyi Kossuth elleni vádjait.¹²⁷

Eötvös és Kossuth viszonya 1844 közepén gyökeresen megváltozott. Landerer Lajos, a *Pesti Hirlap* kiadója anyagi vitát provokált Kossuthtal, hogy ilyen módon eltávolíthassa őt a lap szerkesztői posztjáról, s Kossuth belement a csapdába. A „gazdátlan” vált lap szerkesztését Szalay László vette át, a lap pedig a továbbiakban a centralista csoport szócsöve lett. Miután az ellenzék többsége sajnálta Kossuth távozását, a centralisták lépését pedig erkölcsi és politikai okokból egyaránt helytelenítette, Szalay, Eötvös és társaik hirtelen ellenséges közegben találták magukat. Eötvös ebben a helyzetben úgy vélte, hogy határozottságot kell mutatniuk s Szalayhoz intézett 1844. június 22-i levelében kifejtette: Szalaynak ki kell jelentenie, azért vállalta el a lap szerkesztését, mert attól tartott, hogy „Kossuth vigyázatlansága” miatt a „haladási párt” orgánus nélkül marad. „Mindenekelőtt arra kell apujírozni” – folytatta –, „hogy Kossuth a pártot orgánus nélkül hagyta, exterminatio [kiirtási] háborút viszünk vele, szükség, hogy a legsérthetőbb helyeket keressük fel.”¹²⁸ Szalayhoz írott következő, 1844. július 28-i levelében kifejtette, hogy míg Kossuth „egyes egyletektől várja” Magyarország újjászületését, addig ők a törvényhozástól.¹²⁹ 1844. július 30-án arról írt Szalaynak, hogy Kossuth, „hacsak vagy tökéletes anarchiát prédikálni, vagy [a konzervatív Budapesti] Hiradó sípján fújni nem akar, kénytelen a főbb kérdésekre nézve velünk kezét fogni, legalább, ne félj, úgy a szegletbe szorítom, hogy hadarázhat, üthet, káromkodhat, de mozogni nemigen fog.”¹³⁰ Amikor 1845 novemberében Batthyány kezdeményezte, hogy Eötvösék adják át az ellenzéki többségnek a lapot, s ebben végül is megegyeztek, Eötvös azért

¹²⁵ Ld. a 9. jegyzetet.

¹²⁶ Ld. a 10. jegyzetet.

¹²⁷ Elemzését ld. CSABAI i. m. 103–109.

¹²⁸ Közli NIZSALOVSKY – LUKÁCSY i. m. 136–137. és Eötvös 1976 i. m. 143–144. Utóbb, 1848. február 9-én Széchenyihez írott levelében már úgy vélte, Kossuth saját ügyetlensége és „mesterseges fondorkodások” miatt veszítette el a lapot. Ld. Eötvös 1976 i. m. 185.

¹²⁹ Közli NIZSALOVSKY – LUKÁCSY i. m. 139–142. és Eötvös 1976 i. m. 144–147.

¹³⁰ Közli NIZSALOVSKY – LUKÁCSY i. m. 147. és Eötvös 1976 i. m. 149.

is örült a megállapodásnak, mert ezek után „semmi morális kötelességünk arra, hogy akár K[ossuth], akár más cikkét felvegyük...”¹³¹

Az Eötvös és Kossuth közötti hol nyílt, hol látens konfliktus kitartott egészen 1848-ig. Jellemző, hogy az ellenzék 1848 elején megjelent reprezentatív kiadványába, a Bajza József által szerkesztett *Ellenőrbe* Eötvös nem adott írást, holott pl. Szalay egyik, az előző országgyűlésen elhangzott beszéde bekerült a kötetbe.

Eötvös 1847. december 2-án levélben kereste meg Kossuthot. Úgy vélte, hogy dacára az ellenzék – igen törekény – többségének, a haladás mindaddig igen kétséges, amíg a törvényhozás csak a nemesség képviselőiből áll. A megoldás a népképviselőlet lenne, miután azonban ennek behozatalára jelenleg nincs esély, a szabad királyi városok országgyűlési szavazata kérdésében kellene előrelépni. Miután az ellenzék többsége úgy vélte, a jobbára konzervatív elemekből álló szabad királyi városok összesen egy szavazatát csak akkor szabad megemlíteni, ha ezzel együtt megtörténik e városok belső reformja, demokratizálása (különben az új szavazatok a konzervatív tábor fogják erősíteni), Eötvös attól tartott, hogy a kérdésben a jelenlegi országgyűlés sem fog eredményt elérni. Ezért azt javasolta Kossuthnak, tegyen meg mindent annak érdekében, hogy az alsó tábla a két kérdést válassza el egymástól: növelje meg a városi választók létszámát, s ezzel együtt a városok szavazatszámát; a belső rendezést pedig kezelje külön kérdésként. Jelezte, hogy az ügyben petíciós mozgalmat készül indítani, s úgy vélte, hogy ha az országgyűlés megint elmulasztja a kérdés rendezését, az a városi polgárság részéről „keserű kitörésekhez” fog vezetni.¹³² A kezdeményezésről Kossuth már forrásból is értesült, de nem tudni, hogy Eötvösnek válaszolt-e, s ha igen, mit.¹³³

Mindenesetre, Eötvös 1848 februárjában már Széchenyivel készült összefogni Kossuth ellen. 1848. február 1-jén megjelent Széchenyi neve alatt, de jórészt Kovács Lajos munkájaként a *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről* szóló könyv. Ebben Széchenyi az ország Budapest-központú vasúti hálózatának kiépítése mellett foglalt állást, ellentétben a Kossuth által pártolt, a megyei követutasítások többségében szintén pártolandónak minősített, nemzetiségi területen áthaladó vukovár-fiumei vasútvonallal. Eötvös felajánlotta Széchenyinek, hogy a *Pesti Hirlap* hasábjain sajtóhadjáratot indítanak Széchenyi terve mellett és a Kossuthénak minősített vukovár-fiumei vasútterv ellen, amit Széchenyi el is

¹³¹ Közli NIZSALOVSKY – LUKÁCSY i. m. 163–166. és Eötvös 1976 i. m. 157–160.

¹³² Közli V. WALDAPFEL i. m. I. 35–38.; Eötvös 1976 i. m. 161–165. Két nap múlva Széchenyinek írt az ügyben Ld. i. m. 165–172.

¹³³ Ld. erre Tóth Gáspár – Kossuth, Pest, 1847. nov. 28.; ill. Fényes Elek – Kossuth, Pest, 1847. dec. 9. Közli őket V. WALDAPFEL i. m. I. 33–35., 39–40.

fogadott. Mivel a Vukovár-Fiumei Vasúttársasággal való alkudozásra kiküldött országgyűlési választmány elnöke Széchenyi volt, Kossuth hozzá fordult, hogy szeretne pótlólagos indítványt benyújtani az eredeti, a vasúttársaság kérelmét pártoló indítványához. Széchenyi azonban ezt visszautasította. Célja ugyanis az volt, hogy ebben az – eddig mellékesnek látszó – kérdésben visszaszorítsa, s ha lehet, megbuktassa Kossuthot. A vukovár-fiumei, illetve a pest-fiumei vasútvonal körüli vitákban szinte biztosnak látszott Kossuth veresége, de a február végén bekövetkező európai politikai fordulat levette a kérdést a napirendről.¹³⁴

Eötvös ugyanakkor tartott is Kossuthtól, s maga is érezte, milyen felemás helyzetben van a centralista csoport a Kossuthal azonosított municipalistákkal szemben. Éppen az egyik, 1848. február 2-án Széchenyihez írott levele, amelyben azt fejtegette, hogy a *Pesti Hírlap*ban közölt cikkeinek köszönhetően ugyan a jelen országgyűlésen „egy kérdés sem állítatott fel többé Kossuth oskolájának tagjai szerint”, ugyanakkor kénytelen volt bevallani, hogy a centralisták eszméinek helyessége „diszkusszió útján csak a kormány irányában bizonyulhatott be”, Kossuthal és pártjával szemben nem, hiszen Kossuth nem rendelkezett hírlappal. Sőt, egyenesen arra kapacitálta a sorok között Széchenyit, hogy támogassa Kossuthot abban, hogy saját laphoz jusson, mert amíg ez nem történik meg, a *Pesti Hírlap* hasábjait kénytelenek megnyitni az ellenzék Kossuth által képviselt részének, s „bármennyire különbözzenek nézeteink – külsőleg velek összetartani, kénytelenek vagyunk sok kérdésben engedni vagy legalább elhallgatni nézeteinket, mi a kérések tisztába hozására vezetni nem fog”.¹³⁵

Noha egy újabb levelében azt fejtegette, hogy „Apponyhoz s a most létező kormányrendszerhez egy batkával nem érzek több szimpátiát, mint K[ossuth] hoz s tanaihoz, jobban mondvá frázisaihoz”; s hogy Kossuth nem államférfi, „nem mondom nagy, de még kicsi sem”; ám arra jutott, hogy ha két rossz között kell választani, inkább eltűri azt, „hogy felőlem elmondassék, hogy K[ossuth] ellen nem mertem szólni, mint ha felőlem az mondatnék, hogy A[pponyi] pártolójának szegődtem”.¹³⁶

¹³⁴ GERGELY A.: Kísérlet a magyar politikai erőviszonyok átrendezésére az 1848-as forradalom előtt (A fiumei vasút vitája az utolsó rendi országgyűlésen). In: Uő: *Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*. Magvető, Budapest, 1987, 323–379.; Uő: *Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban. A fiumei vasút. Értekezések a történeti tudományok köréből*. Akadémiai, Budapest, 1982. – Eötvös Széchenyihez intézett leveleit közli Eötvös 1976 i. m. 179–188., 193–208.

¹³⁵ Közli Eötvös 1976 i. m. 179–182.

¹³⁶ Közli Eötvös 1976 i. m. 182–188.

Február 28-án Széchenyihez írott levelében már azt fejtegette, hogy „kormányunk nyomorult magaviseletét tekintve éppen nem érzem aziránt biztossnak magamat, nem leszek-e kénytelen ezen emberrel együtt járni”; s hogy a dolgok jelen állásában „bizonyosan nem fogok tenni semmit, mi köztem s K[ossuth] között definitivus szakadást idézhetne elő”. A továbbiakban azt fejtegette, hogy Kossuth „kitűnő ember – soha erről inkább, mint a jelen pillanatban meggyőződve nem voltam”, s hogy Kossuth az országgyűlés alatt „felsőbbségének tagadhatatlan bizonyítványait adta, s ha nem is státusférfit – mert e nevet csak az érdemi, ki személyes haszna s hiúsága érdekeit a közjónak feláldozni kész – legalább mindenesetre oly ember, ki céljainak kiviteléhez jól meg tudja választani eszközeit, s ily ember sokszor megbecsülhetetlen”. (Eötvös ugyanis ekkor már tudott arról – valószínűleg magától Széchenyitől – hogy Kossuth és Batthyány február 25-én az ellenzéki konferenciában indítványozták, „hogy az országgyűlés kérje Ő Felségét, többi népeinek is adna constitutiót”, illetve, hogy kérdezzék meg a birodalmi kormányt, jóáll-e azért, hogy az osztrák bankjegyek értéke nem zuhan-e a forradalmi események miatt?) Eötvös – amint ez leveléből kitűnik – úgy látta, a monarchia jelen helyzetében megvan az esély arra az alkotmányos átalakításra, amelyet ő és eszmetársai is képviseltek, s hogy ennek érdekében Kossuthal és Batthyányval kell keznet fognia.¹³⁷ Ugyanakkor Pulszky Ferenc emlékiratai szerint Kossuthal a kormányban is feszült volt a viszonya, félt tőle, s társai többségéhez hasonlóan meg volt győződve arról, „hogy a németek jégre viszik őt, valahányszor akarják...”¹³⁸

Deákhoz fűződő reformkori kapcsolatáról viszonylag keveset tudunk (önmagában az is érdekes, hogy jelenleg levelezésük egyetlen darabja sem ismert). Deák neve nem fordul elő Eötvös 1848 előtti leveleiben, de Deák leveleiben is először 1841-ben találkozunk a nevével.

Az már korábban is ismert tény volt, hogy Eötvös 1832–1833 fordulóján Pozsonyban tartózkodott az országgyűlésen három távollévő főrend követeként. Azt viszont már Gángó Gábor kutatásaiból tudjuk, hogy Eötvös az országgyűlés megnyitásától nagyjából 1833 március végéig tartózkodott Pozsonyban, majd

¹³⁷ Közli EÖTVÖS 1976 i. m. 197–208. – Széchenyi február 25-én írta meg titkárának, Tasner Antalnak Kossuthék indítványának tartalmát, február 26-án pedig Kovács Lajost tájékoztatta róla. Feltételezhető, hogy Eötvössel is ezekben a napokban közölte a hírt abban a levélben, amelyre Eötvös február 28-án válaszolt. Széchenyi Tasnerhez, ill. Kovácshoz intézett leveleit közli SZÉCHENYI 1896 i. m. 587–591., ill. BÁRTFAI SZABÓ i. m. II. 642–643.

¹³⁸ PULSZKY i. m. I. 357.

rövid borsodi tartózkodás után, 1833 június végén az ügyvédi vizsga letételére visszatért Pozsonyba, s mintegy egy hónapi tartózkodás után ismét elhagyta a koronázó várost, s valószínűleg Fejér megyébe utazott, hogy átvegye tiszteletbeli aljegyzői hivatalát.¹³⁹

Mindez azért fontos, mert elképzelhető, hogy az 1833 nyári pozsonyi tartózkodása során ismerkedett meg Deákkal. Miután Eötvös már 1832–1833 fordulóján bejáratos volt Kölcseyhez, aki meleg szavakkal emlékezett meg róla naplójegyzeteiben¹⁴⁰, a napló további részei pedig Deák és Kölcsey szoros kapcsolatára engednek következtetni, joggal feltételezhetjük, hogy Eötvös Kölcseynél ismerkedhetett meg Deákkal. Mindez azonban csak feltételezés.

Az 1839–1840. évi országgyűlésen már bizonyosan megismerkedtek, hiszen ott Deák volt az alsótáblai ellenzék vezére, Eötvös pedig fiatal főrendként a felsőtáblai ellenzéki csoportot erősítette. 1841–1843-ban pedig együtt munkálkodtak az országgyűlés által kiküldött büntető törvénykönyvi választmányban, s láthatólag a legtöbb kérdésben azonos véleményen voltak. Kapcsolatuk szorosabbá válását mutatja, hogy 1841 nyarán Eötvös Kehidára utazott Deákhöz, azonban nem találta őt otthon; ő kézbesítette viszont Deáknak Széchenyi Kossuth ellen írott röpiratát, *A Kelet népét*.¹⁴¹ Deák láthatólag egyetértett Eötvösnek a *Kelet népe* kapcsán kibontakozott vitában kifejtett álláspontjával.¹⁴² 1844 novemberében, amikor Kossuth már elveszítette a *Pest Hírlap* szerkesztőségét, Deák levélben nyugtatgatta Kossuthot, hogy Eötvös nem konspirált ellene, s hogy „ígéretének ellenére nem írt lapjaidban, azt magyarázni nem tudom; de hogy most a Pesti Hírlapban oly tetemes részt vesz, azt Szalay iránti szoros barátságnak tulajdonítom”. Ugyanakkor nem helyeselte, hogy Eötvös és elvbarátai előálltak centralista elképzeléseikkel, mert e kérdés „szakadásra vezethet magunk között”, pedig „az egész vitatkozás nagy részben terméketlen, s én nagy szerencsétlenségnek tartanám, ha emiatt, vagy bármi okból Eötvös és baráti tőlünk elszakadnának”.¹⁴³ Az ellenzéki program ügyében 1847. március 15-én összehívott konferencián mindkettőjüket beválasztották

¹³⁹ GÁNGÓ G.: A megye aljegyzője. Bárány Eötvös József Fejér megyei hivatala, 1833–1835. *Századok* 142, 2008/1., 50–52.

¹⁴⁰ KÖLCSEY F.: *Országgyűlési napló*. S. a. r. VÖLGYESI O. Universitas, Budapest, 2000, 12., 70.

¹⁴¹ Deák – Wesselényi Miklós, Kehida, 1841. júl. 6. Közli VÁCSZY J. (szerk.): *Deák Ferenc emlékezete. Levelek 1822–1875*. Ráth Mór, Budapest, 1890, 79–81.

¹⁴² Deák – Wesselényi Miklós, Kehida, 1841. okt. 12. Legújabb közlése: DEÁK F.: *Válogatott politikai írások és beszédek*. I. 1825–1849. S. a. r. MOLNÁR A. Osiris, Budapest, 2001, 326–328.

¹⁴³ Deák – Kossuth, Kehida, 1844. november 2–21. Közli DEÁK i. m. 425–430., az idézet a 429. oldalon.

a program megfogalmazásával megbízott bizottmányba, s így mindketten részt vettek az Ellenzéki Nyilatkozat kidolgozásában.¹⁴⁴

Eötvös Klauzál Gáborhoz fűződő kapcsolatáról még kevesebb adatunk van. Klauzál neve az 1850-s évekig nem fordul elő Eötvös jelenleg ismert leveleiben, Klauzál levelezése pedig nagyjából elpusztult vagy lappang. Megismerkedésük legkorábbi lehetséges időpontja – akárcsak Deák és Eötvös esetében – 1832–1833 fordulója vagy 1833 nyara. Klauzál ugyanis Csongrád megye ellenzéki követe volt az országgyűlésen. Az 1839–1840-es országgyűlésen bizonyosan megismerkedtek, 1841–1843-ban pedig Klauzál is tagja volt a büntető törvénykönyvi választmánynak, s Deák egyik leveléből tudjuk, hogy ő, Klauzál, Eötvös, Bezzerédj István és Pulszky Ferenc „a codexen dolgozunk, mindennap kétszer ülünk...”¹⁴⁵

Egy 1846. január 28-i titkosrendőri jelentés szerint Kossuth és Klauzál közösen próbálták meg rávenni Eötvöséket, hogy a *Pesti Hírlap* az egész ellenzék lapja legyen.¹⁴⁶ 1846. június első harmadában együtt vettek részt az ellenzék pesti konferenciáján, amely kijelölte az ellenzék fő teendőit.¹⁴⁷ 1847 márciusában Klauzál és Eötvös is egyike volt az első ellenzéki programvázlat kidolgozóinak¹⁴⁸, s amikor s Eötvössel együtt a Szemere által beterveztett, a különböző ellenzéki csoportok elveit összeegyeztetni kívánó programtervezetet támogatta.¹⁴⁹ Ugyanakkor Klauzál már nem került bele a végleges programot kidolgozó bizottmányba.¹⁵⁰ Akárcsak Eötvös, ő sem lett követ 1847-ben, igaz, ő legalább megpróbálkozott a választáson. 1848 márciusában mindketten a fővárosban voltak, de míg Eötvös március elején Pozsonyba utazott, addig Klauzál Budapesten maradt, s fontos szerepet játszott mind a pesti forradalomban, mind annak konszolidálásában.

¹⁴⁴ MOLNÁR A.: Deák Ferenc és az Ellenzéki Nyilatkozat. In: Uő (szerk.): *Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak*. Zalaegerszegi Szabadelvű Kör, Zalaegerszeg, 1998, 15–24.

¹⁴⁵ Deák – Wesselényi, Pest, 1842. febr. 7. Közli VÁCZY I. m 91–92.

¹⁴⁶ Közli KLÖM XI. 250.

¹⁴⁷ Az erre vonatkozó jelentéseket közli KLÖM XI. 88–91. és 257–258.

¹⁴⁸ Közli KLÖM XI. 116–119.

¹⁴⁹ Ld. az erről szóló 1847. márc. 16-i titkosrendőri jelentést, közli KLÖM XI. 274–275.

¹⁵⁰ Ld. erre a gyűlés határozatait ismertető levelet, közli KLÖM XI. 128–130. Az előző jegyzetben hivatkozott titkosrendőri jelentés szerint Klauzált is beválasztották a nyolctagú bizottmányba. – Klauzál reformkori munkásságára általában ld. SZMOLLÉNY N.: *Klauzál Gábor. Az első magyar kereskedelemügyi miniszter és közgazdasági reformküzdelmek*. Budapest, é. n. [1903.] Reprint kiadás: Klauzál Gábor Társaság, Budapest, 2008, 15–42., 56–61.

Szemere Bertalannal szintén az 1832–1836-os országgyűlés elején ismerkedtek meg, legkésőbb 1833 januárjában, amikor Eötvös felajánlotta Szemerének, hogy bemutatja őt Kölcsynek.¹⁵¹ A kapcsolat később is megmaradt, ugyanis amikor Szemere 1836 őszén külföldi utazásra indult, megígérte Eötvösnek, aki *Haza és külföld* címmel egy folyóiratot kívánt indítani, hogy külföldi tudósításaival segítségével lesz.¹⁵² Szemere útinaplójából tudjuk hogy 1837. február 26-án Párizsban is találkoztak.¹⁵³ Noha levelezésük nem maradt fenn, mindketten egymás tágabb baráti köréhez tartozhattak.¹⁵⁴

Távolléte idején, 1836 júniusában Vay Miklós borsodi főispáni megyei táblabírává nevezte ki Szemerét. 1838-ban, amikor Szemere hazatért külföldi útjáról, Borsod megyében találkoztak újra Eötvössel. Április 18-án a megye közgyűlésén a megyei orvosi kinevezések kapcsán összevitattak, miután Szemere úgy vélte, hogy vagy van joga a megyének az adminisztrátor jóváhagyása nélkül orvost kinevezni, vagy nincs. Ha van, akkor a megye ezt feladta, amikor egy orvosát megerősítés végett már felterjesztette; ha nincs, akkor viszont nem elég egy jelöltet felterjeszteni, hanem hármat, hiszen egyből nem lehet választani. A szokatlanul „kemény ellenzék sokak előtt” új helyzetbe hozta, s az idősebbek is nagy figyelemmel bántak vele.¹⁵⁵

1838. június 11-én mindkettőjüket póttagnak választották a megye által létrehozott tömlöcgyi küldöttségbe. A két póttag 1838 végére egy-egy értekezést készített a megye által építendő új fogházról. Eötvös a hallgató (tehát a rabok közti kommunikációt megtiltó), Szemere a magán- – tehát a rabok egymástól történő teljes elkülönítésén alapuló – rendszert vette a terv alapjául. A börtönügyi választmány Szemere tervezetének ítélte a pálmát, noha ő maga úgy vélte, Eötvösé „teljesb és ékesb olvasmány”.¹⁵⁶ 1841. május 11-én

¹⁵¹ Szemere Bertalan – Szemere Pál, Pozsony, 1833. jan. 26. Ráday Levéltár, Szemere Tár (a továbbiakban: RL SZT), 13. k. No. 4. Szemere pozsonyi tartózkodására ld. CSORBA S.: *Szemere Bertalan neveltetése és pályakezdése [1812-1838]*. Miskolc Városi Könyvtár, Miskolc, 1984, 44–46.

¹⁵² Eötvös – Kölcsy, Bécs, [1836.] jún. 13. Közli Eötvös 1976 i. m. 104.

¹⁵³ SZEMERE B.: *Utazás külföldön*. Második, bővített kiadás. Kiadja Geibel Károly, Pest, 1845, I. 197.

¹⁵⁴ Ugyanakkor érdekes, hogy Szemere neve Eötvös 1848. márciusa előtti, ismert leveleiben összesen két alkalommal fordul elő. (Szemere leveleiben Eötvösé jóval többször.) Ld. még Szemere Szalay Lászlóhoz intézett leveleit, OSzK Kézirattár, Levelestár.

¹⁵⁵ Szemere Bertalan – Szemere Pál, Vatta, 1838. máj. 7. RL SZT 16. k. No. 34. Eötvös borsodi szerepvállalását amúgy is bírálta, mondván, hogy „egy kész megye [ti. az ellenzék számára megnyert megye] ölébe, milyen Borsod, dől ő, ki egy megyét magához képezhetett volna”.

¹⁵⁶ Szemere Bertalan – Szemere Miklós, Vatta, 1839. márc. 6. Közli PERÉNYI J. (bev., jegyz.): *Szemere Bertalan levelei Szemere Miklóshoz és Györgyhez 1837–1856*. Egyházmegyei Nyomda, Veszprém

mindkettőjüket a megyei követutasítási bizottság tagjává választották, s másnap ez a testület kapta meg véleményezésre a Szatmár vármegye közgyűlésén elfogadott 12 pontot.

1843–1844-ben mindketten részt vettek az országgyűlésen, Eötvös a felső, Szemere az alsó táblán. Amikor az Eötvös-féle centralista csoporthoz kötődő Szalay, majd Csengery átvették a *Pesti Hirlapot*, Szemere ugyan biztatta Szalayt, de írni nem volt hajlandó a lapba.¹⁵⁷

Mindketten részt vettek 1847-ben az ellenzéki program kidolgozásában, és Szemere kompromisszumos tervezete mind Eötvöst, mind Kossuthot kielégítette. Következő együttműködésükre a vukovár-fiumei vasútvonallal kapcsolatos 1848 februári vitákban került sor. Az országgyűlés alsótáblája által kiküldött választmány 1848. február 18-i és 19-i ülésen Szemere még hezitált. „Szemere még nem tudja, merre forgassa a köpenyeget” – írta róla Széchenyi titkárának, Tasner Antalnak.¹⁵⁸ Miután Széchenyi és a centralisták, köztük Eötvös, úgy vélték, hogy ez az a kérdés, amelyben Kossuthot meg lehetne buktatni, Eötvös február 19-én baráti levélben kérte Szemerét a budapest-fiumei vasútterv támogatására.¹⁵⁹ A február 21-én tartott választmányi ülésen a 21 megjelent közül 11 fő, köztük Szemere, a pest-fiumei, három fő a mohács-fiumei, míg hét fő a vukovár-fiumei vonalat pártolták. Szemere meggyőzésében némi szerepe Eötvös baráti levelének is lehetett.¹⁶⁰

Eötvös Mészáros Lázárhoz fűződő kapcsolatára összesen két adatunk van. Az egyik magánk Mészárosnak az emlékirata, amely szerint ő maga már 1848 előtt „némely összeköttetésben” volt Eötvössel, akárcsak Deákkal, Széchenyivel és Klauzállal.¹⁶¹ Mészárosnak viszonylag kiterjedt kapcsolatai voltak a hazai reform-ellenzék körében. Előfizetője volt a Kossuth, Szalay László majd Csengery Antal

1908, 26. Kapcsolatukra ld. RUSZOLY J.: Eötvös küzdőtársa, a börtönügy reformere. In: Uő: *Három borsodi örökhagyó. Palóczy László, Szemere Bertalan, Zsedényi Béla*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1992, 47–68.

¹⁵⁷ Szemere Bertalan – Szalay László, Pozsony, 1844. jún. 1. OSzK Kézirattár, Levelestár. Vö. Szemere Bertalan – Szemere Miklós, Pozsony, 1844. máj. 18. Közli PERÉNYI i. m. 37. Ugyanakkor Kemény Zsigmond 1844. júl. 26-án arról értesítette Wesselényi Miklóst, hogy Szemere is a lap munkatársai között van. Közli SOMOGYI G. és PINTÉR B. (s. a. r.): *Kemény Zsigmond levelezése*. Balassi, Budapest, 2007, 23.

¹⁵⁸ SZÉCHENYI 1896 i. m. 583. és SZÉCHENYI 1939 i. m. 729.

¹⁵⁹ Eötvös Szemeréhez intézett levelére ld. Eötvös febr. 19-én Széchenyihez írott levelét. Közli Eötvös 1976 i. m. 193–194.

¹⁶⁰ Ld. erre Széchenyi febr. 21-én Kovács Lajoshoz intézett levelét, közli V. WALDAPEL i. m. I. 78.

¹⁶¹ MÉSZÁROS L.: *Mészáros Lázár emlékiratai*. Közrebocsátja SZOKOLY V. Ráth Mór, Pest, 1866, I. 12.

szerkesztette *Pesti Hirlap*nak. Miután a felsorolt személyek közül egyedül a Széchenyihez fűződő munkakapcsolata dokumentált, valószínűleg Széchenyi révén ismerkedhetett meg Deákkal, Eötvössel és Klauzál Gáborral is. Ugyanakkor tudjuk, hogy amikor 1844. december 24-én Mészárost megválasztották a Magyar Tudós Társaság levelező tagjává, a támogatók között Széchenyin és Vörösmarty Mihályon kívül ott volt Eötvös is.¹⁶²

Eötvös a kabinetben

Eötvös nem tartozott a „grafomán” miniszterek közé. Míg Kossuth és Szemere fogalmazásában vagy sajátkezü javításaival több tucat irat maradt fenn ebből az időszakból az általuk vezetett minisztérium hivatalos iratai között (Szemere elnöki iratainak mintegy fele ilyen), Eötvös nem volt a sajátkezü ügyintézés híve. Nem vett részt a miniszterek között folyó belső bizalmas levelezésben sem, legalábbis, egyelőre egyetlen ilyen iratot sem találtunk. Emiatt némileg nehezebben rekonstruálható az egyes kérdésekben elfoglalt személyes álláspontja is, bár Széchenyi naplója, illetve más kortársi feljegyzések alapján ez sem teljesen reménytelen feladat.

Mészáros Lázár emlékiratai szerint Eötvös ritkán volt jelen, ti. a minisztertanácsokon, de amikor jelen volt, „egyeztetési modorban szólott, s tán hajlandóbb volt még tovább menni, mint Deák [ti. a békés átalakulás érdekében]; hanem mivel független szerep játszására a természet tőle a bátorságot megtagadta, – szépecskén nagyon is jónak mutatta magát” – azaz, beállt a sorba.¹⁶³

Mennyiben állja meg ez az állítás a helyét? A Batthyány-kormány időszakából összesen 31 minisztertanácsi ülésről maradt fenn jegyzőkönyv vagy jegyzőkönyvi kivonat. Ezekből nem annyira a lefolyt vitákról, hanem az előterjesztésekről és az ezek alapján született határozatokról tájékozódhatunk.¹⁶⁴

Az említett jegyzőkönyvek és Széchenyi naplója alapján megállapítható, hogy Eötvös a 31 ülésből 17 ülésen bizonyosan vagy – a tárgysorozatból következően

¹⁶² MÉSZÁROS I. M. I. 11–12. NEMESKÜRTY I.: „*Kik érted haltak, szent Világszabadság*”. Magvető, Budapest, 1977, 12–13.; ÁCS T.: *Mészáros Lázár*. Magyar Honvédség Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ, Budapest, 1995, 24–25.

¹⁶³ MÉSZÁROS I. M. I. 46.

¹⁶⁴ Közli őket F. Kiss E. (szerk., bev. tan.); *Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek*. Akadémiai, Budapest, 1989, 17–65., összesen 29 sorszám alatt, de a 10. sorszám alatt a május 1-jei és 3-i jegyzőkönyvek együtt találhatók. A május 26-i minisztertanácsnak a kötetben nem közölt jegyzőkönyvi kivonatát ld. ld. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) H 44. Földművelés, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium. Elnöki iratok. 1848:86.

– valószínűsíthetően jelen volt, négyről bécsi, illetve innsbrucki hivatalos útja miatt hiányzott, másik tíz esetben viszont a jegyzőkönyvből és Széchenyi naplójából nem derül ki, hogy jelen volt-e.

Dátum	Eötvös jelen volt	Eötvös távol volt	A jegyzőkönyvből nem derül ki
április 12.			X
április 15.	X		
április 16.			X
április 17.			X
április 19. ^a			X
április 20.	X		
Április 22. de.			X
Április 22. este	X		
Április 24.	X		
Április 26.	X		
Május 1.	X		
Május 3.	X		
Május 8.	X		
Május 9.	X		
Május 10.	X		
Május 20. ^b	X		
Május 21. ^c	X		
Május 26.			X

^a A fennmaradt jegyzőkönyv fogalmazványa a jelenlévők közül csak Szemerét és Széchenyit említi, Széchenyi naplójában viszont a résztvevők között feltünteteti Batthyányt, Deákot, Klauzált és Kossuthot is. Aligha valószínű, hogy egyedül Eötvös maradt volna távol, annál is inkább, mert Széchenyi még azt is megjegyezte, hogy a délelőtti 10 órakor tartott ülésre Batthyány csak délben érkezett meg. F. KISS i. m. 29.; SZÉCHENYI 1978 i. m. 1232–1233.

^b Ld. erre Széchenyi aznapi naplóbejegyzését. SZÉCHENYI 1978 i. m. 1251–1252.

^c Ld. erre Széchenyi aznapi naplóbejegyzését. „Vom Erzherzog wegfahrend sagte mir Pepi Eötvös: Wie dumm dass man den Brief von Erzherzog an Jellasics nicht abgehen liess etc.” SZÉCHENYI 1978 i. m. magyar fordításából kimaradt.

Dátum	Eötvös jelen volt	Eötvös távol volt	A jegyzőkönyvből nem derül ki
Május 30. ^d		X	
Június 1.		X	
Június 2. ^e		X	
Június 6.			X
Június 18.	X		
Június 21.		X	
Június 26.		X	
Július 5. ^f			X
Július 8.			X
Július 9.			X
Augusztus 12. ^g	X		
Augusztus 14. ^h	X		
Augusztus 25.	X		
Augusztus 27.	X		

^d Az aznapi minisztertanács 4. pontja Eötvösnek is szabott feladatot: „Az oláh és szerb papoknak sorjuk javítása felől gondoskodni a kultuszminiszter kötelességévé tétetett.” F. Kiss i. m. 50.

^e Az aznapi minisztertanács korán reggel volt, Eötvös viszont csak délután érkezett meg. SZÉCHENYI 1978 i. m. 1259–1260.

^f A jegyzőkönyvben a határozat „közakarattal” történt megszületéséről van szó. F. Kiss i. m. 60. Széchenyi naplója is valószínűsíti Eötvös részvételét. SZÉCHENYI i. m. 1278.

^g SZÉCHENYI 1978 i. m. 1304–1305.

^h Mindez valószínűsíthető Kossuth és Batthyány aug. 15-i ingerült hangvételű levélváltása alapján. Közli SINKOVICS I. (s. a. r.): *Kossuth Lajos összes munkái. XII. k. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban*. Akadémiai, Budapest, 1957 (a továbbiakban: KLÖM XII.), 725–726. és URBÁN 1999 i. m. II. 1072–1073.

Mennyire volt Eötvös aktív az üléseken? Az április 15-i ülésen nyilván az ő előterjesztésére került sor Szász Károlynak a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz történő államtitkári kinevezésére.¹⁶⁵ Április 20-án ő jelentette a minisztertanácsnak, hogy a zágrábi jogakadémián egy professzor horvát nyelven kezdte meg a tanítást, s ennek alapján született meg a határozat arról, hogy Horvátországban az oktatás nyelv a továbbiakban a horvát lesz.¹⁶⁶

Április 22-én Kossuthal közös előterjesztést nyújtottak be arról, hogy a közalapítványi, nevelési és vallási alaphoz tartozó jószágok kezelése a törvényhozás további intézkedéséig a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kezében marad, annál is inkább, mert a törvényhozás a nevelésügy részére máshonnan nem biztosított forrást. A határozatról – annak ellenére, hogy a jegyzőkönyv a két miniszter közös előterjesztéséről szól – komoly vita bontakozott ki, mert Kossuth – Széchenyi naplójának tanúsága szerint – „pénzügyi spekulációt akar alapozni Eötvös alapítványaira”. Noha ebben mind Batthyány, mind Szemere támogatták, Deák, Klauzál és Széchenyi Eötvös mellé állt, s végül Eötvös álláspontja győzedelmeskedett. (Eötvös egyébként már előző nap kifejtette Széchenyinek, hogy ő az alapítványok pénzeit nem fogja átadni Kossuthnak.)¹⁶⁷

A május 20-i minisztertanács tárgyalta Csány László királyi biztos azon jelentését, mely szerint „a Zágrábban féktelenkedő illír párt ellenséges szándékainak bebizonyítására nemcsak a minisztérium tagjainak, hanem a nádor s kir. helytartó arczképét is nyilvános helyen gúnyul elébb felakasztatá, azután pedig szidalmak között elégette a nélkül, hogy a bán által, kinek lakása előtt a királyi helytartó képével történt merények elkövetettek, abban akadályoztatott volna”.¹⁶⁸ Amikor Széchenyi kételkedett abban, hogy a nádor arczképét is meggyalázták, naplója tanúsága szerint valamennyi miniszter, „még Deák és Eötvös Pepi is” nekiestek.¹⁶⁹ Az ezt követő napokban tartott minisztertanácsokon született meg a határozat, hogy a nádor utazzon Innsbruckba, az uralkodó után, s a május 23-i minisztertanács döntött arról, hogy Eötvös előtte induljon el.¹⁷⁰

Június 2-án délelőtt tartottak minisztertanácsot, Eötvös pedig délután tért vissza Innsbruckból.¹⁷¹ Június 9-én szintén részt vett a minisztertanácscon, és

¹⁶⁵ F. Kiss i. m. 21.

¹⁶⁶ F. Kiss i. m. 31.

¹⁶⁷ F. Kiss i. m. 34.; SZÉCHENYI 1978 i. m. 1234–1235. – Érdekes módon Hajdu Lajos monográfiája nem említi az ügyet.

¹⁶⁸ F. Kiss i. m. 48.

¹⁶⁹ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1251–1252.

¹⁷⁰ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1254.

¹⁷¹ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1259–1260.

Széchenyi szerint „egészen rózsaszínűen” látta a dolgokat.¹⁷² A június 18-i minisztertanács határozott arról, hogy István nádor, Széchenyi és Eötvös menjenek Innsbruckba, s vegyék rá az uralkodót, hogy személyesen nyissa meg az uralkodót; vagy ha erre betegsége miatt nem lenne képes, Ferenc Károly főherceg, a trónörökös helyettesítse őt.¹⁷³

Eötvös július 5-én valószínűleg részt vett a trónbeszéd ügyében tartott minisztertanácson¹⁷⁴, július 13-án pedig, amikor az „olasz segély” ügyében Kossuthkal kialakult vita miatt Batthyány lemondással fenyegetőzött, Eötvös, Deák, Széchenyi és Klauzál is csatlakoztak hozzá.¹⁷⁵ Eötvös utóbb Szécsen Antal előtt igen elítélően nyilatkozott Kossuthnak az olasz segély ügyében tanúsított, magatartásáról, s külön sérelmezte, hogy az a parlamentben dezavualta az általa is képviselt, a Pragmatica Sanctión alapuló, a segély elvi megajánlását támogató álláspontot.¹⁷⁶

Batthyány július 24–31. között Bécsben tárgyal Jellačićcsal, János főherceggel és az osztrák kormányval. Ezalatt Eötvös helyettesítette őt a miniszterelnöki poszton. Ebből az időszakból egyetlen minisztertanácsi jegyzőkönyvet sem ismerünk, de Széchenyi naplójából tudjuk, hogy július 24-én ő írt Eötvösnek, tartson minisztertanácsot a délvideki szerb felkelés kiterjedése miatt.¹⁷⁷ Batthyány távollétében minisztertanácsot tartottak még július 25-én, illetve 27-én, de Széchenyi nem jegyezte fel semmit Eötvös szerepéről.¹⁷⁸

Az augusztus 12-i minisztertanácson, amelyen a válságos helyzet miatt a minisztérium esetleges lemondása ismét szóba került, Széchenyi, Eötvös, Klauzál és Deák kijelentették, hogy ha az uralkodóházzal törésre kerül a dolog, ők kilépnek a kormányból.¹⁷⁹ Az augusztus 14-én reggel tartott minisztertanács határozata

¹⁷² SZÉCHENYI 1978 i. m. 1265.

¹⁷³ F. Kiss i. m. 56–57.; SZÉCHENYI 1978 i. m. 1271.

¹⁷⁴ A jegyzőkönyvben a határozat „közakarattal” történt megszületéséről van szó. F. Kiss i. m. 60. Széchenyi naplója is valószínűsíti Eötvös részvételét: SZÉCHENYI 1978 i. m. 1278.

¹⁷⁵ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1282.

¹⁷⁶ Ld. erre Szécsen 1848. aug. 11-én Metternichhez írott levelét, közli ANDICS E.: *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*. II. kötet. Akadémiai, Budapest, 1952, 130–131. (Érdekes lenne tudni, hogy ezt Eötvös mikor és hol mondta Szécsennek, ugyanis nem tudunk arról, hogy június 29. és augusztus 14. között Bécsben járt volna.)

¹⁷⁷ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1291.

¹⁷⁸ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1292–1293.

¹⁷⁹ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1304–1305. A minisztertanács végül ennek alapján határozott: „Miótán a mindenfelőli ármány és árulás közepette még attól is lehet tartani, hogy a dolgok régi rendének visszaállítását erőszakkal is megkísérendik, ezen értekezések nyomán némelyek szükségesnek tartották a minisztérium abbeli nyilatkozatát, miszerint ha a haza épsége feltételeznél, a maga tárcáját minden miniszter tegye le.” F. Kiss i. m. 63.

alapján küldte aznap délután Batthyány Eötvöst Bécsbe, aki augusztus 20-án számolt be ottani tapasztalatairól.¹⁸⁰

Az augusztus 25-i minisztertanács többek között arról határozott, hogy „az ausztriai országgyűléshez emlékirat intézendő, melyben kimondja a magyar országgyűlés, hogy miképpen a minisztériumot meghatalmazza az ausztriai viszonyok kiegyenlítésére, ugyan arra az ausztriai minisztérium az ausztriai országgyűlés által szinte hatalmaztassék fel.”¹⁸¹ Széchenyi naplójából tudjuk, hogy a minisztertanács az emlékirat kézbesítésével Eötvöst akarta megbízni.¹⁸²

Augusztus 27-én két minisztertanácsi ülést is tartottak. Az elsőn a nádor szemrehányásokat tett a kormánynak, amit Deák visszautasított. Eötvös álláspontját a kialakult vitában nem ismerjük, Széchenyi csupán annyit jegyzett fel róla, hogy rettentően meg volt ijedve.¹⁸³ A délutáni ülés döntött arról, hogy Batthyány és Deák utazzanak Bécse, részint a népképviselői országgyűlésen elfogadott bankjegy-kibocsátási, illetve újoncállítási törvény uralkodói szentesítése, részint az osztrák kormánnyal való tárgyalás miatt.¹⁸⁴ Eötvös szerepét e minisztertanácsokon nem ismerjük, akárcsak az ezt követően, a kormány lemondásáig tartott tanácskozásokon sem. Széchenyi csupán annyit jegyzett fel naplójába, hogy Eötvös augusztus 30-án egy magánbeszélgetésben „Kossuth ellen sok igazat sorol[t] fel”.¹⁸⁵

Mint a fentiekből kitűnik, Eötvös ugyan nem tartozott a minisztertanácsokon kimondottan aktívan szereplő miniszterek közé, de bécsi és innsbrucki távolléteit leszámítva, részt vett az üléseken, s általában a Deák, Klauzál és Széchenyi által alkotott centrummal együtt voksolt. „Eötvös Széchenyivel tartott, Klauzál Deákkal, s e kettő lelkülete szerint inkább Széchenyivel, mint Batthyányval, hanem Kossuthal nem, kihez sohasem közelítének” – írja emlékirataiban Mészáros Lázár.¹⁸⁶

Szemere utóbb Csengerynek azt írta, hogy Széchenyi, Eötvös és Klauzál a minisztertanácsban mindig a kiegyenlítés reményén csüggték, s Deák volt a képviselőjük; Batthyány csak némileg. Ő maga, mint Kossuth, „árulást látott”, de míg Kossuth hirdette és ingerelte azt, „én készülni akartam a védelemre és színlelni

¹⁸⁰ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1309.

¹⁸¹ F. KISS i. m. 65.

¹⁸² SZÉCHENYI 1978 i. m. 1315.

¹⁸³ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1317.

¹⁸⁴ F. KISS i. m. 65.; SZÉCHENYI 1978 i. m. 1318.

¹⁸⁵ SZÉCHENYI 1978 i. m. 1319.

¹⁸⁶ MÉSZÁROS i. m. I. 49.

az egyezséget, az engedést”.¹⁸⁷ Mindenesetre 1848. szeptember elején maga Eötvös is úgy érezte, hogy Szemere Kossuthtal tart.¹⁸⁸ Kemény Zsigmond is úgy véli nevezetes röpiratában, hogy Szemere „hideg vala Eötvös iránt”.¹⁸⁹

Sajnálatos módon nem tudjuk pl. azt, hogy miként vélekedett barátja, Szalay László és Pázmándy Dénes frankfurti kiküldetéséről, ugyanakkor tény, hogy Szalay 1848. június 26-án Párizsból írott levelében magától értetődő természetességgel tájékoztatta Eötvöst arról, hogy Párizsba utazva megpróbálta felvenni a kapcsolatot a francia kormánnyal.¹⁹⁰ Szalayról írott jellemrajzában csak nyugtázza a kiküldetés tényét azzal, hogy az a magyar kormány megbízásából történt.¹⁹¹

Hozzáteendő, hogy – mint Urbán Aladár kutatásaiból tudjuk – Batthyány az országgyűlés megnyitását követően ritkábban hívta össze a minisztertanácsot, s körlevelekkel tájékoztatta minisztertársait, vagy kérte ki véleményüket egyes kérdésekben. Ezek a körleveleken pedig egyetlen kivétellel rajta van Eötvös láttamozása is.¹⁹² Ez utóbbit, a július 22-i körlevelet Eötvösön kívül Kossuth sem láttamozta.¹⁹³ Két másik körlevélnél pedig feltételezhető, illetve bizonyítható, hogy Eötvös nem volt a fővárosban, amikor azok megérkeztek. Az augusztus 13-án írott körlevél kapcsán a miniszterelnök véleményt kért a kabint tagjaitól, s míg a másik négy megszólított miniszter, Kossuth, Deák, Széchenyi és Szemere ráírta a maga megjegyzéseit az okmányra, Eötvös nem tette meg ezt. Elképzelhető azonban, hogy Eötvös már nem volt Pesten, amikor a körlevél eljutott a minisztériumába, akárcsak az az augusztus 15-i körlevél, amelynek elküldésekor már Bécsben volt.¹⁹⁴ De megtaláljuk az aláírását a Kossuth által augusztus 8-án körbeküldött körlevélen is, amelyben a pénzügyminiszter megkérdezte minisztertársait,

¹⁸⁷ CSENGERY A.: Szemere Bertalan. In: CSENGERY i. m. II. 257.

¹⁸⁸ PULSZKY i. m. I. 380–381.

¹⁸⁹ KEMÉNY Zs.: Forradalom után. In: *Uő: Válogatott történelemre*. S. a. r. TÓTH Gy. Szépirodalmi, Budapest, 1982, 317.

¹⁹⁰ OSzK Kézirattár, Levelestár. Szalay László levelei Eötvös Józsefhez. Közli SZALAY i. m. 125–127. Egy, 1848. jún. 12–18. között feleségéhez írott levélben a párizsi kiküldetésről így írt: „E hírt nem kell publikussá tenned (hogy ez Eötvös, Trefort etc. előtt nem kell, hogy titok maradjon, s talán már nem is az, magától értetődik.)” OSzK Kézirattár, Levelestár. Szalay László levelei feleségéhez, 1848–1854.

¹⁹¹ EÖTVÖS J.: Szalay László [1865]. In: *Uő: Arcképek és programok*. S. a. r. FENYŐ I. Magyar Helikon, Budapest, 1975, 236.

¹⁹² Az 1848. június 27-i, július 17-i, augusztus 2-i, 7-i, 12-i körleveleket közli URBÁN 1999 i. m. I. 811., II. 915., 986., 1004., 1053.

¹⁹³ Közli URBÁN 1999 i. m. II. 953.

¹⁹⁴ Közli URBÁN 1999 i. m. II. 1059–1060., 1073–1074.

indokoltnak tartják-e minisztertanács tartását az arany- és ezüstkiviteli tilalom Ausztriára való kiterjesztéséről, illetve a bécsi 1 és 2 forintos bankjegyek forgalmának korlátozásáról. (Eötvös is a minisztertanácsot kérők között volt.)¹⁹⁵

Maga az a tény, hogy Batthyány a július végi bécsi útja során őt bízta meg miniszterelnöki helyettesítéssel, mutatja a miniszterelnök iránta érzett bizalmát. Eötvös e helyettesítés során nem volt különösebben aktív; összesen egy, általa aláírt, a külügyminisztériumhoz küldött tájékoztató levelét ismerjük.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Közli KLÖM XII. 697.

¹⁹⁶ Eötvös – Esterházy Pál, Pest, 1848. júl. 27. Közli URBÁN 1999 i. m. II. 969–970.

Cieger András

Az elvszerűség paradoxonjai Eötvös József második minisztersége (1867–1871)*

Filosz a bűróban

A reformkori politikai elit tagjai közül egyedül Eötvös Józsefnek adatott meg, hogy 1848-ban miniszterként megkezdett munkáját 1867-ben folytathassa. Igaz, sokirányú feladatai elvégzésére összesen csupán 4,5 év állt a rendelkezésére. Két minisztersége között jelentős eltérések figyelhetők meg. Az 1848 kora tavaszán napvilágot látott miniszteri listákon helye még korántsem volt biztos. Végül a megalakult Batthyány-kormány legfiatalabb minisztere lett 35 évesen, saját minisztériumi apparátusa is 10–15 évvel idősebb volt nála. Ismertségben, népszerűségben legtöbb kollégájával nem vetélkedhetett (jelzi ezt, hogy csak egy helyen jelölték képviselőnek 1848 nyarán).¹ Ezzel szemben pozíciója az Andrássy-kormányban már megkérdőjelezhetetlen volt, sőt rendre ő helyettesítette a miniszterelnököt annak távollétében (ez Andrássyval elég gyakran megesett). 1870-ben komolyan felmerült, hogy ő legyen Andrássy utóda a kormányrúdnál. 1867-ben szinte egyedül ő rendelkezett kormányzati tapasztalatokkal (Lónyay Menyhért volt még államtitkár 1849-ben).

Ugyancsak figyelemre méltó különbség, hogy míg első minisztersége idejéből (szinte) semmilyen személyes forrás nem áll a rendelkezésünkre, addig a kiegészítés utáni kormányzati tevékenységéről számos magánlevélben és naplójegyzetben számolt be. Ezen önreflexív szövegek kiváló forrást jelentenek annak megvizsgálásához, hogy Eötvös miként vélekedett a kormányzás problémájáról, valamint hogyan látta saját kormányzati szerepét, különös tekintettel arra, hogy magára egyben tudósként is tekintett (nem mellékesen haláláig az MTA elnöke is volt).

* A tanulmány az OTKA által támogatott T 105466. sz. *Állam és társadalom viszonya a 19. századi magyar politikai kultúrában* kutatási projekt keretében készült.

¹ Eötvös József miniszteri tevékenységéről 1848-ban lásd például: URBÁN A.: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Magvető, Budapest, 1986; HAJDU J.: *Eötvös József báró első minisztersége, 1848*. MTA, Budapest, 1933.

1867 februárjában az ország szebb jövőjében bízva, saját munkája sikerében reménykedve nagy kedvvel vetette bele magát ismét a kormányzati munkába. Tudta, hogy sok munka és küzdelem vár rá, amely idősebb szervezetét megviselheti, de minden személyes megfontolást félretéve a haza iránti kötelessége elvállalni a miniszterséget.² Egyik levelében mindezt új államalapításnak és Isten akaratának nevezi.³ „Mint rokkant katona fogok részt venni a győztes sereg diadalmenetében, s annyira el vagyok halmozva munkával, hogy alig győzöm. De carpe diem, Jóska, carpe, minime credula posteris, s előre megyek 24 lóerővel.” – biztatja magát Falk Miksának írt levelében.⁴ Nem aggódik a kiegyezést ért támadások, például Kossuth Kasszandra-levelének várható hatása miatt sem, és fogadkozik, hogy nem válik „valóságos” bürokratává pozíciójában.⁵

Ugyanakkor már a kezdetektől jelen vannak a szövegekben a kormányzást hátráltató tényezők, mindenekelőtt a szakértelem hiánya. Eötvös már a kinevezése előtti napokban kétségbe vonta minisztertársai kompetenciáját (Horváth Boldizsárét kivéve) és úgy látta, hogy az Andrássy-kabinetben „csak másodrendű szerepet” játszhat (például Andrássy és Lónyay mellett). Politikusi hiúságát azzal nyugtatja, hogy csak ő rendelkezik olyan tudással és tapasztalattal, amellyel kívülről és komplex módon képes megítélni a kiegyezés körüli politikai helyzetet, ez pedig nyugaltsággal töltötte el.⁶ Negatív véleménye a kormány belső feszültségeit tapasztalva csak erősödött: „kollégáim nagy része sem nem érti, sem nem érzi feladatának nagyságát, s így sokkal többet bosszant maga a kormány, mint az opposíció”.⁷

A szűkebb és tágabb apparátusával ugyancsak elégedetlen, úgy érzi, hogy középszerű emberek veszik körül, akik többnyire csak fékezik a lendületét és alig vannak társai a reformok megvalósításában (pl. a közoktatás átalakításában). A személyzeti és anyagi források szűkössége, illetve az elképzeléseit övező értetlenség politikusi mozgásterét jelentősen korlátozták: „az egész hatalom,

² 1867. febr. 10-i bejegyzés. Eötvös J.: *Vallomások és gondolatok*. Szerk. BÉNYEI M., Magyar Helikon, Budapest, 1977, 448.

³ Eötvös József Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júliához, 1867. márc. 25. Közli: GÁNGÓ G.: Eötvös József az emigrációban, 1848–1850. (2. rész) *Holmi* 9, 1997/9., 1279–1294. (hivatkozott hely: 1289. old.)

⁴ Eötvös József Falk Miksához, 1867. ápr. 21. Eötvös J.: *Levelek*. Szerk. OLTVÁNYI A., Magyar Helikon, Budapest, 1976, 479.

⁵ Eötvös József Falk Miksához, 1867. máj. 14. Eötvös *Levelek* i. m. 482.

⁶ 1867. febr. 10-i bejegyzés. Eötvös *Vallomások* i. m. 448.

⁷ Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1869. okt. 30. Eötvös *Levelek* i. m. 611.

miért annyian irigyelnek, tulajdonképp csak a szolgásnak legkellemetlenebb neme.”⁸ Később pillanataiban ez a hamar jött felismerés („morális katzenjammer”) leverté tette: „Életem nagy része az undor érzete között folyt le, s valószínűleg így lesz végső napjaimig. Mert bármit teszek, mindezen ostobaságot és aljasságot, mely mindenfelől környez, nem tudom megszokni” – írta indulatosan fiának 1867 őszén.⁹ Azonban ekkor még siet kijelenteni, hogy nyikorgó szekér módjára, lassan, de halad előre a helyes irányban. Egy évvel később már mozdulatlanságra panaszkodik,¹⁰ 1870-ben pedig a gépés hivatali munka miatti visszafelé haladásról ír.¹¹ Ezek után érthető, hogy több éves kormányzati tapasztalat hatására felértékelődik szemében az olajozottan és szakszerűen működő hivatalnoki stáb: „sokkal több függ a másodrendű tisztviselőktől, kik az egyes szakokat vezetik, mint a minisztertől. A legkitűnőbb miniszter legfeljebb nagy eszméket adhat és célszerű organizmust hozhat be, de mi a legszebb eszme ott, hol minden a részletek pontos kivitelétől függ?”¹²

Az amúgy is idegeskedésre hajlamos politikus jól érzékelhetően egyre türelmetlenebbé vált a hivatali évek során. Untatta a képviselők szócséplése, a rosszindulatú és meddő vitatkozás, a hosszú kormányülések, a miniszteri tisztséggel kötelezően együtt járó reprezentálás, a hivatali akták sokasága. Naplójában, illetve leveleiben, melyeket 1869-től rendre a képviselőházi ülések alatt írt fiához, megszaporodnak az ezzel kapcsolatos morgolódások: „Tegnap és ma csaknem az egész napot minisztertanácsban töltöttem, hol – mint nálunk közönségesen sok beszélgetés miatt – igen kevés végeztetett.”¹³ „Ma kezdődött az új ülészak, éppúgy, mint az előbbi végződött, haszontalan szöszaporítással.”¹⁴ „Magyar miniszternek jó gyomor kell; pedig nemcsak morális, a sok badarság és kellemetlenség miatt, mivel tartják, hanem valószínűleg jó gyomor is, hogy mindazon hosszú ebédeket felemészthesse, melyeket számára tálalnak.”¹⁵

Tudatosan fegyelemre inti magát egy-egy fogadónapján, amikor rendszerint több tucatnyi állampolgár apró-cseprő ügyeit kell végighallgatnia. Tudja,

⁸ Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1867. dec. 12. Eötvös *Levelek* i. m. 513.

⁹ Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1867. okt. 21. Eötvös *Levelek* i. m. 512.

¹⁰ Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1868. jún. 30. Eötvös *Levelek* i. m. 550.

¹¹ 1870. szept. 29-i naplóbejegyzés. Eötvös J.: *Naplójegyzetek. Közzéteszi CZEGLE I. Történelmi Szemle* 21, 1978/2., 392.

¹² 1870. okt. 1-jei naplóbejegyzés. Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 393.

¹³ 1870. okt. 12-i naplóbejegyzés. Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 396.

¹⁴ 1870. okt. 22-i naplóbejegyzés. Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 399.

¹⁵ 1870. nov. 5-i naplóbejegyzés. Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 404.

hogy azok az ügyek, amelyek őt untatják, a kérvényezőik számára létkérdések lehetnek.¹⁶

Tisztában volt azzal is, hogy a modern politikus számára – egyéni érvényesülése, személyes hírneve és az általa képviselt program sikeres megvalósítása érdekében egyaránt – elengedhetetlen valamilyen mértékű népszerűség, illetve társadalmi támogatottság, amely a hallgatóság műveltségi színvonalához igazodó szónoklatokkal, nyilvános eseményeken való megjelenésekkel (pl. vidéki utazásokkal), díszebédekkel szerezhető meg.¹⁷ Mindazonáltal a politikusi tevékenységről neki is több alkalommal a színészi mesterség jut eszébe: „Fejedelmeknek tarthatnád [őket], ha nem tudná mindenki, hogy komédiások s hogy még a mosolygásért is, mellyel magokat a taps után meghajtják, fizetve vannak.”¹⁸

Eötvös nyugodtabb óráiban megértően jegyzi le, hogy a közvélemény szintje mindig elégedetlen kormánya teljesítményével, hiszen mindenki többre és jobbra vágyik élete során (valójában a kormányok is elégedetlenek szoktak lenni a társadalom állapotaival).¹⁹ Talán önmaga megnyugtatóra is írja be noteszébe, hogy a nép rendszerint türelmetlen és kormányát lassúnak találja. „Talán nem létezett soha alkotmányos ministerium, mely miután egy ideig kormányzott, ha nem is többségét, legalább népszerűségét nem veszítette volna el s ezen bámulni vagy bosszankodni nincs okunk, mert e jelenség részint a ministeriumok eljárásában, részint a nép természetében találja magyarázatát.” Ugyanis a kormány általában többet ígér programjában mint amit teljesíteni tud, a társadalom pedig még ennél is többet vár az új vezetéstől. „Bámulhatjuk-e, ha az egyik azt, mit feltett, kivinni nem tudja s ha a másinak reményei nem teljesülnek s így csalódva látják magukat.”²⁰ A politikus feladata ilyenkor annak elérése lehet, hogy a türelmetlenség ne csak kormányellenes kritikákban nyilvánuljon meg, hanem a társadalmi öntevékenység kibontakozását (a civil társadalom erősödését) is ösztönözze. Tudjuk, miközben Eötvös ezen éleslátó megállapításokat higgadtan papírra vetette, nagyon is zavarta (időnként aggasztotta), hogy saját és a kormányzat több elképzelése, döntése komoly elutasításra talált a közvéleményben.

Eötvös egytáttal felfigyel arra is, hogy a középserű politikusok sokszor nagyobb hatást tudnak gyakorolni a népre mint azok, akik bölcs felkészültséggel

¹⁶ 1870. szept. 22-i és okt. 26-i naplóbejegyzés. Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 391. és 401.

¹⁷ Lásd például a 1870. nov. 5-i és 6-i naplóbejegyzést. Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 403–404.

¹⁸ Eötvös *Vallomások* i. m. 483. (1868–1870).

¹⁹ Eötvös *Vallomások* i. m. 486. (1868–1870).

²⁰ Eötvös *Vallomások* i. m. 477. (1868–1869).

vállalkoztak a kormányzásra. Mindezt azzal magyarázza, hogy az emberek a hozzájuk hasonlókat szeretik követni,²¹ ráadásul 1848 óta tisztában volt vele, hogy „nem a fej, a szív az, mi által tömegeket vezetni lehet.” A tudósokat csak akkor választják az emberek, ha az elkerülhetetlen.²² Maga is leírja, hogy a hatékony kormányzáshoz és a jó adminisztrációhoz nem nagy észre, hanem önbizalomra és határozottságra (gyors döntésekre), illetve rendre van inkább szükség.²³ Többször önkritikusan elismeri: hiányzik belőle a kellő ambíció és az erély, ráadásul nehezen is hoz döntéseket.²⁴ Mindezek ellenére érezhetően bántja hiúságát, hogy a közéleti pályán nem foglalhatja el az első helyet (amikor ezt 1870-ben felkínálják neki, szinte menekül előle). Mégis, időnként csodálattal vegyes féltékenységgel tekint politikustársaira (pl. Andrássyra és Lónyayra), akik kevesebb tudás birtokában is magabiztosan járnak a politika porondján: „Ki valamit elérni akar, tartsa szem előtt a célt, s haladjon bátran előre, nem gondolva avval, ha néha oly helyre lép is, hol magát bemocskolja.”²⁵ Rendszerint azzal vigasztalja magát, hogy ha nem is alkalmas első számú vezetőnek, bölcsessége folytán elég pontosan látja a jövőt. Nézeteit, gondolatait ugyanis néhány évtized múltán már mindenki széles körben hangoztatja (minden különösebb köszönet nélkül). Keresztényi alázattal elfogadja ezt a helyzetet, ám büszke öntudattal írja az 53. születésnapján: „individualitásom jobb része fenn fog maradni azon hatás által, melyet a maga idejében előidéztem.”²⁶ „Én a politikában valóságos Zukunft-muzsikus vagyok, ki egész életemen át oly dallamokat énekeltem, melyeket húsz évvel később minden susztergyerek fűtyöl, de melyeket akkor senki érteni nem akart.”²⁷

Eötvös a jó kormányzásról szólva többször idézi Platón utópiáját a filozófusok által irányított ideális államról. Ő maga azonban kétségbe vonta, hogy a (szoba)tudósok vezette állam működőképes lehetne. Lehet, hogy ha a filozófusok irányítanak, akkor a legkiválóbb törvények születnének, de a végrehajtás, az ügyek praktikus vezetése a legrosszabb lenne.²⁸ „[N]apjainkban bölcssek helyett sokan talán derék nemzetgazdászokat óhajtának e célra, de én meg vagyok győződve, hogy azok s ezek e célra egyiránt alkalmatlanok” – teszi

²¹ 1866. okt. 1-jei bejegyzés. Eötvös *Vallomások* i. m. 446.

²² Eötvös *Vallomások* i. m. 77. (1849–1850).

²³ Eötvös *Vallomások* i. m. 426. (1866. júl. 21.) és 479. (1868–1869).

²⁴ Lásd például az 1866. aug. 20-i bejegyzést. Eötvös *Vallomások* i. m. 442.

²⁵ 1870. okt. 4-i naplóbejegyzés. Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 394.

²⁶ 1866. szept. 3-i bejegyzés. Eötvös *Vallomások* i. m. 443.

²⁷ Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1867. dec. 24. Eötvös *Levelek* i. m. 516.

²⁸ Eötvös *Vallomások* i. m. 282–283. (1861).

hozzá találóan évekkel később.²⁹ Ugyanis mély meggyőződéssel hitt abban, hogy a felvilágosodás kora óta „az emberek nem oly könnyen kormányozhatók mint hajdan, midőn minden magasabb parancs vak engedelmességre számolhatott”, ezért az állam sorsa sokkal inkább függ az állampolgárok szabadságának a mértékétől, valamint a kormányzottak bölcsességétől, mint az államférfiak kvalitásaitól.³⁰ Az alkotmányos hatalomgyakorlás rendszerében Eötvös szerint „a kormánynak feladata szorosan véve csak az, hogy kormányozzon. A kezdeményezés, az erő, mely mindent véghez visz, nem a kormánytól, hanem a néptől várható. Abszolút országban a kormány a nagy világ, melynek sugárai mindenre terjednek, alkotmányos országban a kormány csak az üveg, amely a mindenünnen jövő sugárokat egy gyúponban egyesíti.”³¹

Ebből több politikai filozófiai felismerés is következett számára. Egyrészt, nem az állam hatáskörét kell tágítani, hanem a társadalom önszerveződését kell ösztönözni (az egyesületek növelik az állampolgári öntudatot, terjesztik a demokrácia eszméjét és feladatokat vesznek le a központi kormányzat vállairól). Másrészt az állampolgári kompetencia erősítését és a közel egységes népakarat megteremtését a népoktatás fejlesztésével, a társadalom műveltségi színvonalának az emelésével lehet elérni. Ezért kap meghatározó szerepet Eötvös politikusi életművében az egyházak autonómiája és az oktatás problémája.

Eötvös úgy érzékelte, hogy oktatási miniszterként különösen nehéz feladatra vállalkozott, mert a magyar társadalom az átmenetiség állapotában van, az ország a „legcsudálatosabb és legkellemetlenebb vegyülete a civilizációnak és félbarbárságnak”, a 19. századi (modern liberális) alkotmányos politikai intézményekhez középkori társadalmi-kulturális állapotok párosulnak. Vidéki utazásai során a legnagyobb gondot abban látta, hogy a magyar társadalom szegényebb rétegeiből hiányzik a művelődés iránti vágy, ezért nem támogatja kellően az oktatás reformját és ezért nem járhatja iskolába kellő számban gyermekeit. Eötvös mindezt – az anyagi problémákon túl – azzal magyarázza, hogy a magyar nép sem az abszolutizmus, sem a valóságos alkotmányos fejlődés iskoláját nem járta ki, mert évszázadokon keresztül a sérelmi politizálással és a szabadságküzdelmekkel volt elfoglalva.³²

²⁹ 1866. márc. 18-i bejegyzés. Eötvös *Vallomások* i. m. 414.

³⁰ Eötvös *Vallomások* i. m. 484. (1868–1870) és 496 (1870).

³¹ Eötvös *Vallomások* i. m. 480. (1868–1870).

³² A gondolatmenet egyes elemei megtalálhatóak: Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1868. jan. 7. és 1868. febr. 23. Eötvös *Levelek* i. m. 518. és 530. Valamint: 1870. okt. 6-i, okt. 10-i és nov. 8-i naplőbejegyzések: Eötvös *Naplőjegyzetek* i. m. 394., 396. és 405.

Noha Eötvös elvetette Platónnak a filozófusok vezetői képességeire vonatkozó nézeteit, maga mégsem tudott kibújni tudósi szerepéből. A politikára mint a tudományos kísérletezés terepére tekintett, ahol egyrészt eszméi gyakorlati érvényességét tesztelhette, másrészt kívülről (szinte antropológusként) szemlélhette a politika működését és valójában önmagát is: „Ha a politikát nem űzném mint tudományt s országunk kormányát nem tekinteném egy nagy praktikumnak, melyben elveim helyességét gyakorlatilag megpróbálom s naponta a legérdekesebb kísérleteket teszem és a legvéletlenebb tapasztalatokat gyűjtöm, elundorodtam volna már régen hivatalomtól.”³³

Számos önmegfigyelése közül most csak egyet említünk: hipochondernek tartotta magát: „minden gondolkozó hajlammal bír a hipochondriához” – jegyzi fel 57. születésnapja előestéjén. Hajlamos volt egy-egy napi eseményből, őt ért élményből messzemenő (rendszerint borúlátó) következtetéseket levonni saját politikájára, illetve az ország sorsára vonatkozóan. Ez ellen tudatosan küzdött – nem sok sikerrel.³⁴ Azzal vigasztalta magát, hogy nem árt, ha egy kormányban akadnak ilyen alkatú politikusok is, hiszen megfontoltságra készítetik kollégáikat, „de jaj annak az országnak, melynek kormányában e felfogás uralkodóvá válik.”³⁵ Ezzel egy időben azonban igen optimista is tudott lenni és újabb lendülettel vetette bele magát a munkába, nem véve tudomást szervezete valós bajairól. Mint ismeretes, 1870 márciusában Eötvös tárcája hosszú költségvetési vitája közben a kimerültségtől elájult a képviselőházban, de hamarosan újabb törvényjavaslatokat terjesztett a ház elé. Állítólag még otthonába is meghívta a képviselőház oktatási bizottságát, hogy betegágynál tanácskozzanak.³⁶

A nyolc osztályra osztott, nem túl nagy apparátusú minisztérium (1870-ben kb. 120 fő dolgozott itt) Eötvös irányításával összesen 8 törvényt fogadtatott el az országgyűléssel, továbbá 65 rendeletet és utasítást tett közzé a Rendeletek Tárában.³⁷ E nem különösebben kimagasló számok elfedik a ténylegesen

³³ Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1869. febr. 2. Eötvös *Levelek* 579.

³⁴ Hipochondriájáról lásd például Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1869. okt. 30., Eötvös József Andrássy Gyulához, 1870. aug. 3. Eötvös *Levelek* i. m. 610. és 660.; 1870. szept. 2-i naplóbejegyzés. Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 382.

³⁵ Eötvös *Vallomások* i. m. 488–489 (1868–1870).

³⁶ Eötvös miniszteri tevékenységét először közvetlen munkatársa, Molnár Aladár miniszteri osztálytanácsos (és akadémikus) értékelt: MOLNÁR A.: B. Eötvös J. közoktatásügyi minisztersége 1867–1870-ben. *Havi Szemle* II. köt. 1879. febr. 182–190. (1. közlemény), 1879. márc. 233–256. (2. közl.), 1879. ápr. 1–21. (3. közl.).

³⁷ A kormányzati struktúra és a VKM kiépüléséről a kiegyezéskor lásd: CIEGER A.: Kormány a mérlegen – a múlt században. A kormány helye és szerepe a dualizmus politikai rendszerében

elvégzett munka nagyságát. Eötvös törvényei és törvényjavaslatai ugyanis vagy olyan kérdéseket érintettek, melyek rendezésekor számos (például felekezeti, kulturális, történeti, nemzetiségi és politikai) érzékenységre kellett figyelemmel lenni, ezért megoldásuk hosszú tárgyalásokat kívánt, vagy olyan területeket szabályoztak, melyek további komoly szervezőmunkát róttak a tárcára. Eötvös szavai jól érzékeltetik ezt az összetett feladatot: „8 törvényjavaslatot nyújtottam be a törvényhozásnak. Azonkívül építék és organizálok 5 főreáltanodát, organizálok a politechnikumot, csinálók új egyetemi statutumokat Pesten s egy egészen új egyetemet Kolozsváron, a számtalan szakmai iskolát, praeparandiát, sőt nem is említve, s eközött még egyre leveleznem kell püspökeinkkel, kik a konciliumon küzdenek az infallibilitás ellen” – írta fiának.³⁸ Emellett lapot alapított, ösztöndíjakról és segélyekről döntött, szervezte a tanfelügyelői rendszert, iskolákat látogatott, anyagi forrásokért harcolt (1870-ben 0,74%, 1871-ben pedig már 1,75% volt a tárca részesedése az állami költségvetésből),³⁹ de komoly szerepet vállalt más kormányzati témák képviselőjében is (pl. többször felszólalt közjogi ügyekben és a közigazgatási reform kapcsán).

E küzdelmek és szerepkonfliktusok (amely például a tudósi alkat és a politikusi munka természete, illetve a liberális program és a napi politikai és társadalmi valóság, vagy éppen a szabadságjogok kiterjesztésének vágya és a hatalmi logika működése között feszült⁴⁰) fokozatosan felemésztették erejét. 1870-re világossá vált számára, hogy tervei legtöbbjét nem viheti végbe, az éppen csak elindított reformfolyamat végrehajtását – jövőbelátó módon – fiára bízta: „Feladatom alig más, mint hogy a jövő építményének helyet csináljak, és a haladásnak útjait egyengetsem, s mert végre mindenkinek személyes indokra is van szüksége, mely őt buzdítsa, én azzal vigasztalom magamat, hogy te majd folytatni fogod

(1867–1875). *Századvég* 1999, 14, 79–107; MAGYARY Z.: *A vallás- és közoktatásügyi központi igazgatás 1867. előtti történetének vázlata*. Lampel, Budapest, 1922.

³⁸ Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1870. ápr. 12. Eötvös *Levelek* i. m. 650. A tárcához tartozó törvények: 1867: XVII, 1868: IX, XXXVIII, XXXIX, XLIV, XLVIII, LIII, 1870: XLVI. tc. A levélben említett javaslatok a vallásszabadság ügyével, a pesti egyetem, valamint a József műegyetem újjászervezésével, a kolozsvári egyetem létesítésével, az óvodák és a középiskolák szabályozásával foglalkoztak, illetve az 1870-es költségvetéshez benyújtott póthitelt tartalmazták.

³⁹ Eötvös költségvetési küzdelmeiről: CIEGER A.: Az állami kultúrpolitika kibontakozása Magyarországon a dualizmus első negyedszázadában. In: RESS I. és SZABÓ D. (szerk.): *A Lajtán innen és túl. Ünnepi tanulmányok Somogyi Éva 70. születésnapjára*. MTA TTI, Budapest, 2008, 51–78.

⁴⁰ Erre utal Eötvös feltehetően Andrássy Gyulához írt levelében: „Itt végre is csak pecsovicus vagyok, még annál is rosszabb másoknál, mert doctrinarius vagyok.” (1867. szept. 15.) Idézi: GÁNGÓ G.: A demokrata félelme. In: GYÖRGY P. és RADNÓTI S. (szerk.): *A másként-gondolkodó. Tamás Gáspár Miklós 60. ES*, Budapest, 2008, 215–225. (hivatkozott hely: 224.)

mívemet, és így a magyar kultúrának és tudományosságának megalapítása ha nem is az én, legalább kettőnk nevéhez lesz kötve. Kollektív dicsőségünk.”⁴¹

A következőkben miniszteri tevékenységét – eszméit és konfliktusait – egy olyan komplex probléma kapcsán kívánjuk bemutatni, amely végigkísérte Eötvös egész közéleti pályáját, és amelynek rendezésében fiának, a századfordulón akadémiai elnökké és miniszterré lett Eötvös Lórándnak is maradt tennivalója.⁴²

Az egyházak autonómiája – az állam ellenőrző szerepe

1867 után mindenekelőtt Eötvös Józsefre hárult a feladat, hogy miniszterként folytassa – sőt ha lehet, befejezze – az egyházak működését és az állampolgárok vallásgyakorlását érintő jogszabályok megalkotását. Elmondható, hogy Eötvös egyházakkal kapcsolatos nézetei szervesen illeszkedtek a nyugat-európai katolikus liberalizmus törekvéseihez.

Az 1820–30-as évek fordulóján Franciaországban kibontakozó szabadelvű irányzat, a liberális katolicizmus szinte minden európai országban (pl. Belgiumban, Angliában, Poroszországban) szerzett magának híveket. A katolikus liberalizmus alaptétele szerint el kell oldani az évszázados kötelekeket, amelyek az egyházat az államhoz láncolták. Vallották, hogy a vallás hittételeinek és ősi szertartásainak, azaz belső lényegének változatlan fenntartása mellett szükség van a katolikus egyház külső megújítására. A társadalom folytonos változását az egyháznak is követnie kell befolyása megőrzése érdekében. Ennek egyedüli módját abban látták, ha az egyház teljes tekintélyével a liberális szabadságjogok (az egyéni és polgári jogok; a sajtó, a vallás, valamint az egyesülés és társulás szabadsága) megteremtése mellé áll. A francia Charles de Montalembert – akit Eötvös József is barátjának mondhatott – 1863-ban tartott beszédében a liberális katolicizmus hitvallását így foglalta össze: „Én tehát a lelkiismeret szabadsága mellett vagyok, a katolicizmus érdekében, minden habozás és mellékgondolat nélkül. Az igazságnak szüksége van a szabadságra és nincs egyébre szüksége [...]. De az egyház nem lehet többé szabad, csak

⁴¹ Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1870. márc. 19. Eötvös *Levelek* i. m. 648.

⁴² A terjedelmi korlátokra tekintettel a kérdés tágabb kontextusát itt nem tárgyalhatom, ezt más írásaiban tettem meg: CIEGER A.: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. *Századvég* 2001, 20, 95–118; CIEGER A.: „Királyi demokrácia”. Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben 1867 után. *Aetas*, 24, 2009/3., 55–82. Az esztortörténeti háttér pontosabb megértéséhez alapvető munka (innen kölcsönöztem írásom címét is): SCHLETT I.: *A politikai gondolkodás története Magyarországon* 2. Századvég, Budapest, 2010. (különösen: VIII. rész).

az általános szabadság keblében. Semmiféle részleges szabadság nem létezhet ma, s legkevésbé az egyházé, másként mint a közös szabadság garanciája alatt. [...] A politikai és a polgári szabadság minden kiterjedése kedvező az egyház számára, és minden megszorítása ellene forduland.”⁴³

Eötvös terveinek középpontjában a magyarországi katolikus egyház belső reformja állt.⁴⁴ Az évszázadok során a katolikus egyház jelentős politikai befolyásra és kiváltságokra tett szert, lényegében az állam irányításának a részesévé vált. A történelmi-egyházjogi fejlődésből fakadóan azonban a világi és egyházi hatalom szoros viszonyát a kölcsönös függés jellemezte. 1867 után tehát a parlamentáris kormányzás és a liberalizmus elveinek megfelelően e viszony újragondolására volt szükség. A kormányzó liberálisok az egyház belső demokratizálását, privilégiumainak fokozatos lebontását és számára új (az állami helyett társadalmi) célok kijelölését tekintették feladatuknak, mindebben azonban nem vallás- vagy egyházellenes meggyőződés vezette őket.

A kiegyezés létrejötté után Eötvös József kultuszminiszterként érkezettnek tartotta az időt arra, hogy egy bő évtizeddel korábban az *Uralkodó eszmékben* megfogalmazott gondolatait valóra váltsa. Tudta azonban, hogy az egyházak évszázados belső működésének az átalakítása rendkívüli körülményt és óvatosságot kíván. Még a látszatát is kerülni akarta annak, hogy az állam képviselőjeként közvetlenül beavatkozzon az egyház életébe, ezért 1867 nyarán magánlevél útján fejtette ki reformelképzeléseit a katolikus egyház vezetőinek.

Felhívta Simor János esztergomi érsek figyelmét a katolikus hívek között mindinkább tapasztalható közönyre, illetve az egyház egészét egyre erőteljesebben bíráló antiklerikális hangokra. A két jelenség közös okaként a katolikus egyház széles alapokon nyugvó öngazgatásának, autonómiájának a hiányát jelölte meg. Éppen ezért közelebb kívánta hozni az egyházat a társadalomhoz, sőt azt a társadalom ellenőrzése alá akarta vonni. Ennek érdekében Eötvös a katolikus főpapságot egyházuk belső demokratizálására ösztönözte: „Tény végre, hogy a közönyösség, mely, fájdalom, újabb időben minden vallásfelekezeteknél mutatkozik, sehol nem található oly általánosan, mint éppen a katolikusok

⁴³ *Szabad egyház szabad államban. Gr. Montalembert két beszéde.* Az eredeti után közli MATKOVICH P. Emich, Pest, 1864, 14. és 37. A liberális katolikusok nézeteiről bővebben: LUDASSY M.: „Isten és szabadság”. *Lamennais a liberális katolicizmustól a szabadelvű szocializmusig.* Gondolat, Budapest, 1989; Katus L.: Liberális katolikusok és katolikus liberálisok Nyugat-Európában a 19. század derekán. In: SARNYAI Cs. M. (szerk.): *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon, 1848–1918.* METEM, Budapest, 2001, 17–27.

⁴⁴ Az egyházak autonómiájának a fejlődéséről (szervezeti szabályzatokkal) lásd például: GERGELY J. (szerk.): *Autonómiák Magyarországon 1848–2000.* I. köt. L'Harmattan, Budapest, 2005, 173–206.

körében; és ha mindezeknek okát keressük, azt csak az egyháznak azon szervezetében találhatjuk, mely szerint a katolikus világiak, az egyházi és iskolai dolgokra minden befolyástól kizáratván, rég megszokták minden, az egyházat vagy iskolát illető ügyeket olyanoknak tekinteni, melyekhez semmi közük sincs. [...] Vallásunknak elvei szerint a világiaknak befolyása nem terjedhet a tisztán egyházi dolgokra, s kétségen kívül az ország katolikus hívei nem követelik s nem követelhetik, hogy akár a dogmák, akár az egyházi disziplína tárgyaiban úgy határozzanak, mint azt más keresztény felekezetek hívei teszik. De hogy ezen tárgyak közé sem az egyházi vagyon, sem a népnevelésnek ügye nem tartozik, azt senki nem fogja kétségbe vonni; és ha elvonatkoztatva a kat. egyház általános elveitől, más országok példájától, csak a magyar egyház által e részben követett elveket tekintjük is: tényeket hozhatunk fel, melyekből világos, hogy egyházunk világi híveinek befolyását elvben soha nem ellenezte.”⁴⁵

Eötvös meggyőződése az volt, hogy az általa felkínált autonómia-koncepció (amely tehát a világiaknak kívánt döntő beleszólást biztosítani a hitelvekkel össze nem függő döntésekbe) megvalósítása mind az állam, mind pedig az egyház és hívei számára nagyobb szabadságot és mozgáslehetőséget biztosíthatna. Egyrészt a katolikus autonómia megteremtésével az állam beleszólása az egyház működésébe a minimálisra csökkenne, továbbá Eötvös szerint fokozható lenne a hívek elkötelezettsége és áldozatvállalási kedve, amely által növekedne az egyház társadalmi tekintélye. Másrészt az állam is nyugodtabban bízhatná polgárai nevelését a klerusra, emelkedhetne a katolikus oktatás színvonala (feltételezése szerint többen járnának iskolába és hatékonyabb lenne az iskolák feletti ellenőrzés is), végül az állam pénzt is megtakaríthatna. A reformok azonban nem érintik az egyház vallási tanításait és vagyonának nagyságát, bár az egyházi tulajdon arányosabb elosztását és felhasználását a miniszter kívánatosnak mondta. Eötvös sem a magyar egyházfő, sem francia politikus- és gondolkodótársa előtt nem hallgatta el továbbá, hogy a katolikus egyház csak abban az esetben számíthat valódi függetlenségre, ha az általa felvázolt belső reformokat következetesen megvalósítja. A kitűzött cél sikeres elérése érdekében két követendő mintát is kínált számukra. Elsőként a protestáns egyházak működését állította példaként eléjük: „Ázáltal, hogy a protestáns egyházak iskolai és egyházi ügyekben a legnagyobb fokú autonómiát élvezik, míg a katolikus egyház az állam gyámsága alatt áll, ez utóbbinak szükségképpen alárendeltségi viszonyba kell jutnia, és ez nálunk gyakorlati síkon érződik is, minthogy a protestánsoknak – noha alig vannak feleannyian, mint a katolikusok – minden vonatkozásban

⁴⁵ Eötvös József Simor Jánoshoz, 1867. július. Eötvös *Levelek* i. m. 493–500.

több befolyásuk van, mint az utóbbiaknak, mégpedig egyesegyedül azért, mert autonómia nélkül erős szervezet nem lehetséges. Mármint azonban mindaddig nem lehet a katolikus egyháznak az autonómiának ugyanazt a fokát megadni, amelynek a protestánsok örvendnek, amíg a katolikus egyházat kizárólag a magasabb klérus képviseli, és mindazokat a jogokat, amelyeket az egyháznak megadunk, csakis egyes püspökök gyakorolják.”⁴⁶

A második mintát Eötvös gondolatrendszerében az újonnan kiépülő liberális állam működése jelentette: „A feladat, amelyet egyházunk érdekében magunk elé kell tűznünk, tehát a következő: megszüntetni azt az ellentétet, amely az egyház és az állam szervezete között mostanáig fennáll, és azokat az alapelveket, amelyek az állam igazgatásánál érvényre jutnak, alkalmazni legalábbis az egyház világi jellegű ügyeinek igazgatásánál is.”⁴⁷

Az Eötvös által kidolgozott koncepciót azonban a közvélemény részéről kétkedés és érdektelenség, egyházi oldalról pedig burkolt elutasítás fogadta. Az 1867-ben meghirdetett autonómia-kongresszus kezdete végül 1869-re tolódott, ám az ekkor megindult előkészítő tárgyalásokat is a bizalmatlanság légköre hatotta át. Mind az ellenzék, mind a katolikus főpapság komoly ellenérveket szegezett a miniszteri koncepciónak.

A képviselőházban az ellenzéki Ghyczy Kálmán katolikusként kétségbe vonta azt, hogy a világiak valóban döntő befolyást szerezhetnek-e valaha is a katolikus egyház életében, hisz sem az egyház addigi történeti fejlődése, sem zárt szervezeti rendszere nem ezt sejteti. Attól tartott, hogy csak látszólagos eredményeket sikerül elérni a tárgyalásokon.⁴⁸ A kultusztárca 1870. évi költségvetésének tárgyalása későbbi szakaszában még egyértelműbben fogalmazott. Véleménye szerint a miniszter buzgó akarata és a tárgyalásokon résztvevők minden jó szándéka ellenére is a katolikus autonómia terve kudarcra van ítélve. A katolikus egyház szervezetétől az Eötvös által felkínált minták (ti. a protestáns egyházszervezet és a liberális államszervezési modell) teljességgel idegenek. Sem elvei, sem Róma-központú szervezeti rendje nem engedi meg a magyar katolikus egyház számára, hogy a liberális teóriák útmutatásai szerint határozza meg működését. Éppen ezért az állam nem is ruházhat át az egyházra további jogköröket (pl. az oktatási alapok kezelését): „Igaza van továbbá a miniszter

⁴⁶ Eötvös József Montalembert-hez, 1867. máj. 22. EÖTVÖS *Levelek* i. m. 484–485.

⁴⁷ Eötvös József Montalembert-hez, 1868. aug. 31. EÖTVÖS *Levelek* i. m. 557.

⁴⁸ Ghyczy Kálmán 1870. febr. 16-i felszólalását lásd: ZELLER Á. (szerk.): *A magyar egyházpolitika, 1847–1894. A vallásszabadság, a polgári házasság, a katolikus autonómia, az alapok és alapítványok s egyéb egyházpolitikai kérdések történelmi fejlődése hazánkban*. I. köt. Kiadja Boruth E. könyvnyomdája, Budapest, 1894, 601.

úrnak abban, hogy nem helyes, ha egy alkotmányos országban a polgároknak egy része vallási és egyházi ügyekben teljes szabadságot élvez, másik része pedig nem. De ne felejtse el, hogy ezen különbség nem a törvényhozásnak, nem az állam rendszerének, hanem az illető vallások elveinek, az illető egyházak rendszerének következménye; nem az ország törvénye, nem az ország alkotmánya, hanem a kat. vallás elvei, a kat. egyház rendszere tagadják meg az ország kat. Polgáraitól azon jogot és szabadságot, hogy vallási és egyházi ügyeik rendezésére határozólag befolyhassanak.”⁴⁹

Az ugyancsak ellenzéki Tisza Kálmán arra is rámutatott beszédében, hogy a valódi egyházi autonómia – amely egyrészt kifelé függetlenséget jelent a világi hatalommal szemben, másrészt belső szabadságot biztosít a hívek számára – megteremtése állami gyámkodás mellett nem képzelhető el. Szerinte az Eötvös által példaként annyiszor emlegetett protestáns egyházak története is erre figyelmeztet: „az autonómia nincs kötve hitfelekezethez, mert nézzünk szét a protestáns felekezetek közt Európában, hol találunk autonómiát, igazi, valóságos autonómiát? Sem Angliában, sem Poroszországban, s általában sehol, hol az államhatalom maga vette kezébe a vallás fejlesztésének ügyét. Angliában éppen hierarchia van; Poroszországban, ha nincs is hierarchia, de autonómia sincs, hanem a világi hatalom s az általa teremtett burocratia uralma. Igazi autonómia nincs másutt, csak ott, hol fönnálló hatalommal kellett az egyházaknak a maga létezését megállapítani, kiküzdeni. Van Magyarországon, van Skóciában, van a presbyteriánusoknál Angliában, de nincs sehol, hol a hatalom eszközölte a reformálást, vagy az egyházi rendszer megállapítását, és hogy közelebbi példát hozzak föl, az erdélyi egyház, mely a fejedelmek oltalma alatt lett egyházzá, lett hatalommá, sokkal kevésbé élvezve a mostani viszonyoknak megfelelő autonómiát, mint élvezte a magyarországi, mely folytonos küzdelemben élt a hatalommal. A kormánnyal szemben, ha vesszük az autonómiát, az igaz, hogy az erdélyi egyház erősebben áll, még mint mi; de ez csak egyik része az autonómiának; a másik azon belautonómia, az egyház kebelébeni belszabadságrendszer, ez az, amit sehol sem fogunk látni ott, hol az egyház a hatalom pártfogása alatt fejlődik.”⁵⁰

A képviselőházban egyébként a katolikus egyház belső helyzetéről vitatkozva az ellenzéki képviselők több radikális követeléssel is előálltak. A református Mocsáry Lajos szerint például a valódi katolikus autonómia csak a szabad papválasztás bevezetésével, a főpapság hatalmas vagyonának a felszámolásával

⁴⁹ Ghyczy Kálmán 1870. febr. 23-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 795–796.

⁵⁰ Tisza Kálmán 1870. febr. 23-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 777.

és a cölibátus megszüntetésével érhető el.⁵¹ A katolikus Simonyi Ernő pedig az egész nevelésügy államosítását sürgette, külön is kimondva az iskolai hit-tanoktatás tilalmát (azt kizárólag a templomok feladatának tekintette).⁵²

A közélet különféle fórumain rendszeresen elhangzó ellenzéki követelések azonban jelentősen hátráltatták az egyházi vezetőkkel folytatott párbeszédet. Egyrészt növelték a püspöki kar bizalmatlanságát, másrészt egyes főpapoknak jó alkalmat kínált elzárkózó álláspontjuk kimondására. Mint ahogy a világi liberálisok, úgy a katolikus klérus sem volt egységes a reformokat illetően. Még az átalakulást elvileg helyeslő főpapok is rendkívül bizonytalanok voltak a jövőt illetően, ezért igyekeztek világossá tenni, hogy csak bizonyos garanciák mellett hajlandók támogatni a reformokat. Az egyházi aggodalmakat jól érzékeltették az autonómia-kongresszuson – már Eötvös halála után – elhangzott főpapi felszólalások.

Haynald Lajos kalocsai érsek – aki a közvélemény szemében a reformok fő támogatójának számított – beszédében a katolikus autonómia megteremtése mellett szólt, felsorolva mindazon tényezőket, amelyek jelenleg a magyar katolikus egyház működését korlátozzák (az állam döntő módon beleszól a főpapi tisztségek betöltésébe, az egyházi vagyon kezelésébe és az iskolaügybe). Sérelmeik ellenére mégsem minden áron igénylik az autonómia kiépítését. Egyrészt visszautasította azt a feltevést, amely szerint, ha a katolikus egyház ellenáll a reformoknak, akkor elszigetelődik a társadalomtól. Másrészt a szekularizációval fenyegetőzők számára is egyértelművé tette, hogy a katolikus dogmák és szertartások védelme érdekében az egyház eddigi vagyoni és közéleti helyzetét is hajlandó feladni.⁵³

Perger János kassai püspök elvben szintén nem ellenezte az autonómiát, beszédében azonban a reformok bevezetésének kényszer jellegét emelte ki. Véleménye szerint a liberális államok meglehetősen bizonytalan útra léptek és erre kényszerítették az egyházat is. Sem a reformok időzítésével, sem azok mértékével nem értett egyet. Kétségbe vonta az állam és egyház teljes elválasztásának lehetőségét, de elutasította a liberális program további fontos elemeit is. A püspök szavai megkérdőjelezték lényegében Eötvös összes egyházakat érintő elgondolásának és tetteinek helyességét: „Mióta az elv [„szabad egyház szabad államban”] kikiáltatott, az államok felekezetenkülökké igyekeznek

⁵¹ Mocsáry Lajos 1870. febr. 18-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 652–653.

⁵² Simonyi Ernő 1870. febr. 23-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 768–769.

⁵³ Haynald Lajos kalocsai érsek 1871. márc. 13-i beszédét lásd: GÜNTHER A. (szerk.): *A magyarországi latin és görög szertartású katolikus egyház önkormányzatát szervező gyűlés naplója, jegyzőkönyvei és irományai*. I. köt., K. n., Pest, 1871, 89.

lenni, a törvényhozások pedig majdnem keresztényi jellegüket vetkőzik le. Hasztalan törekvés. A két hatalom, az egyházi és világi úgy érintik egymást a közéletben, mint a két kör, mely egymásnak középpontján metszi át egymást; oly viszonyban vannak egymás iránt, mint a lélek és a test, melynek elválasztását csak a halál idézheti elő. Én mélyen szomorkodom azon, hogy az állam felmondotta a barátságot az egyháznak, és ezt sajnálom főképpen a társadalom érdekében, mely még mindig keresztény; mivel ezen elválásnak köszönhetjük azon törvényeket is, melyek a különböző felekezetek lekiismeretét egyenlően felháborítják; ilyenek például a közös iskolák törvénye, mely nem kell sem katolikusnak, sem protestánsnak, sem a zsidóknak; ilyen a polgári házasság törvényének kilátása a keresztény házasság helyébe, mely pedig mindig a legtermékenyebb szövetség volt az igazi patriotizmus ápolásában.”⁵⁴

Eötvös autonómia-konceptióját a többi egyházra is kiterjesztette. Várakozásai azonban a zsidó egyház autonómiájával kapcsolatban sem teljesültek. Még 1867-ben szinte vita nélkül sikerült elfogadtatnia a törvényhozással az izraelita vallásúak polgári és politikai egyenlőségét kimondó törvényt (XVII. tc.). Ezek után úgy vélte, hogy a zsidóság vallási egyenjogúságát saját autonómia szervezete kialakításával érhetné el. Ehhez mindjárt mintát is állított a zsidóság elé. Eötvös szerint ugyanis a teljes egyenjogúsághoz vezető út első és legfontosabb állomása – a liberalizmus civilizatórikus küldetésének megfelelően – az elavult izraelita egyházkormányzat átfogó megújítása, azaz a többi felekezethez hasonló központosított és átláthatóan működő egyházszervezet megteremtése. „Önöknek uraim, jutott azon szép feladat, már e legelső alkalommal bebizonyítani, hogy az ország izraelita polgárai saját ügyeiket helyesen és egyszersmind az ország állami és társadalmi viszonyainak megfelelőleg rendezni épp úgy képesek, mint a hazában létező bármely más egyházak és vallásos társulatok. [...] E magasztos cél kétségen kívül csak nagy akadályok leküzdésével érhető el, melyeket a kezdet nehézségei, a jelenlegi állapot rendezetlensége, és minden új rendezkedés iránt keletkezni szokott előítéletek és félelmek még növelnek. De bizalommal várom, hogy önök szakismerete és eszélyessége feltalálja a megoldásnak legalkalmasabb módokat; és teljesen hiszem, hogy az akadályokat le fogja győzni ügyszeretük, kitartásuk, tapintatosságuk és azon szívósság, mellyel Izrael fiai hagyományos létükhöz ragaszkodnak. Mert lehetnek önök között eltérő nézetek a zsidó testületek külső szervezetére nézve; lehet, hogy vannak, kik a vallásos szertartásokról eltérően, talán éppen ellentétesen gondolkoznak, de nem hiszem, hogy legyen valaki e gyülekezetben,

⁵⁴ Perger János kassai püspök 1871. márc. 17-i beszédét lásd: GÜNTHER i. m. 167–172.

ki mindnyájunkkal egyenlő hévvel ne óhajtáná az izraelita hitfelekezetnek fennmaradását és biztosítását, ki ne óhajtáná, hogy az izraeliták ne csak mint egyének, hanem összesített erővel mozdíthassák elő a közös haza érdekeit. Ez pedig úgy eszközölhető legbiztosabban, ha az izraelita polgárok összessége jelen szétszórtságából rendezett vallásos testületté szervezi magát, s erőit egyesíti”. – mondta az izraelita autonómia-kongresszust megnyitó beszédében.⁵⁵

A kultuszminiszter világosan értésére adta az összegyűlt küldötteknek azt is, hogy az állam ugyan hitelvi kérdésekbe nem szól bele, de csak abban az esetben biztosíthat önkormányzatot az izraelita felekezet számára, ha az valóban képes lesz önmagát kormányozni és összefogni az ország számtalan pontján egymástól függetlenül létező vallási közösségeket. Csak egy hatékonyan és hierarchizáltan működő egyház felügyelheti a kormány számára megbízható módon a gondjára bízott (felekezeti) iskolahálózatot és oktatási pénzalapokat, illetve láthatja el kielégítően a polgárok nevelésének ráruházott fontos feladatát. A központi egyházi hatóságok felállítása ugyanakkor az izraelita felekezet számára is biztosítékot jelenthet arra, hogy az állam csak e közvetítő szerveken keresztül fog kapcsolatot tartani a zsidó egyházzal, és annak belső életébe nem avatkozhat bele.

Csakhogy az élet ebben az esetben is rációzott az elméletre. A kongresszusi vita ugyanis nem a központosított egyházkormányzat megteremtését, hanem a különböző vallási irányzatok Európában sehol máshol nem tapasztalható szakadását idézte elő. Az 1869 után kibontakozó három (neológ, ortodox és status quo ante) irányzat végül külön-külön alkotta meg saját önkormányzati igazgatását. Eötvös azonban igyekezett ellenállni az általa nem várt és szándékaival ellentétes fejleményeknek. A szakadásról tudomást nem véve a (modernizálódást és az asszimilációt, valamint az eötvösi autonómiát elfogadó) neológ irányzat által kidolgozott szabályzatot ismerte el általános érvényűnek, az uralkodó is ezt szentesítette az év folyamán. Eötvös rendeletben szólította fel a törvényhatóságokat arra, hogy az ellenálló ortodox közösségek vezetőivel is fogadtassák el a szentesített autonómia-igazgatást. Eötvös e lépése azonban az autonómia és a vallásszabadság két liberális elvét állította szembe egymással. Az ortodox községek tiltakozására végül 1870 tavaszán a képviselőház – Deák egyetértő felszólalása mellett – érvénytelenítette Eötvös rendeleteit és külön felekezetnek ismerte el az ortodoxokat, akik a következő évben elérték önkormányzati szabályaik szentesítését is.

A görögkeleti egyház esetében viszont Eötvös is kész tényként fogadta el, hogy 1864-ben a magyarországi román és szerb egyház szervezetileg elvált

⁵⁵ Eötvös József megnyitóbeszéde 1868. december 14-én. Közli ZELLER i. m. 945–948.

egymástól, ezt az általa 1868-ban beterjesztett és az országgyűlésben elfogadott törvény is rögzítette (1868: IX. tc.). A román egyház autonómiájának a szentesítésére még 1869-ben sor került, de a szerb önkormányzat végleges megalkotása egyre késett. Miletics Szvetozár ezért a képviselőházban felszólította a minisztert, hogy avatkozzon be a szerb kongresszus menetébe. Eötvös 1869 decemberében elmondott válaszában azonban – minden bizonnyal okulva a zsidó autonómiával kapcsolatban őt ért támadásokból – a vallásszabadság elvére hivatkozva határozottan megtagadott mindenféle kormányzati lépést és ismét hitet tett a felekezeti autonómia érvényre juttatása mellett.⁵⁶ A szerb egyház autonómiájának királyi szentesítésére végül Eötvös halála után négy évvel, 1875-ben került sor.

Vallási egyenjogúság – polgári házasság

Az egyházi autonómia témája mellett – de attól egyáltalán nem függetlenül – az 1860–70-es évek országgyűléseinek másik nagy és állandóan visszatérő vitatémája a különböző (keresztény) felekezetek egymáshoz való viszonya volt. Eötvös javaslatára az országgyűlés 1868 végén elfogadta a keresztény felekezetek egyenjogúságát kimondó alapvető törvényt (LIII. tc.). Mások mellett a keresztény egyházak közötti áttérést és a vegyes házasságokból származó gyermekek sorsát tárgyaló törvény jelentőségét Eötvös egy interpellációra adott válaszában hosszabban is indokolta. Elismerte, hogy a vallás minden ember magánügye, de egyúttal azt is hangsúlyozta, hogy az állam nem lehet közömbös a vallás és az egyházak irányában. A különböző (keresztény) felekezetek szabadságának biztosítása különösen fontos feladat, hisz a vallásos nevelés biztosítja a társadalom erkölcsi tartását, amely a modern államrend szilárd alapját képezi. „Meggyőződésem szerint a természetes állás, melyet az államnak és a törvényhozásnak a különböző vallásfelekezetek irányában el kell foglalnia, nem a közöny: ami azon morális elveket illeti, melyek az államnak alapjait képezik, miben a polgárok milliói megnyugvásukat keresik és találják, a törvényhozás előtt soha közönyös nem lehet. Tehát nem a különböző vallások irányában alkalmazott közöny a törvényhozásnak és kormányának a feladata; nem ez azon szempont, melyből a vallási kérdéseket tárgyalnunk kell; hanem az egyenlő tisztelet minden vallás irányában, belátása annak, hogy az általános vallásosság a legszorosabb összeköttetésben áll az állam jóllétével is, hogy

⁵⁶ Lásd Eötvös József képviselőházi beszédét a görög-szerb kongresszus ügyében, 1869. dec. 9-én. Közli: Eötvös J.: *Kultúra és nevelés*. Szerk. MEZEI M., Magyar Helikon, Budapest, 1976, 142–143.

az állam soha nem áll biztosabban, mint midőn a polgárok vallásos érzületére támaszkodhatik. [...] A vallásoknak valóságos egyenlőségét, a valóságos viszonyosságot, általában azon viszonyt, melyben a vallásnak alkotmányos államban az államhoz állnia kell, csak úgy lehet létesíteni, ha egy, minden felekezetre egyaránt szóló általános törvény hozatik, oly törvény, melyben a különböző vallásfelekezeteknek egymás közti viszonya és viszonyai az államhoz az egyenlőség elve szerint tökéletesen egyformán határozatnak el. Így fogta fel a kormány feladatát a vallási kérdésekre nézve. Azonban ily törvény hozatalánál első feltétel, hogy a viszony, melyet a különböző vallások az állam irányában elfoglalnak, tökéletesen ugyanaz legyen” – fogalmazta meg Eötvös.⁵⁷

A törvény azonban nem foglalkozott a vegyes házasságban élők válásának kényes kérdésével. Ennek oka, hogy 1868 októberében hosszú vita bontakozott ki a kérdéssel kapcsolatban, ám a képviselőház névszerinti szavazással végül úgy döntött, hogy addig elhalasztja az ügy megoldását, amíg körültekintő előkészítés után külön törvényben nem sikerül rendezni a problémát.

A válások ügye a polgári perrendtartásról szóló törvényjavaslat (a későbbi 1868: LIV. tc.) tárgyalásakor került ismét a ház asztalára. A kormány javaslata az egyházi (döntően katolikus és görög keleti) bíróságok hatáskörének a meghagyását tartalmazta, a képviselőház jogügyi bizottsága viszont éppen a felekezetek közötti egyenlőségre hivatkozva azonnali eltörlésüket tartotta helyesnek. Az elsőként felszólaló Tisza Kálmán a szabadelvűséggel és az 1848-as törvényekkel ellentétesnek mondta az egyházak közötti egyenlőtlenség akár-csak átmeneti fenntartását is, ezért határozatban kérte annak kimondását, hogy a válásokat ezentúl felekezeti különbség nélkül világi bíróságok tárgyalják.⁵⁸

A kormányoldal részéről Deák Ferenc válaszolt az ellenzéki követelésre. Beszédében türelemre és fokozott óvatosságra intette képviselőtársait, nyomatékosan hangsúlyozva, hogy bonyolult problémáról lévén szó, annak megoldásához időre és alapos előkészítésre van szükség. Deák vélekedése szerint éppen az sértené a vallások egyenlőségét, ha több millió magyar állampolgártól elvonnék felekezetének azon jogát, hogy maga hozzon döntést hívei házasságának érvényét illetően. Ő is elismerte viszont, hogy a vegyes házasságok esetében más a helyzet: a jelenleg folytatott gyakorlat jogtalan. Az egyedüli megoldást a polgári házasságkötés – a polgárok által az állam előtt kötött jogi szerződés – bevezetése jelentheti, amellyel azonban az állam a házasság vallási részébe

⁵⁷ Eötvös József beszéde a vallási jogegyenlőség ügyében, 1868. június 24-én. *Eötvös Kultúra* i. m. 121. és 123–124.

⁵⁸ Tisza Kálmán 1868. okt. 20-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 276–278.

nem kíván beleavatkozni. Kiemelte viszont, hogy mindennek elhamarkodott országgyűlési kimondása valóban ellenkezne a szabadelvűséggel.⁵⁹ Deák is tehát a többséggel értett egyet, amely úgy határozott, hogy az egyházi bíróságokat átmenetileg fenntartja, de egyúttal felszólítja a kormányt, hogy mihamarabb dolgozzon ki önálló törvényjavaslatot a kérdés rendezése érdekében.

Figyelemre méltóak a vitában megfogalmazott egyházi álláspontok, mert jól jelzik, hogy a különböző felekezetek nem feltétlenül a liberális elvek iránymutatásai szerint vélekedtek a kérdésről. Geduly Lajos püspök a protestáns egyházak nevében javasolta, hogy az évszázados igazságtalanság felszámolása érdekében átmenetileg számukra is adassék meg egyházi bíróságok felállításának a lehetősége.⁶⁰ Az evangélikus főpap felvetése a képviselőházban általános elutasításra talált. A honatyák a liberális elvek nevében utasították vissza a javaslatot. Álláspontjuk szerint ugyanis az eddig követendő mintaként emlegetett protestáns egyházak ezzel saját autonómiájuk határait lépnék át: az eddig kivívott szabadságot feláldozva állami jogkörök átvételére készülnek. E törekvésük azonban szöges ellentétben áll az állam és egyház teljes szétválasztásának szabadelvű eszméjével. A legélesebben Nyáry Pál balközép párti képviselő fogalmazott: „különösen a protestánsok részéről csodálkozom, hogy ily kívánsággal jönnek a nemzet képviselőháza elé. A protestántizmusnak semmi értelme nincs, ha vezéreszméje nem a szabadság. [...] ...a szabad államban semmiféle állami jog nem ruháztathatik a szabad egyházra, valamint a szabad állam sem követelhet magának jogot a szabad egyház ellenében, nincs is szüksége, hogy követljen valami jogot, ha a vallás szabadsága biztosítva van.”⁶¹

A katolikus főpapság álláspontját a perrendtartási törvényjavaslat főrendiházi vitája során fejtette ki. Hajnald Lajos kalocsai érsek éppen a liberális elvekre hivatkozva tiltakozott az egyházi bíróságok eltörlését célzó felvetések ellen. Az egyházfő érvelése Deák Ferenc logikája mentén haladt: „Szabad egyház a szabad államban”, ez elvet csak úgy értelmezhetem, hogy az állam minden különös kötelezettségtől, bármely egyház és vallás irányában menten egy vallást, egy egyházat sem tüntet ki a másik fölött, egynek sem kedvez különösen, hanem mindegyiket egyaránt védi, egyaránt vagy ignorálja, vagy segíyezi, tiszteletben tartja minden egyház jogát, mely abból áll, hogy minden egyház szabadon vállalhassa hitét, szabadon követhesse hitelveit, élhessen céljai eszközzésére azon jogokkal és eszközökkel, melyek őt természete szerint

⁵⁹ Deák Ferenc 1868. okt. 20-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 285–294.

⁶⁰ Geduly Lajos 1868. okt. 20-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 280.

⁶¹ Nyáry Pál 1868. okt. 20-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 306–307.

megilletik. Ezt követelheti a katolikus egyház is. Ne vádolja tehát őt senki, ha a házasság – mint szentség és felbonthatatlan frigy – iránti hitét és jogelveit méltányoltatni és érvényesíteni igyekszik.”⁶²

A szabadelvű retorika mögött azonban a katolikus egyház hagyományos felfogásának a védelme húzódott meg. Haynald ugyanis hitelvi alapon elutasította a válás gondolatát és különösen nem értett egyet azzal, hogy ezt valaha is polgári hatóságok mondják ki. Vélekedése szerint a házasság felbontásának a megkönnyítése végveszélybe sodorhatja a családi élet nyugalmát, meggátolhatja a gyermekek testi, szellemi és lelki fejlődését. A vita későbbi szakaszában elmondott beszédében – nem kis büszkeséggel – a protestáns egyházak példájával és végső soron a szabadelvűség eszméjével a katolikus dogmák erejét állította szembe. Szavai az egyházakkal kapcsolatos liberális várakozások újabb kudarcát jelezték: „Mi nálunk ugyanis a házasság dogmának tárgya, iránta való meggyőződésünk a dogma alapján nyugszik, azon épül fel, midőn tehát a házasság iránti meggyőződésünket kell kimondanunk, ezt más, mint dogmatikus szempontból nem tehetjük. Nem vagyunk e kényes tárgyra nézve azon szerencsés helyzetben, melyben tisztelt protestáns honfitársaink vannak, hogy tudniillik tágabb téren mozoghatnak ez ügybeli véleményeik nyilvánításában. Mi is ugyan egyéni meggyőződésünket mondjuk ki, hanem ezen egyéni meggyőződés nem egyéni vélemények igatag értékével bíró nézeteket tartalmaz: éppen nem! Sokkal mélyebb alapú, sokkal fontosabb, sokkal határozottabb dolgot fejez ki: tudniillik katolikus anyaszentegyházunk sarkalatos tanait és elveit. Azon tanokat és hitelveket, melyeket az egyház sem szóval, sem tettekben nem tagadhat meg soha, melyeket XIX évszázad óta hirdet és hirdetni fog változatlanul mindenkor, melyeket másképp, mint ő, magyarázni, melyek fölött alkudozni szabadságunkban nem áll.”⁶³

Jóllehet, az 1868. évi LIII. törvénycikk első mondata kilátásba helyezte a vallásegyenlőség általános kimondását, sőt ezt az országgyűlés központi bizottsága is szorgalmazta, egy erről szóló törvény benyújtásával Eötvös sokáig adós maradt. Végül a szélbal párti Irányi Dániel saját törvényjavaslatot adott be a képviselőháznak 1869 júliusában. Irányi tervezete deklarálta a vallás-szabadság elvét és a vallások egyenlőségét, a házasságot polgári szerződésnek nyilvánította, az anyakönyvezést a szolgabírókra, az egyházi igazságszolgáltatást pedig a polgári bíróságokra ruházta, sőt kimondta, hogy „a róm. és görög katolikus és görögkeleti főpapok közjogi kiváltságai is megszüntetettnek.”

⁶² Haynald Lajos 1868. nov. 12-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 331.

⁶³ Haynald Lajos 1868. nov. 13-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 353–354.

Irányi a részkérdések szabályozását későbbi törvényekre kívánta hagyni.⁶⁴ Irányi a kérdésről folytatott képviselőházi vitában a zsidóság és a nazarénusok vallási jogegyenlőtlenségét hozta fel példaként javaslata mellett. Feltehetően ösztönzésére pécsi választói kérvénnyel fordultak a képviselőházhoz: „A vallás szabadsága a szabadságok legszebbike. Ez biztosítja az embert, hogy Isten, a jövő élet s kötelességei és rendeltetése felőli meggyőződését ne csak maga és belsőképpen vallhassa, hanem másokkal is közölhesse, és nyilván szabadon követhesse. Nálunk e mai napig a vallás szabadsága ily értelemben nem létezik; csupán az úgynevezett bevett vallások gyakorlása szabad, de egyenlőség tényleg még ezek között sincsen, dacára a törvénynek, mely a keresztyén hitfelekezetek között az egyenlőséget kimondta. E jogtalanság megszüntetését nemcsak az igazság, a polgárok nyugalma s az egyenlőség parancsolja, hanem a nemzeti becsület is kívánja, mert alig létezik a világon nemzet, mely polgáriasodásra igényt tartana s az emberi jogok megsérthetlenebbikét, a hitszabadságot ne biztosította volna immár.”⁶⁵

Irányi párttársa, Henszlmann Imre pedig az osztrák példa felelegetésével igyekezett a kormánypárti képviselőket sarkallni az ügy melletti kiállásra: „Mi uraim, kérkedünk alkotmányosságunkkal, nekünk van alkotmányunk, mely 500 éves azokkal szemben a Lajtán túl, akiknek csak oktrojált szabadságuk van, de alkotmányuk nincs. Íme látjuk, hogy ők előbbre vannak, mi oda fogunk járni iskolába.”⁶⁶ A balközép vezetője, Tisza Kálmán saját ellenjavaslatában csupán a teljes körű lelkiismereti és vallásszabadság jogelvének a kinyilvánítását javasolta, mert úgy vélte, hogy egyetlen rövid törvényjavaslatban ilyen jelentős horderejű és összetett ügyet nem lehet szabályozni.

⁶⁴ Irányi Dániel törvényjavaslata a vallás szabadságáról, 1869. júl. 6. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL] K. 2 1870-48-503. 33. cs. A tervezetben eredetileg még szerepelt, de végül Irányi áthúzta ezt a paragrafust: „A vasárnapokon kívül csak következő napok ismeretnek el törvényes ünnepnapoknak a Gergely-féle naptár szerint: újév, pünkösd és karácson napja és augusztus 20a mint nemzeti ünnep. Azonban addig is, míg az illető egyházak a többi ünnepeket szabad akaratukból vasárnapokra tennék által, saját vallása bármely ünnepét ki-ki szabadon megülheti, s a tettenérés és általában azon esetek kivételével, amelyekben az elhalasztásból veszély származnék, ellen ily napokon hivatalos eljárásnak helye nincsen.”

⁶⁵ 239 pécsi polgár beadványa a vallásszabadságról, 1869. okt. 26. MNL OL K 2 1211-60-664 34. cs.

⁶⁶ Henszlmann Imre 1869. nov. 4-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 504. Ausztriában a decemberi alkotmány már 1867-ben deklarálta az általános vallásszabadság elvét és a hozzá kapcsolódó alapvető állampolgári jogokat (14–16.§), az 1868. májusi törvények pedig annak végrehajtását: megteremtették például a szükségbeli polgári házasság és a 14 éves kor felett a vallásváltoztatás lehetőségét. 1874-ben törvény rendezte az egyházi vagyon kérdését (állam által kezelt vallási alap létrehozása), az addig el nem ismert felekezeteket pedig egyenjogúsította. Lásd HERGER Cs.: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*. Új Mandátum, Budapest, 2010, 58–59.

Irányi javaslatát végül a Ház szűk többséggel, 117: 108 arányban elvetette, de utasította a kormányt egy rendszeres törvényjavaslat elkészítésére.⁶⁷

E felszólításnak eleget téve, Eötvös József 1870 februárjában a kormány elé terjesztette javaslatát a kötelező polgári házasságról és a szabad vallásgyakorlásról, amelyet a király vezetésével megtartott minisztertanácsi ülés tárgyal meg. Lónyay Menyhért pénzügyminiszter naplójából képet nyerhetünk a vitás kérdésekről: „E[ötvös] javaslatába behozta az obligatorius polgári házasságot. A Felség ekkor nem nyugodott bele. E[ötvös] azonban arra támaszkodott, hogy Austriában is kívánják, s a ministerium és a Reichsrath azt akarja.” A király úgy vélte, hogy Ausztriában nem akarják, de ha itt bevezetnék, akkor ott is követelni fogják, „a papság és a nép ellene lennének, végre megemlíte, hogy az az adott viszonyok közt a népet terhelné. E[ötvös] engedett s a facultatív polgári házasság jó a törvénybe, egy házassági törvény kidolgozása az Igazságügy miniszterre bízatik. Másik észrevétele volt a korlátlan vallásgyakorlatra nézve, mit E[ötvös] akart. Megváltozik e tekintetben is a törvényjavaslat. A kormány felügyelete alatt maradnak a recipiált vallások, az újak szabályait a kormánynak előterjesztvén, s ha az állam céljával és az erkölcsiséggel nem ellenkeznek, a gyakorlat megengedendő. Ha megtagadja, azt az országgyűlésnek jelentetik, mely felette határoz.”⁶⁸

A képviselőháznak benyújtott végleges változatban végül bennmaradt az állampolgárok vallásszabadsága és szabad egyházalapítási joga, valamint a különféle felekezetek teljes jogegyenlőségének elve, de az állam megőrizte eddig élvezett főfelügyeleti jogát (pl. az alapszabályokat, gyűlési jegyzőkönyveiket, tisztségviselők névsorát be kell mutatni), különösen a katolikus egyház irányában (pl. állam által kezelt vallásalap létrehozását rendeli el). A törvényjavaslat ugyan deklarálta, hogy „az állam a házasságot a maga szempontjából polgári szerződésnek tekinti”, ám erről külön törvénynek kell intézkednie, addig viszont a korábbi gyakorlatot érintetlenül hagyta. Minden bizonnyal ez, a kérdés megoldását elodázó kompromisszum (a liberális jogelv rögzítése, de az addigi törvényi szabályozás fenntartása) volt az ára a királyi előszentesítésnek.⁶⁹ Eötvös 1871 elején bekövetkezett váratlan halálával azonban a kérdés átmenetileg lekerült a politika napirendjéről.

⁶⁷ Irányi törvényjavaslatának vitáját lásd ZELLER i. m. 478–544.

⁶⁸ Lónyay-napló, 1870. febr. 27. MNL OL Filmtár X 9572.

⁶⁹ Törvényjavaslat a vallás szabadságáról és a vallás-felekezetek egyenjogúságáról, 1870. ápr. 7. Közl. ZELLER i. m. 545–553.

A kudarc okai

Mi okozta a liberális program szinte teljes kudarcát az egyházakkal folytatott párbeszéd során? Érdemes megvizsgálnunk, hogy milyen tényezők hátráltatták vagy akadályozták meg véglegesen a liberálisok által vallott elvek megvalósítását.

A katolikus egyház szervezeti felépítésétől és történeti fejlődésétől teljesen idegen volt az Eötvös által követendő példaként eléjük állított protestáns egyházkormányzat és autonómiaszervezet (a miniszter által emlegetett erdélyi katolikus különállás valóban sajátos és egyedi jelenség volt csupán a magyar katolikus egyház életében). A protestáns felekezetekkel szemben ugyanis a katolikus egy egyetemes és centralizált, szigorú belső hierarchiára és patrónusi viszonyokra épülő, felülről szervezett egyház volt, amelyet alulról a nemzeti szintű önkormányzatiság bevezetése feltehetően lerombolt volna. Hasonló megfontolások miatt utasította el az egyház a világi államszervezési elvek alkalmazását is.

Eötvös maga is érzékelte a nehézségeket (legalábbis azok egy részét), de úgy gondolta, hogy a liberális teóriák felkínálta egyedülálló szabadság elegendő ösztönzője lehet a reformoknak: „A katolikus egyház autonómiája nemcsak a világi teljhatalommal áll ellentétben, hanem bizonyos mértékben a hierarchikus mindenhatósággal is, és erről az oldalról adódni fognak némely leküzdendő nehézségek; mégis bízom a sikerben, és amennyiben erőfeszítéseim meddőek lennének is, akkor is megmaradna az a vigaszom, hogy becsületesen törekedtem egy nagy célra” – írta francia barátjának.⁷⁰

Eötvös azonban rosszul mérte fel mind saját erejét, mind programja várható fogadtatását. Egyrészt a liberális tábor is megosztott volt vallási kérdésekben. A magyar szabadelvűek eltérő nézeteket vallottak például az állami beavatkozás mértékéről, a reformok sebességéről, sőt egy kisebbség markáns antiklerikális álláspontot foglalt el. De feltehetően megosztotta őket – a kormánypárt-ellenzék törésvonalon túl – felekezeti hovatartozásuk is.

Másrészt a liberális programba vetett szilárd hite nem engedte kellően láttatni Eötvössel a magyarországi katolikus püspöki kar kényes helyzetét sem. Az autonómia megteremtése ugyanis nemcsak a magyar egyházi vezetőktől függött, hanem a pápaság akarától is. Róma azonban – szoros összefüggésben az egyházi állam területi épségét fenyegető olasz egységesüléssel – éppen az 1860-as években hajtott végre „konzervatív” fordulatot, nyíltan elutasítva

⁷⁰ Eötvös József Montalembert-hez, 1867. május 22. Eötvös *Levelek* i. m. 486–487.

a liberális tanokat. A IX. Pius pápa által 1864-ben kiadott 80 pontból álló *Syllabus* téveszmeként bélyegezte meg az állam és egyház szétválasztásának elvét (55. pont); az állami iskoláztatás (47. pont), a polgári házasság (74. pont) és a vallásszabadság (77–78. pont) gondolatát, valamint általában is elítélte a liberalizmust (80. pont) és a belőle fakadó újfajta tudományosságot (a racionalizmust, a naturizmust, stb.).⁷¹ Ezt követően a magyarországi autonómia-tárgyalásokkal párhuzamosan került sor az I. vatikáni zsinat összehívására, amely a konzervatív irányzat győzelmét hozta. A zsinat hatása és az ott elfogadott határozatok (például a pápai csatlakozhatatlanság dogmája) alól természetesen a magyar egyházi vezetők sem vonhatták ki magukat, különösen azért nem, mert Róma érzékenyen figyelte a magyar eseményeket.

Eötvös és liberális politikustársai hasztalanul próbálkoztak különböző eszközök (pl. a királyi tetsvényjog felélesztése, a vatikáni határozatokat kihirdető püspökök felelősségre vonása, egyházi vezetők személyes meggyőzése) igénybevételével, a liberális reformok megvalósítása elakadt.

Végül nem szabad elhallgatnunk azt sem, hogy a liberális katolicizmusnak szinte Európa minden érintett országában hasonló kudarckokat kellett elszenvednie.

Magyarországon Eötvös 1871-ben bekövetkezett halála után valójában sem az egyházban, sem a kormányzatban nem volt meg többé a kellő meggyőződés és erő (gondoljunk a Deák-párti kormányok sorozatos válságára) a küzdelem továbbfolytatására. Mindkét fél a társadalmi feszültségek elkerülése érdekében a fegyvernugvást, a nyílt konfliktusok kerülését választotta. Az új kultusz-miniszter, Trefort Ágoston így jellemezte saját politikáját: „Konspirálok az ultramontánokkal és a klérussal; konspirálok minden felekezettel és konspirálok a józan ésszel, a vallásos béke fenntartására, a vallásos súrlódások kikerülésére, mert cenrifugális erők által szaggatott szegénységgel és hátramaradással küzdő hazának vallásos konfliktusokra szüksége nincs.”⁷² Trefort az uralkodóhoz intézendő felirattervezetében ugyancsak a viszonylagos belpolitikai nyugalom megőrzésének a szándékával indokolta, hogy miért nem lenne célszerű az Eötvös által szorgalmazott katolikus autonómia-törekvéseket bátorítani. Egyrészt az egyház részéről megfogalmazott autonómia-elképzelések mind a király főkegyúri jogát, mind a kormány felügyeleti jogkörét erősen korlátozni kívánják. Másrészt Róma „konzervatív” fordulata csak tovább növeli

⁷¹ A dokumentumot közli: ZSIGMOND L. (szerk.): *Politikai és szociális enciklikák, XIX–XX. század.* I. köt. ELTE BTK, Budapest, 1970. 39–52.

⁷² Trefort Ágoston 1873. június 28-i képviselőházi beszédét lásd ZELLER i. m. 2. köt. 99.

annak a veszélyét, hogy az autonóm jogokkal felvértezett egyház és az önmagát korlátozó állam Magyarországon is szembefordul egymással. A fennálló erőegyensúly megőrzése érdekében tehát a katolikus egyház ne részesüljön a protestáns felekezetekhez hasonlóan széles autonómiában: „Felséged és hűséges kormányától független központi szervezetet nyervén egy külön politikai tényezőként lépnének az amúgy is zajos politikai küzdőter főenyére, a politikai pártéletbe Magyarországon ez idő szerint amúgy is többrendbeli oly tényezők vegyülven, melyek egy egészséges haladást biztosító pártélet alakulását zsbibasztják és arra zavarólag hatnak; igen is megfontolandó vajon nem vezetne e ezen szervezet egy oly párt alakulására, mely a meglevő társadalmi helyérdekű és nemzetiségi törekvések által befolyásozott pártéletbe egy új, a politikai küzdelmekre legveszélyesebb tényezőt, egy vallási párt létesülését idézné elő, mely a régi már-már elhunyt, az országnak annyi bajt okozott vallási súrlódásokat újra felelevenítené. [...] Végül komoly tekintetet érdemel azon viszony, melyben a katolika egyház, s jelesen a püspöki kar Rómával áll, hol a családhatlanság tanának hitelvül elfogadása s a syllabus megalapítása óta megvan a hajlam a harcban a világi hatalom ellenében, minél fogva a kath. egyház oly mérvű autonómia gyakorlására minőt Magyarországon a mindkét hitvallású evangélikusok élveznek ez idő szerint, hivatva nem lehet.”⁷³ Andrassy Gyula külügyminiszterként pedig diplomáciai csatornákon keresztül egyértelművé tette Róma előtt, hogy a magyar kormány nem tervezi a polgári házasságkötés bevezetését.⁷⁴

Annak ellenére tette ezt, hogy Deák Ferenc egy évvel korábban híres beszédében ismételten hitet tett a polgári házasság mellett. Róma erősödő konzervativizmusa idején, a pápai családhatlanság dogmájának a kimondása kapcsán felizzó politikai vitában Deák érvelésében már az állam jogainak a védelme is nagy hangsúlyt kapott. Beszédében kitért a szekularizációt sürgető ellenzéki felvetésekre is. Deák határozottan ellenezte az egyházi vagyon államosítását, mert ez nem csak a kulturális feladatok teljes átvállalását, hanem az egész egyházi intézményrendszer állami működtetését – és ezzel az állam

⁷³ „Tervezete az Öcsászári és Apostoli Kir. Felségéhez a magyarországi latin és görög szertartású katolikus egyház önkormányzati szervezete tárgyában intézendő legalázatosabb előterjesztésnek”, 1873. okt. 26. MNL OL K 26. 1873-XIV-2612. 76. cs.

⁷⁴ Andrassy nyilatkozata a nunciusnak, 1874. jún. 30. LUKÁCS L.: *A Vatikán és Magyarország, 1846–1878. A bécsi apostoli nunciusok jelentései és levelezése Magyarországról*. Akadémiai, Budapest, 1981, 184. A kérdés hátteréhez: ADRIÁNYI G.: *A magyar egyház és a Vatikán (1848–1918)*. In: ZOMBORI I. (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*. METEM, Budapest, 1996, 211–254.

túlzott beavatkozását – is jelentette volna. A vagyoni állam és egyház közötti törvényes megosztását viszont maga is szorgalmazta.⁷⁵ Végül türelemre intette képviselőtársait és megfontolt eljárást tartott szükségesnek (ő is támogatta egy országgyűlési bizottság felállítását), azaz a régóta vitatott kérdés rendezését maga is a jövőbe tolta: „Előttünk áll, de nem csak mi előttünk, egész Európa előtt a változott viszonyoknál fogva tisztába hozása az állam és az egyház közti viszonyoknak. És erre nekünk is, mint másoknak készeknek kell lennünk. Ha ezt nem ma tesszük, nem rögtön tesszük, két dolgot nyerünk: először érik az ügy, másodsor tanulunk, okulunk más országok példáján akkor is, ha jól, akkor is, ha rosszul járnak el.”⁷⁶

Deák utolsó beszédét nagy tetszés fogadta mind a Házban, mind a törvényhozás falain kívül. Számos megye és város a beszédet üdvözlő és a polgári házasságot támogató feliratot intézett a politikusokhoz. Több törvényhatóság a liberális eszmék feleledése feletti örömét fejezte ki és Deák szavaiból egyenesen valamiféle kultúrharc kezdetét olvasta ki.⁷⁷ Ugyanakkor a beszéd valós politikai súlyáról és a látszatsiker ellenére a liberális reformprogram megakadásáról az ellenzéki Ugron Gábor leveléből pontosabb képet nyerhetünk: „Mivel te is, mint az ország oly nagy súlyt fektetsz Deák beszédére, röviden írok róla. Mindezt Deák elmondta három év előtt és lett valami belőle? Szép beszéd pozitív cél nélkül. Ugyan mit fog megoldani a beszéd tárgyai közül azon bizottság? A kath. autonómiát? Nem, Deák mondta, csak negatív beleszólásra van jogunk. Az egyházi vagyoni fölött fog határozni? Nem, arra külön és nem revokált bizottság létezik. A vallásszabadságot talán? Nem, arról van törvényjavaslat és a vallásszabadság még nem egyház és állam közti viszony szabályozása, példa Anglia, hol államegyház van. Vagy a polgári házasságot? Nem, az az igazságügyhöz tartozik, maga mondá Deák. Az iskoláról nem szólt és méltán kérdelem tőled: mi hát a bizottság kiküldésének célja?” – tudósította barátját.⁷⁸

⁷⁵ A kérdésről részletesen lásd: CSORBA L.: *A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyoni problémája a polgári átalakulás korának Magyarországn, 1782–1918.* ELTE BTK, Budapest, 1999; PÉTER L.: *Az állam és az egyház viszonya és a civil társadalom Magyarországon: történeti áttekintés.* In: *Uő: Az Elbától keletre.* Osiris, Budapest, 1998, 355–378.

⁷⁶ Deák 1873. június 28-i beszédét lásd ZELLER i. m. II. köt. 128–136.

⁷⁷ Deák beszéde után a képviselőházhoz és a kormányhoz érkezett feliratok megtalálhatók: MNL OL K 26. 1873–XI-2058. 75. cs.

⁷⁸ Ugron Gábor Bartha Miklóshoz, Berlin, 1873. júl. 20. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Levelestár. Ehhez lásd még: DEÁK Á.: „Ő csak Deák és nem Deákpárti”. Deák és pártja 1869 után. In: MOLNÁR A. (szerk.): *Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége, 1833–1873.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg 2004, 261–321. (különösen: 314–315).

A szóban forgó bizottság végül megalakult, sőt 1875 tavaszára saját törvényjavaslattal is előállt. A bizottsági tervezet Eötvös 1870-es törvényjavaslatából indult ki, annak bizonyos részleteit pontosítva. Az általános vallásszabadság és a szabad egyházalapítás jogelvét továbbra is tartalmazta a szöveg, sőt lehetővé tette a felekezetenkívüliséget is (28. §), ám a jelentős vitakérdéseket, azaz a katolikus autonómia és a polgári házasság ügyét nem szabályozta (ezeket jövőbeli törvényekre hagyta). Az előzőnél több mint kétszerre terjedelmesebb javaslatban az állam felügyeleti jogait biztosító bekezdések kerültek túlsúlyba.⁷⁹ A hosszas előkészítés ellenére sem került sor a bizottsági jelentés országgyűlési megtárgyalására.

Szontagh Pál igen pontosan megjósolta a jövőt, amikor a Deák-párti kormányok sorozatos válsága miatt a vallásszabadság ügyének a képviselőház napirendjéről való levétele kapcsán így fogalmazott: „[J]ól tudom azt, hogy ha valaha Magyarország azon szerencsés helyzetbe jutna, hogy erős kormánya legyen, talán sok korkérdést, sok liberális eszmét is ezen kormány oltárán áldozatul elégetni lennénk kénytelenek.”⁸⁰

Valóban, a másfél évtizeden át tartó Tisza-korszak pragmatizmusa a stabilitásért, a kormányozhatóság fenntartásáért háttérbe szorította az „elvi” politizálást. Az egyházakra és a vallásgyakorlásra vonatkozó liberális programból mindössze a keresztények és zsidók közötti polgári házasság törvényi szabályozására tett kísérletet, azonban ez is megghiúsult a főrendi ház ellenállásán 1883 decemberében. A kormányzati passzivitást tapasztalva, a másik fél, a magyarországi klérus is türelmes maradt és nem adott nyílt támogatást a hazánkban is megjelenő harcosabb katolikus kezdeményezéseknek (pl. pártalakítási kísérlet), valamint – Rómától eltérően – nem szállt szembe határozottan a liberális eszmerendszerrel.

A kölcsönös bizalmatlanság jegyében azonban egyik fél sem kívánta saját hatalmát korlátozni: az egyház nem volt hajlandó megbontani szigorúan zárt belső hierarchiáját, a kormányzat pedig nem akarta végleg kiengedni a kezéből a katolikus egyház ellenőrzésének hatalmi eszközeit (pl. főkegyúri jog, pénzügyi alapok kezelése).⁸¹

Eötvös a magyarországi zsidóság belső viszonyait sem ismerte eléggé. Annak ellenére például, hogy a miniszter minden egyes beszédében

⁷⁹ Törvényjavaslat a vallás szabadságáról, 1875. április 28. Közli: ZELLER i. m. 2. köt. 232–243.

⁸⁰ Szontagh Pál 1874. június 23-i képviselőházi felszólalását lásd ZELLER i. m. 2. köt. 212.

⁸¹ Az autonómiamozgalom kudarcának lehetséges okairól: CSORBA i. m. 95–103. és 114–118.; GERGELY J.: A történelmi keresztény egyházak autonómia-szervezete a dualizmus éveiben. In: SARNYAI CS. M. i. m. 140–143.; TÖRÖK J.: *A katolikus autonómia-mozgalom. Adalékok a magyar liberális-katolicizmus történetéhez*. Stephaneum, Budapest, 1941, 327–334.

hangsúlyozta, hogy az állam szervezeti és oktatási ügyeken túl hitelvi kérdésekbe nem kíván beleszólni, a zsidóság ortodox része mégis így értékelte Eötvös elképzeléseit. A hagyományhű felfogás szerint ugyanis a zsidó egyházat érintő minden kérdés (így az egyházi intézmények működési rendje, iskolák létesítése vagy a rabbik hatáskörének a korlátozása) szigorúan vallási problémának minősült.

Eötvös vélekedése szerint a szabad egyénnek – más meghatározó tényezők mellett – csak egyik tulajdonsága vallási elkötelezettsége, emellett azonban az állam által elvárt követelményeknek is meg kell megfelelnie. Meggyőződése volt, hogy az emberi élet hitbéli és közéleti oldalát függetleníteni lehet egymástól. Értetlenül fogadta ezért az ortodox zsidóság elutasító válaszát.⁸² A kultusz-miniszter által az ortodox felekezet elé állított modernizációs (és asszimilációs) elvárás ugyanis a hívektől addigi életvezetési elveik, vallási szokásaik radikális feladását követelte volna meg. A liberális program végrehajtása érdekében végeredményben változtatniuk kellett volna számos hitükből fakadó és addig szigorúan betartott ősi szabályaikon.

Az ortodox felekezet ráadásul egészen mást értett autonómián, mint a kormányzó liberálisok: az Eötvös által elvárt önmagát igazgató központosított és az eddiginél rendezettebb (országos) egyházkormányzat helyett, az autonómiát az egymástól független és a külső ellenőrzéstől mentes helyi hitközségek szintjén tartották csak elfogadhatónak.

„Már ifjú koromban érdekelték engem a zsidók, mert tudtam méltányolni ezen felekezet előnyeit. Amire, mint ifjú törekedtem (emancipáció), azt mint férfiú, meg is alkottam. Az eszmét, melyet 3 év előtt vettem fel (a zsidóság szervezete), csak a jövő nemzedék fogja megvalósítani” – mondta állítólag halálos ágyán Eötvös egy visszaemlékezés szerint.⁸³ A zsidóság autonómia-szervezete hamarosan valóban kiépült (szemben a katolikus egyházzal), de korántsem a liberális várakozásoknak megfelelően. Az izraelita felekezet végül nem az Eötvös által kijelölt utat járta be: az autonómia nevében az egységesülés helyett az elkülönülést választotta.

⁸² A katolikus vallásról szólva Concha Győző is ezt a felfogást tartotta Eötvös és általában a liberalizmus egyik fő tévedésének. CONCHA GY.: *Eötvös és Montalembert barátsága. Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdeteihez*. Szent István Társulat, Budapest, 1918, 187–188.

⁸³ Idézi: GROSSZMANN Zs.: *A magyar zsidók a XIX. század közepén*. Egyenlőség, Budapest, 1917, 136. Az autonómia-mozgalom kudarcának lehetséges okairól: Grosszmann i. m. 128–136.; Gonda L.: *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945*. Századvég, Budapest, 1992, 141–146.; KATZ, J.: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Múlt és Jövő, Budapest, 1999.

Igaza lehet a liberalizmushoz amúgy kritikusan viszonyuló Asbóth Jánosnak, aki az eötvösi életmű jelentőségét a következőben látta: „Ez eszmék nem voltak az ő eszméi, ez eszmék nem voltak mindig helyesek, gyakran nem voltak egymással kiegyenlítve, sőt néha egymást egyenesen kizárók voltak, de végre a táblabíróságba süllyedt nemzet eszméket kapott, és ezekkel életet; eszméket, melyek közt ott volt minden nagy, jó, nemes eszméje a legeszmegazdagabb nemzeteknek; eszméket, melyek oly sűrűn és tömegesen, annyi tűzzel és megragadó fénnel dobattak egyszerre az ázsiai agóniába süllyedt nemzetbe, hogy tunyaságából felrázták, a haldoklót megifjították, ifjúságával együtt ébresztve fel újra minden nagy erényét.”⁸⁴

⁸⁴ ASBÓTH J.: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*. Athenaeum, Budapest, 1892, 143–145.

Szögi László

„Aki kétszer is kultuszminiszter lett.” Eötvös József felsőoktatási politikája 1848-ban és 1867 után

Előadásomban Eötvös Józsefnek, egyetemünk, és az Eötvös Collegium szempontjából különlegesen fontos tevékenységét, az önálló magyar felsőoktatás megteremtését szeretném bemutatni.

Mielőtt azonban e kérdésekre rátérnénk, engedjék meg, hogy kitekintsek Eötvös József családi hátterére, neveltetésére, hiszen ezek a körülmények meghatározók minden ember, így az ő életében is. A vásárosnaményi előnevet viselő Eötvös család Mária Teréziától nyerte el a bárói címet, s e címeres levelet ma is értékei között őrzi egyetemünk levéltára. A család több nemzedéken keresztül nagy gondot fordított az ifjú családtagok nevelésére, s a magyar nemesi hagyományoknak megfelelően a jogi műveltség megszerzésére. Eötvös József nagyapja, idősebb Eötvös Ignác (1763–1838) egyetemünkön, vagyis a Nagyszombati Egyetem bölcsészeti karán kezdte tanulmányait, majd a Kassai Királyi Jogakadémián tanult és 1779-ben az akkor már Budára helyezett egyetemen szerzett jogi doktori diplomát. Mint a család minden tagja, főpohárnok mesterként és Abaúj megye főispánjaként, aulikus, feltétlenül udvarhű politikusnak számított. Édesapja, ifjabb Eötvös Ignác (1786–1851), a későbbi tárnokmester már a Pesti Egyetemen végezte tanulmányait előbb a bölcsészeti, majd jogi karon, ahol 1804-ben jogi doktorátust is szerzett. Apja nyomdokain haladva, mint említettük a feudális Magyarország egyik fontos közjogi méltósága lett, ugyancsak konzervatív beállítottsággal. Édesanyja a félig német, félig magyar szülőktől származó von Lilien Anna volt, ami csupán azért érdekes, mert ebben a közegben magától értetődő volt a többnyelvűség, s így a német tudomány és irodalom ismerete. Méltán várhatnánk, hogy ebben a közegben a fiatal báró szinte magától értetődően folytatni fogja a családi hagyományt, jogi műveltséget szerez és a konzervatív főnemesség szokásos karrierpályáját futja be.

A most 200 éve, 1813. szeptember 3-án született Eötvös József életútja azonban merőben eltért az elvben elvárhatótól. Úgy is fogalmazhatnánk,

hogyan a történelem közbeszólt. Egyik nevelője volt Pruzsinszky József, akit a Martinovics-féle mozgalomban halálra ítélték, de azután kegyelmet kapott. Gimnáziumi tanulmányait, nem magánúton, hanem a Királyi Katolikus Egyetemi Főgimnáziumban végezte. Arisztokrata családokban ez igen szokatlan volt ebben a korban, így már ez is egyedinek tekinthető a fiatal Eötvös József életútján. Csak a korabeli iskolarendszert ismerők értik, hogy 13 éves korától már beiratkozhatott a Pesti Egyetem bölcsészeti karára. Ez a kar ekkor még egy két éves előkészítő jellegű fakultás volt, amelynek elvégzése után lehetett csak tovább lépni, az ún. felsőbb tanulmányi karokra, a jogi, az orvosi, vagy a teológiai fakultásokra. Eötvös József egy ideig folytatta is a családi hagyományt, hiszen a bölcsészeti kar után, 1828-ban beiratkozott a jogi fakultásra, amelyet 1831-ben végzett el. Mai értelemben tehát kamaszkorában végezte el az egyetemet, és ez a néhány év meghatározó lett az életében. Visszaemlékezésében több tényezőt is megemlített, ami egybecseng a kortársak beszámolóival. Nem az egyetem magas tudományos színvonala, hanem, mint mindig a fiatal barátok, az ifjúsági közösség, a különleges egyetemi légkör és néhány nagyhatású tanáregyenység tett rá meghatározó benyomást. Mindezt így foglalta össze: „Igen kevés és hiányos vala az, amit a philosophia, a történelem- és természet-tudományokból tanultunk, de maga az, hogy e tudományok küszöbén átlépve, egy futó tekintetet vethettünk gazdag kincseinkre, nagy befolyást gyakorolt fejlődésünkre, s ha a hatást tekintjük, melyet egyes tanáraink, főképp Horvát István az egész fiatalságra gyakorolt, senki ezen rendszernek e tekintetben nagy előnyeit nem vonhatja kétségbe [...]. Ki például emlékezik a hatásra, melyet Veszerle előadásai a francia forradalom történetéről már 1828-ban az ifjúságra tettek, az nem vonhatja kétségbe, hogy a demokratia szellemének első fuvalmai már akkor átlengtek a hazát”.¹ Persze tudnunk kell, a korabeli egyetem semmiben nem hasonlítható össze a maival. Eötvös tanulmányai idején, pl. az 1829/30-as tanévben a bölcsészkar két évfolyamán 546-an, a jogi karon pedig 248-an tanultak, s az egész egyetemnek Pesten 1549 hallgatója volt,² ami rekord a reformkorban, mert általában ennél kevesebben voltak a pesti diákok az ország egyetlen egyetemén. A korabeli tanrendeket átnézve³ valóban kevés kiemelkedő képességű tanárral találkozhatott az egyetemen, de a bölcsészkaron hallgatta a már említett Horvát Istvánon és Weszerle Józsefen kívül Schedius

¹ FELKAI L.: *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 29.

² Az adatok: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002*. Szerk: SZÖGI L. Eötvös Kiadó, Budapest, 2003, 409.

³ Az egyetemi tanrendek 1784–1860 közötti bölcsész és jogász adatai ma már egy önálló adatbázisban elérhetők az ELTE Levéltárának honlapján Varga Júlia összeállításában.

Lajost, a kiváló esztétát és filológust, valamint Tomcsányi Ádámot, a magyar fizika egyik úttörőjét. A jogi karon pedig tanárai között volt Frank Ignác, a magyar magánjog kiváló tanára, a hazai jogtudomány kimagasló egyénisége. Összességében tehát Eötvös József pozitív emlékeket vitt magával a Pesti Egyetemről, ahonnet származtak saját felsőoktatási tapasztalatai. Későbbi legjobb barátja, a vele egyidős Szalay László is a Pesti Egyetem diákja volt, együtt végezték tanulmányaikat, és e kapcsolat számára meghatározó maradt. A négy évvel fiatalabb Trefort Ágostonnal, másik legkiválóbb munkatársával már a Nemzeti Kaszinó tagjaként ismerkedett meg.

A kor szokása volt, hogy a nemesség, de a polgárság is fiataljait hosszabb rövidebb időre, külföldre küldte tanulni, s a nagy európai egyetemeken tapasztalatokat gyűjteni. Az udvarhű arisztokraták gyermekeiket elsősorban Bécsbe küldték, de az 1830-as évektől kezdve egyre többen látogatták meg a rohamléptekben fejlődő Berlini Egyetemet is. Az Eötvös család tagjai nem követték ezt a szokást, korábban is mindössze két fiú tanult a Bécsi Theresianumban, de nem az egyetemen.⁴ Eötvös az egyetem után rövid ideig követte a családi hagyományt, s hivatalnoki pályára lépett. Volt megyei aljegyző, majd az Udvari Kancellária fogalmazója, s végül az eperjesi Kerületi Tábla közbírája. 1836–37-ben szerzett külföldi tapasztalatokat, hiszen a korabeli előkelő ifjak szokásának megfelelően, akár egy Jókai regényhős az *Egy magyar nábob*ból, beutazta a korabeli Nyugat Európát, Németországot, Svájcot, Franciaországot, Hollandiát és Angliát.

Nem kívánom Eötvös József egész életútját felrajzolni, de mindezt ismerni kellett ahhoz, hogy megértsük, honnan szerezte oktatási, politikai tapasztalatait. A reformkori magyar társadalomban az 1840-es évek közepén már rosszabb kép élt a Pesti Egyetemről, mint amit Eötvös írásaiból eddig megismertünk. Az 1843–44-es országgyűlésen⁵ érdekes és hosszantartó vita zajlott le a pesti egyetem tanítási és gazdálkodási rendszeréről. A karok és rendek azt kívánták, hogy az uralkodó tájékoztassa az országgyűlést az egyetem jövedelmeinek kezeléséről, hogy annak alapján célszerű intézkedéseket javasolhassanak az intézmény oktatásának megreformálására. A kérés fontos jogi problémát érintett, hiszen ha az egyetem katolikus alapítványú intézet, mint ezt több felszólaló állította, akkor az alapítvány kezelése királyi felségjog, és ebbe az országgyűlésnek nem volt beleszólási joga. Ocskay Antal kassai püspök

⁴ Eötvös Gábor 1766–1772 között, Eötvös Károly pedig 1772–1776 között tanult a Theresianumban. A család más tagjai Eötvös Loránd előtt nem látogattak külföldi egyetemet.

⁵ 1844. október 4-én.

határozottan, katolikus főtanintézetnek nevezte a pesti egyetemet, amely egyébként a protestáns felekezetűek előtt is nyitva áll. Az oktatás színvonaláról csak annyit jegyzett meg, hogy az „Egyetem állapota nem a legtokéletesebb”. Hogy a reformkori haladó közvélemény ítélete mi volt az egyetemről, arról pontos képet kaphatunk a különféle felszólalásokból. Az egyetem jellegéről Teleki László úgy fogalmazott: „Én [...] az egyetemet oly intézetnek tekinteni, mely céljának csak úgy felelhet meg, ha minden vallásbeli tekintet nélkül a hon összes intelligenciájának gyűlpontja leend.”⁶ Teleki arra is figyelmeztetett, hogy felekezeti jelleggel aligha lehet korszerűsíteni az egyetemet, növelni az intézmény iránti bizalmat. Andrassy Károly még tovább folytatta a korszerű egyetemi szerkezet felvázolását: „az által segítve volna a dolgon, ha úgy, mint a külső egyetemeknél, mindenkinek szabad volna tanítani – mert ekkor a tanítók nem lesznek többé sine curák, hanem kényteleníttetnék magukat tökéletesíteni. és nem aludnának el valaha szerzett borostyánaikon, mert különben [...] más jönne és jobban adja elő a tudományt, és hiszem, hogy ez által lehetne a tanítás módját leginkább előmozdítani.” Itt áll tehát előttünk szinte teljes kiforrottságában a liberális egyetempolitika alap gondolata: felekezet nélküli, állami irányítású egyetem, a szabad tanítás elvén alapuló oktatási rendszerrel. A reformellenzék képviselői természetesen sokkal részletesebb és pontosabb diagnózist adtak az egyetem korabeli állapotáról is: Batthyány Lajos röviden summázta véleményét: „Én az egyetemnek jelen stádiumában semmi oly részét nem találom, melyet reformálandónak nem vélek.” Wenckheim Béla még azt is kimondotta az ország nyilvánossága előtt, hogy az egyetemi tanárok kinevezésénél „nem annyira a talentum, mint az illető egyénnek politicus meggyőződése vétetik tekintetbe”. A reformellenzék képviselői helyesen látták és hangsúlyozták is a külföldtől való nagy elmaradásunkat. Az országgyűlési felszólalásokból csakúgy, mint a különféle újságcikkekből, sőt az egyetem tanárainak több korabeli előterjesztéséből kicseng a közös aggodalom: az alacsony színvonalú magyar egyetemi képzés rontja az ország kultúrájának nemzetközi megítélését, csökkenti a magyar tudomány külföldi hírnevét. Batthyány szerint a „tudományos respublicának közvéleménye [...] Magyarországnak egyetemét tudományosság tekintetében az elavultság fészkeének tekinti”.⁷ Az országgyűlési felszólalások sorra vették az egyetemi oktatás

⁶ Valamennyi idézet: 1843–44. ogy. *Főrendi napló*, 6. k. 331–338.

⁷ Érdemes ezzel kapcsolatban a későbbi miniszterelnöknél még hitelesebb tanúkat idézni. Éppen egy évvel a fenti vita után a bölcsészeti kar három, reáltudományokkal foglalkozó tanára részletezte az egyetemi szertárat, a segédeszközökkel való ellátottság mostoha helyzetét, és annak a félelmüknek adott hangot, hogy „jelenleg, midőn a dunai gőz-hajózás és keletkező vaspályai

hiányosságait, azonban legtöbbször nem személyes tapasztalatból szóltak, míg Eötvös rendelkezett ilyen tapasztalatokkal

1848 tavaszán közismert az egyetemi ifjúság szerepe a forradalom kezdeményezésében. Ennek nyilván való következménye lett, hogy az országgyűlésnek első között kellett foglalkozni a felsőoktatás problémáival. Március 17-e délutánján a hallgatók igen reális és szakszerű kívánságait, a kilenc pontot, az Egyetemi Tanács is elfogadta, és ezt a rektor és a tanári kar küldöttei a pontok aláírásával erősítették meg. A rövid ideig Pesten tartózkodó, ekkor 35 éves, kijelölt miniszter, Eötvös József, 1848. április 2-án ellátogatott az egyetemre, ahol a diákok képviselőivel is találkozott. E nagygyűlésen az egyik joghallgató terjesztette elő az ifjúság kívánságait. Több tanár elbocsátását kérték, miközben a magántanári intézmény bevezetését sürgették. A hallgatóknak az a kérése, hogy az egyetemen olyan tudósok kapjanak katedrát, akik a reformkor tudományos és politikai küzdelmeiben nemzeti érzésükről is tanúbizonyságot tettek, találkozott az új miniszter szándékaival is.

A márciusi forradalomnak az egyetemmel kapcsolatos első vívmánya az 1848. évi 19. tc. megszületése volt. A pozsonyi országgyűlés március 19-i ülésén Hajnik Pál, a Pestről érkezett küldöttség tagja terjesztette elő az egyetemi ifjúság kívánságait. Így került az országgyűlés elé az említett rövid törvényjavaslat, amelynek fontosságát az adja, hogy kodifikálta a liberális egyetempolitika két fontos elemét. Egyrészt az egyetemet az országgyűlésnek felelős közoktatásügyi miniszter fennhatósága alá rendelte, másrészt kimondta a tanítási és tanulási szabadság elvét. A végül elfogadott szövegbe olyan fogalmazás került, „hogy egyrészt a tanuló arra nézve, mely tant és melyik tanártól kívánja hallgatni, szabad választást tehessen: másrészt, hogy a rendes tanárokon kívül, más jeles egyének is, a minisztérium által ideiglenesen megállapítandó, később pedig a törvény által meghatározandó feltételek mellett oktathassanak”. A miniszter így felhatalmazást kapott arra, hogy még a jövőbeni új országgyűlés döntései előtt megkezdhesse az egyetemen nélkülözhetetlenül szükséges reformok bevezetését.

A forradalmi idők változásai azonnal éreztették hatásukat az évtizedek óta megcsontosodott rendszerű magyar egyetem belső életében. A felelős magyar minisztérium hivatalba lépése után, az új egyetemi szabályzat bevezetéséig átmeneti állapot alakult ki, s ezt tükrözte az egyetem 1848–49. évi szervezeti is. A régi tisztségek új tartalmat kaptak, mivel a vallás- és közoktatásügyi

utazás több külföldi tudósokat hazánk szívébe [...] minden bizonnyal nagyobb számban juttatand, az elavult gyűjtemények szemléltetése minden külföldi tudós jövőjét a honunk tudományi képzettségéről ápoló lealacsonyító előítéletében csak megerősítené és a magyar egyetemnek [...] hírét nevét kissebbítené”. MOL C 67. 1846. 8. kútfő. 236. sz.

miniszter egyben az egyetem elnöke is lett. Eötvös 1848. május 1-én Csausz Mártont, az orvosi kar professzorát egyetemi alelnökké nevezte ki. Az egyetemi tanács változatlan összetételben működött tovább, sőt 1848 júniusában a miniszter felfüggesztette az ilyenkor szokásos rektor-, ill. dékánválasztást, és felkérte a tanácsot, hogy a tervezett egyetemi reform életbeléptetéséig az addigi formában lássa el feladatát.

A tanári kar összetételében azonban elkerülhetetlenek voltak a változások – hiszen ennek szükségességére még a régi főhatóság, a helytartótanács is utalt. A magyar nyelvű oktatás teljessé tétele már eleve megrostálta a tanári kart, mivel a magyarul nem tudók kénytelenek voltak megválni katedrájuktól, vagy nyugdíjazásukat kérni. A legnagyobb változás érthetően a bölcsészeti karon történt, hiszen itt maradt meg legtovább a latin oktatási nyelv. Eötvös a tanárok kinevezésekor nem mindig teljesítette a közvélemény kívánságait. Így pl. elzárkózott Vasvári Pálnak az egyetemes történelem rendes tanárává való kinevezésétől, bár ez volt a diákok határozott kérése. Eötvös ragaszkodott a fokozatosság elvéhez, s ez alól a népszerű, a forradalomban magát kitüntető Vasvári Pál kedvéért sem tett kivételt. Vasvári 1848 júniusában kapott csak magántanári megbízatást. Eötvös április 24-én úgy rendelkezett, hogy a tanévet valamennyi karon – a vizsgákat is beleértve – május végéig be kell fejezni, hogy azután a tanárok teljes erejüket az egyetemi reform részletes kimunkálására fordíthassák.

Eötvös József első minisztersége alatta közoktatásügy minden területén átfogó reformok előkészítését kezdte meg. Kétségtelen, hogy elsődlegességet a népoktatás fejlesztésének biztosított, de kezdettől fogva nagy figyelmet fordított a magyar felsőoktatás, s ezen belül a pesti egyetem korszerűsítésére is. A minisztérium felhívására vagy éppen önálló kezdeményezésből a karok tanárai, egyes tanfolyamok vezetői egymás után készítették el reformjavasolataikat. A minisztériumba 17 olyan beadvány érkezett 1848 végéig, amely az egyetemi oktatás átalakításával foglalkozott. A bölcsészeti karra vonatkozó javaslatok közül azokat érdemes kiemelni – amelyek a kar több részre osztására, ill. a természettudományok egyenjogúsítására vonatkoztak. Petzelt József, az Institutum Geometricum igazgatója az egyetemen egy ötödik, ún. mérnöki és szerkesztési tanulmányok karának felállítását kérte. A kar tanári testülete viszont a továbbiakban is fenn kívánta tartani a kar elvi egységét, bár azon belül két különálló osztály, a matematikai és a filozófiai létrehozását tervbe vette. A tervezet így, ha nem is határozottan, de mégis jelzi a reáltudományok önállósulását. A bölcsészeti karról még Telfy Jánosnak, a görög nyelv tanárának

javaslatát érdemes még megemlíteni. Ennek fontos eleme volt a bölcsészkar egyenjogúságának határozott kimondása, s érdekes, a forradalmi időkre jellemző újdonsága az, hogy az egyetemi közgyűlésen a hallgatóság öt választott képviselőjének részvételét tartotta szükségesnek.

Pest-Budán kívül Erdélyben is nagy tervek születtek a felsőoktatás területén. Az erdélyi unió megvalósításával kapcsolatos tárgyalások során az unió bizottság jegyzőkönyveiben már szerepelt a kolozsvári jogakadémia egyetemmé fejlesztésének terve. 1848 júniusában Szabó József, a kolozsvári Orvos-Sebészeti Intézet tanára cikket publikált a *Kolozsvári Híradó* című lapban.⁸ Írása lényegében a szétforgácsolt kolozsvári felsőfokú tanintézetek egyesítéséről szólt. Az unió bizottság 1848. augusztus 12-i ülésén Wesselényi Miklós és Teleki László is sürgette az erdélyi egyetem létrehozását.⁹ Szász Károly javaslatára 1848. augusztus 16-án az unió bizottság hivatalosan is kimondta, hogy „a kolozsvári líceum tudományos egyetemmé egészítessék ki, mely a pestinek módjára lesz szabályozandó és szint úgy egyenesen a közoktatási miniszter hatósága alá rendeltetik”.¹⁰

A Pesti Egyetem korszerűsítésének legfontosabb dokumentuma az a tervezet, amely 1848 nyarának végén, aláírás nélkül, nyomtatásban látott napvilágot *A magyar egyetem alapszabályai* címmel. A minisztériumi iratokból kiderül, hogy a tervezetet Eötvös József állította össze, felhasználva a hozzá benyújtott javaslatok egyes elemeit is. Ezek az alapszabályok tekinthetők tehát az Eötvös által előkészített általános egyetemi reform alaptörvényének, amely a politikai viszonyok megváltozása következtében már nem kerülhetett az országgyűlés elé.

A szabályzat a liberalizmus alapelveinek megfelelően kimondta, hogy az egyetem állami tanintézet, amelyben felekezeti előnyöknek helye nincs. A szervezeti felépítés nagy újdonsága, hogy három hittudományi kar felállítását tervezi, a katolikuson kívül egyet a protestánsok és egyet a görögkeleti egyház részére. A jogi kart jogtudományi és politikai szakra, a bölcsészeti kart pedig bölcsészeti és „mértani” szakra osztja. A szabályzat a karok teljes egyenjogúságát is kimondja, s ez a bölcsészeti karhoz tartozó tudományok szempontjából döntő változás. Eötvös a régi egyetemi szervezetből megtartotta a kari igazgatói intézményt, de ezt a tisztséget. miként az évenként választott egyetemi igazgatói (rektori)

⁸ SZABÓ J.: Tudományos egyetem (universitas) Kolozsvárrt. *Kolozsvári Híradó* 1848. jun. 29., 17. szám, 1.

⁹ MÁRKI S.: *A m. kir Ferencz József Tudományegyetem története 1872–1922*. Szeged, 1922, 28.

¹⁰ MÁRKI S.: *A m. kir Ferencz József Tudományegyetem története*. i. m. 28., Lásd még: MÁRKI S.: Az erdélyi unió-bizottság. *Budapesti Szemle* (Szerk. GYULAI P.) 95. kötet. Budapest, 1898, 346.

tisztet is, a tanárok közül kívánta betölteni. Általában a tervezet a korábbinál jóval nagyobb önállóságot biztosít a tanároknak, megengedve az önálló tudományos kutatás szabadságát és a tudományos meggyőződés szabad előadását. Részletesen szól az alapszabály a magántanári intézményről, mint az egyetemi tanári utánpótlás bázisáról. Lényegében a dualizmus kori magántanári szabályzat Eötvös tervében már 1848-ban készen volt. A kor politikai aktualitásának megfelelően a szabályzat kimondta, hogy az egyetemi hallgatóknak külön politikai jogai nincsenek, és hogy „külön egyetemi őrségcsapat” sem állhat fenn, mivel ez a nemzetőrsegről alkotott törvényekkel nem egyeztethető össze.

A tervezet tökéletes tanulási szabadságot engedélyezett, s csupán arra kötelezte a karokat, hogy tájékoztassák a hallgatókat a tanulmányok célszerű sorrendjéről. Az oktatás tartalmi kérdéseivel a szabályzat érthetően keveset foglalkozott, bőségesen részletete viszont az új fegyelmi szabályokat, és ez 1848-ban igen lényeges volt a már nagyon elavult régi fegyelmi rendelkezések miatt. E területen érdekes újdonság a kari esküdszékek felállítása, amely a hallgatók képviseleti szerve, s így a diákönkormányzat fóruma. Érdemes felfigyelni a fegyelmi szabályok között arra a cikkelyre, amelyik tiltja a hallgatók között „a valóság és nemzetiség gúnyolását” s tilalmaz bármilyen efféle megkülönböztetést.¹¹ Régóta hiányzó intézményt pótolta a szabályzat által említett tanárképzede, külön-külön humán és reál tagozattal. Nem feledkezett meg Eötvös a hallgatók tanulási és életkörülményeinek javításáról sem, külön „tanulói könyvtár”, egyetemi menza, sőt egyetemi betegápoló intézet felállításával.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Eötvös József a rendelkezésére álló nagyon rövid idő alatt olyan magyar egyetem működését vázolta fel a liberalizmus elveiből kiindulva, amely az ország igazi tudományos központja, és modern szellemű alkotóműhelye lehetett volna. Természetesen az alapszabályok készítését a kor politikai problémái is befolyásolták. Ezzel magyarázható a három hittudományi kar tervbe vétele. A tapasztalatlanságra vall, ill. a liberális tan szabadság-eszme mindenáron való követésére az, hogy az egyetemi hallgatók tanulását, annak rendszerét egyáltalán nem szabályozták. Vitatható részletek ellenére Eötvös munkája korszakalkotó jelentőségű a magyar felsőoktatás és az egyetem történetében.

A miniszter a szabályzat kidolgozása mellett az egyetemi oktatás tárgyi feltételeinek javítására is gondolt. 1848 második felévére a minisztérium szűkös költségvetéséből 39 613 Ft-ot szánt az „egyetemnél teendő korszerű reformokra”. 1849-re pedig az említett összeg kétszeresét tervezte e célra, s mindezt

¹¹ 232. §.

az egyetemi alapból származó jövedelmeken kívül, vagyis olyan módon, ahogyan 1848 előtt sohasem gondoskodtak a pesti univerzitásról.

1848 szeptemberében Eötvös nem követte a Kossuth által diktált forradalmi irányt, lemondott és külföldre távozott. Lemondása után Szász Károly államtitkár vette át a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium irányítását, de a kibontakozó harci cselekmények miatt a felsőoktatási reform megvalósítására már nem volt lehetőség.

Az első felelős magyar minisztérium tagjai közül egyedül Eötvös Józsefnek adatott meg az a lehetőség, hogy 1867-ben ismételten ugyanazt a miniszteri tárcát tölthette be, amelyet öt hónapig 1848-ban. A sors most sem volt nagyon kegyes hozzá, hiszen ekkor is csak alig négy esztendő adatott számára korábbi tervei megvalósítására. Nincs most mód e rövid periódus felsőoktatási reformterveinek részletes bemutatására, már csak azért sem mert a tervek nagy része már csak Eötvös halála után valósult meg. Második miniszerségének idején sok energiát fordított a népoktatási törvény kidolgozására, és óriási viták után még megérte ennek elfogadását.¹²

A felsőoktatás területén is óriási változásokat indított el. Megkezdte a Budai Polytechnikum valódi Műegyetemmé alakítását, s ez 1871-ben, fél évvel halála után valóra is vált. 1870-ben sikerült elfogadtatni a nagyon régóta hiányzó „Középtanodai Tanárképezde”, a Tanárképző Intézet szabályzatát, a Műegyetem mellett felálló reáliskolai tanárképzővel együtt. 1870. április 7-én nyújtotta be Pesti Magyar Királyi Tudományegyetem és a József Műegyetem újjászervezésére vonatkozó törvényjavaslatait. Az első sokban hasonlított 1848-as terveihez, de a javaslat a politika viták áldozatává vált és elfogadásra nem került sor. Csak érdekességként említem meg Táncsics Mihály javaslatát, amelyet a törvény vitája során, 1871. februárjában mondott.¹³ „Egyetemünk tanárainak fizetése legyen annyi, mint sehol máshol Európában, hogy bírjon az oly varázserővel, miszerint a világnak legjelesebb tanárai óhajtozhassanak itt tanszéket nyerhetni, s hogy elegendő ösztönül szolgáljon arra, miként az idegen nemzetbeli tudós evégett érdemesnek találhassa magyar nyelvünket megtanulni. Legyen a buda-pesti egyetem minden tekintetben olyan, hogy hazánk ifjúsága ne vágyakozhassék más országok egyetemeire, hanem földaláljon mindent itt, mit emberi elme teremteni képes.” Lám, Táncsics 1871-ben feltalálta a mai amerikai egyetem modelljét, de itthon ez természetesen nem valósult meg.

¹² Az 1868. évi 38. törvénycikket az országgyűlés feloszlata előtti utolsó ülésen fogadták el. Az uralkodó 1868. december 5-én szentesítette.

¹³ Lásd: KARDOS J. – KELEMEN E. – SZÖGI L.: *A magyar felsőoktatás évszázadai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000, 79.

Erdélyben Eötvös József 1868. február 8-án felszólította a két meglévő kolozsvári tanintézet tanári karát, hogy együttesen tanácskozva részletes javaslatot terjesszenek fel egy Kolozsváron felállítandó egyetem tervezetéről.¹⁴ Eötvös 1869 szeptemberében személyesen látogatott el Kolozsvárra, ahol többek között tájékozódott az egyetem elhelyezési lehetőségeiről, és leendő szervezetéről.¹⁵ Az országgyűlés elé csak 1870. április 7-én került a rövid törvényjavaslat, amely kimondta, hogy „Kolozsvár szabad királyi városban országos főtanodául egy királyi egyetem állíttatik és 1870 év október havában megnyittatik”. A javaslat három fakultásról szólt, közülük az első a „bölcsezet-, nyelvészet- és természettudományi” a második az orvosi, a harmadik a jog- és államtudományi kar. Ebben a javaslatban tehát még a pestihez hasonló egyesített bölcsészeti kar szerepelt, illetve a kar mellé itt is egy tanárképző intézet létrehozását javasolták. A második magyar egyetem végül szintén Eötvös halála után, 1872 őszén nyílt meg. Jelentős kezdeményezései között megemlíthetjük még nagyszabású ösztöndíj-politikáját, amivel segíteni kívánta a magyar felsőoktatás felzárkózását Európához.

Báró Eötvös József azon nagy magyar politikusok közé tartozik, akik nagyon sokat tettek Magyarország polgárosodásáért, felemelkedéséért, fejlődéséért. Eszméihez mindig hű maradt, példát mutatott a valódi nemzeti liberális gondolkodásból, hazaszeretetből és európaiságból is. Születésének 200. évfordulóján emlékezzünk rá tisztelettel és hálával.

¹⁴ MÁRKI S.: *A m. kir. Ferencz József Tudományegyetem története* i. m. 31.

¹⁵ MÁTRAJ E.: i. m. 31.

Eötvösi hagyományok követése

Garai Imre

Eötvös József és a magyar középiskolai tanári szakma kialakulása. A Báró Eötvös József Collegium létrejöttének előzményei

1895. május 23-án a kultuszminisztériumban Wlassics Gyula miniszter elnökletével értekezletet tartottak egy új tanárképző internátus létrehozásáról. A résztvevők közül elsőként Beöthy Zsolt, a budapesti egyetem tanárképző intézetének igazgatója szólalt fel, aki javasolta, hogy az intézet az első Vallás- és Közoktatásügyi miniszter¹ előtt tisztelegve a Báró Eötvös József Collegium nevet vegye fel.²

A névadó, Báró Eötvös József munkássága kiemelkedően fontos szerepet játszott a magyar polgári közoktatás megteremtésében, így a kísérleti jelleggel létrehozott tanárképző internátus névválasztása szimbolikus, hiszen az intézet nem csupán lezárta a magyar középiskolai tanári professzió századokon átívelő intézményesülését, hanem egyúttal a szekuláris tanárképzés fellegváraivá is vált.³ Tanulmányomban a 19. század közepétől, Eötvös József kultuszminiszteri

¹ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumra a továbbiakban a VKM rövidítést használom.

² 28.258/1895. 1895. május 23-án tartott értekezlet jegyzőkönyve a felállítandó tanárképző internátussal kapcsolatosan. Budapest, 1895, május 23. MDKL 88. doboz. 185/1. dosszié. Az értekezleten Wlassics és Beöthy mellett Klamarik János, Leövy Sándor, Heinrich Gusztáv, Erődi Béla, Margalits Ede, Finácz Ernő, Kármán Mór és Csengeri János vettek részt. Vö. Tóth G.: Az Eötvös József Collegium előtörténete. In: Kósa L. (szerk.): *Szabadon szolgál a szellem. Tanulmányok és dokumentumok a század esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből 1895–1995*. Gift Kft., Budapest, 1995, 13–30.

³ MANN M.: *Kultúrpolitikusok a dualizmus korában*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1993, 81–82.; NÉMETH A.: A modern középiskolai tanári és tanítási szakmai tudástartalmak kibontakozásának történeti folyamatai. *Pedagógusképzés* 5, 2007/1–2., 5–27. 18–19.; GARAI I.: A magyar középiskolai tanári szakma kialakulása. Az Eötvös Collegium helye a magyar tanárképzésben a századfordulón. In: HORVÁTH L. – LACZKÓ K. – TÓTH K. (szerk.): *Lustrum. Ménesi út 11–13. Solemnia aedificii a.D. MCMXI inaugurati*. Typotex Kiadó–Eötvös Collegium, Budapest, 2011, 176–202. 200–201.

tevékenységétől vizsgálom a magyar felsőoktatást, s benne a középiskolai tanári professzió fejlődését egészen az Eötvös Collegium létrehozásáig, különös tekintettel arra, hogy elképzelései a tanárképzésről hogyan érvényesültek vagy módosultak hivatali utódainak tevékenysége alatt.

Eötvös József tevékenységének vizsgálata előtt azonban szükséges felvázolni, hogy mely szellemi hatások nyomai mutathatóak ki elképzeléseiben, törvényjavaslataiban. Fiatal korában anyja, Lilien Anna bárónő német humanizmus iránti szimpátiája, illetve nevelője, Pruzsinszky József, akit a Martinovics-féle jakobinus mozgalomban való részvételéért előbb halálra ítélték, majd néhány évi börtönfogság után szabadon bocsátottak, voltak rá hatással. Az ifjú Eötvös tehát olyan szellemi környezetben nevelkedett, amely egyszerre tartotta fontosnak a magyarság szolgálatát, illetve a feudális társadalmi és politikai keretek átalakítását.⁴ Az 1830 júliusának utolsó napjaiban lejátszódott francia forradalom eseményeit érdeklődéssel követte, Lajos Fülöp polgárkirályságának kialakulását nagy szimpátiával üdvözölte.⁵ 1836–1837-es külföldi útja során azonban a francia politikai és társadalmi valósággal szembesülve véleménye megváltozott, noha több neves francia közéleti személyiséggel ekkor alakította ki személyes kapcsolatát.⁶ Az 1832-es *Reform Bill* elfogadását követően átalakult angol alkotmányos monarchia viszont kedvező benyomást gyakorolt rá, noha a gyors iparosodás káros társadalmi következményeivel nem tudott közösséget vállalni.

A magyar politikában a centralisták vezetőjeként 1844 augusztusától a *Pesti Hírlap* hasábjain fejthette ki nézeteit a reformok szükséges irányáról.⁷ Törekvéseik közös jellemzője volt az egyén szabadságának és a közösségek autonómiájának a garantálása, illetve az állam mértéktartó szabályozó szerepvállalása a reformfolyamatok területén. Eötvös személy szerint különösen fontosnak tartotta az autonóm felekezetiiség megteremtését, illetve a műveltséghez való hozzáférés minden polgár számára egyenlő mértékben történő biztosítását.⁸ A polgári állam megteremtését egy népképviselőten alapuló, a parlamentnek felelős kormányzati rendszer létrehozásával képelték el.⁹

⁴ FELKAI L.: *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 27–28.

⁵ FELKAI i. m. 29.

⁶ BÖDY P.: *Eötvös József*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2004, 17.

⁷ FELKAI i. m. 40.

⁸ KELEMEN E.: *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002, 87.

⁹ FELKAI i. m. 40–41.

Az 1848-as polgári átalakulásban a VKM vezetőjeként vett részt. A minisztériumi struktúra kialakítása mellett jogalkotási területen két jelentős eredményt könyvelhetett el: az 1848: XIX.¹⁰ és XX.¹¹ törvények elfogadását. A pesti egyetemről szóló jogszabályban az intézetet a VKM alá rendelte, illetve garantálta a tanszabadság elvét mind a hallgatók tantárgy- és tanárválasztásának, mind pedig a tanári kinevezések területén: a törvény értelmében ugyanis nem csupán rendes kinevezett egyetemi tanárok, hanem a minisztérium megbízásából „más jeles egyének” is kinevezést nyerhettek, egy később elfogadásra kerülő jogszabályban meghatározott feltételek mellett.¹² A törvény egyértelműen felvázolta egy felsőoktatási reform kontúrjait, amelynek keretében hazánkban is kialakulhatott volna egy a 19. század első évtizedében, a Stein–Hardenberg-féle államreform keretei között megvalósult humboldti kutatóegyetemi modellhez hasonló felsőoktatási intézet.¹³ Ezt a megállapítást erősítik *A magyar egyetem alapszabályai* címet viselő jogszabálytervezetében kidolgozott elképzelései, amelyekben leszögezte, hogy az egyetem állami intézet, így nem lehet sem a tanulmányok során sem a tanári kinevezések tekintetében valamely felekezethez való tartozásból előnyöket származtatni. Előrevetítette továbbá a bölcsészeti kar előkészítő funkciójának megszüntetését és önállós, a többi fakultással egyenrangú karrá való átszervezését, illetve egy emellett működő tanárképző intézet létrehozását.¹⁴

Az 1848: XX. törvény teljes viszonyosságot állapított meg minden törvényesen bevett vallásfelekezet között. Ez ugyan súlyosan érintette a római katolikus egyház pozícióit, de kivételezett helyzete nem minden tekintetben szűnt meg, hiszen a főrendi táblán a főpapság továbbra is helyet foglalt, illetve a *ius supremae patronatus* miatt az állam és az egyház nem vált el teljesen egymástól.¹⁵ A prelátusok igyekeztek az állam szerepvállalásának szükségességét az oktatás valamennyi területén visszaszorítani, amelynek eredményeként sikeresen elodázták a népoktatási törvénytervezet vitáját, és kétségbe vonták az állami felügyelet jogosságát az ország egyetlen tudományegyetemén, mivel érvelésük szerint az eredetileg felekezeti jelleggel jött létre.¹⁶

¹⁰ 1848: XIX. tc. *A magyar egyetemről*.

¹¹ 1848: XX. tc. *A vallás dolgában*.

¹² 1848: XIX. 2. §

¹³ NÉMETH A.: *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciók hatások, nemzeti sajátosságok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005, 182.

¹⁴ FELKAI i. m. 80–81.

¹⁵ KELEMEN i. m. 88–89.

¹⁶ FELKAI i. m. 79.

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcot követően az új uralkodó, Ferenc József ideiglenesen felfüggesztette a magyar alkotmányosságot és represszív intézkedésekkel sújtotta a forradalomban szerepet játszó társadalmi csoportokat. A pesti tudományegyetemen ennek ellenére számos intézkedés történt, amelynek eredményeként elkezdett intézményesülni a magyar középiskolai tanári professzió. A reform kezdeti lépéseként 1849 novemberében Magyarországra is kiterjesztették az *Organisationsentwurf*¹⁷ hatályát, így létrejött az egységes nyolcosztályos gimnázium, illetve a hatosztályos reáliskola, képzésüket az érettségi vizsga zárta le. A két intézménytípus 1883-ig kizárólagosan eltérő pályákra nyújtott képesítést, azonban az érettségi előfeltételévé vált a felsőfokú tanulmányok megkezdése, amelynek eredményeként emelkedett a felsőoktatás tanulmányi színvonala.¹⁸ Ezt a folyamatot a bécsi VKM 1850. február 15-i rendelete is erősítette, amelynek értelmében a pesti egyetem a birodalmi fővárosban székelő kultusztárca irányítása alá került. Noha ez az intézeti autonómia felfüggesztését jelentette, mégis érdemi változásokat indított el a magyar egyetem szervezetében, hiszen így érvényesültek Leo Thun-Hohenstein miniszter intézkedései.¹⁹ A protestáns eredetű, porosz *neohumanista* reformok jegyében, amelyekkel szemben a korábbi évtizedekben a dinasztia merev ellenállást tanúsított, az 1850/1851. tanévtől a bölcsészkar a többi fakultással egyenrangúvá vált, képzési ideje pedig három évre emelkedett. A hallgatók érdeklődésüknek megfelelően hallgathatták a tantárgyakat, a tanárok pedig magas presztízssű állami hivatalnokokká váltak.²⁰ A professzió fejlődése szempontjából fontos lépésként értékelendő a tanárképesítő vizsga 1856-os bevezetése, amelyet 1862-ig csak a Lajtán túl lehetett abszolválni, azonban erre igen kevesen vállalkoztak a politikai helyzet miatt. Az Októberi Diplomát követő politikai enyhülés légkörében 1862-ben Pesten is létrejött külön a gimnáziumi, illetve a reáliskolai tanárképesítő vizsgabizottság, amelyek 1875-ben egyesültek, illetve az egyetem visszakapta autonómiáját, a tanítás nyelve pedig ismét a magyar lett.²¹

¹⁷ A rendelet teljes címe: *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich*.

¹⁸ NÉMETH A.: *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, egyetemi tudománnyá válás, középiskolai tanárképzés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 182.

¹⁹ ANTALL J. – LADÁNYI A.: A magyarországi felsőoktatás az abszolutizmus és a dualizmus korában. *Felsőoktatási Szemle* 17, 1968/9., 536–546. 537.

²⁰ NÉMETH: *A magyar neveléstudomány* i. m. 184–187.

²¹ NÉMETH: *A magyar pedagógia* i. m. 188.; FELKAI L.: A tanárképzés történeti áttekintése a századfordulótól. *Pedagógiai Szemle* 11, 1961/5., 431–444. 434.

Eötvös József és veje, Trefort Ágoston 1848. szeptember 29-én hagyták el az országot Franz Lamberg, Magyarország kinevezett teljhatalmú katonai főparancsnokának egy nappal korábbi meggyilkolása miatt.²² Előbb Bécsbe távoztak, majd az 1848. október 6-i forradalom kirobbanása miatt Münchenbe telepedtek le, ahonnan csak 1850 novemberének végén tértek vissza ismét Magyarországra.²³ Eötvös emigrációjában írta meg *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az államra* című művét, melyben az 1848-as forradalmat követően átalakult politikai nézeteit foglalta össze.²⁴

Ezen a helyen csupán az egyházakra és a művelődésre vonatkozó nézeteit ismertetem röviden, mivel ezek később fontos szerepet játszottak 1867 utáni miniszteri tevékenységében.²⁵ Eötvös megállapította, hogy kora ugyan a növekvő vallásosság időszaka, de a római katolikus egyház a nagy francia forradalom és Napóleon óta az állam védelmét élvezte. Ezt nem tartotta célravezető politikának, hiszen a védelemre szoruló egyház nem lehet az állam biztos támasza, ezért szükségesnek tartotta az egyház szabadságának garantálását, ami alatt leginkább teljes szétválasztásukat értette.²⁶ A műveltség megszerzésére a szabadságjogok gyakorlásának szükséges előfeltételeként tekintett, amelyet a helyi közösségek, önkormányzatok erőtlensége esetén az államnak kell garantálnia.²⁷ A polgárok műveltségének biztosításában az állam és a községek, önkormányzatok szerepéről vallott felfogása közel áll Guizot és Tocqueville nézeteihez, akik a napóleoni túlzottan centralizált állammal szembeni ellensúlyt az egyéni és az önkormányzati szabadságokban vélték megtalálni.²⁸

Mivel Eötvös a kiegyezés elfogadására a társadalmi és politikai reformok kiindulópontjaként tekintett, ezért 1867 után a minisztériumi struktúra újbóli létrehozása mellett első feladatai közé tartozott, hogy az 1848: XX. törvénynek érvényt szerezzen és megreformálja a római katolikus egyház belső

²² A távozásra már korábban készült, hiszen vejével együtt családjukat Bécsbe küldték, illetve szeptember első felében külföldi utazáshoz szükséges útlevelet igényelt Pulszky Ferentől, a király személye körüli miniszter államtitkárától. GÁNGÓ G.: *Eötvös József az emigrációban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999, 18–20.

²³ GÁNGÓ G.: *Eötvös József az emigrációban* i. m. 30.

²⁴ GÁNGÓ G.: *Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2006, 23.; BÓDY i. m. 52.

²⁵ FELKAI i. m. 114.

²⁶ GÁNGÓ G.: *Eötvös József uralkodó eszméi* i. m. 143.; KELEMEN i. m. 87–88.

²⁷ GÁNGÓ G.: *Eötvös József uralkodó eszméi* i. m. 157–158.; FELKAI i. m. 117.

²⁸ FELKAI i. m. 121–122.

szervezetét.²⁹ Az egyházi autonómia megteremtését a szakirodalom által méltán legnagyobb kultúrpolitikai teljesítményének tartott népiskolai törvény elfogadásánál is fontosabbnak tartotta. Ettől várta az egyház tekintélyének helyreállítását, illetve a politikai jellegű támadások megszűnését az oktatásügy polgári átalakítási kísérletével szemben. Elképzelései azonban nem találkoztak a klérus álláspontjával, így 1869-re ettől a tervétől el kellett állnia.³⁰

Az 1868: XXXVIII. törvény³¹ elfogadását követő két év jogszabály előkészítési munkálatait követően nyújtott be törvénytervezetet a középiskolákról, a pesti egyetem szervezetének átalakításáról, a kolozsvári tudományegyetem felállításáról, illetve a Műegyetem átszervezéséről.³² Ez önmagában bizonyítja, hogy átfogó elképzelésekkel rendelkezett a köz- és felsőoktatás komplex átszervezéséről. Javaslatában tetten érhető a francia oktatási rendszer bizonyos elemeinek átvétele. Franciaországban 1808-ra jutottak nyugvópontra az iskolaszervezeti átalakítások a forradalmakat követően: a középiskolai végzettség voltaképpen egyetemi fokozatnak felelt meg, az előkészítő tagozatokon nyújtott filozófiai és matematikai képzés már lényegében az egyetemi tananyagot ismertette, az egyetemi alapvizsgákra készítettek fel. Ezt a szerkezetet a későbbi politikai átalakulások okozta reformok sem módosították.³³ Eötvös középiskolai törvényjavaslatában a felsőoktatás és a középfokú oktatás közötti „szakadék” csökkentésére hivatkozva egy kilencosztályos középfokú oktatási intézet létrehozására tett javaslatot, amelynek felső három osztálya *trifurkáló* jelleggel a bölcséleti, jogi, illetve természettudományos egyetemi tanulmányokat készítette volna elő líceumokban.³⁴ A francia rendszerrel szembetűnő hasonlóságot mutató törvénytervezetét, akárcsak a felsőoktatással kapcsolatos jogszabályokat, 1871. február 2-án bekövetkező halála miatt érdemben nem tárgyalta a parlament.³⁵

A tanárképzés ügyében nem született minisztersége alatt törvénytervezet, de 1870. május 3-án miniszteri rendelettel hozta létre és szabályozta a pesti egyetem bölcsészkarától függetlenül működő tanárképző intézetet.³⁶ Eötvös

²⁹ MANN i. m. 14–16.; KELEMEN i. m. 90.

³⁰ KELEMEN i. m. 91–92.

³¹ 1868: XXXVIII. tc. *A népiskolai közoktatás tárgyában.*

³² BÓDY i. m. 128.

³³ KARÁDY V.: *A francia egyetem Napóleontól Vichyig.* Felsőoktatási Kutatóintézet – Új Mandátum, Budapest, 2005, 21.

³⁴ KELEMEN i. m. 100.; FELKAI Eötvös i. m. 220–221.

³⁵ BÓDY i. m. 128.

³⁶ FELKAI i. m. 228–229.

haláláig csak négy szakosztály kezdte meg működését,³⁷ az intézet 1872-re nyerte el végleges struktúráját, a pedagógiai szakosztály megalakításával és a gyakorlógimnázium létrejöttével. Mindkét intézet Kármán Mór szándékainak megfelelően kezdte meg működését, aki a lipcsei tanárképzőben szerzett tapasztalatai nyomán alakította ki a munkarendet és a szervezeti struktúrát.³⁸ Az intézet tagságára pályázóknak felvételi vizsgát kellett tenniük, és igen szigorú követelményeknek kellett megfelelniük: az egyetemi tanulmányok mellett heti tizenöt órát kellett hallgatniuk, illetve részt kellett venniük a szakosztályok gyakorlatain is, emellett minden félévben több latin nyelvű értekezést kellett írniuk, amelyeket latinul kellett megvédeniük. Az első években csupán harminc tagja volt a tanárképzőnek, akik évi négyszáz forint ösztöndíjban részesültek, ugyanakkor legfeljebb két évig tarthatták meg tagságukat.³⁹ Az intézetben a német szemináriumú módszert alkalmazták, amelyet kiegészítettek a pedagógiai gyakorlatok, különálló jellege, magas képzési követelményei hasonlóságot mutatnak a francia tanárképzési rendszerrel, amelyben meghatározó szerepet játszott az 1794. október 30-án alapított École Normale Supérieure.⁴⁰ Az École tagjai az 1808. március 17-i császári rendeletet követően lényegében privilegizált helyzetbe kerültek, ugyanis a rendelettel bevezetett tanári versenyvizsga (*agrégation*) résztvevői nagyobb részt közülük kerülhetett ki.⁴¹ Kivételezett helyzetük az 1850-es Falloux-féle köztársasági törvényt követően sem változott jelentősen, amely véget vetett a Francia Egyetem intézményi egyeduralmának, mivel az ismételten létrejövő egyházi felsőoktatási intézetek nem versenyezhetek az École exkluzív körülményeivel, illetve a párizsi tudományos infrastruktúra nyújtotta előnyökkel.⁴² A pesti tanárképző intézet tagjai számára természetesen nem álltak rendelkezésre olyan intézményes garanciák az elhelyezkedésre, mint az École tagjainak esetében, de állami intézet tagjaiként

³⁷ A szakosztályok a következők voltak: klasszika-filológia, történelem-földrajz, mennyiségtan, természettan, természetrajz. NÉMETH A.: A pedagógusszerep történeti változásai. In: NÉMETH A. – PUKÁNSZKY B. (szerk.): *A pedagógia problémátörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004, 457–504. 487–488.

³⁸ NÉMETH A.: A magyar középiskolai tanárképzés és szakmai professzió kialakulása a 18–20. században. *Educatio* 18, 2009/3., 279–290. 287.; FELKAI L.: Pauler Tivadar, a közoktatásügyi miniszter. *Pedagógiai Szemle* 37, 1987/1., 50–58. 56.

³⁹ KELLER M.: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar-porosz összehasonlításban*. L'Harmattan – 1956-os Intézet, Budapest, 2010, 151–152.

⁴⁰ NÉMETH A *magyar pedagógia* i. m. 210–211.

⁴¹ KARÁDY i. m. 50–51.

⁴² KARÁDY i. m. 108–109.

a tanárképesítő vizsgán elért megfelelő eredményekkel, jó eséllyel pályázhattak a folyamatosan bővülő állami középiskolai intézményrendszerben.

Az 1871. utáni VKM-et irányító miniszterek közül Wlassics Gyulával bezárólag valamennyien az eötvösi polgári oktatási rendszer kialakításához illeszkedő oktatáspolitikai irányvonal követői maradtak.⁴³ Noha a tanárképzés területén is megfigyelhető ez a törekvés, mégis a tanárképzési intézményrendszer szereplői között legalább két dimenzió mentén törésvonalak mutatkoztak. Az első és legfontosabb vitakérdés a hatáskörre vezethető vissza: mely intézmény kizárólagos feladata a tanárképzés, az egyetemé, vagy az 1870-ben létrejött tanárképző intézeté? A nézeteltérés második dimenziója pedig világnézeti természetű: az állam mellett milyen szerep jut az iskolarendszer tradicionális szereplőinek, az egyházi felekezeteknek?⁴⁴

Ezek a törésvonalak az 1870-es, 1880-as években egyre nyilvánvalóbbá váltak, hiszen több alkalommal történt kísérlet arra, hogy a tudományos képzés, illetve a tanárképzés igényeit összehangolják. Ezért Trefort Ágoston már 1875-ben felvetette egy az École Normale Supérieure mintájára létrehozandó tanárképző internátus alapítását, amely megoldhatná a jelöltek eredményesebb felkészülését a tanári pályára. A felvetés Eötvös Lorándtól származott, aki 1874-es franciaországi tartózkodása alkalmával ismerkedett meg az intézettel.⁴⁵ A kezdeményezés azonban forráshiány miatt nem valósult meg. Eötvös 1878-ban azt is javasolta, hogy a tanárképzés egységesítése érdekében a miniszter szüntesse meg a tanárképző intézet önállóságát, és olvassza be az egyetem bölcsészeti karába, hiszen így garantálható lett volna a magas színvonalú egységes tanárképzés. Az internátus tervéhez hasonlóan, egyelőre ez az elképzelés sem valósulhatott meg.⁴⁶

Az 1883: XXX. törvény⁴⁷ megszületése jelentős állomás a középiskolai tanári szakma kialakulásában, hiszen egységesítette a középfokú oktatási szféra egészét, bevezette az állami felügyeletet a felekezeti intézetekben, illetve

⁴³ KELEMEN i. m. 100.

⁴⁴ Ilyen természetű aspektusa is volt a Kármán Mór és a neveléstan első professzora, Lubrich Ágost között kibontakozó vitának, amellyel, hogy előbbi a tanárképző intézetben, utóbbi pedig természetesen az egyetemen képzelte el a tanárképzést. NÉMETH: *A magyar pedagógia* i. m. 208.

⁴⁵ TÓTH i. m. 16. Eötvös a Bárány Eötvös József Collegium létrehozása körüli tárgyalásokon nyíltan utalt erre az elképzelésére. Erről lásd: Eötvös Loránd levele Wlassics Gyula VKM miniszterhez a Bárány Eötvös József Collegium szervezeti szabályzatára vonatkozó véleményezése ügyében. Budapest, 1895. július. MDKL 88. doboz. 185/1. dosszié.

⁴⁶ NÉMETH *A magyar pedagógia* i. m. 213.

⁴⁷ 1883: XXX. tc. *A középiskolákról és azok tanárainak képzéséről.*

egységesítette a tanári képesítés megszerzésének feltételeit.⁴⁸ Képesítést ezt követően csak az nyerhetett, aki igazolni tudta, hogy az érettségi vizsgát követően legalább négy évig hallgatta a tudományegyetem bölcsészeti karán saját szaktárgyát, egy évig pedagógiai gyakorlaton vett részt, illetve sikerrel teljesítette a tanárképesítő vizsga követelményeit.⁴⁹ A törvény következtében nyilvánvalóan csökkent a tanárképző intézet súlya a tanárképzés intézményrendszerében, hiszen tagsága egyébként sem volt kötelező, illetve a jogszabály csupán az egyetemi tanulmányokat írta elő. Ezt a folyamatot erősítette az egyetemi tanárképző szemináriumok megjelenése 1887-től,⁵⁰ amelynek eredményeként kettős intézményrendszer alakult ki a tanárképzésben.⁵¹

Az 1890-es évekre tovább bővültek a tanárképzéssel kapcsolatos problémák. Az 1883: XXX. törvénycikk következtében a tanári képesítés kvalifikációs szintje megemelkedett, illetve az 1890: XXX. törvény,⁵² értelmében a megszűnő kötelező görög nyelvi képzést pótló párhuzamos osztályok számának emelkedése⁵³ újabb tanerők szolgálatba állítását kívánta.⁵⁴ A tanárhíányt fokozta az évtized végére várható nyugdíjazási hullám és a középiskolák expanziója. A századfordulóra ugyanis dinamikusan kezdett bővülni a középiskolai intézményhálózat, ráadásul az 1883: XXX. törvénycikk előírásainak megfelelően a „csonka” algimnáziumokat igyekezett minden fenntartó nyolcosztályos főgimnáziummá bővíteni. Emellett az 1860-as években kinevezett tanárok épp az 1890-as évtized végére töltötték ki harmincéves szolgálati jogviszonyukat, így kérvényezhették nyugalmomba vonulásukat. Az 1894: XXVII. törvénnyel⁵⁵ létesített országos nyugdíjalap pedig lehetőséget adott a felekezeti és a községi középiskola tanárainak a nyug-

⁴⁸ FELKAI L.: Trefort Ágoston miniszteri évei. *Pedagógiai Szemle* 38, 1988/7–8., 674–686. 679.

⁴⁹ 1883: XXX. 61. §; NÉMETH *A magyar középiskolai i. m.* 287.

⁵⁰ 1887-ben jöttek létre a történeti, klasszika-filológiai és a modern filológiai szemináriumok. 1891-ben alakult meg a földrajzi, három évvel később a geofizikai és 1895-ben a matematika szeminárium létrehozása. TÓTH i. m. 17.

⁵¹ NÉMETH *A modern i. m.* 18.; GARAI i. m. 197–198.

⁵² 1890: XXX. tc. *A középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről szóló 1883:XXX. törvénycikk módosítása tárgyában.*

⁵³ Ennek mértékére jellemző, hogy a VKM Egyetemi és főiskolai ügyosztályának kimutatása szerint 1885 és 1899 között a párhuzamos osztályok száma 53-ról 137-re nőtt. 25874/1898. A VKM V. ügyosztályának véleményezése az Eötvös Collegium tervszerű fejlesztéséről. Budapest, 1898. május 18. MDKL 88. doboz. 185/4. dosszié.

⁵⁴ Vö. KELLER i. m. 190.

⁵⁵ 1894: XXVII. tc. *Azon nyilvános tanintézeti igazgatók, tanárok, tanítók, igazgatónők és tanító-nők nyugdíjazásáról és hozzátartozóik ellátásáról, kikről állami vagy más hasonló természetű közrendelkezéssel gondoskodva nincs.*

díjazására is.⁵⁶ Így súlyos, a közoktatási rendszer működőképességét akadályozó tanárihiány kialakulásának veszélye merült fel.

E problémák orvoslását, a tudósokképzés és a tanári szakképzés összehangolását, illetve a tanárihiány mérséklését egy az École Normale Supérieure mintájára alapított internátus létrehozásától remélte az oktatáspolitikai elit. A francia minta átvételére nem csupán az École eredményessége készíthette a kultusztárcát,⁵⁷ hanem a szekuláris tanárképzés megteremtésének igénye is. A francia elitképző ugyanis megalapítása óta lényegében a francia állam számára képzett magasan kvalifikált középiskolai tanárokat. Ezt a funkcióját a politikai rendszerváltások által megváltozott oktatáspolitikai környezet sem módosította érdemben. A Báró Eötvös József Collegium létrehozására pedig éppen egy szekularizációs törvénykezési időszakban került sor, amelyben érdemi lépések történtek az állam és az egyházak szétválasztására,⁵⁸ illetve a polgári jogegyenlőség kiterjesztésére valamennyi társadalmi csoport részére.⁵⁹ A Collegium tagjainak identitását fennállása során mindvégig meghatározta, hogy a magyar állam neveltjei voltak.⁶⁰

Az intézet létrehozásának pénzügyi alapjait Eötvös Loránd rövid kultuszminiszersége alatt teremttették meg.⁶¹ Hivatali utóda felkarolta elképzeléseit és már 1895 első felében elindította az alapítás előkészületeit. Így Eötvös 1895. szeptember 17-én azt jelenthette Wlassics Gyula számára, hogy a Collegium 1895. szeptember 21-én hivatalosan is megnyitotta kapuit első növendékei számára.⁶²

⁵⁶ A VKM részben emiatt fogja Eötvös Loránd 1898. április 22-én kelt tervét, az akkor már működő Báró Eötvös József Collegium kibővítésével kapcsolatosan támogatni. 25874/1898. A VKM V. ügyosztályának véleményezése az Eötvös Collegium tervszerű fejlesztéséről. Budapest, 1898. május 18. MDKL 88. doboz. 185/4. dosszié. Lásd továbbá: TÓTH i. m. 20.

⁵⁷ KARÁDY i. m. 183–184.

⁵⁸ 1894: XXXI. tc. *A házassági jogról*. 1894: XXXII. tc. *A gyermekek vallásáról*. 1894: XXXIII. tc. *Az állami anyakönyvekről*.

⁵⁹ Ebbe a folyamatba illeszthető az 1895: XLII. tc. elfogadása is, amely az 1867:XVII. törvénnyel együtt keretbe foglalta és lezárta a hazai zsidóság polgári emancipációjának jogi folyamatát. GYURGYÁK J.: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 74–75.

⁶⁰ A Collegium vezetése is hasonlóan érvelt, ha sikeresen végzett tagjait a kultusztárca figyelmébe ajánlotta: „A kimutatottak nagy része a jelen tanévben hirdetett pályázatokon részt vettek, s kérem Nagyméltóságodat, kegyeskedjék őket, mint az állam neveltjeit kegyes figyelmére méltatni.” 76/1905. Bartoniek Géza jelentése a végzett tagokról a VKM miniszternek. Budapest, 1905. június 25. MDKL 51. doboz 97/1. dosszié.

⁶¹ FELKAI L.: Két miniszteri portré. Csáky Albin gróf és Eötvös Loránd báró. *Új Pedagógiai Szemle* 41, 1991/7–8., 134–146. 145.; TÓTH i. m. 20–21.

⁶² 9/1895. Eötvös Loránd curátor felterjesztése a VKM miniszterhez. Budapest, 1895. szeptember 17. MDKL 88. doboz. 185/1. dosszié.

Az intézet formális vezetését *curátori*⁶³ minőségben Wlassics Eötvösre bízta, a Collegium mindennapi ügyvitelének irányítása, illetve a szervezeti és pedagógiai elvek megteremtésének feladata igazgatóként Bartoniek Gézát illette meg.

Eötvös Loránd a curátori tiszttel mellett a tanárképző intézet igazgatójává is vált, ahol egy tantervi reformot követően 1899-ben kezdeményezte a budapesti egyetem bölcsészkarához való csatlakozást. Így a tanárképzés új struktúrája jött létre a századfordulóra a fővárosban: a bölcsészkar tanulmányok mellett a tanári képzés megszervezéséhez kötelezővé vált az immár az egyetem keretei között működő tanárképző tagsága is.⁶⁴ A kettős intézményrendszer tehát megszűnt, a német modellt követő képzési struktúrát a francia mintára alapított Collegium zárta le, amely egyúttal megteremtette a szekuláris tudós középiskolai tanár típusát is.

A Budapesten létrejött tanárképzési struktúra mintaadó modellként szolgált a jogalkotó számára az 1924: XXVII. törvény⁶⁵ kidolgozásakor. Ez kimutatható a törvény által országosan kiterjesztett tanárképzési rendszerből, amely a bölcsészkarok mellett létesítendő tanárképző intézetekben, illetve az ezek mellett létrehozandó internátusokban zajlott.⁶⁶ Az internátusok tekintetében mind a miniszeri indoklásból,⁶⁷ mind a debreceni egyetem bölcsészkarja mellett alapított tanárképző internátus szervezési munkálataiból kitűnik,⁶⁸ hogy az ekkor már közel három évtizede sikeresen működő Bárány Eötvös József Collegium szolgált mintaként. Így az intézet jelentős mértékben hozzájárult a magyar középiskolai tanári professzió intézményesülésének lezárásához, amely egészen a 260/1949 (I. 12.)⁶⁹ minisztertanácsi rendeletig meghatározta a tanárképzés arculatát.

⁶³ A curátor összekötő személy volt a napi ügyeket vivő igazgató és a kultuszminiszter között. Fegyelmi ügyekben a végső döntés joga megillette, továbbá a Collegium működésének korai időszakában, 1919-ig valamennyi, az intézetet érintő miniszteri felterjesztés, vagy leirat személyén keresztül jutott el az igazgatóságig.

⁶⁴ NÉMETH A *modern* i. m. 19.; GARAI i. m. 201–202.

⁶⁵ 1924: XXVIII. tc. A középiskolai tanárok képzéséről és képezéséről.

⁶⁶ 1924: XXVII. tc. 1.§, 9.§

⁶⁷ Az 1924: XXVII. törvény miniszteri indoklása. In: MÉSZÁROS I. – NÉMETH A. – PUKÁNSZKY B. (szerk.): *Neveléstörténeti szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 479.

⁶⁸ Dóczi Imre, a tiszántúli református egyház középiskoláinak felügyelője Bartoniek Gézától (akivel egyébként régebről ismerték egymást, így szívélyes viszonyban voltak) kért segítséget a debreceni tanárképző internátus megszervezéséhez. Dóczi Imre levele Bartoniek Géza igazgatóhoz az Eötvös Collegium és a tanárképző kapcsolatára vonatkozóan. Debrecen, 1925. augusztus 24. MDKL 50. doboz 95/1. dosszié.

⁶⁹ 260/1949 (I. 12.) Minisztertanácsi rendelet az egyetemi bölcsészettudományi képzés újjászervezése tárgyában.

Tóth Károly

Eötvös József portréi az Eötvös Collegium gyűjteményében

Megjegyzések Eötvös József portréikonográfiájához

Tomasz Jenő, klasszika-filológus, az Eötvös Collegium örökös aligazgatója 1945 júniusában az alábbi sorokat írta le Teleki Géza akkori kultuszminiszternek tett jelentésében. „A nagy légibomba találat értékesebb tárgyainkban a következő károkat okozta: megsemmisült [...] egy mellszobor (B. Eötvös József), egy másik mellszobrunk (B. Eötvös Loránd) ismeretlen állapotban még a könyvtárosi szoba romjai alatt van.” A többoldalas hivatalos beszámolóban mindössze néhány sor szól arról a veszteségről, amely akkor az Eötvös Collegium műtárgyait érte. A névadó, az egykori mecénások, igazgatók portréábrázolásait felvonultató házi „ösgaléria”, „pantheon” az épülettel együtt 1945-ben szenvedett részben helyreállítható, más részben pótolhatatlan károkat.

Tanulmányomban röviden arra teszek kísérletet, hogy a „hely szellemének” megfelelően bemutassam a Collegium által birtokolt Eötvös József ábrázolásokat, amelyek a kezdetektől fogva részét képezték az intézmény önállóságára és kivételes helyzetére alapuló identitásának. Ennyiben dolgozatom – a kötet más írásaitól eltérően – nem Eötvös munkásságával, életművének értékelésével, hanem személyiségének egyik típusú recepciójáról, helyi kultuszáról szól.

Ennek első elemeként már az Eötvös Collegium új épületének 1910-es elkészültekor három büsztöt rendeltek meg az épület közösségi terei számára a kiváló fiatal szobrásztól, Pásztor Jánostól. A kultuszminiszteri megrendelésre a névadó, Eötvös és a két első jelentős mecénás, Mednyánszky Dénes és Semsey Andor büsztjét kellett megmintáznia. Utóbbi kettő túlélte a háborút, jelenleg az MTA Irodalomtudományi Intézet kezelésében vannak. Az első, intézményszervező igazgató, Bartoniek Géza is igyekezett minél többet megtenni az ösgaléria bővítéséért. Az 1920-as évek elején beszerezte egykori támogatója, egyetemi

professzora, Eötvös Loránd Stróbl Alajos által faragott mellszobrát, amely kisebb sérüléssel ugyan – letört az orra –, de előkerült a romok alól.

Bartoniek másik jelentős beszerzése Eötvös József portréja volt. E kép történetét részletekbe menően Bognár Zsófia és Somogyvári Virág dolgozta fel a *Lustrum* emlékévkben.¹ Az igazgató, Bartoniek, az Eötvös Collegium volt Tagjai Szövetségének 1922-es évkönyvében² számolt be a festményről, amelyet öt évvel korábban, 1917-ben vásárolt meg a Collegium részére. A rejtélyes elemeket sem nélkülöző történet szerint Janzsó Tihamér premontrei kanonok, a Collegium egykori tagja ajánlott az igazgató figyelmébe egy Keleti Gusztáv által festett Eötvös József-arcképet, amely akkor egy fővárosi fogorvos tulajdonában volt. Bartoniek báró Eötvös Loránd kurátor társaságában megtekintette a képet, aki ráismert atyjára, de ő Székely Bertalan festményének gondolta. Az ügy tisztázása végett Schulek Frigyeshez fordultak, aki úgy emlékezett, hogy 1871-ben Keleti Gusztáv a Mintarajziskolában egy Eötvös-portrén dolgozott, amelyet „vitatkozva ugyan”, de együtt festett Székely Bertalannal. Bartoniek Géza a Burány Gergely preláthus által rendelkezésére bocsátott pénzből megvásárolta a festményt. Bartoniek hozzátette, hogy a mű restaurátorának, Beer J. Konstantinnak is, Székely Bertalan közléseiből tudomása volt róla”, és elsőrendű műnek tartja.

Székely Bertalanról tudjuk, hogy jó személyes kapcsolatot ápolt Eötvös Józseffel. Münchenben 1861-ben megfestett *Dobozy* című képét Eötvös kezdeményezésére a magyar állam vásárolta meg 1500 forintért, majd ő hívta haza a Mintarajziskolába a mesteriskola vezetőjének. A másik mesteriskolába Benczúr Gyulát hívták meg. Székely Bertalan mai ismereteink szerint legalább öt közintézmény számára festett Eötvös-portrét. Ezek közül kettő jelenleg is ismert: egyik a Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteményében van, a másik az Országos Pedagógiai Intézet tulajdonát képezi. Másik három, az egykori balatonfüredi Szeretetház (1871), a Képzőművészeti Főiskola és a Nemzeti Múzeum (1871) számára készült alkotások holléte ismeretlen.³ A helyzet tisztázását az sem könnyíti, hogy a kutatások szerint Székely Bertalan magánmegrendelésekre készült műveit szinte soha, és ritka kivételektől eltekintve

¹ BOGNÁR Zs. – SOMOGYVÁRI Zs.: Ismeretlen 19. századi magyar festő: Eötvös József portréja, év nélkül (19.század). In: *Lustrum. Százéves az Eötvös Collegium Ménesi út palotájá. Kiállításvezető*. Szerk. HORVÁTH L. ELTE Eötvös Collegium, Budapest, 2011, 39–44.

² B[ARTONIEK] G.: Báró Eötvös József arcképének története. *Szövetségi Évkönyv* 1, 1922, 62. (Budapest, Az Eötvös Kollégium volt Tagjainak Szövetsége)

³ *Székely Bertalan (1835–1910) kiállítás*. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1999, 151.

köz megbízásokra készített arcképeit sem szignálta.⁴ Így az attribúció leginkább másodlagos források segítségével volna alátámasztható, de Beer J. Konstantin és Bartoniek Géza által közölt adatokon kívül nincs meggyőző adatunk, hogy a képet valóban Székely Bertalan festette volna. Összevetve őket kvalitásában, festőiségében, technikai megoldásaiban elmarad a másik kettőtől, inkább tűnik azokról készült másolatnak. Tudjuk, hogy Székely Bertalan is kiterjedt tanítványi körrel rendelkezett ebben az időben, illetve akkor a másolattan is tantervi óra volt a Mintarajziskolában, a Képzőművészeti Főiskola, majd egyetem elődjén.

Sajnos jó minőségű, megbízható forrásnak tekinthető korabeli reprodukció sem maradt fenn a képről,⁵ amely alapján lehetséges volna összevetni más, akár ismeretlen festők munkájának tulajdonított Eötvös-portrékkal. Ami biztos, hogy a kép a két világháború között a Collegiumban reprezentatív helyet foglalt el. A Collegium levéltára 1944. május 8-i dátummal őrzi a Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnok elismervényét, amely szerint „légiveszély előli menekítés végett” Szabó Miklós igazgatótól átvették ezt az Eötvös-portrét, amelyet majd 1947. májusában Keresztury Dezső vett vissza az Eötvös Collegium számára.⁶ Az Eötvös Collegiumot 1950-ben megszüntették, diákszállóvá alakították, így műtárgyainak jelentős része a Ménési úti épületbe költöző Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének tulajdonába vándorolt. Huszonkilenc évvel később, 1969-ben Tóth Gábor akkori kollégiumigazgató⁷ kérte vissza Sötér Istvántól, az Irodalomtudományi Intézet akkor igazgatójától. Ennyit erről a hányatott sorsú darabról, amely az hiszem, jól tükrözi a mind a 20. századi magyar történelem, mind az intézmény sorsát.

⁴ Székely Bertalan elfeledett portréi a Magyar Tudományos Akadémián és a Kisfaludy Társaság Arcképcsarnokában. Kiállítás a Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteményében. Rendezte: BICSKEI É., Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézet Intézet, Budapest, 2005, 5.

⁵ A közölt, korabeli fotó alapján legközelebbi párhuzam az Országos Pedagógiai Intézet tulajdonában álló Eötvös-arcképpel és egy Gyárfás Jenő által szignált félalakos portréval (MNM ltsz. 1645), mely 2003 óta letétként az ELTE tulajdonában áll.

⁶ Magyar Nemzeti Múzeum Központi Adattára 377/1947.

⁷ Tóth Gábor levele Sötér Istvánhoz: „Kedves Igazgató Elvtárs! Kollégiumunk rendszeresen gyűjti a régi Eötvös József Kollégium emlékanyagát. Ezért újból nagy kéréssel fordulunk az Intézethez. És személy szerint az Igazgató Elvtárshoz. 1917-ben a Kollégium megvásárolta Keleti Gusztáv és Székely Bertalan által közösen festett Eötvös József képet. Ez a kép a régi Kollégium feloszlásakor a Magyar Tudományos Akadémia megőrzésébe került és jelenleg az Intézetben van. Kérem Igazgató elvtársat, hogy a képet könyvjóváírással a Kollégiumnak átadni szíveskedjék. Átadás után Eötvös arcképét restaurálni kívánjuk. Budapest, 1969. máj. 31.” EJC MDL 134/261/1969.

Most nézzük meg Eötvös József másik, Benczúr Gyula által festett portréját, amely jelenleg az intézmény gyűjteményének legfontosabb, reprezentatív darabja.⁸ A kép különlegessége, hogy az előzővel ellentétben nem tartozott eredetileg az intézmény gyűjteményébe, illetve az utóbbi évek kutatásai bizonyították, hogy a képet nem eredeti modell után, hanem fénykép alapján festette Benczúr.

Eötvös József portréját a művész 1884-ben, vagyis hazatelepülését követő esztendőben festette meg, amint az a szignatúrából is látszik. A kép elkészültének évében Benczúr kiállította a Múcsarnok őszi tárlatán.⁹ Ezt követően a nagyméretű, díszkeretes mű Eötvös József egyik leányának családjához, a Návay-családhoz került. Talán az sem kizárt, hogy közvetlenül ők rendelhették meg. 1966-ban az egyik leszármazott, Návay Ilona ajánlotta fel a képet megvételre az Eötvös Kollégiumnak, amelyet Tóth Gábor igazgató két művészettörténészi szakvélemény kikérése után 20.000 forintért vásárolt meg.

A háromnegyedes portrén Eötvös alakja frontális beállítású. A sötét háttér előtt az alak ruhája is fekete: egyedül az arca és két keze tűnik ki a feketeségből. A megfogalmazás robosztus és puritán, a hangsúly az arcra helyeződik, az alak ruházata beleolvad a háttérbe. Az egyedüli kelléket inkább csak sejthetjük, mint láthatjuk; a kép jobb oldalán lévő asztalon heverő levelek, könyvek adják a berendezés egyedüli látszatát. Észrevehetjük, hogy a festménynek mintát adó fényképen a berendezés még a másik oldalon található.

Érdeemes szólnunk a kép utóéletéről is. A 1884-es katalógus és a Benczúr Gyula gyermekei által vezetett életmű-jegyzék alapján a kép létezése mindig egyértelmű, holléte azonban sokáig bizonytalan volt. Az 1966-os vásárlás csak az egyetemi, collegiumi berkekben járt nagyobb hírveréssel, a művészettörténész szakma erről nem értesült. Jellemző, hogy Bellák Gábor, a Magyar Nemzeti Galéria munkatársa, aki 2003-ban Benczúr Gyula portréfestészetéről írt doktori értekezésében ugyancsak a fent említett források alapján hivatkozott a kép címére, a művet eredetiben nem is ismerte. Ezért volt nagy jelentőségű, hogy a 2011-es évben a Lustrum emlékévi és az Eötvös Collegium felavatásának 100. évfordulójára rendezett kiállításon, a Budapest Történeti Múzeumban bemutathattuk és a nagyközönség elé tárhattuk ezt a kissé méltatlanul elfeledett,

⁸ A képről hosszabban ír Somogyvári Virág a *Lustrum* kiállítás vezetőjében, lásd: SOMOGYVÁRI V.: *Benczúr Gyula (1844–1920): Eötvös József portréja, 1884*. In: *Lustrum. Százéves az Eötvös Collegium Ménesi út palotája. Kiállításvezető*. Szerk. HORVÁTH L. ELTE Eötvös Collegium, Budapest, 2011, 48–51.

⁹ *Képes tárgymutató az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1884. évi őszi kiállításához*. Országos Magyar Képzőművészeti Társulat, Budapest, 1884, 23.

késői Eötvös-portrét. E kiállításon volt újra egy térben látható az a teljes műtárgy-együttes, az a collegiumi mini-pantheon, amelynek megőrzése – bárcsak mondhatnám, gyarapítása – elsődleges feladatunk.

Végezetül hadd osszak meg az olvasóval e kötet lapjain egy új, öröndetes eredményt az Eötvös Collegium Eötvös-portréival kapcsolatban. Több mint egy évvel a várbeli *Lustrum* kiállítás után, saját doktori értekezésem forrásait kutatva találtam rá a Magyar Nemzeti Galéria Szobrászati Osztályán¹⁰ Pásztor János szobrászművész hagyatékában, pontosabban fogalmazva a szobrokból álló hagyaték mellett fennmaradt korabeli dokumentumfotókra. Ezeket átlapozva akadt a kezembe az a kartonalap, amelyre két portrét, nyilvánvalóan Pásztor János két művének fényképét applikálták. Amikor kezembe vettem és megvizsgáltam, már tudtam: Eötvös József a háborúban elpusztult collegiumi mellszobrának egyetlen hiteles emlékét tartom az kezemben.

Korábbi kutatásaimból tudtam, hogy 1910-ben a hódmezővásárhelyi újságok jelentős hírként számoltak be arról, hogy a pár hónappal hamarabb a fővárosba költözött fiatal szobrász, Pásztor János jelentős megbízásokat kapott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól. Az akkor már sok jelentős szoborpályázaton sikerrel szerepelt, tehetséges alkotó épp az ilyen típusú megrendelések elmaradása miatt költözött fel a székesfővárosba. A hírt először a Lyka Károly által szerkesztett *Művészet* közölte, majd csak innen – vagy valamelyik hivatalos közlönyből – vették át a Csongrád megyei lapok.¹¹ A hírek meglepő módon csak két szobor megbízásról szólnak: Eötvös József és Semsey Andor büsztjéről, s az sincs részletezve, hogy mely intézménynek szánják a szobrokat. Az időzítés azonban épp az Eötvös Collegium új épületének befejezésére esett, így sejthetjük, hogy a minisztérium már a megrendeléskor a Ménesi útra szánt ezeket a darabokat. Az sem teljesen világos, hogy miért pont az Eötvös- és a Semsey-szobrok kerültek megnevezésre a sajtóban, illetve, hogy az akkori Magyarországon dolgozó többtucatnyi jelentős szobrászművész közül miért éppen őt választották. Ugyanakkor még Mednyánszky Dénes életében elkészítette a harmadik művet is Pásztor, amelyet 1911. március végi Rudnay Gyulával közös kiállításán már szerepeltetett a korabeli újságok leírásai szerint.¹² A kiállításról nem maradt fenn katalógus, így azt nem tudjuk, hogy

¹⁰ Ezúton is hálásan köszönöm Mester Tibor és Schnitta Andrea a kutatásban nyújtott segítségét.

¹¹ (Sz.n.) Állami megbízás Pásztor Jánosnak. *Vásárhelyi Reggeli Újság*, VI. évf. (1910. március 29.) 75. sz. 3. és (Sz.n.) Állami megbízás Pásztor János részére. *A Jövendő*, I. évf. (1910. április 1.) 5. sz. 59.

¹² (Sz.n.) Művészek kiállítása. *Vásárhely és Vidéke*, XXIX. évf. (1911. március 28.) 38. sz. szám n.

a másik kettő esetleg itt, az Andrássy úti Párisi Szalon közelmúltban felújított Lotz teremében szerepelhetett-e.

Eötvös Józsefről a fennmaradt ábrázolások alapján készíthetett portrébüszttöt Pásztor János. Az 1911 decemberében elhunyt Mednyánszky Dénesről mintázott második darab feltehetően az ismert fotók vagy a festmény alapján készült, ám azt az eshetőséget sem zárhatjuk ki, hogy Pásztor kiutazott még 1910-ben vagy 1911 első hónapjaiban Bécsbe, hogy a báró otthonában, a schönbrunni kastélykerthez közel eső trautmannsdorfassei lakhelyén készítse el azt. A büszt az idős, sokat betegeskedő bárót mutatja be, az idealizáló megszépítés bármiféle gesztusa nélkül. Nem tudjuk pontosan, hogy az eredeti szándék mi volt, ki akarta-e öntetni a Collegium bronzba ezt a darabot, egyáltalán ezzel a szándékkal készült-e a szobor. Az viszont biztos, hogy eredeti elhelyezése a régi Collegiumban a keleti szárny nagy irodalmi olvasójában volt, a mai MTA Irodalomtudományi Intézet idegen nyelvű irodalmi olvasótermében. Az 1935-ös fotó¹³ ott, az egyik térbenyúló könyvespolc végében, körülbelül másfél méter magas posztamensen mutatja, még színes patinázás nélkül, gipszfehéren. A Semsey- és az Eötvös-portré korabeli helyezése nem ismert. Semsey Andor portréja valószínűleg élet után készült, ugyanis szemmel láthatóan idős korában ábrázolja az akkor hetvenes éveit végén járó akademikust és mecénást.

A szobrok alkotója, Pásztor János¹⁴ (1881–1945) korának egyik kiemelkedő tehetségű, méltatlanul elfeledett alkotója. Gyomaendrődön született, Hódmezővásárhelyen nevelkedett. Budapesten az Iparművészeti Iskolában, Mátray növendékeként tanult, majd Münchenben és Párizsban járt tanulmányúton. Itt ismerkedett meg Rudnay Gyula festővel, akivel életre szóló barátságot kötött, s aki az ő hívására ment Hódmezővásárhelyre, és működött közre a helyi művész kör életében.¹⁵ Már fiatalon feltűnt formaadási és mintázási tehetsége, fiatal korától sok köztéri megrendelést kapott. 1906-ban a Múcsarnokba beküldött *Búcsúzkodás* című népi zsáner szobra Harkányi-díjban részesült. Később, 1909-ben Ráth György-díjjal is megjutalmazták ugyanott. Első komoly fővárosi

és (Sz.n.) Pásztor János és Rudnay Gyula kiállítása. *Hódmezővásárhely*, XXXI. évf. (1911. március 29.) 57. sz. 2.

¹³ Reprodukálva: NAGY J. Zs. – SZIJÁRTÓ I. szerk.: *Tanulmányok az Eötvös Kollégium történetéből*. Eötvös József Kollégium, Budapest, 1989, 162.

¹⁴ Életéről és munkásságáról eddig mindössze a Corvina művészeti kiskönyvtár sorozatában jelent meg kiadvány: HEITLER L.: *Pásztor János*. Corvina Kiadó, Budapest, 1981.

¹⁵ Erről lásd: TÓTH K.: *Hódmezővásárhelyi művészek 1900–1914*. (Kézirat, szakdolgozat), 2007. ELTE BTK Művészettörténeti Intézet Könyvtára, Ltsz.: 1153. Majd erről újabban: TÓTH K.: *A hódmezővásárhelyi művészcsoport 1900–1914*. (Doktori értekezés, kézirat), 2012.

egyéni kiállítási sikerét a Párisi Áruház Lotz-termében Rudnay Gyulával közösen aratta. Rendszeresen kiállított a Múcsarnokban, a Nemzeti Szalonban, az Ernst Múzeumban, de a Művészházban is. Első komoly köztéri megbízását Hódmezővásárhelyen kapta, ahol Nyizsnyay Gusztáv mellszobrát kivitelezte. 1906 és 1909 között mind a négy alkalommal részt vett a kultuszminisztérium által kiírt Munkácsy-szobor pályázaton, ahová négy különböző változatban is elkészítette a szobortervet, ám végül a zsűri konszenzusának hiánya miatt nem hirdettek győztest. Részben az itteni sikertelenség, részben a vidéki érvényesülés nehézségei miatt döntött úgy, hogy a fővárosba költözik. 1910-től a Várkertbazár műtermeinek egyikében dolgozott, majd két évvel később a Század úti művésztelep egyik szobrászvillájának első lakója lett.¹⁶

Az Eötvös-portré és a fennmaradt Semsey Andor- és Mednyánszky Dénes-portrék mellett – saját datálásuk alapján – erre a korszakra esnek, amikor Pásztor a fővárosba kerülve több megrendelést is kivitelezett. Ha az Eötvös-portré fotóját összevetjük a másik két fennmaradt alkotással, megállapíthatjuk, hogy hasonlóan elegáns, méltóságteljes, mégis finoman mintázott. A portrén hangsúlyos a bajusz és körszakáll, amely a nyaki részt teljesen el is takarja. Ezt erősíti a kissé előre döntött fejtartás.

Az 1910-es évek kezdetére Pásztor János már sikeres művész volt, ekkor már a torontálvásárhelyi Kossuth-szobor és hódmezővásárhelyi korszós lány kútszobor mellett a debreceni nagytemplom elé állítandó Kossuth-szobor pályázatán is részt vett. Köztéri megrendeléseinek látványossá válása és ismertségnek csúcsa azonban egyértelműen a két világháború közötti korszakra esik. A halála utáni elfeledettségéhez az is nagyban hozzájárult, hogy sokan Horthy-korszak reprezentatív szobrászának tekintették. Ekkor kapott olyan megrendeléseket, mint a Parlament előtti *II. Rákóczi Ferenc lovasszobor*, a *Kelet (Erdély) szoborcsoport* a Szabadság-téri Trianon emlékművek közül,¹⁷ a *Kazinczy Ferenc emlékszobor* a Bécsi kapu térnél a Várban, vagy a még a világháború napjaiban felrobbantott Döbrentei téri *Gömbös Gyula-szobor*.¹⁸ Számos helyen készített első világháborús emlékhelyeket is, így Orosházán, Hódmezővásárhelyen, de talán a legismertebbet Székesfehérváron, amelyet a székesegyházi szentélyének keleti oldalán helyeztek el. Társadalmi elismertségére jellemző, hogy élete

¹⁶ NYIKOS L.: Százados úti művésztelep. In: HADIK A. – RADVÁNYI O. szerk.: *Művészek és műtermek. Tanulmánykötet és katalógus a »Budapest a művészek városa« című kiállításhoz*. Ernst Múzeum, Budapest, 2002, 170–185.

¹⁷ Erről lásd: PORÓ J.: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 63.

¹⁸ Reprodukció: PORÓ i. m. 36.

végén a Képzőművészeti Főiskola szobrászat szakán tanár lett, illetve a kormányzó javaslatára kinevezték a felsőház tagjának. Élete utolsó éveit az Eötvös Collegium közelségében, a gellérthegyi Szüret utcában töltötte, ahol villát építtetett magának.¹⁹ A II. világháború bombázásaiban, amelyek villájának, valamint nagyon sok művének és vázlatának pusztulását okozták, ő maga is életét vesztette.

A bevezetőben idézett Tomasz Jenő-jelentés így ért a végére, a műalkotás maga elpusztult, de a több oldalról megközelített művészettörténeti „alapku-tatás” meghozta gyümölcsét, hiszen a meghatározás nélküli, beazonosítatlan fotóanyagból a collegiumtörténeti kutatások segítettek hozzá ahhoz, hogy biztosan azonosítani tudjam a fényképet.

¹⁹ Villáját Sváb Gyula tervezte, 1927-ben. Az eredeti tervek a Budapest Fővárosi Levéltárban találhatóak meg. A főhomlokzat reprodukálva: HADIK – RADVÁNYI i. m. 226.

Feldné Knapp Ilona

Cathedra Magistrorum. Tanárákadémia

Tisztelt Collegium, tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Nagy megtiszteltetés számomra az Eötvös Collegium névadója, Eötvös József születésének 200. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi konferencia záró előadásának megtartása. Előadásomban az Eötvös Collegium (EC) egyik új egységéről, műhelyéről a Cathedra Magistrorumról (CM) fogok beszámolni. Elsőként röviden bemutatom a CM létrejöttének körülményeit és céljait, ezt követően felvázolom a műhely működésének elveit és programjait, majd összefoglalom az eddigi eredményeket és jövőbeli célokat.

1. A Cathedra Magistrorum létrejötte és céljai

Az Eötvös Collegium 2011 októberében ünnepelte a Ménesi úti épület felavatásának 100. évfordulóját. Ebből az alkalomból tudományos konferenciasorozat került megrendezésre, amelyen a kollégium valamennyi műhelye részt vett és bemutatta tevékenységét. A Germanisztika műhely programjának keretében itt került sor a *Cathedra Magistrorum* nevet viselő Tanárákadémia programjának meghirdetésére (FELD-KNAPP 2011). Ettől az időponttól kezdődően működik szervezett keretek között a CM a Collegium épületében, de munkája fokozódó intenzitással már korábban megindult.

A Cathedra Magistrorum jelentése 'tanárákadémia', legfontosabb célja a tudós tanárképzés támogatása. Ezáltal kapcsolódik a Collegium régi hagyományaihoz, hiszen 1895-ben Eötvös Loránd azzal az elsődleges céllal hívta életre az Eötvös Collegium intézményét, hogy az a színvonalas tanárképzés helyéül szolgáljon.

Eötvös Loránd 1911. október 26-án ünnepélyes keretek között avatta fel a Collegium új épületét a Ménesi úton. A Collegium rendeltetését a következőképp fogalmazta meg:

„Tanulók otthonában vagyunk, olyan derék ifjak lakóhelyén, kik egyetemünkön gyűjtik tudományukat és pedig nem csupán a tudományra szomjazásnak önzéséből, hanem azon magasztos és önfeláldozó célra irányított törekvéssel, hogy majdan maguk is tanítva széles körökben terjeszthessék azt a tudásra alapított műveltséget, melyre nekünk a nemzetek legműveltebbjeivel versenyre kihívott magyaroknak oly égető szükségünk van.” (Eötvös Loránd, 1911. október 26.)

A tudós tanár fogalma Eötvös szavai szerint tehát nagy műveltséget és elhivatottságot, a tudás továbbadásának képességét foglalja magába.

Száz évvel később, napjainkban a tudós tanár fogalmának két említett ismérve változatlanul aktuális. A tudás továbbadásának körülményei, feltételei azonban nagy mértékben megváltoztak, a tanári feladat sokkal komplexebbé vált. Ezért korántsem olyan magától értetődő, hogy az, aki művelt és nagy tudással rendelkezik, képes ismereteit is hatékonyan közvetíteni. Különösen így van ez a modern idegen nyelvek esetében.

Az ismeretek közvetítése abban az esetben optimalizálható, ha megismerjük a tanítási és tanulási folyamatokat, valamint azok egymásra gyakorolt hatását. Ennek a megismerésnek a tudománya a szakdidaktika, amely mind a hétköznapi, mind a szakmai nyelvhasználatban gyakran szerepel a *szakmódszertan* kifejezés szinonimájaként, holott a két terület nagyban különbözik egymástól. Míg a szakmódszertan ötletek tárházát jelenti, és a tanárokat a napi feladataik elvégzésében segíti, addig a szakdidaktika olyan interdiszciplináris tudományterületet jelöl, amely számos társtudomány eredményeit felhasználva vizsgálja saját kutatásainak tárgyát, a tanítás és tanulás folyamatait és ezek kölcsönhatását.

Ezen folyamatok vizsgálatával foglalkozik például a modern idegen nyelvek szakdidaktikájának egyik fontos területe, a tanárkutatás. A tanárkutatás olyan komplex tudományterület, amelynek számos összetevője és megközelítési lehetősége van, melyek közt jelentős szereppel bír a tanári tudás és gondolkodásmód vizsgálata. A tanári tudás egyrészt egyfajta explicit tudás, amelyet szakmai tudásnak is szoktak nevezni, és amely magába foglalja a szükséges szakmai ismereteket, másrészt a szakma gyakorlásának képességét is jelenti. A tanári tudást különböző módszerekkel lehet vizsgálni és kutatni, attól függően, hogy a tudományos kérdésfelvetések a tanári tudás látható formájára vagy annak mentális reprezentációjára vonatkoznak.

A tanárkutatás ezen területéhez, tehát a tanári tudás vizsgálatához kapcsolódik a Cathedra Magistrorum tevékenysége. A CM tagjai egyrészt olyan új

ismereteket szereznek, amelyekkel tanári tudásukat bővíthetik, ugyanakkor saját kutatást is folytatnak annak érdekében, hogy a tanári tudást jobban megismerjék. A fiatal tanárok és tanárjelöltek az így szerzett új ismeretekkel nemcsak saját tudós tanári profiljukat alakítják és bővítik, hanem mások számára is közzé teszik eredményeiket, hozzájárulva ezzel szakjuk fejlesztéséhez is.

2. A Cathedra Magistrorum működése és programjai

A Cathedra Magistrorum tagja lehet minden bentlakó és bejáró kollégista, aki azonosul a célokkal és képes azok megvalósításában is aktívan szerepet vállalni. Legfőképp német nyelvtanár szakos hallgatók vesznek részt a műhely munkájában, de már matematika, történelem és angol szakos hallgatók is csatlakoztak a CM tevékenységéhez. A műhelyben folyó munka német nyelven zajlik, így ennek a nyelvnek az ismerete a részvétel előfeltétele. A CM egyik célja, hogy a későbbiekben a műhelyben végzett közös munka során a német mellett és azzal párhuzamosan további nyelvek használatára is sor kerüljön. Ezáltal a CM munkája hozzájárulhat az egyéni többnyelvűség kialakulásához is, ami a tudós tanári lét egyik legfontosabb bázisa.

A CM programja a fenti célok megvalósítását szolgálja. A CM munkájának belső dinamikája van, a munka egy teljes naptári évre, tehát két félévre terjed ki. Ennek megfelelően a műhely tagjai legalább két féléven keresztül vesznek részt a munkában, de nagyobb érdeklődést mutató hallgatók több éven át is aktív résztvevők lehetnek, így többen egyetemi tanulmányaik befejezése után sem szakadnak el a közös munkától.

A CM munkája e két félévben tematikusan egymásra épül. Az első félévben az új ismeretek elsajátítása áll a középpontban, szorosan kapcsolódva a tanári tudás legfontosabb területeihez. Ennek keretében kerül sor elismert szakteknétekintélyek vezetésével *workshopokra* és *műhelymunka* során a téma egyénre szabott feldolgozására.

A CM vendége volt az elmúlt időszakban a Bécsi Egyetemről számos neves professzor. Elsőként Hans-Jürgen Krumm, aki a tanári tudásról és a tanári kompetenciákról tartott előadást, majd nyelvpolitikai kérdésekkel foglalkozott, és kitért a többnyelvűség jelentőségére is. Ehhez kapcsolódott az Inci Dirim és Marion Döll által tartott workshop a természetes többnyelvűségről és az ehhez szorosan kapcsolódó diagnosztikáról. A Sarah Hägi által vezetett workshop középpontjában a nyelvi variánsok kérdése állt. Németországból is érkeztek vendégek, Gabriella Gräfen a Münchener Egyetemről a pragmatikáról, Ervin Tschirner, a Lipcsei Herder Intézet vezetője az új médiumok szerepéről tartott

workshopot. Kiemelkedően jól sikerült a külföldi előadók mellett a Gedeon Mária tanárnő (Angol-amerikanisztika műhely) által tartott workshop a tanári tudás sokszínűségéről.

Ezek a rendezvények, azon túl, hogy új ismereteket nyújtanak, tehát az explicit tanári tudást mélyítik el, személyes találkozást is lehetővé tesznek a szak olyan meghatározó személyiségeivel, akik neve a szakirodalomból egyébként már jól ismert a CM résztvevői számára. A CM keretén belül „emberközelbe” kerülnek, aminek igen nagy motiváló ereje van.

Kedvelt munkaforma az *iskolalátogatás* is, amely keretében a tanítási és tanulási folyamatok a helyszínen figyelhetők meg. Erre több alkalommal a budapesti Osztrák Iskolában és az ELTE gyakorlóiskoláiban volt lehetőség. Az óralátogatások keretében a CM tagjai bepillantást nyerhettek a kétnyelvű oktatás gyakorlatába, valamint a vezetőtanári munkába is. Az óralátogatásokhoz kapcsolódó szakmai beszélgetések szintén nagy motiváló erővel bírnak.

Fontos szerepet játszik a CM munkájában ezen felül a *közös könyvtárlátogatás*. Nagy sikert aratott a Bécsi Egyetemre szervezett látogatás, mely amellett, hogy a kutatómunkához szükséges szakirodalom megismerését lehetővé tette, hozzájárult a CM tagjai látókörének bővítéséhez is, hiszen ezzel többek számára az első külföldi tanulmányútjuk valósult meg.

A második félévben indul az önálló kutatás, amely természetesen hosszabb időre is kiterjedhet. A kutatómunka keretében sor kerül közösen végzett és egyéni kutatásokra is. A közösen végzett kutatás során zajlott többek között a tanári motiváció és a szakmai profil vizsgálata kérdőíves felmérések keretében. Az egyéni kutatások kapcsolódhatnak a szakdolgozati témákhoz és az OTDK-pályamunkákhoz. Ezen a területen igen nagy aktivitás volt tapasztalható, mely komoly sikereket is hozott.

3. A Cathedra Magistrorum eredményei és jövőbeli céljai

A Cathedra Magistrorum eddigi munkája alapján fontos eredményként könyvelhető el, hogy meg tudta szólítani a tanári pálya iránt átlagon felül érdeklődő hallgatókat, akik a CM keretei között megismerték egymást, megtanultak együtt dolgozni, megalapozták későbbi szakmai együttműködésüket. Ennek kiemelten nagy jelentősége van, hiszen pályatársak lesznek és segíteni tudják majd egymást. Megtanultak szakmai kérdésekben állást foglalni, vitatkozni, szakmai fórumokon megnyilvánulni, megtették első lépéseiket a tudományos életben, a tudományos szocializációban. Minderre az egyetemi órák keretében nincs lehetőség.

Ezen túl a CM tagjai nagy érdeklődést mutattak tudományos pályamunkák elkészítésében, így a CM munkájának köszönhetően szép eredmények születtek az OTDK-n. 2011-ben három, 2013-ban öt hallgatóm indult a Tanulás és Tudástechnológiai szekció Idegennyelv-pedagógia tagozatán, ill. a Humán Szekció Német nyelvészeti tagozatán. A hallgatók dolgozataikban a tanári tudás vizsgálatát helyezték középpontba, különböző szempontok alapján folytattak empirikus kutatást. A legfőbb kutatási kérdés minden esetben arra irányult, hogy hogyan lehet a tanítási és tanulási folyamatokat optimalizálni, illetve milyen tanári tudás szükséges a folyamatok befolyásolásához.

Az Országos Tudományos Diákköri Konferenciákon az alábbi eredmények születtek:

OTDK 2011

Deme Anna: Landeskundevermittlung mittels interaktiver Tafel. Neue Perspektiven im schulischen DaF-Unterricht (*Országismeret-közvetítés interaktív tábla segítségével. Új perspektívák a német mint idegen nyelv iskolai oktatásában*)

Tanulás- és Tanítás-módszertani-Tudástechnológiai Szekció

I. díj

Különdíj

Pro Scientia Aranyérem

Iványi Rudolf: Grammatikunterricht und Sprachkompetenz. Eine Untersuchung der Sprachkenntnisse von Germanistik-Studierenden im ersten Studienjahr (*Nyelvtanítás és nyelvi kompetencia. Első éves germanisztika szakos egyetemi hallgatók nyelvi kompetenciájának vizsgálata*)

Tanulás- és Tanítás-módszertani-Tudástechnológiai Szekció

II. díj

Sziva Éva: Wortschatzvermittlung im Deutsch als Fremdsprachenunterricht. Zur Rolle der Wortbildung und der Wortfelder (*Szókincsközvetítés a német mint idegen nyelv oktatásában.*

A szóképzési módok és a jelentésmezők szerepéről)

Tanulás- és Tanítás-módszertani-Tudástechnológiai Szekció

II. díj

OTDK 2013

Gombos Nóra: Gemeinsamer Einsatz neuer Medien (interaktive Tafel) und der konkreten Poesie im DaF-Unterricht (*Az interaktív tábla és a konkrét költészet együttes alkalmazása a németórán*)

Tanulás- és Tanítás-módszertani-Tudástechnológiai Szekció

I. díj

Pro Scientia Társaság Különdíj

Felterjesztés Piepho-díjra

Taczmann Andrea: Illustrierende und persönlichkeitsentwickelnde Funktionen von Bildern im DaF-Unterricht (*A képek illusztratív és személyiségfejlesztő funkciója a német nyelvoktatásban*)

Tanulás- és Tanítás-módszertani-Tudástechnológiai Szekció

III. díj

Különdíj

Schiller Emese: Förderung des autonomen Lernens im Rahmen der Lernberatung (*Az autonóm tanulás fejlesztése a Tanulás-módszertani Tanácsadás keretén belül*)

Tanulás- és Tanítás-módszertani-Tudástechnológiai Szekció

Különdíj

Gersli Viktória: Literarische Texte im DaF-Unterricht (*Irodalmi szövegek a némettanításban*)

Tanulás- és Tanítás-módszertani-Tudástechnológiai Szekció

Résztétel

Perge Gabriella: Sprachliche Mittel in ihrer Bedeutung für Textverarbeitungsprozesse beim fremdsprachigen Lesen (*Nyelvi eszközök jelentősége a szövegfeldolgozás során az idegen nyelvi olvasásban*)

Humán Tudományi Szekció. Német nyelvészet

II. díj

Az OTDK-ra való készülés mellett fontos tevékenység a kutatási eredmények közzététele is. Ebből a célból jött létre az Eötvös Collegiumban egy új sorozat *CM-BEITRÄGE ZUR LEHRERFORSCHUNG* címmel. A sorozat felelős kiadója a Collegium igazgatója, Horváth László és a CM vezetője, Feldné Knapp Ilona.

Az első kötet *Cathedra Magistrorum. Lehrerforschung. Beruf und Berufung. Fremdsprachenlehrer in Ungarn* címmel Feldné Knapp Ilona kiadásával jelent meg (FELD-KNAPP 2012), a kötet szerkesztője Sára Balázs, a Germanisztika műhely vezetője. A kötet német, angol, francia és spanyol nyelvű tanulmányokat tartalmaz. A szerzők között megtalálhatók neves hazai és külföldi szakemberek, doktoranduszok és tanári mesterszakos hallgatók. A feldolgozott témák spektruma széles, a tanári szakmát és hivatást sokfajta aspektusból világítják meg.

Így olvashatunk a német szakdidaktika kialakulásáról és legfőbb területeiről (Ilona Feld-Knapp: *Deutsch als Fremdsprache: Von der Sprachlehre zur wissenschaftlichen Disziplin*), a némettanárképzés aktuális gondjairól és legfőbb feladatairól (Hans-Jürgen Krumm: *Veränderungen im Bereich des Lehrens und Lernens von Fremdsprachen und deren Konsequenzen für die Ausbildung von Fremdsprachenlehrerinnen und -lehrern: Überlegungen aus europäischer Perspektive*), a szövegnyelvészet és az idegennyelv-oktatás kapcsolatáról (Krisztina Károly: *Discourse analysis and language teaching. The benefits of the theories and methods of discourse analysis in the language classroom*), az interakció szerepéről és fontosságáról a német mint idegen nyelv oktatásában (Katalin Boócz-Barna: *Wirksamkeit der Interaktionen im Unterricht von Deutsch als Fremdsprache. Welches Lehrerwissen erfordern unterrichtliche Interaktionen?*), valamint az irodalom szerepéről a spanyol mint idegen nyelv oktatásában (Dóra Faix: *La autoficción como teoría y su uso práctico en la enseñanza universitaria de la literatura*).

Külön csoportot képeznek azok a tanulmányok, melyek szerzői doktori tanulmányaikat folytatják. Többek között a francia nyelvoktatás történetéről kapunk képet (Brigitta Vargyas: *L'enseignement du français en Hongrie*), megismerhetjük egy új médium integrálásának lehetőségeit a modern idegennyelv-oktatásba (Réka Sámson: *Neue Medien im Fremdsprachenunterricht. Reflexionen über ein Fortbildungsseminar für DaF-Lehrende*), betekintést nyerhetünk egy külföldön végzett tanítási gyakorlat tanulságaiba (Beatrix Bukus: *Vernetzte Welt versus Container - Lehrerbildung. Autoethnografie einer ungarischen Sprachlehrerin über ihre Lehrtätigkeit in Izmir*), áttekinthetjük az új médiumok szerepét az országismeret oktatásában (Anna Deme: *Landeskundevermittlung mittels interaktiver Tafel. Neue Perspektiven im schulischen DaF-Unterricht*), olvashatunk a nyelvi tudatosság szerepéről az idegennyelv-oktatásban (Rudolf Iványi: *Zur Rolle des Sprachbewusstseins im Fremdsprachenunterricht. Überlegungen zur Förderung des Lehrerwissens für den DaF-Unterricht*), valamint az alternatív nyelvtanulási lehetőségekről is (Enikő Jakus: *Neue Herausforderungen*

und innovative Wege für das Fremdsprachenlehren und -lernen. Alternative Methoden außerhalb des schulischen Unterrichts).

A kötetet két további tanulmány zárja, melyek egyrészt áttekintést adnak a némettanárképzés történetéről az EC-ben (Antal Kovácsik: *Die Ausbildung von Deutschlehrerinnen und -lehrern im Eötvös-Collegium*), másrészt a hallgatói motiváltságról a pályaválasztás során (Andrea Taczman / Helga Havasi / Emese Kolozsvári / Gabriella Perge / Eszter Kránicz: *Warum Lehrer werden? Fünf Reflexionen*)

Végül Perge Gabriella, a CM hallgatói titkára foglalja össze egy konferencia eredményeit és mutat be egy, a tanárkutatásban fontos szerepet játszó könyvet.

Előkészületben van már a sorozat második kötete is, mely egy konkrét téma köré fonja a tanulmányokat: a többnyelvűség kérdésével kapcsolatos tanulmányokat tartalmaz majd. A készülő kötet ismét több nyelven fogad be tanulmányokat, német, angol, francia, orosz és magyar nyelvű írások kapnak helyet benne. A további tervek között szerepel az eddigi munka folytatása, további szakok meghívása a munkába, új kutatások beindítása és az elért eredmények közzététele, hazai és nemzetközi rendezvények szervezése.

Ezúton is megköszönöm Horváth László igazgató úr és Sára Balázs tanár úr kezdettől fogva megnyilvánuló támogatását, segítségét, a budapesti Österreichisches Kulturforum anyagi támogatását és valamennyi résztvevő lelkes és odaadó munkáját.

Remélem, hogy a CATHEDRA MAGISTRORUM programjával erősítheti az EC pozícióját és pozitív kisugárzását a tanárképzésben, továbbá hozzájárulhat hazánkban a tudós tanár eszményének újraélesztéséhez és megerősítéséhez.

Köszönöm megtisztelő figyelmüket.

Irodalom

FELD-KNAPP, I.: Cathedra Magistrorum. Lehrerforschung. Lehrer-Denken und Lehrer-Wissen. In: HORVÁTH, L. / LACZKÓ, K. / TÓTH, K. (eds.): *Lustrum*. Typotex Kiadó/Eötvös Collegium, Budapest, 2011, 982–996.

FELD-KNAPP, I. (Hrsg.): *Beruf und Berufung. Fremdsprachenlehrer in Ungarn*. Typotex Kiadó/Eötvös Collegium, Budapest, 2012 (= CM-Beiträge zur Lehrerforschung, Band I).